

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૭૫૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મરહુમીયતની અભિધ્યાયો

વિષય ૮૩૪૭:૩

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર સ્મારક ગ્રંથમાળા નં. ૧

મહાભારતની નીતિકથાઓ.

ભાષાન્તર કર્તા,

મગનલાલ હરિકૃષ્ણ મહેતા, ભરૂચ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી,

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૨ છ.

પ્રત ૧૦૦૦.

સન ૧૯૨૨.

સંવત ૧૯૭૮.

મૂલ્ય દાઢ રૂપિયો.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈદ-સંગ્રહ
૧૦૬૫

‘ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં’ મૂળચંદ્રબાઈ ત્રીકમલાલે બાપ્યું.

ટંકશાળ-અમદાવાદ.

૨૧. રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર સ્મારક ફંડને

ઉપોદ્ધાત.

તા. ૧૯-૧૦-૧૯૧૨ ના રોજ શુ. વ. સોસાઇટીના ઓન. સેક્રેટરી રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરના ખેદકારક મૃત્યુ માટે દિલગીરી દર્શાવવાને સોસાઇટીની એક અસાધારણ સભા તા. ૨ જી. નવેમ્બર ૧૯૧૨ ના રોજ મળી હતી અને તેમાં એમના નામનું સ્મારક શાખવાને નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થયો હતો. (ઠરાવ) સોસાઇટીના માનવંત ઓનરરી સેક્રેટરી રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરના દુઃખદાયક મૃત્યુની, સોસાઇટીના તમામ મેમ્બરોની આ અસાધારણ સામાન્ય સભા બહુ દિલગીરી સાથે નેંધ લે છે, અને વિરૂદ્ધ મતવિના ઠરાવ કરે છે કે, સ્વર્ગસ્થ સોસાઇટીની લગભગ ૨૨ વર્ષ સુધી અવિત્રાત અને ખરા દિલથી પોતાનાં તન મન અને ધનથી જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે તેના યત્કિંચિત્ સ્મારક રૂપે રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજાર સોસાઇટીના ફંડમાંથી તેમને નામે છલાદા કાઢવા અને તેમાંથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી:—

(૧) રા. રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરનું એક આર્ધલ પેઇન્ટિંગ રા. ૩૦૦) ત્રણસો સુધી ખર્ચ કરીને તૈયાર કરાવી સોસાઇટીમાં મુકાવવું.

(૨) તેમનું જીવન ચરિત્ર રા. બા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ પાસે લખાવીને તેમની છબિ સાથે છપાવવું અને તે સોસાઇટીના જુના તેમજ નવા થતા તમામ મેમ્બરોને બક્ષિસ આપવું.

(૩) અને જે અવેજ બાકી રહે તેના વ્યાજમાંથી સામાન્ય નીતિ, સામાન્ય ધર્મ અને બીજાં લોકોપયોગી પુસ્તકો રચાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાં.

તે પ્રમાણે નીચે જણાવેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે:—
નાંબર. પુસ્તકકર્તું નામ. કર્તા કે અનુવાદક. કીંમત.

૧ મહાભારતની નીતિ કથાઓ. રા. રા. મગનલાલ રૂ. ૧-૦-૦
હરકૃષ્ણ લદ્દ.

ભાષાન્તર કતાના બે બોલ.

મહાભારત અને રામાયણ આપણા ઐતિહાસિક કાવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ-આપણા પ્રાચીન આદર્શો-જાણીવાનાં જે કાંઈ સાધનો છે, તેમાં ઉપરોક્ત બન્ને ગ્રંથો મુખ્ય ગણાયા છે. એમાં ધર્મ, વ્યવહાર અને રાજનીતિ સુંદર અને મનાર રીતે ગુંથી ચારિત્રના આદર્શો એવી ઉત્તમ રીતે બતાવ્યા છે કે, એના ઉત્પત્તિને આજે સૈકાઓ થઈ જવા છતાં હજી સુધી જેવાં ને નેવાંજ લોકપ્રિય અને શિક્ષાપ્રદ રહ્યાં છે; અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે જ, એમાં કાંઈ શંકા નથી. પરંતુ એ બન્ને કાવ્યો અને મુખ્યત્વે કરીને મહાભારત, ધણો મોટો ગ્રંથ હોવાથી આજના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં તેનું પુરેપુરું વાચન કરવાનું બહુ થોડાથી જ બની શકે છે, અને તેથી કરીને તેમાંથી સારાંશ રૂપે ટુંકા બોધપ્રદ આદર્શો જનસમાજની સેવામાં મુકવાની હિંદી-બંગાળી આદિ દરેક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જરૂર જણાયું છે. આપણા ગુજરાત માહિત્યમાં ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તરફથી સંપૂર્ણ મહાભારત બહાર પડી ગયું છે, તેમ સસ્તા સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય તરફથી તેવોજ એક સ્તુત્ય પ્રયત્ન ચાલુ છે, પરંતુ હજી સુધી સમાજને અને ખાસ કરીને મહારા વિદ્યાર્થી બંધુઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા મહાભારતના આદર્શો સંક્ષિપ્તમાં ખડા કરે એવા પુસ્તકનો અભાવ હોવાથી રાજેન્દ્ર બાણનું “મહાભારતીય નીતિકથા” નામક પુસ્તક હાથમાં આવતાં, ગુજરાત વાચકોની અને મહારા વિદ્યાર્થી બંધુઓની અદ્ય રવદ્ય સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી આ ભાષાન્તર કર્યું છે.

આજ ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવના સાથે જ હોવાથી નીતિકથાની રચના-વગેરે સંબંધી કાંઈક લખવું એ વધારે પડતું જ લેખાય, પરંતુ તેના લેખક શ્રીયુત રાજેન્દ્રનાથ કાજીલાલ, બી. એ. એલ. એલ. બી. માટે આભારદર્શક બે શબ્દો લખવા અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય. રાજેન્દ્રબાણને, એલ. એલ. બી. હોવા છતાં કેટલાંક વર્ષો સુધી બંગાળાની એક પ્રખ્યાત માધ્યમિક શાળાના

મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરેલું હોવાથી કેળવણી ખાતાનો ધણો સારો અનુભવ છે. તેમની નીતિકથા બંગાળામાં બહુ લોકપ્રિય થઇ પડી છે અને થોડા વખતમાં જ ત્રીજી આવૃત્તિ નીકળી છે; તેમ કેળવણીખાતા તરફથી પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે મંજૂર થઇ છે, એજ તેની ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરી આપે છે. મૂળ પુસ્તકમાં પ્રથમ ભાગનું ભાષાન્તર કરી ભાવનગર રાજ્યના સાક્ષર વિદ્યાધિકારી શ્રીયુત કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતાના અભિપ્રાયથી મોકલ્યું, અને તેમના અનુકૂળ અભિપ્રાયથી ઉત્તેજિત થઇ-તેને છપાવવા રજા આપવા મૂળ પુસ્તકના પ્રકાશક શ્રીયુત ગજેન્દ્ર ચંદ્ર ઘોષ-કે જેએ કલકત્તાની અમારી મેસર્સ રાલી બ્રધર્સની ઓફીસમાં છે-તેમને વિનંતિ કરતાં તેમણે રાજેન્દ્ર બાબુની અનુમતિ મેળવી આપવા સાથે ખીજા ભાગનું પણ ભાષાન્તર કરવા સૂચવી તેની એક પ્રત મોકલી આપી, જે માટે તે ભાઇનો તેમ જ શ્રીયુત રાજેન્દ્ર બાબુનો તથા રા. રા. કૌશિકરામ ભાઇનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. વળી તે ઉપરાંત બન્ને ભાગનું ભાષાન્તર તૈયાર થયા પછી મહારા સ્નેહી-ભાવનગરના જોઇન્ટ દિવાની-ન્યાયાધીશ, રા. રા. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી તથા શ્રીયુત હરિભાઇ ઝવેરભાઈ અમીન વગેરેએ કેટલીક અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપી, જે ઉપકાર કર્યા છે તે માટે તેમનો-તેમજ આ ગ્રંથને પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો આભાર ન માનું તો કૃતદ્વી જ ગણાઉં.

છેવટમાં, આ ભાષાન્તરમાં મૂળ ગ્રંથનું ગૌરવ જાળવી રાખવા મહેં મહારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે છતાં જે કાંઈ અપૂર્ણતા જણાય તે મહારી પોતાની જ છે, અને જે સારું કિંવા ગૌરવયુક્ત જણાય તે સદાગું રાજેન્દ્ર બાબુનું જ છે, એમ ગણી ક્ષીરનીર ન્યાયનું પાલન કરવા વાચક બંધુઓને ખાસ વિનંતિ છે. इति शिवम् ।

રાલીબ્રધર્સની ઓફીસ.
લીબી. આસો સુદ ૧
સંવત ૧૯૭૩.

}

મગનલાલ હરિકૃષ્ણ મહેતા.

આદ્યગ્રંથકારનું નિવેદન.

ધર્મસુસ્ત હિંદુ જાતિના પરમ પવિત્ર ધર્મગ્રંથ મહાભારતનું અવલંબન કરીને આ નાનો ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકમાં મહાભારતમાં વર્ણવેલી નીતિ વિષયની કથા અને વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી એનું નામ “ મહાભારતની નીતિકથા ” રાખવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

મહાભારત અસંખ્ય ઉપન્યાસોનો અનંતપ્રવાહ અને વિવિધ વિચિત્ર આખ્યાન કુસુમોનું વિસ્તીર્ણુ ઉદ્ધાન છે. એ અનંત પ્રવાહનું એક બિંદુ લઇને,—વિસ્તીર્ણુ ઉદ્ધાનમાંથી એક જાતનાં પુષ્પો ચુંદી કાઢીને બાલક બાલિકા-ઓની નીતિશિક્ષાને અનુકૂળ આ લઘુપુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તક રચવામાં (૧) મહાભારતનું ઉપાખ્યાન વર્ણન. (૨) નીતિ શિક્ષા. (૩) ચરિત્રાંકન, એ પ્રકારના ઉદ્દેશો લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યા છે.

૧ ઉપાખ્યાન વર્ણન—મહાભારતના આદિથી ઉલ્લેખ પર્વ સુધીની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનું એક પક્ષી એક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આદિપર્વનાં આઠ ઉપાખ્યાનો વર્ણવેલાં છે. દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં વર્ણવેલાં ઉપાખ્યાનોમાં, બે સભાપર્વમાંથી, અને છ વનપર્વમાંથી લીધાં છે, અને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં બે વિરાટપર્વમાંથી અને ચાર ઉલ્લેખપર્વમાંથી જુદી જુદી કથાઓ લેવામાં આવી છે. અત્યેક કથા મૂળ આખ્યાયિકામાંથી લેવામાં આવી છે, અને ઘટના ક્રમની રક્ષા કરીને મહાભારતની આખ્યાનમાળાનું અનુક્રમે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કથા—ગુચ્છ કિન્ન કિન્ન આકારમાં રચવામાં આવ્યો છે છતાં પણ તે મૂળમાં એકજ સૂત્રથી બંધાયેલો છે. આધુનિક “નોવેલ” અથવા ઉપન્યાસ જેવી રીતે જુદા જુદા અખ્યાયોમાં વિભક્ત થવા છતાં પણ એક મૂળ ઉપાખ્યાનને લક્ષ્યમાં રાખીને રચવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે મહાભારતની વાર્તાઓ અને આખ્યાનો પણ એક

લક્ષ્ય રાખીને ગોઠવવામાં આવેલા છે. જેઓએ કોઈ પણ દિવસ મહાભારત વાંચ્યું નહિ હોય, તેઓ પણ આ પુસ્તક વાંચવાથી મૂળ ઇતિહાસ જાણવાને શક્તિમાન થશે.

(૨) નીતિશિક્ષા—મહાભારતની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ અને નાયક નાયિકાઓના ચરિત્રોનું અવલંબન કરીને દર્શાવવાના નીતિશિક્ષાના તત્ત્વોનો સંગ્રહ કરેલો છે. વાર્તાના રૂપમાં નીતિશિક્ષાનો ઉપદેશ કરવો એ સંસ્કૃત સાહિત્યનો આદરણીય પ્રયા છે. ઇંગ્રેજ સાહિત્યમાં પણ એવા દર્શાવોનો અભાવ નથી. બાલક બાલિકાઓ માટે આવો ઉપદેશ ખીજ નીરસ ધર્મોપદેશ કરતાં વધિક ફળપ્રદ છે એમાં લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી. એ હેતુથી જ *Aesops Fables*, હિતોપદેશ, પંચતંત્ર વગેરે ગ્રંથોનો આટલો બધો આદર થાય છે. આશા છે કે આ પુસ્તક પણ ઘરે ઘરમાં પ્રવેશ કરીને બાલક બાલિકાઓને પોતાની ચરિત્રોત્તત્તિનો માર્ગ બતાવશે.

(૩) ચરિત્રાંકન—મહાભારતના આદર્શ ચરિત્રો વિચિત્ર અને વિશિષ્ટ નૈતિક ગુણોથી વિભૂષિત થયેલાં છે. એના જેવી ચરિત્ર રચના ચરાચર અન્ય કોઈ પણ કાવ્યમાં દષ્ટિગ્રાચર થતી નથી અમે એ વિચિત્ર ચરિત્ર પુંજના સુંદર કુંજમાંથી કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ નૈતિક પુષ્પો ચુંટી કાઢીને આ ગ્રંથમાં આજારૂપે પોરચ્યાં છે. બીષ્મ, અર્જુન, કર્ણ, દ્રોણ, યુધિષ્ઠિર, કુંતી, દ્રૌપદી વગેરે પુણ્યલોક નરનારીઓ બંગીય પાક પાઠિકાઓથી ચિર વિદિત અને પરમ પ્રીતિ અને શ્રદ્ધાને પાત્ર છે. અમે આ પુસ્તકમાં એ સકળ મહાત્માઓના મુખ્ય મુખ્ય કીર્તિ કલાપો અને સત્કાર્યોનું કીર્તન કરતાં ત્હેમના ચરિત્રગત મહત્વનું દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મહારો એ પ્રયત્ન જો થોડે ઘણે અંશે પણ સફળ થશે તો આ પુસ્તક રચના સાર્થક થઈ છે, એમ માનીશ. નીતિ એટલે શું?—જેનાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સમાજ દોરાય, આગળ વધે અને ઉત્તતિને માર્ગે ચડે તેનું જ નામ નીતિ છે. સચરાચર નીતિ શબ્દ ધર્મ—નીતિના અર્થમાં વપરાય છે; પરંતુ આ પુસ્તકમાં નીતિ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ લેવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ

સામાન્ય ભાવમાં પ્રદક્ષુ કરવાનો છે. નીતિશબ્દથી કેવળ ધર્મોપદેશ, સમ-
જનો નહિ પરંતુ—ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, અર્થનીતિ, સમાજનીતિ, વગેરે
સઘળા પ્રકારની નીતિનો એમાં સમાવેશ થાય છે.

મહાભારતની નીતિની ઉપયોગિતા—મહાભારત એ નીતિકથાની
આણ છે. એમાંથી ધર્મનીતિ, રાજનીતિ વગેરે નાના પ્રકારનાં રત્નો મળી
આવે છે. આ પુસ્તકમાં એ પ્રાચીન પૌરાણિકયુગની નીતિનાં ઉદાહરણ
સ્વરૂપ કેટલાંક ઉપાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ નીતિ સર્વાંશે
વર્તમાન કાળમાં ઉપયોગી થાય એમ નથી, કારણ કે સમયના પરિવર્તનની
સાથે સાથે તેના માર્ગમાં પણ યોગ્ય પરિવર્તન થવું જોઈએ. તથાપિ એટલું
તો લખવું જ પડશે કે આ નીતિકથાઓનાં સૂત્રમાં જે અમૂલ્ય તત્ત્વ રહેલું
છે, તે સર્વ કાળમાં સર્વ સમાજમાં આદરણીય અને પ્રસંશનીય થયા વિના
રહેશે નહિ. એ અમૂલ્ય તત્ત્વ વિદ્યાર્થીઓના કામગી અંતઃકરણમાં ઉડા
ડાતરવાનો જ આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

એકલવ્યની અસાધારણ ગુરુભક્તિ ગુરુદક્ષિણામાં પોતાની આંગળી કાપી
આપવાને પણ પર્યાવસિત થઈ હતી. કર્ણની દાનશીલતા પોતાના શરીર
ઉપરની ચામડી પણ ઉતારી આપવાને નિયોજીત થઈ હતી—યુધિષ્ઠિરની
સત્યનિષ્ઠા પાસે ઉમેલી સહધર્મિણીની દારણ દુર્દશા જોઈને પણ વિચલિત
થઈ નહોતી. ઉપરોક્ત કથાઓમાં જે સત્ય અને મહત્ત્વ રહેલું છે, તે
કદાપિ પણ ભુલાય એમ નથી. ગુરુભક્તિ જમે તે ક્ષેત્રમાં જમે તેવા સ્વરૂપમાં
પ્રદર્શિત થાય એ કદાપિ પણ નિંદનીય કહી શકાશે નહિ. સ્વર્થવૃત્તિનો
ત્યાગ કરીને પરોપકાર, અને યાચકને તહેની યાચના પ્રમાણે અર્થદાન આપી
પરિતૃપ્ત કરવામાં જ દાનશીલતાનો પરમ ઉત્કર્ષ છે. સત્યપરાયણતા એ સાધુ
પુરુષોનો પરમપવિત્ર આશય છે. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ દુર્ણલતાની
નિશાની છે. જો કે દેશકાળ અને પાત્ર પ્રમાણે રીતિનીતિમાં વૈષમ્ય થવું
સ્વાભાવિક હોવા છતાં પણ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો તો ચિરકાળ જેવાં ને તેવાં
અવિકૃત અને પૂર્ણ રહીને માનવ સમાજને ગૌરવશાળી બનાવે છે.

“અબ્જુનની એકાગ્રતા”—સર્વતોભાવ વિદ્યાર્થીવર્ગને અનુકરણ કરવા જેવી છે. અબ્જુન આ વખતે વિદ્યાર્થીઓની પેઠે શિક્ષાર્થી છે. તેણે જેવી રીતે વિદ્યાસંપાદન કરી છે જેવી અવિચલિત એક નિશ્ચયી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે, તેવીજ રીતે આધુનિક વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે પણ અભ્યાસ કરવાની એકાંત આવશ્યકતા છે એમાં લેસમાત્ર પણ સંશય નથી. એ સિવાય સારું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવાનો ખીજો માર્ગ નથી; પરંતુ “અબ્જુનનું તપોબળ” એ વિષમ આધુનિક વિદ્યાર્થીવર્ગને માટે ગુંચવાડા ભરેલો થઇ પડશે. આ રથને જો આપણે “તપસ્યા” શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ગ્રહણ કરીએ તો તે ગુંચવાડો દૂર થઇ જશે. વિદ્યાર્થીને માટે અધ્યયન, શુદ્ધરથને માટે અર્થોપાર્જન, પડિતને માટે શાસ્ત્રચર્ચા, બિહુકને માટે બિહુટ્ટિ, રાગને માટે પ્રજાપાલન અને યોદ્ધાને માટે શુદ્ધવિદ્યા, એ તદ્દમની તપસ્યા જ છે, તપસ્યા શબ્દનો આલેખ્ય અર્થ લેવાથી અબ્જુનનું તપોબળ નિર્થક લાગશે નહિ.

“દ્રૌપદીનું પાતિવ્રત્ય” એ મથાળાના લેખમાં સત્યભામાની પાસે દ્રૌપદીનો કાર્યકલાપ બાલકાને માટે નકામો હોવા છતાં પ્રભુ બાલિકાઓ માટે વિશેષ ઉપદેશપ્રદ થઇ પડશે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. માતૃસ્મરણીયા દ્રૌપદી પાંડવોની સહધર્મિણી-પત્ની-હતાં. તેઓ મુખમાં, દુઃખમાં, સંપદમાં, વિષદમાં, ચોત્તના પતિનાં સહયોગિની, અને સમભાગિની થયાં હતાં શુદ્ધકાર્યમાં તદ્દમનો જેવો મનોયોગ અને એકાગ્રતા ચાલમ પડે છે, તેવો જ યત્ન અને અનુરાગ પતિસેવા અને ગુરુ શુશ્રૂષામાં પણ જોવામાં આવે છે. તે પાંડવોના અંતઃપુરનાં અધિષ્ઠાત્રી દેવી, તદ્દનાં ધર્મકર્મમાં સદાય કરનારાં, ત્રિપદમાં ધીરજ આપનારાં, અને સર્વ પ્રકારે નારીજાતિના આદર્શરૂપ હતાં.

આવી રીતે પ્રત્યેક ચરિત્રમાં રહેલા આદર્શ ગુણની દરેક વિદ્યાર્થીના અંતઃકરણમાં જાપ પાડવાની દરેક શિક્ષકની ફરજ છે.

લાખા—મંથની ભાષા માટે જ્યારે મહાત્મા કાળીપ્રસન્નસિંહના ઝળી છીએ, કાદરુ કે તેમના કરેલા સંસ્કૃત મહાભારતના અનુવાદનો આગ્રય

સાધને આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. વાંચકવર્ગને માટે પ્રસ્તુત મંથની ભાષા સરળ અને કર્ણપ્રિય બનાવવાને અમે કેટલેક સ્થાને ફેરફાર અને સુધારો વધારો કરેલો છે. સ્કૂલ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં આવા પ્રકારનો સુધારો આવશ્યક છે. પુસ્તકની ભાષા સંસ્કૃત અનુવાદની અનુયાયી હોવાથી બે ત્રણ સ્થળે મોટા સમાસો અને અધરા શબ્દોનો પ્રયોગ થઈ ગયો છે, પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે ભાષા જ્ઞાનને માટે આવા પ્રકારના શબ્દજ્ઞાનની નિતાંત આવશ્યકતા છે. વિદ્યાર્થી વર્ગનું શબ્દજ્ઞાન સંકીર્ણ અલ્પ-હોવાથી વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષાઓમાં તેઓને બહુ ખમવું પડે છે. આ પુસ્તકનં વાંચવાથી એ અભાવ કેટલેક અંશે દૂર થશે એવી અમને આશા છે.

સાહિત્યરસ—પુસ્તકની ભાષા સૈદ્ધાંતશાળી અને કર્ણપ્રિય બનાવવામાં અમે વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. સારા મધુર શબ્દ સંયોગ, સુસંલિત પદવિન્યાસ, અને સુંદર ભાવનો સંગ્રહ કરવામાં અમે કયાશ રાખી નથી. વળી એ ઉપરાંત આ પ્રાંધમાળામાં નાના પ્રકારનો સાહિત્ય રસ પણ રેડ્યો છે. યુદ્ધ વિગ્રહમાં લોમહર્ષીનું દૃષ્ય, શોકની પવિત્ર છંયા, હાસ્યની સુવિમલ-જ્યોત્સ્ના, શાંતિનો આનંદજનક પ્રવાહ, કોધામિત્ર તથુખા, હિંસાનો તિરસ્કાર, વીરત્વની માદકતા, આયલાઓનું હૃદયકંપન, તપસ્વાની ગંભીર કૃષ્ણ સહિષ્ણુતા અને ધર્મનિષ્ઠાનાં અમૃતમય ફળ વગેરે યથાસ્થાને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે.

ફળવણીખાતાના અમલદારોએ પ્રસ્તુત પુસ્તકને મંજૂર કરીને જેની હિદાયતા અને અનુકંપા બતાવી છે, તેની આશા છે કે વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારીઓ પણ કૃપાદષ્ટિ કરશે. આ પુસ્તકના સંપંદમાં કેટલાએક પ્રસિદ્ધ વર્તમાન પત્રોના સંપાદકોએ અને દેશપૂજ્ય સાહિત્ય સેવકોએ જે પ્રશંસા કરી છે, અને ધણીજ અલ્પજ્ઞાનમાં અમે આ દ્વિતીય આવૃત્તિ બહાર પાડવાને ભાગ્યશાળી થયા છીએ, તે ઉપરથી જ જણાશે કે અમારો આ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો નથી.

દ્વિતીય આવૃત્તિ માત્ર પ્રથમ આવૃત્તિનું રૂપાંતર છે. તેમાં કાંઈ પણ સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો નથી. સંસ્કૃત કાલેજના અધ્યક્ષ મહામહો-
પાધ્યાય ડોક્ટર સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ મહાશયે પોતે અનુમત્તપૂર્વક આ
ગ્રંથની ભૂમિકામાં જે મથાર્થ મત આ પુસ્તકનો પ્રકાશ અને અમારા ખીજ
પણુ બંધુ બાધવોએ આ પુસ્તકને પ્રકાશ અને પ્રચાર કરવામાં જે સદુ-
પદેશ આપી સહાનુભૂતિ બતાવી છે, તેને માટે હૃદયની પ્રતિ અમે આંતરિક
કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. અમારા પ્રિય મિત્ર શ્રીમાન નિશિકાંત બંદો-
પાધ્યાય બી. એ. એલ. એસ. બી. એ આ પુસ્તકને ઉપયોગી બનાવવામાં
અનેક પ્રકારે સાહાય્ય કરી છે. તે પછી આ પુસ્તકને ફરીથી છપાવતી
વખતે સાહિત્ય સુરત સ્કૂલના માનનીય શિક્ષક-સુવિખ્યાત રાજ્ય પ્રતાપાદિ-
ત્યરાયના વંશજ-શ્રીયુત બાણુ સુરાજકર્તારાય ચૌધુરી મહાશયે પુસ્તકની
બાષા વગેરેમાં સુધારા કરવામાં મ્હને અતિશય સહાયતા કરી છે, અને
કલકત્તાના બ્રહ્મવિદ્યાલયના મુખ્ય પંડિત મ્હારા પરમ મિત્ર શ્રીયુત બાણુ
રામલાલ કાવ્યતીર્થ મહાશયે આ બીજી આવૃત્તિનાં આલોપાંત મુદ્ર સુધારીને
મ્હારી ઉપર મોટા ઉપકાર કરેલો છે. વળી લખતાં આનંદ થાય છે કે,
પ્રિય શિષ્ય શ્રીમાન વૈદ્યનાથરાયે આ પુસ્તકમાં આપેલા અધરા શબ્દોની
વ્યાખ્યા અને પૌરાણિક કથાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ લખીને પુસ્તકને વિદ્યાર્થી
વર્ગ માટે સરસ, સુખોપ અને વધારે ઉપયોગી બનાવ્યું છે.

અન્યમાં જણાવવાનું કે મહિપાદસના રાજપરિવારે આ પુસ્તકનો
પ્રચાર કરવામાં ઉત્સાહિત કરી છપાવવામાં યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપી
મ્હને ચિરકૃતજ્ઞતાના પાશથી બાધી લીધો છે.

લવાનીપુર
અસાડ—૧૩૧૮

}

શ્રી રાજેન્દ્રનાથ કાંછણાલ
બી. એ. એલ. એલ. બી.

સૂચિપત્ર.

અનુક્રમશિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ,
૧ મહાભારતની હિતપત્તિ અને માહાત્મ્ય.	૧૫- ૧૯
૨ ભરતવંશ વિવરણ.	૧૯- ૨૬

કથારંભ.

(પ્રથમ પરિચ્છેદ)

૧ ભીષ્મની પિતૃમક્તિ અને સત્યાનુરાગ.	૧- ૬
૨ અર્જુનની એકામતા.	૭- ૯
૩ એકગ્રંથની ગુરુમક્તિ	૧૦- ૧૨
૪ કૃષ્ણની સહનરીક્ષતા.	૧૩- ૧૫
૫ દ્રોણની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને ક્ષમા.	૧૬- ૩૧
૬ કુન્તીનો પ્રત્યુપગાર.	૩૨- ૩૭
૭ અર્જુનની જયશીલતા.	૩૮- ૪૬
૮ ધનંજયની કર્તવ્યનિષ્ઠા.	૪૭- ૧૯

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

૧ પાંડવોનો બ્રાત્રલાવ અને સત્યનિષ્ઠા.	૫૦- ૬૧
૨ વિદુરનું સાસાહસ.	૬૨- ૬૬
૩ અર્જુનનું તપોવ્રજ.	૬૭- ૭૪
૪ યુધિષ્ઠિરની સૌજન્યતા અને દયા.	૭૫- ૮૫
૫ દ્રૌપદીનું ખાતિમત્વ.	૮૬- ૯૯
૬ યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા.	૧૦૦-૧૦૮

૭ કર્ણની દાનશીલતા.૧૦૬-૧૧૪
૮ ધર્મરાજનું ધૈર્ય અને ધર્મનિષ્ઠા.૧૧૫-૧૨૮

તૃતીય પરિચ્છેદ.

૧ બૃહન્નલાનું શૌર્ય અને મહાનુભવતા. ૧૨૯-૧૪૨
૨ કંકની ક્ષમા. ૧૪૩-૧૪૮
૩ શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય. ૧૪૯-૧૬૬
૪ માંધારીની ધર્મશીલતા. ૧૬૭-૧૭૧
૫ કુન્તીનો ઉપદેશ... ૧૭૨-૧૭૫
૬ કર્ણની કૃતજ્ઞતા... ૧૭૬-૧૮૨

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

૧ અર્જુનનો વૈરાગ્ય. ૧૮૫-૧૯૭
૨ ભીષ્મનું યોગગણ. ૧૯૮-૨૧૦
૩ અભિમન્યુનું વીરત્વ. ૨૧૧-૨૨૪
૪ અર્જુનનું પ્રતિજ્ઞાપાલન. ૨૨૫-૨૩૬
૫ કર્ણની આત્મસ્થાપા અને તેનો પુરુષાર્થ (પુર્વાભાસ)... ૨૩૭-૨૪૪
૬ કર્ણની આત્મસ્થાપા અને તેનો પુરુષાર્થ ૨૪૫-૨૬૪
૭ ભીષ્મનું પ્રતિજ્ઞા પાલન. ૧ સચના. ૨૬૫-૨૬૯
૮ " " " ૨ સેક્રેપ ૨૬૯-૨૭૧
૯ " " " ૩ દુઃશાસન વધ. ૨૭૨-૨૭૩
૧૦ " " " ૪ મદાયુદ્ધની તૈયારી. ૨૭૪-૨૭૯
૧૧ " " " ૫ મદાયુદ્ધ ૨૮૦-૨૮૭
૧૨ અશ્વત્થામાનું વેર. દ્રોણ અને દ્રુપદની કથા ૨૮૮-૨૯૦
૧૩ " " ૨ નારાયણભક્તની કથા. ૨૯૦-૨૯૨
૧૪ અશ્વત્થામાનું વેર. ૩ અશ્વત્થામાનું સેનાપત્ય. ૨૯૩-૨૯૮

૧૫	„	„	૪ બ્રહ્મશિરાસ્ત્રની કથા	...	૨૯૯-૩૦૨
૧૬	„	„	૫ અશ્વત્થામાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	...	૩૦૩-૩૦૭
૧૭	ધૃતરાષ્ટ્રની દુઃખી દિશા	૩૦૮-૩૧૮
૧૮	ગાંધારીનું વૈર્ય....	૩૧૯-૩૨૬
૧૯	યુધિષ્ઠિરનો મોહ.	૩૨૬-૩૪૨
૨૦	યુધિષ્ઠિરની ત્યાગશીલતા....	૩૪૩-૩૫૯
૨૧	ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રજાવત્સલતા...	૩૬૦-૩૬૮
૨૨	કુન્તીનો આત્મત્યાગ	૩૬૮-૩૭૩
૨૩	યાદવોની ઉચ્છૃંખલતા.	૩૭૪-૩૮૩
૨૪	યુધિષ્ઠિરનો સાર્વજનિક પ્રેમ.	૩૮૪-૩૯૮

ઉપક્રમણિકા.

મહાભારતની ઉત્પત્તિ અને માહાત્મ્ય.

મહર્ષિ વેદવ્યાસે પોતાના તપોયજ્ઞના પ્રસાવથી સનાતન વેદ શાસ્ત્રનું દોહન કરી સારોદ્ધાર કરી-પવિત્ર મહાભારત ગ્રંથની રચના કરી, એમ કહેવામાં આવે છે. રચના કર્યા પછી આ ગ્રંથનું પોતાના શિષ્યોને કેવી રીતે અધ્યયન કરાવવું તેનો મનમાં ને મનમાં જ તેઓ વિચાર કરતા હતા, તેટલામાં જ સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વ શક્તિમાન ભગવાન બ્રહ્મા ત્યાં આવિર્ભૂત થયા. વેદવ્યાસે હૃદયમાં અચાનક દર્શનથી વિસ્મય થઇ હાથ જોડી હૃદયની પ્રાર્થના કરી સવિનય નિવેદન કર્યું કે “ભગવન્ ! મહેં એક અહ્લુત કાવ્યની રચના કરી છે; તેમાં વેદ વેદાંગ અને ઉપનિષદાદિનો સાર-સંકલન કરીને, ઇતિહાસ, અને પુરાણને અનુસરીને ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે, અને જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, ભાવ અને અભાવનો નિર્ણય, વિવિધ ધર્મ અને આશ્રમનાં લક્ષણોનું નિદર્શન, ચાતુરવર્ણ્ય વિધાન, તપસ્યા, બ્રહ્મચર્ય, પૃથિવી, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. જૂનભાવન ભગવાન શા માટે દિવ્ય મનુષ્ય દેહમાં જન્મગ્રહણ કરે છે, તેનું તત્ત્વસંધાન અને અતિપવિત્ર પુણ્યક્ષેત્ર અને તીર્થસ્થાન સમૂહનું કીર્તન કર્યું છે. નંદ, નદી, સમુદ્ર, પર્વત, ગ્રામ, નગર, વન, ઉપવન, તેમનાં સ્થાનો અને યુદ્ધકૌશલ્ય, જાતિ વિશેષ લોકચાત્રા વિધાન, એ સર્વે સુરપટ્ટ રીતે બતાવ્યાં છે. પરંતુ આ વિશાળ વિશ્વક્ષેત્રમાં તેને માટે એક યોગ્ય લેખક જોવામાં આવતો નથી.”

બ્રહ્માએ વેદવ્યાસનું કથન સાંભળીને હૃદયની ખુબજ પ્રશંસા કરી, અને વરદાન આપ્યું કે, “જ્યારે તુંજ ત્હારા રચેલા મહાભારતને કાવ્યની ઉપમા આપે છે ત્યારે ત્હારો એ ગ્રંથ કાવ્ય તરીકે ગણાશે અને પ્રખ્યાત

થશે. વળી જેવી રીતે ખીજા આશ્રમો કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે ત્હારૂં આ કાવ્ય અન્યાન્ય કવિનાં કાવ્યો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ થશે એમાં સંદેહ નથી. તું ગણેશનું સ્મરણ કર, તે ત્હારો લેખક થશે.” એ પ્રમાણે કહીને બ્રહ્માજી અંતર્ધાન થઈ ગયા, એટલે વેદવ્યાસે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાં જ સ્મરણગામી ગણપતિ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. વેદવ્યાસે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી ત્હેમનો યથોચિત આદરસત્કાર કરીને કહ્યું કે, “ હે ગણનાયક ! (મ્હારૂં મનઃસંકલ્પિત મહાભારત નામનું કાવ્ય અવિકળ કહેવાય છે.) આપ ત્હેના લેખક થઈને મ્હારો પ્રયાસ સફળ કરો. ” ગણેશ કહ્યું, “ મુનિવર ! જે લખતી વખતે મ્હારી લેખણ એક લાણ પણ અટકે નહિ તોજ હું લેખક થઈશ. ” વેદવ્યાસે કહ્યું, “ હે વિઘ્નનાશક ! હું જે કાંઈ ખોલું તેનો અર્થ સમજાયા સિવાય આપ પણ લખી શકશો નહિ. ” ગણપતિએ વેદવ્યાસે કહ્યું તે કબૂલ કર્યું. આને લીધે વ્યાસજીએ અનેક રચળે કૂટાર્થ શ્લોકોની રચના કરી છે, અને તેને માટે સ્વયં વ્યાસે જ એવું કહ્યું છે કે આ ભારતગ્રંથમાં આઠ હજાર ને આઠસો એવા કૂટાર્થ શ્લોકો છે કે, તેનો કાવાર્થ હું અને શુકદેવ જ સમજી શકીએ એમ છે. સંજય સમજી શકશે કે કેમ ? તે પણ સંદેહની વાત છે. વ્યાસજીના આ શ્લોકોનો યથાર્થ અર્થ અઘાપિ કોઈ પણ કરી શક્યું નથી. એ તો શું પણ શ્રી ગણેશજી સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ લખતી વખતે એ બધા શ્લોકોનો અર્થ સમજવા માટે થોડીવાર વિચારમાં પડી જતા; એટલામાં વ્યાસદેવ અનેક શ્લોકોની રચના કરી લેતા હતા.

વેદવ્યાસે આ મહાભારત ગ્રંથ તૈયાર કરીને સૌથી પહેલાં પોતાના પુત્ર શુકદેવને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. ત્યાર પછી પોતાના શિષ્યોને તે વાંચી સંભળાવ્યું, ભારતસંહિતાના પ્રથમ ચોવીશ હજાર શ્લોકો રચાયા, તેમાંથી ઉપાખ્યાન વિભાગનો તદ્દન પરિચાગ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી સાઠ લાખ શ્લોકની ખીજ એક ભારતસંહિતાની રચના કરી. એ સાઠ લાખમાંથી દેવલોકમાં ત્રીશ લાખ, પિતૃલોકમાં પંદર લાખ, ગંધર્વ લોકમાં ચૌદ લાખ, અને નરલોકમાં એક લાખ શ્લોક અઘાપિ વર્તમાન છે. નારદે

દેવલોકમાં, અને અસિતદેવલે પિતૃલોકમાં મહાભારતનો પ્રચાર કર્યો. શુકદેવે, અંધર્વ, યક્ષ, અને રાક્ષસોને ભારત શ્રવણ કરાવ્યું છે, અને વ્યાસ ભગવાનના શિષ્ય વૈશંપાયને મનુષ્ય લોકમાં મહાભારતનું કીર્તન કર્યું છે.

મહાભારતના અનુક્રમણિકાના અધ્યાયમાંથી તેની ઉત્પત્તિનો લેખિત વૃત્તાંત આપણી જાણમાં આવે છે. સંપૂર્ણ મહાભારત ગ્રંથ સાઠલાખ શ્લોકોનો બનેલો છે, તેમાં ફક્ત એકજ લાખ વર્તમાન છે. મહાભારત કેવો વિશાળ ગ્રંથ છે તે આ ઉપરથી સહજ જણાશે. વાસ્તવિક રીતે એના જેવું મહાન દાવ્ય બીજી કોઈ પણ ભાષામાં હજી સુધી રચાયું નથી. મહારાજા જનમેજયના સર્પયજ્ઞ વખતે વેદવ્યાસની અનુમતિથી ત્હેમના શિષ્ય વૈશંપાયને સૌથી પહેલાં આ મહાભારત ગ્રંથનું કીર્તન કર્યું હતું. ત્યાર પછી જ્યારે નૈમિષારણ્યમાં કુવ્રપતિ શૌનકે ચાર વર્ષના યજ્ઞનું અનુક્રાન કર્યું હતું ત્યારે લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાએ, તે યજ્ઞી સભામાં બેઠેલા ઋષિ મુનિઓની સમક્ષ વૈશંપાયને કહેલી મહાભારતની કથાનું વર્ણન કર્યું, અને ત્યાર પછી કદલીએ અસંખ્ય સભાઓમાં મહાભારતનું કીર્તન થયું છે તેની કાણ ગણના કરી શકે એમ છે ?

મહાભારત ગ્રંથની મૂળ આખ્યાયિકા કૌરવપાંડવોના વિવરણથી પરિપૂર્ણ છે. રાજા દુર્યોધન અને શકુન્તલાનો પુત્ર ભરત કૌરવ પાંડવોનો પૂર્વ પુરુષ હતો. આ ગ્રંથમાં ભરતવંશના રાજાઓનું વિવરણ થયેલું હોવાથી એ “ ભારત ” નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે. ‘ ભારતવર્ષ ’ એ નામની ઉત્પત્તિનું પણ એજ કારણ છે. ‘ મહાભારત ’ નામ આપવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. પ્રાચીનકાળમાં એક દિવસ દેવતાઓએ એકઠા થઈને એકતરફ ચારે વેદ અને બીજી તરફ આ ભારત સંહિતા મૂકીને તેની તુલા કરી, તેમાં છેવટે ભારત સંહિતા રહસ્યવાળી અને ચારે વેદ કરતાં મહોટી અને ભારે થઈ તે વખતથી દેવતાએ તેને ‘ મહાભારત ’ કહીને ઝાળખવા માંડી.

જે માણસ મહાભારતને પૂર્ણશ્રદ્ધાથી સાંભળે તેને તેનું માહત્ત્વ

જાણાતું નથી, સ્વયં વેદવ્યાસજીએ એના માહાત્મ્ય સંબંધી જે કાંઈ કહ્યું છે તેનો યત્નિયિત ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ. “વેદવ્યાસનો રચેલો આ પરમ પવિત્ર રમણીય ઇતિહાસ સાક્ષાત્ વેદસ્વરૂપ છે. મહર્ષિઓએ પણ અંથની યથેષ્ટ પ્રશંસા કરી છે. મહાત્મા વેદવ્યાસે આ ભારતઅંથમાં અર્ચશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અને કાગશાસ્ત્ર વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. જેવી રીતે કાયલનો પરમ સુમધુર ટહુકો સાંભળીને, કર્કશ કાકજ્વલિ સંભળવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેવીજ રીતે આ મહાભારત અંથનાં આખ્યાનો શ્રવણ કર્યા પછી અન્ય શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાની રૂચિ થતી નથી. જેવી રીતે પદ્મજાતમાંથી ત્રિવિધ લોકની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવી રીતે આ સર્વોત્કૃષ્ટ ઇતિહાસમાંથી કવિ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે આહાર વિના શરીર ધારણ કરવાનો બીજો ઉપાય નથી, તેવી જ રીતે આ સુલક્ષિત ઇતિહાસમાં જાણવેલી કથાઓ સિવાય ભૂમંડળમાં અન્ય કોઈ કથા નથી. જેવી રીતે ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળા નેહરો કુચિન શેકની આરાધના કરે છે, તેવીજ રીતે કવિઓ પણ આ વિચિત્ર ઇતિહાસની ઉપાસના કરે છે. જેવી રીતે અન્યાન્ય આશ્રમે કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્કૃષ્ટ છે તેવી જ રીતે આ કાવ્ય અન્યાન્ય કવિકૃત કાવ્યોથી શ્રેષ્ઠ છે.

“જે વ્યક્તિ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી મહાભારતનો પાઠ કરે છે, અથવા તો પોતે શ્રવણ કરે કરાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસે, પ્રતિદિન પ્રાતઃ કૃત્યાદિથી પરવારી જઈને, નિયમિત રીતે ત્રણ વર્ષ સુધી આ મહાભારત અંથની રચના કરી હતી માટે એવી જ નિયમિત રીતે તેને શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ મહાભારતમાં દેવતા, રાજર્ષિ, અને બ્રહ્મર્ષિઓની કથાઓ અને ભગવાન વાસુદેવના સુચરિત્રનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે, એમાં ભગવાન ભવાનીપતિ અને દેવી પાર્વતીનો અનિર્વચનીય મહિમા, કાર્તિક્યની ઉત્પત્તિ, અને ગોપ્રાહ્મણ્યનાં માહાત્મ્યનું વર્ણન કરેલું છે. જે વ્યક્તિ ધર્મકામનાથી આ ઇતિહાસનો આદ્યોપાંત સુધી પાઠ કરે છે, ત્હેની સફળ વાસનાઓ સફળ થાય છે અને તે આખરે દેવલોકમાં જઈને પરમ

સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. જે માણસ અધિકારીને આ શ્રવણ- સુખકર મહાભારતનું દાન આપે છે, તહેને સસાગરા પૃથ્વી-દાનનું ફળ મળે છે. આ મહાભારતમાં જેનું વર્ણન કરેલું છે તેનું વર્ણન બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે નથી અને એમાં જે નથી તે કહિં પણ જ્ઞેવામાં આવતું નથી. જેવી રીતે મેધ સર્વનો આધારભૂત છે તેવી આ અક્ષય ભારતવૃક્ષ ઉત્તરકાળમાં કવિકુલનું આધારભૂત થઈ પડશે. ”

૨ ભરતવંશ-વિવરણ.

સર્વલોક પિતામહ બ્રહ્માના મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, અને કતુ નામે છ માનસ પુત્રોએ જન્મગ્રહણ કર્યો. મરીચિને કશ્યપ નામનો એક પુત્ર હતો. એ કશ્યપથી સમસ્ત પ્રજાની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. બગવાન દક્ષ ઋષિ બ્રહ્માના જમણા અંગુઠામાંથી અને તહેમના પત્ની પ્રજાપતિના ડાબા અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થયા. આ મહર્ષિ દંપતીએ પત્યાસ કન્યારત્નો ઉત્પન્ન કરી એ પત્યાસ કન્યામાંથી ધર્મને દશ, ચંદ્રને સત્તાવીશ, અને કશ્યપને તેર કન્યાઓનું વેદવિધાનપૂર્વક દાન કર્યું. કીર્તિ, લક્ષ્મી, ધૃતિ, મેધા, પુષ્ટિ, શ્રદ્ધા, ક્રિયા, બુદ્ધિ, લજ્જા, અને મતિ એ દશ ધર્મનાં પત્ની હતાં. લોક વિશ્રુતા, સમય ભોત્રિકા, નક્ષત્રરૂપિણી અશ્વિની, ભરણી વગેરે સંતાવીશ ચંદ્રની ભાર્યાઓ હતી અને અદિતિ, દતુ, કાલા, દનાયુ, સિદ્ધિકા, ક્રોધ, પ્રધા, વિનતા, મુનિ અને કદુ એ તેર દક્ષ કન્યાઓ કશ્યપના સધર્મિણી હતી. એમનાં ગર્ભમાં કશ્યપને અસંખ્ય બળવાન અને પરાક્રમી સંતાનો ઉત્પન્ન થયાં. કશ્યપની તેર સ્ત્રીઓમાં અદિતિ મુખ્ય હતાં. તહેમના ગર્ભમાં યથાક્રમે, ધાતા, મિત્ર, અર્ચમા, શશ્ર, વરણ, અંશ,

ભગ, વિવશ્વન, પૂષા, સવિતા, ત્વષ્ટા, અને વિષ્ણુ નામના દ્વાદશ આદિ-
ત્યોનો જન્મ થયો. આદિલ ગણ્યમાં સૌથી ન્હાના વિષ્ણુ સૌ કરતાં વધારે
મુખવાન હતા. વિવશ્વનને, વિવશ્વત મનુ એ નામના બે પુત્રો હતા. એ
ધીમાન્ મનુથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે મનુષ્યજાતિ ઉત્પન્ન થયેલી
હોવાથી તેઓ ' માનવ ' નામથી પ્રખ્યાત થયા. એમાં બ્રાહ્મણોએ સામ-
વેદનું અધ્યયન કર્યું, વેન, ધષ્ટ, નરિષ્યન્ત, નાભાગ, ઇક્ષ્વાકુ, કાર્ષ, શર્યાતિ, ઇલા, પૃષત્, અને નાભાગારિષ્ટ એ દશ પુત્રો ક્ષત્રિય-ધર્મપરાયણ
હતા. એમાંથી ઇક્ષ્વાકુ અને ઇલા, એ બેમાંથી બે રાજવંશ ઉત્પન્ન થયા.
કે જે હજુ પણ સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશના નામથી વિખ્યાત છે. મૂળતઃ બન્ને
વંશ વિવશ્વન, અને સૂર્યદેવમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. પરંતુ ઇલાના વંશને
ચંદ્રવંશી કહેવાયા તેનું પણ એક કારણ છે. ઇલાનું લગ્ન ચંદ્રના પુત્ર બુધ સાથે
થયું હતું. મહાભારતમાં ઇલા સ્ત્રી છે કે પુરુષ તેનો ઉલ્લેખ નથી. કેવળ
એટલું જ લખ્યું છે કે " ઇલાથી પુરુષના ઉત્પન્ન થયા." તદેમના પિતા અને
ઇલા ને બુધપત્ની હોય તો ઇલાના વંશને ચંદ્રવંશી કહેવાય છે તે સ્પષ્ટ છે.
એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી.

ઇક્ષ્વાકુથી રઘુવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. મહાકવિ કાલિદાસનું ' રઘુવંશ '
નામનું કાવ્ય આ રાજવંશને અવલંબીને રચવામાં આવ્યું છે. અયોધ્યામાં
એમની રાજધાની હતી, ધામે ધીમે એ વંશની શાખા પ્રશાખાઓ વિસ્તૃત
થઇને ચારે તરફ વ્યાપી ગઈ, ઇલાથી ચાદવ, પૌરવ, વગેરે વંશો ઉત્પન્ન
થયા. રામાયણમાં જેવી રીતે સૂર્યવંશના યુવનાશ્વ, માંધાતા, દિલીપ, રઘુ,
દશરથ અને રામચંદ્ર વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. તેવીજ રીતે મહાભારતમાં
ચંદ્રવંશના યયાતિ, પુરુ, દુષ્યંત, ભરત, કુરુ, શાન્તનુ, યુધિષ્ઠિર, અને દુર્યોધન
વગેરે રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રામાયણનો મુખ્ય આધાર
જેવી રીતે સર્વ ગુણાલંકૃત પ્રજાપત્સલ મહારાજ રામચંદ્રજી ઉપર છે; તેવીજ
રીતે મહાભારતનો મુખ્ય આધાર ભગવાન વાસુદેવ ઉપર છે. રામાયણમાં
ત્રેતાયુગના રાજવંશ, સમાજ, રાજનીતિ, અને યુદ્ધવિગ્રહનું વર્ણન છે. જ્યારે

મહાભારતમાં દ્વાપરયુગના રાજવંશ, સમાજ અને યુદ્ધ કૌશલ્ય વગેરે ધણા ધણા વિષયોનું વર્ણન કરેલું છે. રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં નર, વાનર અને રાક્ષસો જોવામાં આવે છે, જ્યારે મહાભારતના કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ જ દર્શન દે છે. રામાયણમાં વર્ણુવેલા યુદ્ધનું મૂળ કારણ રાવણનો અત્યાચાર પાપાસકિત હોઇ તેના અંત તહેના વંશના વિનાશમાં આવે છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું મૂળ કારણ દુર્યોધનની હિંસા અને લોભ પરતંત્રતા હોઇ તેના અંત સમસ્ત ક્ષત્રિયકુળના ઉચ્છેદમાં આવ્યો છે. બન્ને ગ્રંથો બહુજ અગત્યના અને બોધપ્રદ આખ્યાનોથી પરિપૂર્ણ છે. મહાભારતમાં ઘટના વૈચિત્ય વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. લોકતત્વ અને સમાજ તત્વ નાના પ્રકારના રહસ્યથી પરિપૂર્ણ છે, તેમ રાજવંશ પણ બહુ શાખા પ્રજાખામાં વિસ્તૃત હોઇ, તેમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રના મુખમાંથી નોકજોડી ગીતા, ભીષ્મની અમૂલ્ય સારવાનું ધર્મનીતિ, અને રાજનીતિ વગેરે અને વનપર્વમાં માર્કંડેય વગેરે ઋષિ મુનિઓના ધર્મોપદેશના નાના વિધ તત્વોનો સંગ્રહ કરેલો છે.

મહાભારતમાં “ ઇલા ” વંશની કથા વર્ણવી છે, ઇલાથી પુરંદરા ઉત્પન્ન થયો હતો. કહેવાય છે કે પુરંદરાએ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલું હોવા છતાં પણ, તે સદાસર્વદા દેવલોકમાં વિચરતો હતો અને સમસ્ત પૃથ્વી ઉપરના શાપનો ભોગ થઇ પડ્યો. આ પુરંદરા યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરવા માટે ગંધર્વ લોકમાંથી ત્રેતાસિ અને ઉર્વશીને પરણી લાવ્યો હતો. કવિકુવ્જભૂષણ કાલિદાસે ‘ વિક્રમોર્વશી ’ નાટકમાં પુરંદરા અને ઉર્વશીની કહાણી વિચિત્ર ભાષા અને અપૂર્વ કવિત્વથી ચીતરીને અપૂર્વ સૌંદર્ય-સૃષ્ટિની રચના કરી છે. એ ઉર્વશીના ગર્ભમાં પુરંદરાને આયુ વગેરે છ પુત્રો જન્મ્યા. આયુ પુત્ર ધીમાન્ નભૂષ કે નહૂષ ? ધર્માનુસારે આ પૃથિવીનું પાલન કરતા હતા. તેઓએ પોતાના તેજ અને તપોબળના પ્રભાવથી દેવતાઓનો પરભાવ કરીને ઈંદ્રપદ મેળવ્યું. પરંતુ છેવટમાં એક ઋષિ પાસે પોતાની

પાલકો ઉચ્ચકારી પોતાના તેજના ગર્વથી તહેમનું અપમાન કરવાથી અગત્યના શાપે સર્પચોનિને પ્રાપ્ત થયા.

નભૂષ-પુત્ર યયાતિ પોતાના બળવિક્રમથી રાજ્ય સંપાદન કરીને સસાગરા પૃથિવીનું શાસન, નાના પ્રકારના યજ્ઞાનુષ્ઠાન, અને એકાંત ભકિતથી પિતૃ અને દેવગણની અર્ચના કરીને પોતાની પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા. યયાતિને દેવયાની અને શમિષ્ઠા નામની બે રાણીઓ હતી. તેમાં દેવયાનીના ગર્ભમાં યદુ અને તુર્વસુ નામે બે પુત્રો અને શમિષ્ઠાના ગર્ભમાં દ્રહ્યુ, અનુ, અને પુરુ નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તે સધળા મહાન ધનુર્ધર અને સર્વગુણસંપન્ન હતા. મહારાજ યયાતિ ધણા કાળ સુધી પ્રજાનું યોગ્ય પ્રતિપાલન કરીને છેવટે દેવયાનીના પિતા શુક્રાચાર્યના શાપથી જરાગ્રસ્ત થઈ ગયા, ત્યારે તેઓએ રૂપગુણનો નાશ કરવાવાળી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ભોગસુખથી વંચિત થવાથી, પોતાના સર્વ પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું કે, “ હે પુત્રો ! ત્હમરામાંથી ગમે તે એક જણ મ્હારી વૃદ્ધાવસ્થા લઇને રાજ્યશાસન કરે. મ્હારી વૃદ્ધાવસ્થા ત્હમને આપી ત્હમાંડે નવીન કસેવર ધારણ કરીને હું વિષયસંભોગ કરી તૃપ્ત થઇશ. ” પિતાનું આ કથન સાંભળીને યદુ વગેરે ચાર ભાઈઓ પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા લેવાને સંમત થયા નહિ, પરંતુ સૌથી ન્હાના પુત્ર પુરુએ પ્રસન્નતાથી પિતૃ આજ્ઞાને માથે ઝડાવી. ત્યાર પછી રાજર્ષિ યયાતિ, પોતાના તપોબળના પ્રભાવથી પુરુના શરીરમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાનો સંચાર કરી, તહેનું નવયૌવન પોતે સંપાદન કરીને હજાર વર્ષ સુધી બંને પત્નીઓ સાથે પરમ સુખથી વિહાર કરીને, પરિતૃપ્ત થયા. આખરે ત્હમને અનુભવ થયો કે કામ્ય વસ્તુના ઉપયોગથી કામ શાંત પડતો નથી; પરંતુ અગ્નિમાં ઘી હોમાય તેવી રીતે તે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જાય છે તેથી તેઓએ વૈરાગ્યનો સાર અને કામની અસરતાનું અવલોકન કરીને પુત્ર પાસેથી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પાછી લઇ લઇને, ત્હેની નવ યૌવનાવસ્થા ત્હેને આપી દીધી. છેવટે પુરુને રાજ્યાભિષેક કરીને કહ્યું કે, “ હે પુત્ર ! તેં યથાર્થ પુત્રધર્મનું પાલન કર્યું છે અને ત્હારાથીજ

મહારા વંશની રક્ષા થઈ છે; માટે હવે પછી તદ્દારે વંશ પુરવંશ તરીકે લોકમાં વિખ્યાતિ પામશે. ” મહારાજ યથાતિ એ પ્રમાણે પુરને આશીર્વાદ આપીને તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યા ગયા. ઉપવાસ-ત્રનધારણ કરીને પોતાની સ્ત્રી સાથે સ્વર્ગમાં ગયા.

યદુથી યદુવંશ અને પુરવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. યદુએ પિતૃઆચારનું પાલન નહિ કરવાથી પિતાના રાજ્ય ઉપરનો હક ગુમાવ્યો અને તહેમના વંશજોએ મ્હેન્ટ રાજ્યનો અધિકાર લીધો. જગત્તાન વાસુદેવે આજ યદુવંશમાં જન્મ લીધો હતો. પુરરાજ્યએ પિતાના રાજ્ય સિંહાસનનો અધિકાર મેળવ્યો. પુરરાજ, પાંડવ દોરવાના પૂર્વ પુરુષ હતા તેથી તેઓને મહાભારતમાં આધિક્ય આપ્યું છે. પૂર્વ વર્ણનાનુસારે બ્રહ્માથી દશ પુરુષ પછી પુરરાજનો જન્મ થયો હતો. આ પુરરાજ પછી બીજા અઢાર પુરુષોનો જન્મ થયો અને ત્યાર પછી ઈન્દ્રિનપુત્ર રાજા દુષ્યંત ઉત્પન્ન થયા. દુષ્યંતનો વિવાહ વિશ્વામિત્રની પુત્રી શકુન્તલા સાથે થયો હતો, અને તહેના ગર્ભમાં સુવિખ્યાત ભરત મહારાજનો જન્મ થયો હતો.

અમર કવિ કાલિદાસની અમૃતમય લેખનીના પ્રસાદરૂપ ‘ શકુન્તલા ’ નાટકમાં મહારાજા દુષ્યંતનો પરિચય થાય છે. કાલિદાસની શકુન્તલા અને વેદવ્યાસજીએ વર્ણવેલી શકુન્તલા જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળી છે. કાલિદાસની શકુન્તલા શાન્ત પ્રકૃતિવાળી, અતિશય લજ્જાશીળા, અને લોક-ચરિત્રથી અચાત સંસ્કૃત આગ્રિકાના જેવી છે, જ્યારે વ્યાસજીની શકુન્તલા જોષ્ઠએ તે કંતા વધારે સાંદસિક, વાહુ આતુર્યવાળી, અને પ્રગલ્ભા સ્ત્રી જેવી દોરવામાં આવી છે. વળી કથામાં તો વિવેકીય પ્રભેદ માલમ પડે છે. કાલિદાસના નાટકની શકુન્તલાને દુર્વાસાના શાપથી રાજા દુષ્યંતથી ત્યાગધને, તહેમની માતા મેનકા તહેને અપ્સરા લોકમાં લઈ ગઈ છે અને ત્યાં તહેણે પુત્ર રતને જન્મ આપ્યો છે. મહાભારતમાં શકુન્તલાને કણ્વ ઋષિના આશ્રયમાં પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. શકુન્તલા નાટકમાં પાર્શ્વની પાસે વીંટી જોવાથી દુષ્યંતને શકુન્તલા યાદ આવે છે, તે વખતે તે નિર્તાત શોક વિહ્વલ અને મુગ્ધ

સમજાવે છે, અને દારણ પશ્ચાત્તાપમાં કાળક્ષેપ કરે છે. છેવટમાં ઈંદ્રના આમંત્રણથી તે માત્રિથી હંકારતા ઈંદ્રસ્થમાં બેસીને દેવલોકમાં ગમન કરે છે. ત્યાંથી શક્તિસેના પરાજય કરીને સુતયુગમાં પાછા ફરતી વખતે હેમકૂટ પર્વત ઉપર કસ્યપ મુનિના આશ્રમમાં તેને પોતાના પુત્ર ભરત અને શકુન્તલાનો મેળાપ થાય છે; પરંતુ મહાભારતમાં દુર્વાસાના શાપની વાત જ નથી. શકુન્તલાને દેવલોકમાં લઇ જવામાં આવી નથી, અને રામ દુષ્યંતે ઈંદ્રના આમંત્રણથી દેવલોકમાં પ્રયાણ પણ કર્યું નથી. પુત્ર સુવરાજ પદને ચોગ્ર થતાં જ શકુન્તલા પિતાની આજ્ઞાનુસાર સ્વામી પાસે આવી છે. પરંતુ લોકશબ્દજનથી દુષ્યંત પ્રથમ શકુન્તલાનો અનાદર કરે છે. આ વખતે શકુન્તલા ગુસ્સે થઈને સ્વામીના અપર્મયુક્ત કર્મની નિંદા કરે છે, અને ત્હેમંતા વીર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા બાળકને ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરે છે. પરંતુ દુષ્યંત તેમ કરવાને સંમત થતો નથી; ત્યારે રામપ્રતિ દેવવાણી થાય છે કે, “ હું મહારાજ ! શકુન્તલાને પાછી કાઢશો નહિ. તે જે કહે છે તે સપાળું સત્ય છે. આ બાલક તમારા વીર્યથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે. એનાથી ત્હમને આખરે પરમ દુર્લભ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે; માટે સંભાળથી ત્હેનું પાલનપોષણ કરો. અમારા આ ઉપદેશથી ત્હમને આ પુત્રનું ભરણ પોષણ કરવું આવશ્યક લાગશે, તેથી તે આગળ જતાં ભરત નામથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ પામશે. ” મહારાજ દુષ્યંતે આ દેવવાણી સાંભળી અતિશય સંતુષ્ટ થઈને, પોતાના પુરોહિત અને અમાત્ય વર્ગને કહ્યું કે, “ આપે આ દેવ વાણી સાંભળી કે ? હું પણ આ બાલક મ્હારો પુત્ર છે તે જાણું છું પરંતુ જો એકએક હું એને ગ્રહણ કરું તો લોકો મ્હને દુષિત કરાવે અને પુત્ર કલંકિત થાય, એ બયથી મેં અત્યાર સુધી શકુન્તલા સાથે વાદવિવાદ કર્યો છે. ” ત્હેમને એ પ્રમાણે કહીને મહારાજે પ્રસન્ન ચિત્તે પુત્રને પ્રાતાસા બોળામાં બેસાડ્યો છે. અમે મહાભારતમાં વર્ણવેલી આ કૃતિ ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે ગ્રહણ કરીશું. કાલિદાસ કવિની રૂપનાથી “ શકુન્તલ નાદકવી ઉત્પત્તિ થતું છે—ગાસ ભગવાનનો ઉદ્દેશ આથી તદ્દન બુદ્ધો જ હતો.

ત્યાર પછી મહારાજા દુબ્યતે શકુન્તલાને યથોચિત સમાદરપૂર્વક આશ્વાસન આપી વસ્ત્ર ને પાનાદિથી પરિવૃણ્ણ કરી છે, અને પુત્રનું નામ ભરત રાખી રહેને યુવરાજપદે અભિષેકત કર્યો છે. ભરતે, યુવરાજપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘણા થોડા સમયમાં સમસ્ત રાજા મહારાજાઓનો પરાજય કરીને ધર્માનુશાનદ્વારા યજ્ઞસ્વી થયો, અને તે પછી ચક્રવર્તી મહારાજા થઇને અનેક આશ્રયથી યજ્ઞ કરીને દેવલોકમાં ઈદ્રના જેવો આદરણીય થઇ પડ્યો. એ ભરત મહારાજાના નામથી જ ભારતની કીર્તિ અને ભારત નામનું સુવિખ્યાત કુળ ઉત્પન્ન થયાં છે.

મહારાજા દુબ્યંતના પ્રપૌત્ર હરિતનામના નરપતિએ એક નગરની સ્થાપના કરી, અને સ્થાપન કરનારના નામ પાછળ તે નગર હસ્તિનાપુર કહેવાયું. કૌરવ પાંડવોની રાજધાની ત્યાં હતી, અને એજ સ્થાનમાં પરીક્ષત પુત્ર રાજર્ષિ જનમેજયે મહર્ષિ વૈશંપાયન પાસે મહાભારતની કથા શ્રવણ કરી હતી. હરિત રાજાના પૌત્ર અજીતકેતુને કૈકેયી, ગાંધારી, વિશાળા, અને રૂક્ષા નામની ચાર રાણીઓ હતી. રહેમના મર્જમાં રાજાને ચોવીસો પુત્ર થયા. તેમાં કેવળ સંવરણથી જ હરિત રાજાનું ઘર ઉગ્રાકું રહ્યું. સંવરણ સૂર્યનો પરમ ભક્ત હતો, અને તે પોતાના તપોબળના પ્રભાવથી સૂર્યનારાયણને પ્રસન્ન કરીને કુળગુરૂ વસિષ્ઠની કૃપાથી 'તપતી' નામની સૂર્યકન્યા સાથે પરણ્યો હતો. મહારાજા સંવરણે તપતીનું પાશ્વિમહણ કરીને કુરૂ નામના એક પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો, કુરૂ અત્યંત ધર્મપરાયણ હોવાથી પોતાની સમસ્ત પ્રજાને અતિશય પ્રીતિપાત્ર થઇ પડ્યો. મહારાજા કુરૂએ કુરૂજંગલમાં તપસ્વા કરી હતી, તેથી તે પ્રદેશ પાછળથી પરમ પવિત્ર કુરૂક્ષેત્રના નામથી પ્રખ્યાત થયો. કુરૂ મહારાજાના વંશજને કૌરવ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

કુરૂ રાજાના મરણ પછી પાંચમા પુરુષ તરીકે જન્મ ગ્રહણ કરીને પ્રતીપ નામના વિખ્યાત મહારાજાએ અતિશય પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી. પ્રતીપને દેવાધિ, જ્ઞાન્તનુ અને બાહિલક નામના ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંથી દેવાધિ, બાહ્યાવસ્થામાંજ તપશ્ચર્યા કરવાને વનમાં ગયાથો મયો. જ્ઞાન્તનુ

અને બાહ્યક રાજ્યશાસન કરવા લાગ્યા. પરંતુ શાન્તનુ જ રાજા થયો. વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઇ ગયેલા ને ત્હેનો સ્પર્શ થતાજ, તે તત્ક્ષણ યુવાન જેવો સમ્પન્ન થઇ જતો, તેથી ત્હેનું નામ શાન્તનુ પડ્યું હતું. શાન્તનુનાં લગ્ન ગંગાજી સાથે થયાં હતાં. ગંગાજીથી ત્હેમને દેવવ્રત નામનો એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. ત્હેણે પિતાને સંતુષ્ટ કરવાને મરણ પર્યંત કૌમારવ્રત ધારણ કર્યું હતું અને પાછળથી ભીષ્મ નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો. પિતાની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને ભીષ્મે સત્યવતી સાથે ત્હેમનું લગ્ન કરાવી આપ્યું. સત્યવતીના ગર્ભમાં શાન્તનુ રાજાને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામના બે પુત્ર રતો પ્રાપ્ત થયા. તેમાં ચિત્રાંગદ યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો ન થયો એટલામાં જ ગંધર્વને હાથે મરણ પામ્યો. ત્હેના મરણ પછી વિચિત્રવીર્ય રાજ્યશાસન કરવા લાગ્યો. વિચિત્રવીર્યને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર, નામના ત્રણ પુત્રો હતા. જ્યેષ્ઠ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મ્યા હોવાથી પાંડુરાજા પિતૃસિંહાસને આવ્યા. પાંડુ મહારાજા ભરતથી સત્તરમા પુરૂષ હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રનું લગ્ન સુમલરાજાની કન્યા ગાંધારી સાથે થયું હતું, વ્યાસ-દેવના વરદાનથી ગાંધારીને સો પુત્રો થયા, ત્હેમાં દુર્યોધન સૌથી વડો હતો. પાંડુને કુન્તી અને માદ્રી નામની બે રાણીઓ હતી. કુન્તીને ધર્મથી યુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમ, અને ઇંદ્રથી અર્જુન એ ત્રણ પુત્રો થયા અને મદ્રીને બન્ને અશ્વિનીકુમારોથી નકુળ અને સહદેવ નામના બે પુત્રો પ્રાપ્ત થયા. પાંડુ રાજાના આ પાંચ પુત્રો પાંડવોના નામથી ઓળખાયા. તેઓ મહા બળવાન, વીર્યશાળી, અને પરમ ધાર્મિક હતા. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રો મહા-ભારતમાં કૌરવોના નામથી ઓળખાયલા છે. પણ પાંડવો પણ કૌરવો જ-હતા, કારણ કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ બન્ને કુરૂવંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતાં. વિદુરજી દાસી પુત્ર હોવાથી રાજા ઉપર ત્હેમનો અધિકાર નહોતો, પરંતુ તેઓ પ્રમથ ધાર્મિક હતા, દુર્યોધન અતિશય ક્રૂર અને રાજ્ય લોભી હતો અને પાંડવોના હમેશાં દ્રેષ કરતો હતો. એજ દ્રેષમાં ભારતના યુદ્ધનાં અને ક્ષત્રિયકુળના વિનાશનાં બીજ રોપાયાં હતાં.

મહાભારતમાંની નીતિ કથાઓ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

૧. ભીષ્મની પિતૃભક્તિ અને સત્યાનુરાગ.

ભીષ્મની ઉત્પત્તિ-મહારાજા શાન્તનુને ધીવર કન્યા સત્યવતી ઉપર મોહ થયો અને તેના પિતા પાસે લગ્નની માંગણી કરવી-ધીવરનો ઉત્તર સાંભળી શાન્તનુનું નિરાશ થઈ પાછા ફરવું-ભીષ્મનું પિતા માટે સત્યવતીનું માથું કરવું-ધીવરનો ઉત્તર-ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા-ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યના મરણથી શોકાતુર થઈ સત્યવતીનો ભીષ્મને લગ્ન કરવા આગ્રહ, ભીષ્મની બીજી પ્રતિજ્ઞા-ઉપસંહાર.

ભીષ્મ એ પ્રત્યક્ષમરણીય મહા પુરુષ હતા. આધુનિક ભારતવર્ષમાં એમના જેવા મહા પુરુષોનો અવાવિર્ભાવ તદ્દન વિરલ છે. એમનું જન્મ-વૃત્તાંત જેવી રીતે અલૌકિક છે તેવી જ રીતે તદ્દેમનાં બળતીર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને જ્ઞાનજ્ઞાન પણ અદ્વિત અને અસાધારણ છે. એમને આ પ્રબંધમાં તદ્દેમની અસાધારણ પિતૃભક્તિ અને સત્યાનુરાગનો પરિચય કરાવીશું.

કુરુવંશીય મહાત્મા શાન્તનુ મહારાજાની પત્ની મંગાદેવીને પેટે ભીષ્મનો જન્મ થયો હતો. કહેવાયું આવે છે કે સૂર્યવંશના મહારાજા મહાભીષ પોતાના પુણ્યના પ્રભાવથી ઈન્દ્રલોકમાં ગયા હતા. તદ્દેમણે એક વખત બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરનારાં મંગાદેવી ઉપર અસંકુચિત અને નિર્લજ્જ દષ્ટિ નાખી. આથી બ્રહ્માજી ગુસ્સે થયા, અને તદ્દેમના સાપથી તેઓ સ્વર્ગમાંથી બહાર

મયા, અને પ્રતીપ રાજના પુત્ર રૂપે શાન્તનુ નામથી પ્રથિવી ઉપર જન્મ્યા, તે પોતાના આદ્ય સ્વર્ગસ્થાનનું સ્મરણ કરીને નિરંતર સત્કર્મોપદાનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. વળી તેઓ પરમ પ્રાણ અને ધાર્મિક હોષ, નિષ્પક્ષ-પાત્ર રીતે, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરી પોતાની પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કરતા હતા. આણી તરફ ગંગાદેવી પણ, વસિષ્ઠ ઋષિના શાપનું નિવારણ કરવાને પ્રથિવી ઉપર આવી, પુણ્યાત્મા અને પરમ ભાગ્યવાન શાન્તનુ મહારાજનાં શણી થયાં. ત્હેમને એક પછી એક દેવ જોવા આઠ પુત્રો થયા. પરંતુ તેઓ સંતાનનો જન્મ થતાજ ત્હેને ગંગાજીના અગાધ જળમાં નાંખી દેતાં. એવી રીતે સાત પુત્રોને નાંખી દઈને શાપ મુક્ત કર્યા પછી શાન્તનુ રાજના અતિશય આગ્રહથી આઠમા પુત્રની રક્ષા કરી, પરંતુ પહેલાંની સરત મુજબ તેઓ શાન્તનુ રાજાને ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં. મદારાજ પત્ની ત્રિગોમથી અતિશય શોકાતુર થઈ રાજપાટ છોડી તપશ્ચર્યા કરવાને ચાલ્યાં ગયાં. આ વખતે ગંગાજીએ રાજના આઠમા પુત્ર દેવવ્રતનું રક્ષણ કરી ત્હેનાં શિક્ષા વિધાનનો ભાર પોતાના હાથમાં લીધો. પુત્રને યોગ્ય શિક્ષા પ્રાપ્ત થયા પછી ત્હેને રાજ શાન્તનુને પાછો સોંપી દીધો. રાજ સર્વસમ તેજસ્વી, સર્વશાસ્ત્રવિશારદ અને સર્વગુણસંપન્ન આ પુત્રસ્તનને લાંબને આનંદ પામતા પામતા પોતાની રાજધાની હરિતનાપુરમાં આવ્યા, અને પોતાના બધા બાંધવોને બોલાવીને રાજ્યના કુશળ નિમિત્ત ત્હેને યુવરાજ પદે અભિષિક્ત કર્યો. યુવરાજ બધા જ થોડા સમયમાં સદ્બ્યવહાર જતાવીને સકળ પ્રજાને પ્રિય થઈ પડ્યો, અને રાજાએ પણ પુત્ર સાથે ચાર વર્ષ પરમ સુખમાં ગાળ્યાં.

એક સમયે મહારાજ શાન્તનુ મૃત્યુ સમતાં ગંગાતટ ઉપર આવેલા એક અરણ્યમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં ત્હેમને એકાએક કાંઈક સુગંધ આવી. આ સુગંધ જાણી છે અને ક્યાંથી આવે છે. તેની તપાસ કરવા માટે મહારાજ આગતેમ ફરવા લાગ્યા, તો થોડે ઊંડે એક અસિતભોગના, દેવરૂપ ધારિણી, ધીવર (હીવર) કન્યા ત્હેમના જોવામાં આવી. રાજ તે ધીવર કન્યાને જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ત્યાર પછી પૂછપરછ કરતાં માલમ પડ્યું

કે ધીવર કન્યા સત્યવતી તેના પિતાની આજી પ્રમાણે હોડી હાંકવાને માટે ત્યાં આવી હતી. મહારાજ શાન્તનુ ધીવર કન્યાનું અનુપમ રૂપ લાવવ્યમ જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા. તેથી ત્હેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છાથી ધીવરરાજની પાસે જઈને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. શાન્તનુ રાજનું કથન સાંભળીને ધીવરરાજે કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આપ મહારી પુત્રીની ધર્મપત્ની રૂપે માંગણી કરો છો તે મહારા પરમ સૌભાગ્યની વાત છે, એમાં સન્દેહ નથી; પરંતુ મહારે એક જ અભિલાષા છે, તે આપને પૂર્ણ કરવી પડશે. મહારી પુત્રીને જે પુત્ર થાય તેજ પુત્ર આપની પછી રાજ્યમાદી ઉપર આવે. બીજો કાંઈપણ રાજ્યાસને ખેસી શકે નહિ. જો આપ આ સરત કશુંક કરો તો હું તો ત્હમને મહારી કન્યા આપું, ” મહારાજ શાન્તનુએ પોતાને એક થોડા પુત્ર હોવાથી આ માંગણી કશુંક કરી નહિ અને પાછા હસ્તિનાપુર ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી દેવવ્રતે, પોતાના પરમહિતૈષી વૃદ્ધસચિવના મુખથી ધીવર કુમારીનું વૃત્તાંત સાંભળીને, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતાના શોકનું વૃત્તાંત જાણી લઈને, ક્ષત્રિયજનોચિત વ્યવહાર પ્રમાણે ધીવરરાજ પાસે જઈને પોતે પિતાને માટે ત્હેની કન્યાની માંગણી કરી. ધીવરરાજે રાજકુમારનો યથોચિત સમાદર અને અભ્યર્ચના કરીને કહ્યું કે, “ હે ભરતર્ષભ ! આપ મહારી સાથે જે સંબંધ બાંધવાને તૈયાર થયા છો, તે મહારે માટે પરમ સૌભાગ્ય અને ગૌરવની વાત છે. સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ આવા ઉત્તમ સંબંધનો ત્યાગ કરે નહિ; પરંતુ હું કન્યાનો પિતા છું તેથી એક વાત કહું છું. મહારે ધારવું છે કે આ લગ્નક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી રાજકુળમાં મહાન લયંકર વૈરાગિ પ્રવ્રજિત થશે. તમે દેવદાનવોનો વિજય કરવાવાળા મહાન તેજસ્વી પુરુષ છો. ત્હમને કોઈ થાય તો ત્હમે સમસ્ત વિશ્વને હજી કરી નાખો એમ છે. કેવળ એટલોજ દોષ દેખાય છે. એ સિવાય બીજો કાંઈપણ સંશય નથી.

પિતૃભક્ત ગંધર્વે (બીજમે) ધીવરરાજનું વાક્ય મળ્યું કરીને, ત્હેને સમાગત સર્વ રાજાઓની સમક્ષમાં ઉત્તર આપ્યો કે, “ હે સત્યવાદન !

મહારાજે સત્ય વ્રત સાંભળીને—હું નિશ્ચય કરીને કહું છું કે તું કહે છે તે જ પ્રમાણે થશે. જે કાંઈ એના ગર્ભમાં જન્મ મહણ કરશે તેજ અમારો રાજા થશે.”

ધીવરરાજે કહ્યું, “ હે બરતકુલ ક્ષેત્ર ! આપ મહારી કન્યા સત્યવતીને માટે આ સકળ રાજાઓની સમક્ષ જે પ્રતિજ્ઞા કરો છો, તેજ આપની મહત્તા બતાવી આપે છે, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ કહાય આપને પુત્ર થાય તો તહેને માટે મહેને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

પિતૃભક્ત બીષ્મે ધીવરરાજને સંબોધીને કહ્યું, “ મહેં પહેલાં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, હવે પ્રતિજ્ઞા કરેં છું કે હું મરણપર્યંત શ્રદ્ધાચર્ય પાળીશ. ”

ધીવરરાજ સત્યવ્રતની આ બીષ્મણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તહેણે પ્રસન્ન ચિત્તે કહ્યું, “ મહારાજ ! હું તમારા પિતાનેજ કન્યાદાન આપીશ. ” આ વખતે અંતરીક્ષમાંથી દેવતા અને અપ્સરાઓએ દેવવ્રત ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. તે દિવસ પછી દેવવ્રતને સધળા “ બીષ્મ ” કહીને ઓલાવવા લાગ્યા. પિતૃભક્ત બીષ્મે સત્યવતીને કહ્યું કે, “ માતા ! આ રથમાં બેસી જાઓ અને આપણે ઘેર ચાલો, ” ત્યારપછી સત્યવતી સાથે રથમાં બેસીને તે હસ્તિનાપુર આવ્યા, અને પિતાને સધળી વાત કહી સંભળાવી. મહારાજ શાન્તનુ, બીષ્મની અસાધારણ પિતૃભક્તિ અને તેજસ્વિતા જોઈને, અતિશય આનંદ પામ્યા, અને તહેને વરદાન આપ્યું કે, “ હે મહાત્મન ! ત્હારી પોતાની ઇચ્છા થયા સિવાય ત્હારું મૃત્યુ થશે નહિ. ”

મહારાજ શાન્તનુએ ત્યારપછી વિધિપૂર્વક સત્યવતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. કાળક્રમે સત્યવતીના ગર્ભથી શાન્તનુ મહારાજને ચિત્રાંગદ, અને વિચિત્ર વીર્ય નામતા બે પુત્રનો પ્રાપ્ત થયા. પિતાના મરણ પછી બીષ્મે વિમાતની આજ્ઞા પ્રમાણે ચિત્રાંગદનો રાજ્યભિષેક કર્યો; પરંતુ દુર્ભાગે રાજા ચિત્રાંગદ થોડા સમયમાં એક ગંધર્વ સાથે મુદ્દ કરતાં મરણ પામ્યો—બીષ્મે ભાઈના મરણથી અતિશય ખેદ પ્રાપ્તીને, ન્હાલા ભાઈ વિચિત્રવીર્યને રાજાસન ઉપર બેસાડ્યો. આ વખતે વિચિત્રવીર્યની ઉંમર બહુ જ ન્હાની હતી, તેથી બીષ્મ તહેના નામથી રાજ્યકારભાર સંભાળવા લાગ્યા. ક્રમે વિચિત્રવીર્ય થોડા ઉંમરે

આવી પહોંચ્યો, તેથી સંધ્યા તહેના લગ્ન સંબંધી વિચારમાં પડ્યા. જોજ વખતે કાશીના રાજની ત્રણ કન્યાઓનો સ્વયંવર થતો હતો. બીજમને આ વાતની ખબર પડતાં જ તે માતાની આજ્ઞા લઈને કાશી જવાને નીકળ્યા, અને ત્યાં જઈને સ્વયંવર મંડપમાં પ્રવેશ કરી સંધ્યા રાજ મહારાજાઓની વચ્ચે પોતાના ભાઈ સાથે ત્રણે કન્યાઓનું હરણ કર્યું-તે વખતે બળપૂર્વક કન્યાનું હરણ કરીને પરણવામાં ક્ષત્રિયો માન સમજતા હતા, અને લોકો પણ તેમના બળવીરની પ્રશંસા કરતા હતા. બીજમના આ કૃત્યથી સમસ્ત રાજ મહારાજાઓ ગુસ્સે થઈ ગયા, અને તેની પાછળ પડ્યા. બીજમ અને રાજ મહારાજાઓ વચ્ચે પ્રયંડ તુમુલ્લ યુદ્ધ થયું. પરંતુ બીજમના અપૂર્વ વીરત્વના પ્રભાવથી સંધ્યા પરાજિત થઈને નાસી ગયા. કવણ શાસ્ત્રરાજાએ રસ્તામાં બીજમની સાથે ટક્કર ઝાંઝી; પરંતુ છેવટમાં તે બીજમનું બીજણ અસ્ત્ર પળ સહન કરવાને અસમર્થ થવાથી પલાયન કરી ગયો. બીજમ ત્રણે કન્યાઓ લઈને હરિનાપુર ગયા, અને તેમને પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને સ્વાધીન કરી. આમાંથી કાશીરાજની મોટી કન્યા અંબાને શાલ્વરાજ સાથે પરણવાની ઇચ્છા હોવાથી તેને પાંછી મોકલી આપી અને અંબિકા અને અંબાલિકા નામની બે કન્યાઓ સાથે વિચિત્રવીર્યનું લગ્ન કર્યું. વિચિત્રવીર્યે વધારે વખત રાજ્ય કર્યું નહિ. તે અતિશય ઇન્દ્રિયાસક્ત હોવાથી અનેક ભયંકર રોગોનો ભોગ થઈ પડ્યો, અને યુવાવસ્થામાં જ મરણ પામ્યો.

સત્યંતી પુત્ર વિરહથી અને વંશનો નાશ થવાના ભયથી ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ. તેણે બીજમને લગ્ન કરવાનો અને રાજ્યસ્થિતિમાંને બેસવાનો બહુજ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ બીજમ તે પ્રમાણે કરવાને સંમત થયા નહિ. તેમણે જવાબ આપ્યો, “માતા! મહેં મરણપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવાને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે આપ જાણો છો. વળી હું આ વખતે બીજવાર સત્ય પ્રતિજ્ઞા લઉં છું તે સાંભળો. હું ત્રૈલોક્યનો પરિત્યાગ કરીશ, ઈંદ્રલેખનો ત્યાગ કરીશ અને તેના કરતાં પણ બીજા કોઈ વધારે અલિષ્ટ વસ્તુ હશે તો તેનો પણ ત્યાગ કરીશ. પરંતુ કદીપણ સત્યનો ત્યાગ કરીશ નહિ. કદાપિ પૃથિવી મંધનો પરિત્યાગ કરે, જળ મધુરરસનો પરિત્યાગ કરે, વાયુ કદી પોતાના સ્પર્શ

મુશુનો પરિત્યાગ કરે, સૂર્ય પોતાના તેજનો પરિત્યાગ કરે અને અગ્નિ ઉષ્ણતાનો, આકાશ શબ્દગુણનો, હિમ શીતળતાનો, ઈશ્વર પોતાના પરાક્રમનો અને ધર્મરાજ પોતે પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરે તોપણ હું સત્યનો પરિત્યાગ કરીશ નહિ.”

બીજા મરણપર્યંત આ બીજા પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું. માતાનો અતિ-શય આગ્રહ હોવા છતાં પણ ત્હેમણે પોતાના ભાઈના સિંહાસનને સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. રાજ્યસિંહાસન ખાલી પડ્યાથી, તે અમાત્યની પેઠે રાજ્ય-કારભાર ચલાવવા લાગ્યા. ત્હેમણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુનું ત્હેમની ખાલ્યા-વસ્થાથી જ પ્રતિપાલન કર્યું, અને યોગ્ય ઉમરે પહેલ્યતાં ત્હેમના હાથમાં સમસ્ત રાજ્યનો ભાર સોંપી દીધો પોતે ત્હેમના વિશ્વાસુ સચિવની પેઠે સલાહ આપવા, અને સેનાપતિની પેઠે રાજ્યની રક્ષા કરવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ ત્હેમના સદુપદેશની અવગણના કરીને ભાઈઓ ભાઈઓમાં વિરોધાગ્નિ સળગાવ્યો, તે છતાં પણ બીજાપિતામહે અવિચલિત સત્ય નિષ્ઠા રાખીને, પોતે આપેલી સત્તા ખુચવી લઇ, પોતાનું પ્રજૃત્વ સ્થાપન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ. અસાધારણ બળ વીર્ય હોવા છતાં પણ ત્હેમણે કોઇપણ વખતે રાજ્ય સુખ ભોગવવાનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નહિ. પોતે એક રાજકુમાર હોવા છતાં પણ સત્યનું પાલન કરવા માટે સમસ્ત વિષયભોગથી વિરક્ત થઇને સમસ્ત જીવનપર્યંત કઠોર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું. વિશાળ સામ્રાજ્યના હકદાર ઉત્તરાધિકારી હોવા છતાં પણ પોતાના પિતાને સંતુષ્ટ કરવાને સમગ્ર રાજ્ય અને ઐહિક સુખ વૈભવને એકાદ વખતે લાત મારવાને તેઓ શક્તિમાન થયા હતા. એમના જેવી અસાધારણ પિતૃભક્તિ, સત્યાનુરાગ, અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મસંયમનાં દર્શનો જગતના ઇતિહાસમાં મળી આવવા દુર્લભ છે. એટલા માટે જ બીજાપિતામહે અઘાતિ-પણ પ્રત્યેક હિંદુના હૃદયમાં અમર થઇને બિરાજ્યા છે. ત્હેમના ઐહિક દેહનો વિનાશ થયેલો હોવા છતાં પણ, ત્હેમનું કીર્તિ-શરીર હજી પણ સમસ્ત જન-સમાજમાં વિચરણ કરે છે—અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે જ.

૨ અર્જુનની એકામતા.

રાજકુમારોની અસ્ત્ર-પરીક્ષા-ભાસચક્ષુ ભેદમાં સર્વ રાજ-
કુમારોની નિષ્ફળતા-અર્જુનની સફળતા-ગુરુ દ્રોણનો સંતોષ

મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય કૌરવ પાંડવોના અસ્ત્રશિક્ષક-ગુરુ હતા. તહેમનું અદ્ભુત અસ્ત્રશિક્ષા કૌશલ્ય શ્રવણ કરીને દાંતી પુત્ર ધર્મ, અને અંધક, વૃષ્ણ અને અન્યાન્ય રાજવંશના કુમારો દેશ દેશાંતરમાંથી તહેમની પાસે અધ્યયન કરવાને આવવા ભાગ્યા. ધર્મ અર્જુનની સાથે સ્પર્ધા કરીને દુર્યોધનની સહાયતામાં પાંડવોની વારંવાર અવગણના કરતો હતો; પરંતુ દ્રોણાચાર્યના આશ્રમમાં અધ્યયન કરતા સદગા રાજકુમારોમાં અર્જુન બાહુબળમાં, ઉદ્યોગમાં, અને ધનુર્વેદ શીખવામાં શ્રેષ્ઠ હતો. દ્રોણાચાર્ય અર્જુનને અસ્ત્રવિદ્યામાં અનુરાગ, પ્રયોગ, ચાલાકી, અને કૌશલ્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ, આગળ પડતો જાન્યો, તહેને વધારે યત્નપૂર્વક ઉપદેશ કરતા હતા. અર્જુન પણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ગુરુની સેવા કરતો હતો, અને ધનુર્વિદ્યામાં સંપૂર્ણ લક્ષ આપતો હતો. આથી અર્જુન દ્રોણાચાર્યનો અતિશય પ્રીતિ પાત્ર થઈ પડ્યો હતો.

અર્જુનને એક પછી એક એમ ચાર વખત દ્રોણાચાર્યના શિષ્યોમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તહેણે વરુણસ્ત્રથી ગુરુનું સાંકડા મ્હોડાનું કમંડળ પરિપૂર્ણ કરવામાં, રાત્રાના સમયે પણ ધાર્યું બાણ નાખવામાં, ભાસચક્ષુ ભેદ બતાવવામાં અને કુંભીના હાથમાંથી ગુરુ દ્રોણાચાર્યને ઝોકવવામાં એ પ્રમાણે ચાર પરીક્ષાઓમાં કૃતકાર્ય થઈને ગુરુ દ્રોણાચાર્યનું ચિત્ત હરી લીધું હતું. તેમાં વળી ભાસચક્ષુ-ભેદ બતાવતી વખતે તહેણે અમાડી જાણ્યા પ્રમાણે અમાધારણ એકામતા અને ચિત્ત સંયમ બતાવ્યો છે.

એક દિવસ ગુરૂ દ્રોણાચાર્યે પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેવાને મધ્યાહ્ન રાજકુમારોની ઝેરદાજરીમાં એક શિષ્ય પાસે બનાવટી લીલું પક્ષી તૈયાર કરાવી તેને એક ઝાડની છેક ઉંચી ટોચે મુકાવ્યું. ત્યાર પછી ત્હેમણે સધળા રાજકુમારોને બોલાવીને કહ્યું કે, “હે રાજકુમારો! ત્હમે સધળા ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવીને હું કહું તેમ કરો. હું ત્હમને એક પછી એક ગોઠવું છું, અને મહારૂ વાક્ય પુરૂ થતાં જ ત્હમારે આ વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા પક્ષીનો શિઃચ્છેદ કરીને તેને જમીન ઉપર પાડવું.” એમ કહીને ત્હેમણે પહેલાં યુધિષ્ઠિરને આજ્ઞા કરી. યુધિષ્ઠિર ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ધનુષ્ય અને બાણ લઇને તે પક્ષી તરફ જોઇને ઉભા રહ્યા એટલે દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે “વત્સ યુધિષ્ઠિર! વૃક્ષની છેક ટોચ ઉપર બેઠેલા મોરને જો.” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “મહારાજ! જોઉં છું.” દ્રોણાચાર્યે ફરીથી પૂછ્યું. “તું શું જુએ છે?” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું “ભગવાન હું વૃક્ષને, ત્હમને અને વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા પક્ષીને એ ત્રણને જોઉં છું.”

દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરનું આ વાક્ય સંભળી અપ્રસન્નતા દર્શાવીને કહ્યું કે, “ત્હારાથી એ પક્ષી વિધારે નહિ, માટે આદર્શ ચાલ્યો જ.” એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનો તિરસ્કાર કરી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો દુર્યોધનાદિને અને અન્ય સંકળ રાજકુમારોને એક પછી એક બોલાવીને એજ સવાલ પૂછ્યો, પરંતુ કોઇએ પણ ત્હેમને મનમાનતો ઉત્તર આપ્યો નહિ તેથી તેમણે તે સધળાને તિરસ્કાર કરી ત્યાંથી ખસેડી નાંખ્યા.

ત્યારપછી છેક છેવટે ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે બાણ ચાલીને ટોચ ઉપર બેઠેલા પક્ષી ઉપર દષ્ટિ ફેંકતો અર્જુન અગાડી આવ્યો, અને પક્ષીને બરોબર તાકીને ઉભો. દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને પણ એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના જવાબમાં અર્જુને કહ્યું કે, “મહારાજ! હું વૃક્ષ અથવા આપને જોતો નથી, પરંતુ ફક્ત મોરને જ જોઇ શકું છું.” દ્રોણાચાર્યે પ્રસન્ન થઇને પૂછ્યું, “વત્સ! મોરને સારી રીતે જોઇ શકે છે કે?” અર્જુને ઉત્તર દીધો, ના મહારાજ! હું ફક્ત તેના મસ્તકને જ જોઉં છું.” દ્રોણાચાર્યે અર્જુનના

આ ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઈને કહ્યું કે, “જેસ, હવે પક્ષીને વિધાને નીચે પાડ.” એ શબ્દો શ્રવણ થતાંની સાથેજ અર્જુને બાણ છોડ્યું, અને વૃક્ષની ટોચ ઉપર બેઠેલું પક્ષી અર્જુનના તીક્ષ્ણ બાણથી વિધાઇને જમીન ઉપર પડ્યું. દ્રોણાચાર્ય અર્જુનને એવાં એવાં બીજાં અનેક અસાધારણ કર્મ કરતો જોઈને, અતિશય પ્રસન્ન થતા અને તહેને વારંવાર આશીર્વાદ આપી હેતથો આશિર્ગન કરતા હતા.

આવી એકામતા હોય તો જ વિદ્યાર્થીઓ યથેષ્ટ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકામતિતથી કોઇપણ વિષયમાં સિદ્ધિ મળે છે; અર્જુનની એકામતા એ તેનું દિગ્દર્શક દર્શાવે છે.

૩. એકલવ્યની ગુરુલકિત.

એકલવ્યનો પરિચય-ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા જતાં તેમના વયનોથી ખેદ પામી પાછા ફરવું અને વનમાં તેમની પ્રતિમા બનાવી અસ્ત્ર-વિદ્યા શીખવી-પાંડવ કૌરવાદિ રાજકુમારોનું એકલવ્યની અસ્ત્ર-કુશળતા જોઇ ખેદ પામવું-દ્રોણાચાર્યની ગુરુદક્ષિણા માંગવી-ગુરુલકિતની પરાકાષ્ટા-ગુરુ-દક્ષિણામાં પોતાનો અંગુઠો કાપી આપવો.

એકલવ્ય નિષાદરાજ દિરણ્યધનુનો પુત્ર હતો. તે એક વખત ધનુર્વેદ શીખવાને માટે ગુરુ દ્રોણાચાર્યની પાસે ગયો. પરંતુ એ અરપૂર્ય મ્લેચ્છ જાતિનો હતો, તેથી દ્રોણાચાર્યે તહેને રાજકુમારોની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેમની બરાબરી કરવાને અયોગ્ય જણાવી પાછો કાઢ્યો. આથી એકલવ્યને ખોટું લાગ્યું; પરંતુ તે વખતે એક શબ્દ પણ ન બોલતાં દ્રોણ ગુરુને પગે લાગી વનમાં ચાલ્યો ગયો. અને ત્યાં આગળ આશ્રમ બાંધીને ગુરુ દ્રોણાચાર્યની કાદવની મૂર્તિ બનાવીને તહેનું નિત્ય આચાર્ય ભાવે પૂજન કરવા લાગ્યો. આવી રીતે નિયમપૂર્વક તહેણે અસ્ત્રશિક્ષાનો આરંભ કર્યો અને ધણાજ થોડા સમયમાં તે અસ્ત્રના પ્રયોગ, સંહાર અને સંધાન કરવામાં નિપુણ થઇ ગયો.

એક વખત કૌરવપાંડવો દ્રોણાચાર્યની આજ્ઞાનુસાર મૃગયા રમવા માટે નગર બહાર નીકળ્યા. એકબીજાને માણસ પણ પોતાના કુતરાને લેઇને તહેમની સાથે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એ કુતરાએ મલિન કલેવર અને લાંબી કાળી ઢાઢીવાળા નિષાદરાજકુમાર એકલવ્યને જોઇને એકાએક

ભક્તવા માંડ્યું. એ સાંભળીને એકલવ્યે પોતાની બાણપ્રયોગ ક્ષતિની પરીક્ષા કરવાને એકદમ સાત બાણો નાખીને ત્હેનું મુખ વીધી નાંખ્યું. કુતરો ચિત્કાર ધ્વનિ કરતો પાંડવોની પાસે ગયો. પણ તે કુતરાના મુખમાં પેસી ગયેલા સાત બાણો જોઈને અતિશય વિસ્મય પામ્યા. અને જે બાણોનું લઘુત્વ અને શબ્દભેદિત્વ જોઈને સમગ્ર પોતાને એ બાણ મૂકનારથી નિકૃષ્ટ માની શરમિંદા પડી ગયા. પછી તેઓ તે બાણ મૂકનારની શોધ કરવા લાગ્યા. શોધતાં શોધતાં એક અગ્રાધ અરણ્યમાં એકલવ્યને વારંવાર બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવતો જોયો. પાંડવો તેને ઓળખી શક્યા નહિ, તેથી ત્હેમણે પૂછ્યું કે, “હે વીરવર ! ત્હમે કાણુ છો અને કોના પુત્ર છો?” એ સાંભળીને એકલવ્યે જવાબ આપ્યો કે, “ હું નિષાદાધિપતિ હિરણ્ય-ધનુનો પુત્ર અને મહાસમર્થ દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય છું. આ પાસેના આશ્રમમાં એકલો ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરું છું. ”

ત્યાર પછી પાંડવોએ એકલવ્યનો યથાર્થ પરિચય મેળવીને એકદમ રાજ્યધાનીમાં પાછા આવી ગુરુ દ્રોણાચાર્યને આ અદ્ભુત વૃત્તાંત આલોપાંત કહી સંભળાવ્યું. વળી અર્જુને દ્રોણાચાર્યને એકાંતમાં કહ્યું કે, “ ગુરો ! આપે મ્હને આશીર્વાદ આપ્યો છે કે મ્હારો બીજો કાંઈ પણ શિષ્ય ત્હારા કરતાં ધનુર્વિદ્યામાં વધી જશે નહિ; પરંતુ આ વખતે તો એથી ઉલટુંજ જણાય છે. નિષાદાધિપતિ હિરણ્યધનુનો પુત્ર એકલવ્ય આપનો એક શિષ્ય છે. ત્હેણે ધનુર્વિદ્યામાં મ્હારા કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી છે. ” એ વાત સાંભળીને ગુરુ દ્રોણાચાર્ય આનું મૂળ કારણ સમજી નહિ શકવાથી અર્જુનની સાથે એકલવ્યના વનમાં ગયા, અને ત્યાં જઈને જોયું તો, જટા અને મલિન કસેવરવાળો નિષાદરાજકુમાર એકલવ્ય ધનુષ્યને વારંવાર ખેંચીને બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવતો હતો. એકલવ્યે દ્રોણાચાર્યને પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા જોઈને ત્હેમને પ્રણામ કર્યા અને પોતાને ત્હેમના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ત્હેમનું અર્ચપાલપૂજન કરી આજ્ઞન આપ્યું. ત્યાર પછી થોડીવારે દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, “ હે વીર !

જો યથાર્થ રીતે ત્હારા રિખ્ય થતું હોય તો ગુરુદક્ષિણા આપ. ” એ સાંભળી એકલવ્યે આનંદ પામતા કહ્યું, “ ભગવાન ! ગુરુને માટે કાષ્ઠ પણ પદાર્થ અદ્ય એટલે ન આપી શકાય એવો નથી. માટે આ કાણું આપને શું દક્ષિણા આપું તે સત્વર કહી દો. ” એ સાંભળી દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા, “ હે વીર ! જો એમજ હોય તો ત્હારા જમણા હાથના અંગુઠાનું છેદન કરીને તે દક્ષિણા તરીકે આપ. ” એકલવ્યે ગુરુ દ્રોણાચાર્યનું વચન સાંભળીને પોતાની પ્રિય પાળવાને પ્રપુત્ર મને હસતાં હસતાં પોતાના જમણા હાથના અંગુઠો કાપી નાખી તેજ વખતે ગુરુદક્ષિણામાં આપી દીધો. ત્યાર પછી બીજી આંગળીઓવડે બાણ નાખી જ્યું, તો પહેલાં ક્રાંતાબાણ નાખવામાં વધારે કુશળતા પ્રાપ્ત થયેલી જણાઇ.

ધન્ય છે એકલવ્ય ત્હારી ગુરુભક્તિને ! તું અસ્પૃશ્ય મ્હેનજ નિષાદ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં પણ તેં અલૌકિક ગુરુભક્તિ બતાવો. આભિ-
જાત્યગર્વિત ગુરુ દ્રોણાચાર્યની નિર્મમતા સ્વષ્ટાક્ષરે પ્રતિપન્ન કરીને અકલંકિત કીર્તિ સંપાદન કરી છે. ત્હારી ગુરુભક્તિ ઉપમન્યુ અને આરણ્ય કરતાં બેશ-
આત્ર પણ ઓછી નથી !

૪. કર્ણની સહનશીલતા.

કર્ણની ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પાસે બ્રહ્માસ્ત્રની માગણી—અર્ચાર્યનો અસ્વીકાર—કર્ણનું પરશુરામ પાસે જઈ બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવું—કર્ણની સહનશીલતા—તેના ક્રોધરના રૂપરશ્મી પરશુરામનું જાત થવું અને સત્ય વૃત્તાંત શ્રવણ કરી તેના અસત્યપણા માટે શાપ આપવો—ઉપસંહાર.

એક દિવસ કર્ણે અર્જુનની સાથે હરીફાઈ કરવાની ઇચ્છાથી ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પાસે એકાંતમાં જઈને બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવાની પ્રાર્થના કરી. દ્રોણાચાર્યે અર્જુનનું અનિષ્ટ કરવાની કર્ણની મનોભાવના સમજી ગયા, તેથી કર્ણને ઘણી પુત્ર જણાવી બ્રહ્માસ્ત્રના ઉપદેશ માટે અયોગ્ય ઠરાવી ત્હેની અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરવાની અસંમતિ દર્શાવી. એથી કર્ણને ખુબ જ ખોટું લાગ્યું, અને તે તત્ક્ષણે મહેંદ્ર પર્વત ઉપર પરશુરામને શરણે ગયો. ત્યાં આગળ પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવા માટે પોતાને ભૃગુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મણ તરીકે ઓળખાવી તે પરશુરામનો શિષ્ય થયો, અને વિનય અભિનિવેષ, ગુરૂ-સેવા, અને પોતાના નૈસર્ગિક વીર્ય પ્રભાવથી થોડા સમયમાં ગુરૂનો પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યો—પરશુરામે પણ પોતાના આ નવીન શિષ્યના સદ્ગુણોથી પરમ આનંદ પામી ત્હેને વિવિધ અભિવિદ્યા શીખવીને છેવટે વિધિ વિધાનપૂર્વક બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપદેશ આપી ત્હેના મનની અભિલાષા પૂર્ણ કરી.

એક દિવસ પરશુરામ વ્રત અને ઉપવાસથી શ્રમિત થઈ જઈ કર્ણના ખોળામાં મસ્તક મૂકીને નિદ્રાવશ થયા. એવામાં એક રક્તપિંપાસુ બીપણ વજ્રકીટ કર્ણની જગ્યા ઉપર ખેસી તેને કોરવા લાગ્યો, આ આઠ પગલાળા કીટ અલકા જાતિનો અને તિરકચું કંબળાળો હતો અને દેખાવમાં પણ મ્હેંટો.

હતો- આ વજ્રકીટના બીપણુ દંશથી કણ્ઠને અતિશય દુઃખ થવા લાગ્યું; પરંતુ પોતાના ખોળામાં મરતક મુકીને નિદ્રાવશ થઇ ગયેલા ગુરુજીની નિદ્રામાં ભંગ પડવાના ભયથી અસામાન્ય ધૈર્ય રાખીને તે દુઃસહ વેદના સહન કરી ધ્રુજતો ધ્રુજતો ગુરુ મહારાજને ધારણુ કરીને શાન્ત ચિત્તે બેસી રહ્યો. થોડી વારમાં કણ્ઠની જઠામાંથી રક્તની ધાર નીકળીને પરશુરામના શરીરે અડકી તેથી તેઓ એકદમ જાગી ઉઠ્યા, અને બેબાકળા થઇને કણ્ઠને પૂછવા લાગ્યા, અરે, આ શું ? હું અશુદ્ધ થયો. ત્હેં આ શું કર્યું ? નિર્ભયચિત્તે જે કાંઈ હોય તે મહને યથાર્થ જણાવી દે.”

કણ્ઠે ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાને કીટ દંશથી થયેલા દારણુ દુઃખનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. પરશુરામ, કીટનો બીપણુ આકાર જોઇને વિસ્મય ચિત્તે બોલ્યા, “ અરે મુઠ ! ત્હેં આ કીટના દંશથી જે દારણુ મંત્રણા સહન કરી તે બાહણુ કદી પણ સહન કરી શકે નહિ. ક્ષત્રિય સિવાય આવી સહનશીલતા બીજા કોઈનામાં પણ સંભવતી નથી, તું બાહણુ નથી માટે તું કોણ છે ? સાચે સાચું કહી દે.”

પરશુરામનું વચન સાંભળીને કણ્ઠ ચમકી ઉઠ્યો. તે પોતાના મિથ્યા વચનને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને પરશુરામનો ક્રોધ સમાવવાને હાથ જોડીને ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો, “ ગુરુદેવ ! મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો. ખરેખર હું બાહણુ નથી, હું સૂત અધિરથનો પુત્ર છું. સૂતનંદિની રાધા મહારી માતા થાય છે. મહારૂ નામ કણ્ઠ છે. હું, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે બહાત્ર મેળવવાને નિબ્ધન થયો, તેથી ગમે તે પ્રકારે અણુનનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છાથી આપનો ક્ષિપ્ત થયો. આપ મહારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ ! અને મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો, “ એમ બોલતાં બોલતાં કણ્ઠ કાપી નાખેલા વૃક્ષની પેઠે ગુરુ પરશુરામના ચરણકમળમાં પડી ગયો.

પરશુરામે કણ્ઠની દુર્દશા જોઇને ક્રોધવેશમાં પણ જરા હાર્ય કરીને કણ્ઠ, “ સૂત પુત્ર ! તારી અવિચ્છિન્ન ગુરુ ભક્તિ, અવિત્રાંત ગુરુ સુશ્રુષા

અને અસાધારણ સહનશીલતાથી હું પ્રભાવિત થયો છું. અને તેથી ત્હને ક્ષમા કરું છું. જા મ્હારો આશીર્વાદ છે કે બીજો કોઈ પણ ક્ષત્રિય ત્હારા જેવું યુદ્ધ કરી શકશે નહિ; પરંતુ આ સ્થાન અસત્યવાદીને માટે નથી. માટે તું એકદમ અહિંથી ચાલ્યો જા-તું, બ્રહ્માત્મ મેળવવાને માટે મ્હારી પાસે અસત્ય બોલ્યો છે, તેથી મ્હારું આપેલું બ્રહ્માત્મ ત્હને સંકટ સમયે સહાય કરશે નહિ. ”

કર્ણુની સહનશીલતા પ્રશંસનીય છે એમાં લેશ માત્રપણ સંશય નથી, પરંતુ ત્હેણે બ્રહ્માત્મ મેળવવા માટે જુદું બોલી ગુરૂને છેતર્યા, તેથી ત્હેણું બ્રહ્માત્મ નિષ્ફળ મર્યું, અને ગુરૂના શાપના પ્રભાવથી મરણ સમયે બ્રહ્માત્મ બૂધી જઈ, શત્રુને હાથે મરણ પામ્યો.

૫. દ્રોણાચાર્યની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને ક્ષમા.

દ્રોણાચાર્ય અને દુપદરાજની મિત્રાચારી—દુપદરાજની પ્રતિજ્ઞા—દ્રોણાચાર્યની હારદ્રાવસ્થા—દ્રોણાચાર્યનું દુપદરાજને મળવું—દુપદરાજનો તિરસ્કાર—દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા—હસ્તિનાપૂર જઈને પાંડવ કૌરવનું ગુરુપદ મહણું કરવું—અભ્યુત્થાનની અશ્વકુશળતા—કર્ણ અને દુર્યોધનનો સંબંધ—કર્ણનો રાજ્યાભિષેક—પાંડવ કૌરવની ગુરુ-દક્ષિણા—કર્ણ અને કૌરવનો દુપદરાજને હાથે પરાજય—અભ્યુત્થાનનો વિજય—દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણાહુતિ અને ક્ષમા—ઉપસંહાર.

હારદ્રાજનંકન દ્રોણાચાર્યે બાલ્યાવસ્થામાંજ પોતાના પિતા પાસે સામવેદ અને વેદાંગનું અભ્યયન કર્યું હતું. પછી ધતુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાને પિતૃશિષ્ય મહર્ષિ અમિવેશની પાસે ગયા, અને ત્યાં આગળ બ્રહ્મચર્ય પાળીને આત્મ સંયમ અને જટાધારણ કરીને બહુ કાળ સુધી ગુરુની સેવા સુશ્રુષા કરી. એ વખતે પાંચાળ દેશનો રાજપુત્ર દુપદ પણ ગુરુ અમિવેશના આશ્રમમાં અન્નવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાને નિવાસ કરતો હતો. બાલ્યકાળથી એકત્રવાસ કરી એકજ ગુરુ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોવાથી દ્રોણાચાર્ય અને દુપદ વચ્ચે વિશ્વક્ષણ સૌહાર્દ—પ્રીતિ—ઉત્પન્ન થયું હતું. એક સમયે દુપદે દ્રોણાચાર્યને કહ્યું “ હે દ્રોણ ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે મહારા પિતાનો પ્રિયતમ પુત્ર છું. તે જે વખતે પાંચાળ દેશના રાજ્ય સિંહાસન ઉપર મહારા અભિષેક કરશે, તે વખતે મહારા સમસ્ત ભોગ, સુખ, અને સંપત્તિ ત્હારે આધીન થશે.” થોડા સમય પછી દુપદ અન્નવિદ્યામાં નિપુણતા સંપાદન કરીને પોતાના દેશમાં ગયો. જતી વખતે દ્રોણાચાર્યે દુપદને વધારાનો સન્માન બતાવીને વિદામ કર્યો. પરંતુ તે સમયથી દુપદનાં આકર્ષણ ત્હોના હૃદયમંદિરમાં ઊંડા મોતરાઈ ગયાં હતાં.

કેટલાક સમય પછી મહર્ષિ ભરદ્વાજના પોતાના પાર્શ્વિક-કલેવરને ત્યાં કરી રવળમાં ગયા અને દ્રોણાચાર્ય પિતાના આશ્રમમાં રહીને તપસ્વા કરવા લાગ્યા. તપાનુષ્ઠાનથી લેહનું સમસ્ત પાપ નષ્ટ થઇ ગયું. ત્યાર પછી પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી સાથે લગ્ન કર્યું. કૃપીધર્મ પરમશુભ અભિહોત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખવાવાળાં અને આત્મસંયમ કરવાવાળાં હતાં. એમના મર્ભમાંથી દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામા નામે એક અપૂર્વ અને મહાન પરક્રમી પુત્ર જન્મ્યો. એ પુત્ર જન્મનાંજ ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વની પેઠે ઉચ્ચ સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો, તેથી દ્રોણાચાર્યે લેહનું નામ અશ્વત્થામા રાખ્યું. દ્રોણાચાર્ય પુત્રપ્રાપ્તિથી પરમ સંતોષ અને આનંદ પામવા લાગ્યા.

એ વખતે સર્વ જ્ઞાનસંપન્ન અને સર્વશાસ્ત્રવિત્ તપસ્વી મહાત્મા પરશુરામે બ્રાહ્મણોને પોતાનું યથા સર્વસ્વ દાન કરી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. દ્રોણાચાર્યને આ વાતની ખબર પડતાંજ તેઓ રામની પાસે ધનુર્વેદ, દ્વિબાહુ, અને નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથો કરવાને ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. ત્યારમાઠ મહર્ષિ ભરદ્વાજના બીજા પશુ ક્ષિપ્રે ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, અને પોતાનો પરિચય કરાવીને અભિલષિત ધનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ભગવાન પરશુરામે તે સર્વનો યોગ્ય આદર સત્કાર કરીને કહ્યું કે, “ ભગવાન ! હું ત્હમને કયું ધન આપું ? દ્રોણાચાર્યે કહ્યું; “ ભગવાન, અમને વિવિધ અનંત ધન પ્રદાન કરો. ” રામે કહ્યું, “ હે તપોધન ! મ્હેં મ્હારું સમગ્ર હિરણ્ય અને અન્યાન્ય ધન બ્રાહ્મણોને બાપી દીધું છે. હવે ફક્ત મ્હારું શરીર અને મ્હારા સંપાદન કરેલાં વિવિધ શસ્ત્રો માત્ર બાકી રહ્યાં છે, એમાંથી ત્હારી જે ઇચ્છા હોય તે માંગી લે, હું તે આપીશ ” એ સંકીર્ણને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું, “ હે મહાત્મન ! જે આપ પ્રસન્ન જ થયા હોય તો પ્રયોગ અને સંહાર સાથે આપનાં શક્ય શસ્ત્રો મ્હને આપો. ” પરશુરામે “તથાસ્તુ” કહીને દ્રોણને સમસ્ત અસ્ત્રશસ્ત્ર અને રહસ્ય સાથે ધનુર્વેદ આપ્યો.

એક દિવસ બાસક અશ્વત્થામા અન્યાન્ય બ્રાહ્મણને દૂધ પીતા જોઇને દ્રોણની પાસે આવી રૂદન કરવા લાગ્યા. તે જોઇને દ્રોણાચાર્યનું મન નિર્વાત યંચળ થઇ ગયું. તેઓ જાણી તપાસમાં બહાર નીકળ્યા, પણ કાંઈ ઠેકાણે

દુષ્ટાણી ગાય તહેમના જોવામાં આવી નહિ, હેવટે ચાકીને તેઓ પાછા ઘેર આવ્યા, તો કેટલાક બાલકો પાણીમાં હોટ નાખી “ લે, આ દૂધ છે, પી જા.” એમ કહી બાલક અમૃતચામાને લલચારતા હોઈ. અમૃતચામા તે પી ગયા, અને પોતે ખરેખર જ દૂધ પીધું હોય, એમ આનંદ પામવા લાગ્યા. તે એકાએક ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પાસે પહોંચી ગયા, અને “ મહેં દૂધ પીધું, મહેં દૂધ પીધું, ” એમ કહીને નૃત્ન કરવા લાગ્યા. આ જોઈને બીજાં બાલકો અન્યેન્યમાં હાથતાલી લઈને દ્રોણાચાર્યની મસ્કરી કરવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યને પોતાના સંતાનની દુર્દશા જોઈને, અને બાલકોનાં ઉપહાસ-વાચ્યો શ્રવણ કરીને બહુજ લાગી આવ્યું. તહેમના મનમાં અતિશય પરિ-તાપ થવા લાગ્યો. તેઓ મનમાં ને મનમાંજ પોતાની જાતનો તિરસ્કાર કરીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “ હું અત્યાર સુધી નિર્ધનતાની બેડીથી જકડાયેલા બાલ્યોથી નિંદિત અને પરિવ્રજીત થઈને જેમ તેમ દિવસો ગુજરે છે, અને ગુજરીય, પરંતુ ધનની ઇચ્છાથી કાંઈની પણ પાપજનક પરસેવા કરીય નહિ. બાલે આસમાન તૂટી પડે અને આથી પણ વધારે દુઃખ મ્હારે માથે પડે. પરંતુ બીજાની સેવા તો હું કદીપણ કરનાર નથી તે નથીજ ” આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે, એટલામાં તહેમને મહારાજા દુપદના પૂર્વ સ્નેહનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. મિત્રને ત્યાં તહેમને સાડાં સંમાન મળશે, એમ ધારીને તહેમણે તહેની પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. અને તરત જ પાંચાલ રાજ્ય તરફ જવાને નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં તહેમને મહારાજા દુપદના રાજ્યાસન ઉપર બેઠાના સમાચાર મળ્યા. એ સાંભળીને તેઓ, પોતાના મિત્ર મિત્રનો સહવાસ અને તહેનાં કહેલાં વાક્યો સ્મરણ કરીને મનમાં અને મનમાં જ આનંદ પામવા લાગ્યા થોડા દિવસમાં તેઓ મહારાજા દુપદના રાજનગરમાં આવી પહોંચ્યા. દ્રોણાચાર્ય હર્ષભેર દરવારમાં ગયા, અને દુપદ રાજાને આશીર્વાદ આપીને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે પુરુષ મૈત્ર ! હું ત્હારો મિત્ર છું. ત્હેં ત્હારી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મ્હારી સાથે એકત્ર રાજ્યભોજ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. હું આજે તે પ્રમાણે ત્હારી પાસે આવ્યો છું. ”

ઐશ્વર્ય મહદંથી અંધ બનેલા દુષ્ટે ગુરુ દ્રોણાચાર્યની વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ એટલુંજ નહિ, પરંતુ એક નીચ માણસની જેટલેની અવગણ કરીને કહ્યું કે “ હે બ્રાહ્મણ ! તું એકાએક મ્હને મિત્ર કહેવામાં મ્હોટી મૂર્ખાઈ કરે છે. ઐશ્વર્યશાળી ભૂપતિઓ સાથે ત્હારા જેવા દરિદ્રીની મિત્રાચારી થવી અસંભવિત છે. કલ્યાણ વાત્સ્યાવસ્થામાં ત્હારે ને મ્હારે મિત્રાચારી હશે પરંતુ હવે ત્હારી સાથે એવી મિત્રાચારી કાંઈપણ રીતે સંભવતી નથી. કાંઈની પણ સાથે મરણપર્યંત મિત્રાચારી નભતી નથી. કાળના પ્રભાવથી અને નવીન ક્રોધના આવેશથી મિત્રાચારી નષ્ટ થઈ જાય છે. માટે તું પણ એ જુની પુરાણી મિત્રાચારી જૂઠી જા. જેવી રીતે પંડિતની સાથે મૂર્ખની અને શરા સાથે કાયરની મિત્રાચારી સંભવતી નથી, તેવી જ રીતે ધનવાનની સાથે દરિદ્રની મિત્રાચારી થવી નિર્તાત અસંભવિત છે. તે શું તું જાણતો નથી ? જે ધનમાં અને જ્ઞાનમાં આપણા બરાબરીઓ હોય તેની સાથે જ વ્યવહારિક સંબંધ અને સખાભાવ રાખવો જોઈએ. એ સિવાય ઉચ્ચની સાથે નીચના અને નીચની સાથે ઉચ્ચના મૈત્રી અને વ્યવહારિક સંબંધ તદ્દન અનુચિત છે, જેવી રીતે અશ્રોત્રિય સાથે શ્રોત્રિય અને અતિરથી સાથે રથીની અંધુતા થવી તદ્દન અસંભવિત છે, તેવીજ રીતે રાજા સાથે દરિદ્રની કદી પણ મિત્રાચારી થઈ શકતી નથી, તો હવે તું કેવી રીતે મ્હારા મિત્ર થવાની અભિલાષા રાખે છે ? તું કહે છે કે ત્હેં મ્હારી સાથે એકત્ર રાજ્યભોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે; પરંતુ તેમાંનું કાંઈ પણ મ્હને યાદ આવતું નથી. અહિયાં ફક્ત એક રાતજ ત્હને ભોજન કરાવવામાં આવશે.” મહાત્મા દ્રોણ દુપદના આવાં કડવાં વચનો શ્રવણ કરીને ક્રોધથી કંપવત્ લાગ્યા, અને સ્વારથીજ દુપદ રાજા ઉપર તેમને નિર્તાત વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો. તેઓ પોતાના વૈરનો બદલો લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈને તેજ વખતે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા, અને પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્ર અને શિષ્ય વર્ગને લઈને હસ્તિનાપુર આવી પોતાના સાળા કૃપાચાર્યને ઘેર નિસસંગ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ ઊંચ પાંડવો નગરની બહાર જઈને મેડીદડે રૂચિત હજારો વૈશ્યાઓ રમતાં રમતાં હોયને. દડો એક કુવામાં પડી ગયો. રાજકુમારો

કુવામાંથી દડો કાઢવાને અનેક પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, પરંતુ કાંઈ પણ રીતે કૃતકાર્ય થઈ શક્યા નહિ, તેથી તેઓ સતિશય હિતકંઠિત અને લગ્નજીત થઈને ઐકબીજાનાં મ્હોડાં જોવા લાગ્યા. તે વખતે દ્રોણાચાર્ય ત્હેમની પાસે થઈને ચાલ્યા જતા હતા. દડો કુવામાં પડી જવાથી હિત્સાહજાંબ થયેલા સખળા રાજકુમારો આ મહાત્માને જોઈને ત્હેમની આસપાસ ફરી વળ્યા. દ્રોણાચાર્યે પોતાને આમ અચાનક ઘેરી લીધેલા જોઈને કહ્યું કે, “હે બાળકો ! ત્હમને, ત્હમારા ક્ષત્રિયબળને અને ત્હમારી અભિવિદ્યાને ધિક્કાર છે. ત્હમે સખળાએ સુવિખ્યાત ભરતવંશમાં જન્મ લીધેલો હોવા છતાં પણ આ એક સામાન્ય કુવામાંથી ત્હમારો દડો કાઢી શકતા નથી. હું હમણાંજ ત્હમારો દડો અને વીંટી એક તણખલાંથી બહાર કાઢી આપીશ. ત્હમે મ્હને ભોજન કરાવજો.” એમ કહીને ત્હેમણે પોતાના હાથમાં પહેરેલી વીંટીને કુવામાં નાખી દીધી. આ વખતે સુધિષ્ટિરે કહ્યું કે, “મહારાજ ! જો ત્હમે આ કુવામાંથી અમારો દડો કાઢી આપશો તો કૃપાચાર્ય મહારાજની અનુમતિ લઈને જીંદગી સુધી ભિક્ષા મેળવશો,” દ્રોણાચાર્યે ત્હેમનું વચન સાંભળીને હસતાં હસતાં એક મુઠીમાં કટલાંક તણખલાં લઈને કહ્યું કે, “મહારાજ હાથમાં આ તણખલાંને ભુજો છો, તેનો પ્રભાવ ભુજો. એક તણખલાંથી કુવા માંહેલા દડાને વીંટીને તથા તેને બીજા તણખલાં અને તે બીજા તણખલાંને એક ત્રીજા તણખલાંથી વીંટીશ. આ પ્રમાણે એક પછી એક તણખલાં ગાંઠીને ત્હેની સાંકળ બનાવી દડો તથા વીંટી બહાર કાઢીશ.”

દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારોને આ પ્રમાણે કહીને તેજ વખતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે દડો બહાર કાઢી આપ્યો. રાજકુમારોએ તે જોઈને આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈને કહ્યું, “હે વિષ્ણુ ! હવે આપની વીંટી પણ બહાર કાઢો.” દ્રોણાચાર્યે હાથમાં ધનુષ્ય લઈ બાણ ચલાવી, કુવામાં નાખીને એકદમ પોતાની વીંટીને બહાર કાઢી. રાજકુમારો આ જોઈને પહેલા કરતાં વધારે વિસ્મિત થઈને દ્રોણાચાર્યને પૂજે લાગ્યા, અને ત્હેમની આજ્ઞા પ્રમાણે પિતામહ બીજાની પાસે જઈને ત્હેમના રૂપ અને ગુણની

પ્રસન્ન કરી. મહાત્મા બીષ્મ, રાજકુમારોની વાત સાંભળતાં જ સમજી ગયા કે દ્રોણાચાર્ય આવ્યા છે. કેટલાક વખત પહેલાં તહેમણે એક સુશિક્ષિતના હાથમાં રાજકુમારોને સોંપવાનો વિચાર કર્યો હતો, તેથી આ વખતે ધનુર્વિદ્યાવિશારદ દ્રોણાચાર્ય સ્વેચ્છાથી પોતાના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા છે તે સાંભળીને અતિશય સંતુષ્ટ થયા. તેઓએ પોતે દ્રોણાચાર્ય પાસે જઇને તેમને પોતાના મહેલમાં તેડી લાવી યથાયોગ્ય આદરસન્ધાર કરી, મૃદુતાથી કુશળ સમાચાર અને હસ્તિનાપુર આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દ્રોણાચાર્યે દ્રુપદરાજના વચનોનું અને ત્યાંથી વૈરનો બદલો લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પાછા વળવા અથથી ઇર્ષા સુધી વર્ણન કરીને કહ્યું કે, “હે બીષ્મ ! મહેં દ્રુપદ રાજા ઉપર ગુસ્સે થઇને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને તે પાર પાડવા માટેજ મ્હારા સ્ત્રી, પુત્ર અને શિષ્યો સાથે કૌરવોના અધિકારમાં આવ્યો છું. આ વખતે હું ત્હમારો આશ્રય લેવાને હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો છું, માટે હવે મને યોગ્ય કાર્ય બનાવો.

દ્રોણાચાર્યનું વચન સાંભળીને બીષ્મે સવિનય કહ્યું, “હે મહાત્મન ! આપ કૃપા કરીને સકળ રાજકુમારોને સારી રીતે અભિવિદ્યાથી સુશિક્ષિત કરો અને અમારા રાજ્યમાં હમેશાં પૂજાઇને પરમ સુખ ભોગવો. કૌરવોનું જે કાંઈ ધન, રાજ્ય વગેરે છે, તે ત્હમારે આધીન થશે.” દ્રોણાચાર્ય બીષ્મના વચનથી પરમ સંતોષ પામીને સમાદરપૂર્વક હસ્તિનાપુરમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. બીષ્મે પરમ આનંદ પામીને પ્રચુર અર્થ સાથે સમસ્ત પૌત્રોને તહેમના હાથમાં સોંપ્યા. ત્યાર પછી સકળ કુર રાજકુમારો અભિવિદ્યા શીખવાને આચાર્ય દ્રોણની પાસે આવ્યા. દ્રોણાચાર્યે આનંદપૂર્વક તહેમનું સિન્ધત્વ ગ્રહણ કર્યું. પરંતુ તેજ વખતે દ્રુપદ રાજાનાં તિરસ્કાર-વાક્યો તેમને સ્મરણ થયા, તેથી તહેમણે શિક્ષાદાન કરતાં પહેલાંજ તે સકળને પોતાનો ઉદ્દેશ કહી સંભળાવ્યો. આ પ્રમાણે મહાવીર દ્રોણાચાર્ય કૌરવ પાંડવોને અભિવિદ્યા શીખવવાનો બાર ગ્રહણ કરીને પોતાનું અપૂર્વ શિક્ષા નૈપુણ્ય બતાવવા લાગ્યા. તહેમનાં અપૂર્વ મહેનત અને યત્નથી રાજકુમારો

ધણીજ એડી મુદતમાં અન્નવિદ્યામાં પ્રવીણ થઇ ગયા. કોઇ પરાયણ દુરો-
ધન અને ભીમસેન ગદાયુદ્ધમાં પારંગત થયા. અન્નધામાં એ સકળ
વિદ્યામાં પારંગત થઇને અસાધારણ ઉત્કર્ષતા સંપાદન કરી. નકુળ અને
સહદેવ અસિચર્યામાં (તરવાર ચલાવવામાં) કુશળ થયા. યુધિષ્ઠિર એક
ઉત્તમ મહારથી થયા. અર્જુન, પોતાના શુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહથી સમસ્ત
પૃથિવીપર પ્રખ્યાત થયો. અર્જુન દ્રોણાચાર્ય પ્રતિ અસાધારણ અનુરાગ
ખતાવી સમસ્ત રાજકુમારોમાં એક અદ્વિતીય ધનુર્ધર નીવડી આવ્યો.

આ પ્રમાણે કૌરવ પાંત્રો અન્નવિદ્યામાં નિપુણ થયા એટલે એક
વખત દ્રોણાચાર્યે રાજસભામાં સકળ રાજા મહારાજા અને અમાત્યોની વચ્ચે
સિંહાસને બેઠેલા મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે જઇને કહ્યું, “મહારાજા! સકળ
રાજકુમારો ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ થયા છે, આપની આજ્ઞા થતાંજ સર્વ પોત
પોતાની નિપુણતાનો પરિચય કરાવશે.” ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજે દ્રોણાચાર્યનાં
વાક્યોથી પરમ સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું કે, હું દિવ્યશ્રેષ્ઠ ભાન્ડાજી! આપે
અમારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. હમણાંજ અન્નવિદ્યાના પ્રદર્શનને
ઉપયોગી થઇ પડે એવી રંજભૂમિ જે સ્થાને અને જે પ્રકારે નિર્માણ
કરવાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે તૈયાર કરવાને આજ્ઞા કરો. આપની
આજ્ઞાની કદી પણ અવગણ થવાની નથી. આજે હું મહારી અધિપતિને
દૂર થએલી સમજીશ. રાજકુમારો સકળ સભા તરફ પોતાની અન્ન-
શિક્ષાનો યથાર્થ પરિચય કરાવશે, એટલે હું પરમ સંતોષ પામીશ.” એમ
કહીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની પાસે બેઠેલા વિદુરજીને કહ્યું કે, “હે
વર્માત્મન! દ્રોણાચાર્ય જે કાંઇ આજ્ઞા કરે, તે ત્હમે સત્વર સંપાદન કરો.”
વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા થતાંજ કર્તવ્ય ધર્મ કરવામાં નિયુક્ત થયા. દ્રોણા-
ચાર્યે એક અતિ વિસ્તારવાળા સપાટ ક્ષેત્રમાં રંજભૂમિસીમાનો નિર્દેશ કરીને
શુભ દિવસે તેની પૂજા કરીને મંડપ રચનાનો આરંભ કરાવ્યો. રાજ્યના
ઉચ્ચોત્તમ કારીગરો અને શિદ્ધિઓ તે રંજભૂમિમાં અન્નશસ્ત્ર પરિપૂર્ણ
વિસ્તીર્ણ કર્યાનાગર, અત્યુત્તમ બેઠકો, અને અમૂલ્ય શિખિકા વગેરે પ્રસ્તુત
અને સુસજ્જીત કરવા લાગ્યા.

હરાવેલે દિવસે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના સાથી મંત્રીઓ અને સૈન્ય સેવકો સાથે મધ્યમુક્તા પરિશોભિત દર્શનાગરમાં ઉપસ્થિત થયા. મહારાજા ગાંધારી, કુંતિ, અને અન્યાન્ય મહિલાઓ પોત પોતાની દાસીઓ સાથે હર્ષોત્ક્રુષ્ણ નયને ત્યાં આવી પહોંચી. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરે ચારે વર્ણના લોકોના ટોળેટોળા રાજકુમારોની અસ્ત્રવિદ્યાની નિપુણતા જોવાને મહા આનંદપૂર્વક ત્યાં આવવા લાગ્યા. ક્ષણ વારમાં સમસ્ત રંગભૂમિ સોતસુક દર્શક વર્ગથી પરિપૂર્ણ થઇ ગઇ. વાજપતિ વગાડનારાઓ મધુરવાદ્ય શ્રવણ કરીને દર્શક મંડળીને પ્રદુષ્ટ કરવા લાગ્યા. અભ્યાગત લોકોના કાલાહલથી ભૂમિ ઉભરાઈ ગયેલા સમુદ્ર પેઠે ગાજી ઉઠી. આ વખતે શુકલાંબર ધારી, શુકલ કેશવાળા મહાનુભવ દ્રોણાચાર્યે જેત ચંદનથી પોતાનું લલાટ અર્ચિત કરીને અને ગળામાં શુભ યજ્ઞોપવીત અને શુભ સ્ફટીક માળા ધારણ કરીને પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા સાથે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને યથાનિર્દિષ્ટ સમયે બલિપ્રદાન કરીને વિદ્ય અને મંત્રણ બ્રાહ્મણો પાસે માનસિક કાર્યનો આરંભ કરાવ્યો. થોડીવાર પછી અનુચરોએ અસ્ત્રશસ્ત્ર સાથે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યાર પછી અસ્ત્ર કુશળ પગક્રમશાળી રાજપુત્રોએ એક બીજાની આંગળીઓ પકડીને પોતપોતાના શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરીને વડીલ બંધુ યુધિષ્ઠિરની સાથે રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે રંગભૂમિમાં આવેલા સકળ દર્શકોએ ધનુષ્યબાણવાળા અદ્ભુત કુમાર-સેના જોઇને વિન્નમગોત્ક્રુષ્ણ લોચને હજારો જય ઘોષણાઓ કરી. રાજકુમારો અમંડ પાણીદાર અશ્વો ઉપર આરોહણ કરીને પોતપોતાના બાણથી લક્ષ્યબેદ કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના ધનુષ્યથી અસ્થિર લક્ષ્ય-પાત વગેરે આશ્ચર્યકારક બ્યાપારો સંપાદન કરીને, રથમાં બેસીને વારંવાર રંગભૂમિમાં આમતેજ ધ્રુમવા લાગ્યા. ખડ્ગ અને ચર્મ ગ્રહણ કરીને ક્રોધ હાથી ઉપર તો ક્રોધ અશ્વ ઉપર આરોહણ કરીને પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. નિરવચ્છિન ફરતા ખડ્ગના કિરણોએ ચારેપાસ વિસ્તાર પામીને અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી. એ પ્રમાણે અસ્થિ-

પ્રત્યેગર્ભા-તરવાર વાપરવામાં-ત્હેમની નિપુણતા અને નિર્બીકતા પ્રકાશિત થયું, અને રંગભૂમિમાં બેઠેલા સધળા દર્શક વર્ગ વિસ્મયમાં કુબી ગયો.

ત્યાર પછી મહાન પ્રતાપી દુર્યોધન અને ભીમસેન બે પ્રત્યંક પર્વતોની પેઠે રંગભૂમિમાં ઉતરી આવ્યા. વર્ષા ઋતુના મેઘરાજ જેમ મંભીર ગર્જના કરે છે તેવી રીતે આ બન્ને વીર પુરૂષો પોતપોતાનું વીરત્વ બતાવવાને રંગભૂમિમાં તેવોજ નિંનાદ કરવા લાગ્યા, અને હાથમાં ગદા લઈને મંડપમાં આમતેમ ધ્રુમવા લાગ્યા. આ બન્ને યોદ્ધાઓને જોઇને પ્રેક્ષક વર્ગ પણ બે ભાગમાં વિભક્ત થઇ ગયો. કેટલાક દુર્યોધનની તો કેટલાક ભીમસેનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, બન્ને વીરો પ્રાણુપને ગદાયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ત્હેમને યુદ્ધ કરતા જોઇને પ્રેક્ષક વર્ગમાં ચારે તરફ ઠાલાહલ મચી રહ્યો. એ જોઇને દ્રોણાચાર્યે તે રંગરથળને તરંગયુક્ત સાગરની પેઠે અવલોકન કરીને પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને બોલાવીને કહ્યું કે, “ હે વત્સ ! મહાવીર્ય અને સુશિક્ષિત બન્ને વીરોને ગદાયુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત કરો. જોજે ભીમ દુર્યોધન ક્રોધાવેશમાં આવી જાય નહિ. અશ્વત્થામાએ પિતાની આજ્ઞા યતાજ વેગથી રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ગદાયુદ્ધમાં મચી રહેલા બન્ને વીરોને યોદ્ધમ છુટા પાડ્યા.

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્ય રંગભૂમિમાં અગાડી આવીને મહામેઘ-નિર્વોષ જેવા વાદ્ય ધ્વનિને બંધ કરાવીને મ્હોટેથી બોલ્યા કે, “ હે પ્રેક્ષકો ! મહારો શિષ્ય અર્જુન મ્હને મહારો પુત્ર કરતાં પણ વધારે પ્રિય, સર્વ આત્મવિશારદ અને ઉપેન્દ્ર તુલ્ય મહા બળવાન છે, માટે હે દર્શકો ! ત્હેમને એનું બરોબર નિરક્ષણ કરજો, ” ત્યાર પછી આચાર્ય મહારાજની આજ્ઞાથી દિવ્ય સુવર્ણ મય કવચ ધારણ કરીને અર્જુન રંગભૂમિમાં આવી ઉભો. તે વખતે તે સૂર્ય સન્નિહિત સંખ્યાકાળના મેઘની પેઠે શોભવા લાગ્યો. એને જોતાજ દર્શકોનું મન પ્રકુલ થઇ ગયું, અને ચારે તરફથી વિવિધ વાદ્યો અને શ્રેષ્ઠ ધ્વનિ થવા લાગ્યા. “ આજ શ્રીમાન કુન્તીનંદન પાંડુ મહારાજનો ત્રીજો પુત્ર છે, આજ દેવરાજ ઈન્દ્રનો પુત્ર, કુરૂવંશનો સુકુટ, અને શક્તિવિજ્ઞા

વિચારદ અર્જુન છે" એવા એવા અનેક પ્રશંસાયુક્ત વાક્યો રંગભૂમિમાં સર્વત્ર સંભળાવા લાગ્યાં. પુત્રની પ્રશંસા શ્રવણ કરીને કુન્તીનું પૃક્ષસ્થળ આનંદાશ્રુથી ભિન્ન થઈ ગયું. મહારાજાનું ધૃતરાષ્ટ્ર અને બીજાં દ્રોણ વગેરે મહાત્માઓ પણ અર્જુનની પ્રશંસાના વાક્યો શ્રવણ કરીને આનંદ પામવા લાગ્યા.

ક્રમે સકળ કાલાહલ સમી ગયો, અને મહાવીર અર્જુન પોતાનું અદ્ભુત અસ્ત્રપ્રેશલ્ય બતાવવાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પહેલાં આગ્નેયાસ્ત્ર અર્ધ ઉત્પાદન કરીને વાદ્યુસ્ત્રના પ્રયોગથી જળ વર્ષાવ્યું. ત્યાર પછી વાયવ્યાસ્ત્રથી વાયુ સ્થાપિત કરીને, પાર્શ્વનાસ્ત્રથી આકાશમાં મેઘ સૃષ્ટિ કરી, ભૌમાસ્ત્રદ્વારા પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પાર્વતાસ્ત્રદ્વારા પવતોની સૃષ્ટિ કરી બતાવી અને અંતર્ધનાસ્ત્રથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. અપૂર્વ શિક્ષા કૌશલ્યથી તે કાઠવાર મ્હોટા તો કાઠવાર છેક ન્હાનો એમ ભિન્ન ભિન્ન આકાર જણવવા લાગ્યો. કાઠ વખતે રથ પાસે ઉભા રહીને તો કાઠ વખતે રથમાં બેસીને જુદી જુદી રીતે પોતાની નિપુણતા બતાવવા લાગ્યો. આ વખતે તે એકાએક પૃથ્વીમાં ઉતરી પડ્યો, ત્યાર પછી અર્જુન વિવિધ બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવીને રથૂત્ર અને સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને વિંધી નાંખવા લાગ્યો. તેણે એક લોઢાના બનાવેલા અને ગતિમાં મૂકેલા વરાહના મુખમાં એકી વખતે જોત જોતામાં પાંચ બાણો નાંખી બતાવ્યાં. ત્યાર પછી કૃશ્નમય રજજુદારા એકી વખતે એકવીસ બાણો નાંખી બતાવ્યાં, એજ પ્રમાણે અસિચર્યા (તલવારના પટા) ગદા ચાલન, વગેરેમાં પણ અતિશય કૌશલ્ય બતાવ્યું પ્રક્ષકા નિષ્પંદભાવે ત્હેની અસ્ત્ર પ્રયોગ કરવાની નિપુણતા જોઈને દિગ્-મૂલ થઈ ગયા.

આ પ્રમાણે અદ્ભુત અસ્ત્રક્રીડા જોઈને મંડપમાં બેઠેલા માણસો ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અને વાઘ કાલાહલ બંધ પડ્યો. પરંતુ એટલામાં દાર આમળ પ્રજ્જપાતના જેવો ઘોર સ્વર સંભળાવવા લાગ્યો. સમગ્રા વિસ્મય થઈને તેના તરફ જુએ છે એટલામાં તો સુવર્ણ કવચ કુંડળ ધારી બળવાન કૌરવે ક્રોડે ખડ્ગ બાંધીને, એક ચાલતા પર્વતની

પેઠે વિરતીશ્ય રંગમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો, રંગજ્વલિમાં પ્રવેશ કરી દિવસ કાર્વ અને સર્વાંગ સુંદર યુવાન પુરુષ ખિન્ન વદને દ્રોણ અને કૃપાચાર્યને પ્રણામ કર્યા. મંડપમાં ખેડેલા લોકો તહેતું અપૂર્વ રૂપ જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને “આ કોણ છે ? આ કોણ છે ?” એવા માહોમાંહે પ્રશ્નો કરી તહેને ઝોળખવાને અધીરા થઈ ગયા. સતપુત્ર કણ્વ રંગજ્વલિમાં આવી અર્જુનને સંબોધન કરીને ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “હે પાર્થ ! ત્હે જે જે કાર્યો કર્યા છે તે સધળા હું વિશેષ રૂપે કરી જતાવીશ. તું લેશ માત્ર પણ અભિમાન કરતો નહિ.” આવા કટુ વચ્ચને કહેતો અને અર્જુનને તિરસ્કાર કરતો કણ્વને જોઈને સધળાનાં મન બહુજ દુઃખાયાં. દુર્યોધન રાજ થયો અને અર્જુન લજ્જા અને ક્રોધથી અધીરા બની ગયો. ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે દિવ્યાસ્ત્રવિત રહ્યો, અર્જુનના જેવી અસ્ત્રક્રીડા જતારીને સમસ્ત દર્શક વર્ગને વિસ્મિત કર્યો. આથી દુર્યોધને, પોતાના સમસ્ત ભાણ્યો સાથે મહાવીર કણ્વને સમાદારપૂર્વક આલિંગન કરી, પ્રકૃષ્ઠ મનથી કહ્યું કે, “હે મહાપ્રાહો ! અમારાં પરમ સૌભાગ્યથીજ તું અદિયાં આવી અડ્યો છે. તું અહિંજ રહે અને સ્વેચ્છાનુસાર અમાનાં રાજ્યને ઉપભોગ કર.” દુર્યોધનનાં મધુર વાક્યોથી ઉત્તેજિત થઈને કણ્વે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “પ્રભો ! આ રંગજ્વલિમાંજ ત્હમારી સાથે મિત્રતા અને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાની મારી ઈચ્છા છે.” એ સાંભળીને દુર્યોધને જવાબ આપ્યો, “બહુ સારું હમણાંજ અમારી સાથે મિત્રાચારી કરી વિષય ભોગની લાલસા પરિત્યજ કર અને પછી વિરોધી પક્ષના માથા ઉપર પગ મૂકને પરમ સુખથી હસ્તીનાપુરમાં રહીને દિવસ નિર્ગમન કરજે.” દુર્યોધનનાં આવા ઉદ્વેગ વાક્યોથી ઉત્તેજિત થવાથી અર્જુન કણ્વને કહેવા લાગ્યો કે “હે કણ્વ ! જે વગર બોલાવે ખીજીને ક્ષિપ્રામણ્ય આપે છે અને વાક્યાલાપ કરે છે, તેઓ જે લોકમાં ગમન કરે છે તે લોકમાં હું હમણાંજ ત્હારો સંહાર કરીને ત્હને મોકલી આપું છું.” એમ કહીને અર્જુન પોતાનાં ધનુષ્ય ત્રાણ સંભાળવા લાગ્યો. અર્જુનનાં વચ્ચનથી કણ્વે વધારે ક્રુદ્ધ થઈને જવાબ આપ્યો, “હે અર્જુન ! ત્હારી સામું જો. આ રંગજ્વલિ સપ્તજા

પોને મારે નિર્માણ કરેલી છે અને તેથી કરીને આ સ્થાને ત્હારે
મારે પ્રભુત્વ નથી. અહિં આવેલા સધળા જૂપાલો પ્રરાક્રમી છે અને
સધળાએ પોતપોતાનું પ્રરાક્રમ બતાવવું જોઈએ, વધારે શું કહું.
કુધી આ સમસ્ત યુરજનોની સમક્ષે, હું મહારા બાણવતી ત્હારો
દ ન કરું, ત્યાં સુધી નક્કામાં બાણ વર્ષાવવાની આવશ્યકતા નથી. ”
માણે બન્ને વીરપુરુષોનું વાગ્ધુક્ક સમાપ્ત થયું. અર્જુન, યુર દ્રોણા-
ચાર્ય અને વડીલ બંધુના ઉપદેશાનુસાર સંગ્રામ કરવાને કર્ણુ સ્થામે
હોતો રહ્યો. કર્ણુ પણ દુર્યોધન અને ત્હેના બાઇએના ઉત્તેજનથી
ધનુષ્ય બાણ લઇને રંગભૂમિમાં ઉતરી આવ્યો. એક તરફ કર્ણુ
પુતરાષ્ટ્રો અને બીજી તરફ અર્જુન, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મ, વગેરે
નો એમ બે સળગ પક્ષો પડી ગયા. રંગભૂમિમાં બેટલા પ્રેક્ષકોમાં
મે પક્ષ પડ્યા. એટલે દ્વંદ્વયુદ્ધ નીતિય કૃપાચાર્ય, અર્જુન અને કણુ
ધનુષ્ય બાણ ધારણ કરી દેખા રહેલા જોઇને કર્ણુને કહેવા લાગ્યા
તેના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને મહારાજા પાંડુનો તૃતીય પુત્ર
। ત્હારી સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરશે, હે વીરવર ! હવે ત્હમે પણ ત્હારા
જનનના નામને ઉચ્ચાર કરો અને ત્હમે કયા કુળમાં જન્મ
નું સંપ્રિરત વર્ણન કરો, કારણ કે રાજકુમારો અગ્રાત કુળ અને
। બા માણસો સાથે સંગ્રામમાં ઉતરી શકતા નથી, ” કૃપાચાર્યનું આ
સાંભળીને કર્ણુ લજ્જાથી નીચું જોઇ રહ્યો. એ જોઇને દુર્યોધને
કહ્યું કે, “ હે આચાર્ય ! શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે સારા કુળમાં
જો, વીર અને સૈન્ય ચલાવવામાં સમર્થ હોય ત્હેની સાથે રાજકુમારો
રી શકે છે. પરંતુ તે છતાં પણ જો અર્જુન, રાજા મિવાય બીજા
। સાથે યુદ્ધ ન કરી શકતો હોય તો હું હમણાજ કર્ણુનો રાજ્યા-
કરું છું. ”

તેજ વખતે દુર્યોધને કર્ણુને સુવર્ણ સિંહાસન ઉપર બેસાડીને, ગામ-
વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ગંધ, અક્ષત, કુસુમ અને સુવર્ણથી
જનના અધિષ્ઠિત તરીકે અભિષેકત કર્યો. આ પ્રમણે યથાવિધ

અભિષેક ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી તેઓ પરસ્પર મિત્રતાની દોરીથી બંધાઇને પરમ આનંદ પામવા લાગ્યા, એટલામાં સૂત અધિરથે રંગમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. મહાવીર દર્શી પોતાના પિતાને જોઇને ધનુષ્ય બાણનો ત્યાગ કરીને ત્હેમના ગૌરવની રક્ષા કરવા માટે અભિષેકાર્દ મરતકે ત્હેમને પ્રણામ કર્યા. પુત્રવત્સલ સારથીએ કર્ણને પુત્ર કહીને બોલાવી આલિંગન કર્યું. તે જોઇને બીમસેન કર્ણને સૂતપુત્ર-દાસીપુત્ર-કહીને ત્હેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યો. બીમસેનનાં આવાં કટુ વાક્યો શ્રવણ કરીને કર્ણનાં ઓઠ કોધથી કંપવા લાગ્યા અને દુર્યોધન બીમનાં વાક્યનો તીવ્ર પ્રતિવાદ કરીને કર્ણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. એટલામાં સૂર્યસ્ત થઇ ગયો અને દુર્યોધન કર્ણનો દાથ પકડીને રંગભૂમિ બહાર નીકળ્યો. આણી તરફ પાંડવોએ પણ દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને બીજા સાથે રંગભૂમિનો ત્યાગ કર્યો. પ્રેક્ષકોમાંથી કેટલાક અર્જુનની, તો કોઇ કર્ણની, કોઇ દુર્યોધનની, તો કોઇ બીમસેનનાં પરાક્રમની પ્રશંસા કરતા કરતા પોતે પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારોની નિપુણતાનું અવલોકન કરીને ગુરુ દક્ષિણાની માગણી કરી. દ્રુપદના મર્મ-ભેદક નિષ્કુર વાક્યોથી દગ્ધ થઇને તેઓ ત્હેને યથાર્થ શિક્ષા કરવાની જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા હતા ત્હેનું સ્મરણ કરી તેઓ સમસ્ત શિષ્ય વર્ગને બોલાવી કહેવા લાગ્યા કે “હે શિષ્યો ! ત્હમે સર્વે મળીને પાંચાળરાજ દ્રુપદનો પરાજય કરી ત્હેને મ્હારી પાસે પકડી લાવો, એટલે ત્હમારી ગુરુ દક્ષિણા મ્હને મળી મઇ એમ હું સમજીશ.” સમસ્ત શિષ્યો ગુરુ વાક્યને અંગીકાર કરીને તેજ વખતે અસ્પૃશ્ય ધારણ કરીને દ્રોણાચાર્યની સાથે રથમાં બેસીને નગરની બહાર નીકળ્યા, અને એકદમ પંચાળ દેશમાં જઇ પહોંચીને, રાજધાનીને ઘેરે ધાલ્યો. દુર્યોધન, કર્ણ, યુયુત્સુ, દુઃશાસન, વિકર્ણ, જયસંઘ અને સુલોચન વગેરે રાજકુમારો “અમેજ આગળ જઇને યુદ્ધ કરીશું” એમ ગર્વ બતાવીને નગરમાં પ્રવેશ કરી, તેનો નાશ કરવા લાગ્યા. પાંચાળરાજ દ્રુપદ પણ એ અસંખ્ય સૈન્ય જોઇને અને તેનો તુમુલ હલરવ શ્રવણ કરીને પોતાના બાઇઓ સાથે રાજ્ય મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો, અને જોતજોતામાં સુવર્ણ

મય બખ્તર પહેરીને અને શુભ વર્ણના રથમાં બેસીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યો. મહાવીર અર્જુને, આ સમસ્ત જોઇને, અને રાજકુમારોનું વૃથાભિ-
માન નિરીક્ષણ કરીને દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે.” હે દ્રોણેન્દ્ર ! આ કુમારોને
પોતાનું પરાક્રમ બતાવી લેવા દો, તે પછી અમે અમારું પરાક્રમ બતાવીશું.
મહેને તો એમજ લાગેછે કે તેઓ દ્રુપદ રાજની રણજીમિમાં પરાભવ
પામશે. એ પ્રમાણે કહીને અર્જુને પોતાના ભાઇઓ સાથે નગરથી એક
ગાઉ દૂર પડાવ નાંખ્યો. આણી તરફ રાજ યજ્ઞસેને કૌરવોને જાણને ચારે
તરફથી આક્રમણ કર્યું. અને પોતાની શરજાળ વિસ્તારીને કૌરવ સેનાને
મોહિત કરી નાંખી. કૌરવો રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરતા હુંકા હાથવાળા
દ્રુપદ રાજને જોઈ ને ભયભિત થઈ ગયા. અને દ્રુપદના અસંખ્ય બાણોના
વર્ષાદથી પરાભવ પામીને પલાયન કરવા લાગ્યા. કૌરવોને આમ
પાછા હઠતા જોઇને નગરલોકોએ પણ તહેમને દંડ અને મુશળોથી પ્રહાર
કરવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે કર્યું સાથે કૌરવોનો પરાભવ થયેલો જોઇને
પાંડવો ક્રુદ્ધ થયા અને દ્રોણાચાર્યનો આશીર્વાદ લઇને રથમાં બેઠા. અર્જુને
સુધિષ્ટિરને યુદ્ધ કરવનો નિષેધ કરીને નકુળ અને સહદેવને પોતાના રથના
પૈડાની રક્ષા કરવાને નિયોજ્યા. ગદાધારી ભીમસેન સૈન્યની આગળ આ-
ગળ ચાલીને પાંચાલ રાજની ઉછલતા સૈન્યસાગરમાં પ્રવેશ કરી, દંડધારી
કૃતાંતની પેઠે પોતાની પ્રચંડ ગદાથી અસંખ્ય યોદ્ધાઓનો વિનાશ કરવા
લાગ્યો. મહાવીર અર્જુન દ્રોણાચાર્યનું પ્રિય કાર્ય સંપાદન કરવાને પોતાના
બાણની જાળથી પાંચાળ અને સુંજ્ય દેશના વીર યોદ્ધાઓને આચ્છન્ન
અને વિમુગ્ધ કરીને અસંખ્ય હતી, અશ્વ, અને પાયદળનો સંહાર કરવા
લાગ્યો. તે એવી તો નિપુણતાથી બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો કે
શત્રુઓ તહેના ઉપર હાથ કરવાને અસમર્થ થઈ ગયા. તે જોઇને દ્રુપદ
રાજ, સત્યજીતની સાથે એકદમ અર્જુનની તરફ દોડી આવ્યો. સત્યજીત
દૈવ પશુકર્મથી અર્જુનની સાથે યોદ્ધાવાર યુદ્ધ કરીને પરાસ્ત થઈ ગયો,
તેથી દ્રુપદ રાજ પોતે પ્રબલ વેગથી અર્જુન ઉપર બાણોનો વર્ષાદ વર્ષા-
વવા લાગ્યો. અર્જુન દ્રુપદ રાજ સાથે ધીર યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો,

અને જોતજોતામાં દ્રુપદ રાજના ધનુષ્ય અને ધ્વજનું ઉદ્દન કરી તેને કમ્બીન પર પાછી પાંચ દક્ષિણ બાજુથી તેના સારથી અને અશ્વને વિંધી નાંખ્યા. ત્યાર પછી ધનુષ્ય બાજુનો પરિભ્રમ કરીને હાથમાં તરવાર લઈને સિંહનાદ કરવા લાગ્યો, અને નિર્ભયતાથી પોતાના રથમાંથી કૂદીને દ્રુપદના રથમાં બેસી જઈ તેને ઘેરી લીધો. એ જોઈને પાંચાલ દેશના વીરપુરુષો આમ તેમ પલાયન કરી જવા લાગ્યા.

દ્રુપદ મહારાજને અર્જુનના હાથમાં બંધીવાન થયેલો જોઈને રાજ-કુમારોએ એકઠા થઈને નગરનો નાશ કરવા માંડ્યો. એ જોઈને અર્જુને પોતાના વડીલ બંધુ ભીમસેનને બોલાવીને કહ્યું કે, “આર્જુ ! મહા રાજ દ્રુપદ આપણા સંબંધી થાય છે માટે તેમના સૈન્યનો સંહાર ન કરતાં મુર દક્ષિણા આપવાનો વિચાર કરો.” ભીમસેનને આ પ્રમાણે વારવારી સૈન્યનો સંહાર થતો બચ્યો. એટલે સમસ્ત રાજકુમારો રણભૂમિમાંથી દ્રુપદ રાજ અને તેના પ્રધાનને, પકડીને દ્રોણાચાર્યની પાસે લઈ ગયા. દ્રોણાચાર્યે, આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજને પોતાનું, પૂર્વ વૈય સંભારીને કહ્યું, “હે યદુરાજ ! મહારી આત્મ પ્રમાણે તમારું રાજ્ય અને નગર વિમલિત થઈ, તમારું જીવન પણ મહારા હાથમાં આવી ગયું છે. જતાં પણ આ વખતે મહારા મિત્ર તરીકે ત્હારી શી ઇચ્છા છે તે કહી દે, એટલે હું તે પરિપૂર્ણ કરીશ” એ પ્રમાણે કહીને દ્રોણાચાર્ય હસતાં હસતાં ફરીથી કહેવા લાગ્યા કે, “હે યત્સેન ! તું મારું જવાની બ્હીક રાખીશ નહિ. હું ક્ષમાશીલ બાહુ છું. અને વળી મ્હેં બાહ્યાવસ્થામાં ત્હારી સાથે એકજ અશ્વમાં કીડા કરી છે. એટલા માટે ત્હારી ઉપર મને પ્રેમ થાય છે. આ વખતે ત્હારી સાથે ફરીવાર મિત્રાચારી કરવાની હું ઇચ્છા કરું છું. તે પહેલાં કહ્યું હતું કે જે માણસ રાજ ન હોય તેની સાથે મિત્રતા થઈ શકે નહિ. તેથી ત્હને હું ત્હારું અર્જુન રાજ્ય પાછું આપું છું. હવેથી તું બાહ્યસ્થિતિના દક્ષિણ દેશનો અધિપતિ થઈશ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં હું પોતે રાજ્ય કરીશ. ને ત્હારી અશ્વ કરવામાં સંમતિ હોય તો મહારી સાથે મિત્રતા કર.”

દ્રોણાચાર્યનું ઉપરાકત વાક્ય અવશ્યા કરીને દ્રુપદ રાજ્ય વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, " હે બ્રહ્માન્ ! પ્રભુ પરાક્રમી મહાત્મા પુરુષો આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય કરે તેમાં કંઈ વિરમય થવા જેવું નથી. હું ત્હમોસ વાક્યથી પરમ સંતુષ્ટ થયો છું. હવે પછી હું, હમેશાં ત્હમને પ્રસન્ન રાખવાની પ્રયત્ન કરીશ. દ્રોણાચાર્યે દ્રુપદના વાક્યથી પ્રસન્ન થઇને એકદમ ત્હેને છોડી દીધો, અને પ્રકુલ્લ ચિત્તે ત્હેનો પરમ સત્કાર કરીને અડધું રાજ્ય પાછું આપ્યું.

દ્રોણાચાર્યના ચરિત્રમાં આપણને અપૂર્વ તેજસ્વિતા અને મધુરતાનો સમાવેશ થયેલો દેખાય છે. ત્હેમને પોતાની અજ્ઞાવિદ્યાના પ્રભાવથી ગર્વિષ્ અને કટુભાષી દ્રુપદ રાજ્યને પરાસ્ત કરીને, જેવી રીતે એક તરફ પોતાની ૬૯ પ્રતિજ્ઞા પાળી છે, તેવીજ રીતે બીજી તરફ પોતાના બાલ્ય સખા પ્રતિ અકૃત્રિમ સ્નેહાનુરાગ અને ક્ષમાશીલતા બતાવી પોતાની મહત્વતા પ્રદર્શિત કરી છે. દ્રોણાચાર્યના ચારિત્ર્યમાંથી આવા આવા અનેક ઉજ્જવળ, મધુર અને ઉપદેશજનક વૃત્તાંતો મળી આવે છે.

૬ કુન્તીનો પ્રત્યુપકાર.

લાક્ષાગૃહમાંથી બચીને પાંડવોનો એકચક્ર નગરીમાં જઈ
બ્રાહ્મણને ત્યાં નિવાસ કરવો-બ્રાહ્મણે રૂઢન સાંભળી કુન્તાણું
તેની પાસે જવું-અકામુરનો અત્યાચાર-બ્રાહ્મણે દુઃખ-કુન્તાની
દયા-લીમને અકામુરનો વધ કરવાની વિનંતિ-યુધિષ્ઠિર અને
કુન્તાણનો વાદવિવાદ-અકામુર વધ-ઉપકારનો બદલો પ્રત્યુપકાર.

પાંડવો વિદુરની યુક્તિ અને સહાયતાથી પાપાત્મા પુરોચનના બના-
વેલા લાક્ષાગૃહમાંથી ન્હાસી છુટી બીમના બાહુબળથી દિડિંબ રાક્ષસના
હાથમાંથી પશુ બચી ગયા, તે વખતે પિતામહ બ્યાસદેવ, પોતાના પૌત્રોની
આવી દુર્દશા જોઇને દુઃખી થઇ ત્હેમને આશ્વાસન આપીને એકચક્ર નગરી
લઇ ગયા, કુન્તી અને પાંચ ભાઇને એક, બ્રાહ્મણના ધરમાં
શુક્રીને સ્વસ્થાનમાં વિદાય થઇ ગયા. પાંડવો એકચક્ર, નગરીમાં બ્રાહ્મણના
ધરમાં રહીને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાયા, અને પોતાના ગુણોથી ધીમે ધીમે
નગરવાસીઓને પરમપ્રિય થઇ પડ્યા. પાંચ ભાઇઓ દિવસના શિક્ષા
માગીને સંખ્યા સમયે માતા પાસે શિક્ષામાં મેળવેલું સમસ્ત દ્રવ્ય મૂકી દેતા.
ભોજન-દુહિતા કુન્તી સમસ્ત આવાની વસ્તુનો બે ભાગ કરીને એક
ભાગ બીમને આપી બીજા ભાગથી પોતે બીજા ચારે ભાઇઓ સાથે ભો-
જન કરતા હતા. આ પ્રમાણે પાંડવો એકચક્ર નગરીમાં રહીને પોતાના
દિવસે શ્રુત વેશમાં નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ બીમ શિક્ષા માગવા માટે બહાર ગયો નહિ. યુધિષ્ઠિરાદિ
ચારે ભાઇઓ શિક્ષામાં બહાર ગયા હતા, અને ધરમાં રૂઢન બીમસેન અને
કુન્તાણ બેઠા હતાં તે વખતે પેલા બ્રાહ્મણના ધરમાં ઘોર રૂઢન થઈ શેવ

એમ સંભળાયું. દયાળુ કુન્તાણ આ કહેણાજનક રૂઢન મવળ કહીને અતિ-
શય દુઃખિત બનને જીમને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે પુત્ર ! આપણે પાપ-
ત્વા કુર્મોધનથી યુદ્ધ રીતે આ બ્રાહ્મણના ધરમાં ધરમ મુખથી નિવાસ
કરીએ છીએ. બ્રાહ્મણ આપણી ઉપર અતિશય રોદ્ધ અને સમાદર રાખે
છે. આ વખતે એ કાષ્ઠ મોટા કષ્ટમાં આવી પડ્યો હોય એમ જણાય
છે, માટે આ વખતે એને સાહાય્ય કરવાથી મોટો ઉપકાર થશે. ”
એ સાંભળીને જીમસેને કહ્યું કે, “ હે માતા ! બ્રાહ્મણને શું દુઃખ આવી
પડ્યું છે તે દુઃખના કારણ વગેરેની તપાસ આપ કરી આવો. જો બ્રાહ્મણ
ઉપર ઉપકારજ થતો હશે તો તે કાર્ય દુષ્ટર હશે તોપણ તે પાર પાડીશ. ”

મા-દીકરો એ પ્રમાણે વાતચીત કરે છે એટલામાં ફરીથી બ્રાહ્મણ
અને બ્રાહ્મણીના રૂઢનો સ્વર સંભળાયો. કુન્તાણ અધીરો થઇ જઇને
એકદમ બ્રાહ્મણના ધરમાં ગયા અને જોયું તો તે બ્રાહ્મણ તેની પત્ની,
દુહિતા અને પુત્ર સાથે માથે માથે હાથ દઇ બેઠો બેઠો વિલાપ કરતો હતો.
બ્રાહ્મણ પોતાની પત્નીને કહેવા લાગ્યો કે, “ આ ક્ષણે હું જે સંકટમાં
આવી પડ્યો છું. મિત્રે, જો પુત્ર, કન્યા અથવા તુ, એમાંથી એક જણનો
પરિત્યાગ કરે તો તે નિર્તાત નિષ્કુરતાનું કાર્ય થાય છે. વળી જો હું પોતે
પ્રાણ ત્યાગ કરે તો પ્રતિપાલક વિના ત્હમે સખળાં કાળના મોહમાં જઇ
પડશો. હાય ! કેવું કષ્ટ ! હાય ! આજે હું કેવી દુર્દશામાં આવી પડ્યો
છું. ! મહાને ધિક્કાર છે, ! આ ક્ષણે આપણે બધાએ સાથેજ પ્રાણ ત્યાગ
કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે. જીવવામાં કાંઈ લાભ નથી. ”

બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો જોઈને બ્રાહ્મણી ત્હને સાન્વના
આપતાં કહેવા લાગી કે, “ હે મહાશય ! આપ વિદ્વાન હોવા છતાં પણ
શા માટે અજ્ઞાનની પેઠે શોક કરો છો ! જુઓ, દરેક ચાણસને વહેલા મોઝ
એકવાર મરવાનું તો છેજ, તો પછી જે અવસ્થાથી અને અનિર્વાર છે
તેને માટે શોક કરવા ઉચિત નથી. હે વિદ્વાન ! શાસ્ત્રકર્તાએ કહ્યું છે કે
આપાં અને પુત્ર સખળાં પોતાના મુખને માટે છે, માટે ધન અને સ્ત્રી
દાશ સતત આત્માની રક્ષા કરવી જોઇએ. આ વખતે ત્હમે મારો ત્યાગ

કરીને ત્હમ્હારી રક્ષા કરે. હું થોતે ત્યાં જઈશ. કારણ કે જીવમાં જીવ હોય ત્યાં સુધી અનન્યપણે પતિનું હિત કરવું એજ સાધ્વી સ્ત્રીઓનો મુખ્ય કર્મ અને આવશ્યક કર્તવ્ય કર્મ છે. મારું મૃત્યું થશે તોપણ, ત્હમે આ પુત્ર અને કન્યાનું પ્રતિપાલન કરી શકશો. પરંતુ જો આપ નહિ હો તો મ્હારી દુર્દશાની પરિસ્થિતિ રહેશે નહિ. ” પતિહિતૈષિણી ભાર્યાનાં નાના પ્રકારનાં યુક્તિ પૂર્ણ અને રનેહાર્દ વચ્ચેના સાંભળીને બ્રાહ્મણ અતિશય દુઃખી થયો અને બ્રાહ્મણીને આલિંગન કરીને ઉચ્ચ સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી બ્રાહ્મણની કન્યાએ, પિતા માતાનાં ઉપરોક્ત વિલાપ વાક્ય શ્રવણ કરીને કહ્યું, “ પિતાજી ! થોડા દિવસ પછી તો મ્હારે આ ધરનો પરિત્યાગ કરવો જ પડશે. વળી મ્હારા અનિષ્ટથી બીજા કોઈનું પણ અનિષ્ટ થવાનું નથી. ત્હમારા અનિષ્ટથી અમારા સહગાનું અનિષ્ટ થશે, માટે હુંજ તે રાક્ષસ પાસે જઈશ. ”

બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી કન્યાનાં આ વચ્ચેના સાંભળીને વંધારે રૂદન કરવા લાગ્યાં. ત્હમને ત્રણ જણને આ પ્રમાણે રૂદન કરતાં જોઇ બ્રાહ્મણનો શિશુ સંતાન દરેકની પાસે જઈને અસ્પૃષ્ટ સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, “ ત્હમે કોઈ રડશો નહિ, છાનાં રહો. મ્હારા હાથમાં આ જે તણખલું દેખાય છે તેનાથી હું તે દુષ્ટ રાક્ષસનો વધ કરીશ. ” બાલકના મ્હોમાંથી નીકળેલું આ અસ્પૃષ્ટ મધુર વાક્ય શ્રવણ કરીને તે ત્રણ જણ થોડા સમય માટે શોક ભૂલી જઈ હર્ષોત્કુશ થયા.

કુન્તાજી આ વખતે ત્યાં ઉભાં હતાં. લાગ જોઈને તેઓ ત્હમની પાસે જઈને અમૃતમય વાક્યોથી સાંત્વન કરતાં કહેવા લાગ્યાં, “ ભાઈ ? આપ આ માટે રૂદન કરો છો તે કૃપા કરીને કહો. જો મ્હારાથી બની શકશે તો જરૂર આપનું દુઃખ નિવારણ કરીશ, ” બ્રાહ્મણ કુન્તાજીનું આ મધુર વાક્ય શ્રવણ કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે માતા ! અમે જે દુઃખમાં આવી પડ્યા છીએ તે દુઃખ દૂર કરવાને કોઈપણ મનુષ્ય શક્તિમાન નથી. હે મનસ્વિની ! આ રાજ્ય જે રાજાના અધિકારમાં છે તે નિર્તાત મૂર્ખ, દુર્બલ,

અને અકર્મણ્ય છે. આ નગર ઉપર તહેમની બીલકુલ દેખરેખ નથી. આ નગર પાસે બકાસુર નામનો એક દુર્દાત નર માંસાહારી રાક્ષસ રહે છે. સત્ય રીતે એ રાક્ષસ જ આ નગરનો અધિપતિ છે, તહેને આ ગ્રામ તરફથી પ્રતિદિન એક મનુષ્ય, વીસ ખાંડી ચોખા, અને એ પાકાઓ મોકલવા પડે છે. નગરવાસીઓને વારાફરતી તહેને આ પ્રમાણે ખવાડવું પડે છે. આજે મ્હારો વારો આવ્યો છે, પરંતુ મ્હારા સંસારમાં હું, મ્હારી સ્ત્રી, એક બાલક પુત્ર અને એક કન્યા એટલા જ છીએ. બીજું કે, મધપણ નથી. મ્હારી પાસે એટલું ધન પણ નથી કે, એક માણસને વેચાતો લઇને તહેની પાસે મોકલું. અને આમાંથી કેાઇને મોકલતા મ્હારો જીવ ચાલતો નથી. તેથી આ વખતે શું કરવાથી રાક્ષસના હાથમાંથી બચી જવાય તહેનો વિચાર કરું છું, પણ કાંઇ માર્ગ સુઝતો નથી તેથી દુઃખના-દરિયામાં કુબ્ધી મયો છું. આ વખતે મહેં મ્હારા સમરત કુટુંબ સાથે તે દુરાત્માની પાસે જવાના વિચાર કર્યો છે, કે જેથી તે અમારા સઘળાંનું બક્ષણ કરીને આ વિષમ દુઃખમાંથી મુક્ત કરે. ”

બીજાના દુઃખે દુઃખી થનારા દયાળુ કુન્તાજીએ આશ્રયદાતાના આ દારણ કષ્ટની વાત શ્રવણ કરીને કહ્યું, “ હે બ્રાહ્મણ ! હવે ત્હમે પરિતાપ કરશો નહિ. મ્હારે પાંચ પુત્રો છે, તેમાંથી એક ત્હમારા હિતને માટે રાક્ષસ પાસે જશે, ”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ હે શુભે ! એક તો ત્હમે બ્રાહ્મણ છો અને વળી મ્હારા અતિથિ છો. દુષ્ટ અને પાપાત્માઓ પણ પોતાનો પ્રાણ અચાવવાને અતિથિ બ્રાહ્મણનો ભોગ આપે નહિ. અતિથિને માટે પોતાનો પ્રાણ, અને તેથી પણ વધારે પ્રિય વસ્તુનો પરિત્યાગ કરવો એજ યમાર્થ ધર્મ છે. તો હું કેનીરીતે આ નીતિ વિરૂદ્ધ આચરણ કરી શકું ? પડિતો, મૃદાગત શરણાગત અને બિક્ષાર્થી મનુષ્યના વધને નિર્તાત પાપ કર્મ કહીને તહેની નિંદા કરે છે. માટે હું જ મ્હારી સ્ત્રી સાથે પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. પરંતુ ત્હમારા પુત્રને ત્યાં આગળ મોકલવાને કદાપિ સંમત થઇશ નહિ. ”

કુન્તાજીએ કહ્યું, “ હે બ્રાહ્મણ ! હું મારા પુત્રને રાક્ષસ પાસે મોકલેલી, ત્હેનાં તે પાપાત્મા વિનાશ કરી શકશે નહિ. મહારા એ પુત્ર આતિશય બળવાન અને તેજસ્વી છે. તે જરૂર ત્હેનાં હાથમાંથી આત્મરક્ષા કરીને પાઠે આવશે. મ્હેં પોતે ત્હેનું પરાક્રમ જોયું છે. અનેક મહા બળવાન મ્હોટા મ્હોટા રાક્ષસો મહારા એ પુત્રની સાથે સંગ્રામ કરીને ચમલોકમાં પહોંચી ગયા છે.

બ્રાહ્મણ કુન્તાજીનાં આ અમૃતમય વાક્યો શ્રવણ કરીને અતિશય યુક્તિ થયો, અને પોતાની ભાર્ગ્ય સહિત ત્હેમની પૂજા કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી કુન્તાજી અને બ્રાહ્મણ બન્ને ભીમસેન પાસે આવીને તે પાપાત્મા રાક્ષસનો વધ કરવાને વિનંતિ કરવા લાગ્યાં. ભીમસેને “ જોશી આગા ” કહીને ત્હેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાતું માથે લીધું.

થોડીવાર પછી યુધિષ્ઠિરદિ ચારે ભાઇઓ શિક્ષા માંગીને ઘેર આવ્યા. યુધિષ્ઠિર, ભીમસેનના અપૂર્વ સાહસની વાત સાંભળીને કુન્તાજીને એકંતમાં લઇ જઇને પૂછ્યું કે “ માતા ! આ દુષ્કર કાર્ય કરવાને ભીમ પોતે તૈયાર થયો છે કે ત્હમે એને તે કરવાની આજ્ઞા કરી છે. ” કુન્તાજીએ કહ્યું. “ વત્સ ? ભીમસેન મહારી આજ્ઞાથી આ બ્રાહ્મણનું દુઃખ દૂર કરી સમસ્ત નગરના હિતને માટે આ કામ કરવાને તૈયાર થયો છે. ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું “ માતા ! આપે ભીમસેનને આ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરવામાં મ્હોટું સાહસ કર્યું છે કયો પુરૂષ બીજાના પુત્રની રક્ષા કરવાને પોતાના પુત્રનું બલિદાન આપશે ? વળી અમે પણ આ ભીમના બાહુ બળથી જ લાખ ગૃહ આદિ અનેક વિપાતઓમાંથી બચી ગયા છીએ, અને ભવિષ્યમાં એના જ વીર્યના પ્રભાવથી રાજ્ય મેળવવાની આશા રાખીએ છીએ, તો આપ કેવા સાહસથી મહાબળ પરાક્રાન્ત વ્રોકોદરનો પરિત્યાગ કરવાને તૈયાર થયાં છો ? મ્હને લાગે છે કે દુઃખને લીધે ત્હમारी શુદ્ધિ વિલુપ્ત થઈ ગઇ છે. ”

કુન્તાજીએ કહ્યું “ વત્સ યુધિષ્ઠિર ! તું આ માટે વૃથા સંતાપ કરે છે. મ્હેં મૂર્ખતાથી આ કાર્ય કરવામાં હાથ લાગ્યો નથી. જો, બ્રાહ્મણ આપણો

યથેષ્ટ સત્કાર કરી આપે એ અપૂર્વ સન્માન આપ્યું છે. ઉપકાર કરનારના ઉપકારનો બદલો વાળવો એ જ યથાર્થ ધર્મ છે એમ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. જે પુરુષ ઉપકાર કરનાર ઉપર પ્રત્યુપકાર કરે અને પોતાને કરેલા ઉપકાર કરતાં પણ વધારે ઉપકાર કરી બતાવે એ જ યથાર્થ પુરુષ છે. મહેં બાસ્વાવસ્થાથી જ ભીમસેનનું પરાક્રમ જોયું છે, અને તે ઉપરાંત શાખા-મુદ્રમાં અને હિંદિબ વધ કરતી વખતે તહેલો જે પરાક્રમ બતાવ્યું છે, તહેલું તહેં પણ અવલોકન કર્યું છે. તેથી મહેં આ પ્રાણણનું દિત કરવાને અને તેમ કરવામાં જ આપણો ધર્મ રહેલો છે એવો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તહેને આ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે, પોતાની માતા કુન્તાજીનાં આવાં ધર્મ મુકત વાક્યો શ્રવણ કરીને કહ્યું કે, " હે માતા આપે દુઃખાર્ત પ્રાણણ ઉપર ઉપકાર કરવાની ભીમને આજ્ઞા કરીને અપૂર્વ સુશીલતા બતાવી આપી છે. આપના પુણ્યથી ભીમસેન, તે નરમાં સલોલુપ દુષ્ટ નિશાચરનો નાશ કરીને મારુર પાછો આવશે. " બીજે દિવસે રહવારે ભીમસેન અલિદાન લઇને બકાસુરના નિવાસસ્થાને ગયો અને મલ્લયુદ્ધમાં રાક્ષસનો સંહાર કરી સમસ્ત લોકને ચક્રિત કરી તહેમની ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો.

૭. અર્જુનની જયશીલતા.

[બ્રાહ્મણને મુખે દ્રૌપદી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં જન્મવૃત્તાંત તથા દ્રૌપદીના સ્વયંવરના સમાચાર સાંભળવા-કૃન્તાણની આજ્ઞાથી પાંચાળ તરફ જવું-માર્ગમાં અંગારવણું સાથે અર્જુનનું મુઠ્ઠું, અર્જુનનો વિજય અને અંગારવણું સાથે મૈત્રી-દ્રુપદની રાજપ્રતિષ્ઠા-અન્ય ભૂપતિઓનું મત્સ્ય વિધવામાં નિષ્કુળ જવું-અર્જુનનો મત્સ્ય-વેધ-દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ.]

નરશ્રેષ્ઠ પાંડવો બકરાક્ષસના હાથમાંથી એકચક્રા નગરવાસીઓને બચાવીને વેદપાઠ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને તેજ બ્રાહ્મણના ધરમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. એક દિવસ ત્યાં આગળ એક અતિથિ બ્રાહ્મણ પાંડવોના સ્તંભારથી પરિતૃપ્ત થયો. ત્હેની સાથે વિવિધ પવિત્ર કથા અને આશ્ચર્યયુક્ત ધટનાઓ ઉપર ચર્ચા કરતાં પાંચાલ દેશમાં દ્રૌપદીના અત્યદ્ભુત સ્ત્રવ્યોચ્ચરની વાત સાંભળવામાં આવી. પાંડવોએ કૃતુહળપૂર્વક તે વિચિત્ર સ્વયંવરનું આલોપાત વર્ણન કરવાને વિનંતિ કરી એટલે તે બ્રાહ્મણે પણ અને દ્રુપદનું વિવાદયુક્ત પૂર્વોક્ત વૃત્તાંતનું વર્ણન કરીને કહેવા લાગ્યો.

“ દ્રોણાચાર્યથી પરાભવ પામી પદરાગ્ન પોતાને ત્હેના કરતાં નિર્બલ ધારીને નિતાંત દિવગીરીમાં દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. ક્ષત્રિયને માટે પ્રતિગ્રહણ કરવો નિંદનીય અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, તેથી તે દ્રોણાચાર્યના અથોઞ્ય ઉપચારથી કાષ્ઠ પણ રીતે શર્માત મેળવી શક્યો નહિ. છેવટે ત્હેણે પોતાના ક્ષાત્રતેજથી દ્રોણાચાર્યનો પરાજય કરવો દુસાધ્ય જાણીને અલૌકિક બ્રાહ્મણથી દ્રોણાચાર્યનો નાશ કરી શકે એવો પુત્ર મેળવવાની ઇચ્છા કરી. તેણે યજ્ઞ કુશળ અનેક બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ કરી બોલાવ્યા. એક દિવસ તે ભાગીરથીના તટ ઉપર ભ્રમણ કરતો કરતો એક આશ્રમમાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં આગળ ત્હેને યાજ્ઞ અને ઉપયાજ્ઞ નામના બે સંતવ્રતધારી બ્રહ્મ-

ર્ષિનાં દર્શન થયાં. દ્રુપદ રાજાએ તે જન્મે બ્રહ્મર્ષિઓને પ્રયત્નપૂર્વક તહેમની સેવા અને પરિચર્યાદ્વારા પ્રસન્ન કર્યાં. એ મહાત્માઓએ દ્રુપદની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઇને તેની પાસે પુત્રોષ્ઠિચક્ત કરાવ્યો અને પોતાનું અભિષેક સંપાદાન કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞનારાયણ પ્રબલિત અમેઝા આકૃતિ આપતાજ યજ્ઞકુંડમાંથી દેવ માર જોવો એક સુકુમાર પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. પ્રબલિત અગ્નિશાખાના જેવા ઉજ્જવળ વર્ણનો, સુંદર કિરીટદ્વારા સુશોભિત મસ્તકવાળો, ખડગચર્મ અને ધનુષારી બીણણુ આકૃતિવાળો તે કુમાર સ્વર્ગમાં બેઠો હતો. તે વીર કુમાર સિંહનાદ કરતો કરતો અગ્નિમાંથી બહાર આવ્યો. આ અદ્ભુત ઘટનાથી પાંચાલ દેશના લોકો અતિશય વિસ્મય પામ્યા. અને રાજકુમાર દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાને ઉત્તમ થયો છે, એનું બળ બહુજ અદ્ભૂત છે, એ પાંચાળોના બચનો નાશ કરશે.” ત્યાર પછી સર્વાંગના સુંદર એક રાજકન્યા પણ તે યજ્ઞમાંથી બહાર નીકળી. રૂપલાવણ્યમાં તેની બરાબરી કરી શકે એવું સમસ્ત ત્રિલોકનમાં કોઈ નથી. તેને રંજ જરા શ્યામ, લોચનો કમળ જેવાં સુશોભિત અને અણ્ણિયાળાં, કેશબળ સંકુચિત અને નાલરંગની, પયોધર સ્થૂળ અને ઉન્નત, અને બ્રહ્મ સુંદર દેખાતી હતી, અને તેના શરીરમાંથી કમળના જેવી સુવાસ બહાર નીકળતી હતી તેને જોતાં જ એમ થયું કે કોઈ દેવી માનુષીરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યાં છે. આ દેવરૂપ રમણી દેખાવમાં એવી તો ચમત્કારિણી છે કે તેને જોતાં જ દેવ, દાનવ, અને ગાંધર્વો પણ મોહિત થઇ જાય છે. આ વખતે પણ સહસ્રા એવી આકાશવાણી થઇ કે, “ આ કન્યા અગાડી જતાં સમસ્ત ક્ષત્રિય કુળનો નાશ કરીને દુષ્કર દેવકર્મ પરિપૂર્ણ કરશે. એને માટે કુરૂવંશીઓના અંતઃકરણમાં સર્વદા આશંકા થશે. ”

એ સાંભળીને પાંચાળો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી બ્રહ્મણે એ દિવ્ય રાજકુમારનું નામ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કન્યાનું કૃષ્ણા નામ પાડ્યું. ”

બ્રહ્મણે મ્હોડેથી આ વૃત્તાંત અવણ કરીને, પાંચે પાંડવો ગુરુ

કોણેયાર્જુન મૃત્યુના અને પોતાના કુળઝડેદના ભયથી વિષાદ સામરતમાં
 ડુબી ગયા. ત્યાર પછી કુન્તાજીએ પોતાના પુત્રોને પાંચાલ દેશમાં જવાની
 સલાહ આપી. માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવો કુન્તા માતાની સાથે પો-
 તાના આશ્રયદાતા જાહણની રજા લઇને પાંચાલ દેશ તરફ જવા નીકળ્યા.
 તે વખતે ભગવાન વ્યાસદેવજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તહેમણે પાંડવોને
 ધર્મમાં સંબંધી અનેક પ્રશ્નો પૂછીને પ્રસંગ જોઇને દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મનું
 એક ઉપાખ્યાન સંભળાવીને કહ્યું કે, “ એ દેવરૂપિણી રમણીએ કુપદ-
 વંશમાં જન્મ લીધો છે, અને તે તહમારી સહધર્મિણી થશે. માટે તહમે
 પ્રાંચાળનગરમાં જઇને નિવાસ કરો. હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે ” તહમે તે
 કન્યારાનને પ્રાપ્ત કરીને ભાવધ્યમાં સુખી થશો. ” એ પ્રમાણે કહીને મહર્ષિ
 વ્યાસદેવજી, કુન્તી અને પાંચે પાંડવોને આશીર્વાદ આપી, ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી પાંડવોએ કુન્તા માતાને આગળ કરીને ઉત્તર તરફ
 ચાલવા માંડ્યું, અને ચાલતા ચાલતા ગંગા તટ ઉપર આવેલા સોમાશ્ર-
 માયજી નામના તીર્થમાં જઇ પહોંચ્યા. અર્જુન સૌથી પહેલા પોતાના
 હાથમાં ભળતો દીવો લઇને ગંગાજીમાં તપાસ કરવા ગયો. તે વખતે અં-
 ગારવર્ણ નામે એક મહાબળ પરાક્રાન્ત ગંધર્વરાજ તે પવિત્ર અને રમણીય
 ગંગાજળમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે વિહાર કરતો હતો. કુન્તાજી સાથે પાંચે
 પાંડવોને ત્યાં આવતા જોઇને, ક્રોધથી ધનુષ્યનો ટંકાર અને અર્જુનને
 તિરસ્કાર કરી તહેને ભય દેખાડવા લાગ્યો. અર્જુને ગંધર્વરાજના ઉદ્ધત
 વાક્યનું યુક્તિપૂર્વક અંકન કરીને કહ્યું કે “ લાગીરથીનું જળ અતિ પવિત્ર
 છે. દરેક મનુષ્યને આ સ્વર્ગકળાપિની દેવનદીમાં નદોંધિપણે સ્નાન કરવાનો
 હક છે. હું પણ સ્વેચ્છથી આ પવિત્ર જળનો સ્પર્શ કરું છું.

આ વાત જાણીને અંગારવર્ણે ક્રોધથી પોતાના ધનુષ્ય ઉપર બાણ
 ચલાવીને અર્જુન ઉપર વિષપ્રહાર અનેક બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો.
 અર્જુને પોતાના હાથમાંના દીવાને અને ચર્મને નીચે મૂકીને ગંધર્વરાજ
 ના સમક્ષ બાણોનું નિવારણ કર્યું અને ત્યાર પછી અંગારવર્ણ ઉપર ગુરૂ

જેણાંમાંયે આપેલા આગ્નેયાગ્નનો પ્રયોગ કર્યો. પ્રયોગ કરતાંની સાથે જ ત્હેને રથ ભસ્મીભૂત થઇ ગયો, એટલે અર્જુને તે વિસ્થ, વિપન્ન, અને પોતાના અન્ન તેજથી વિમોહ થઇ ગયેલા ગંધર્વરાજ અંગારવર્ણને બાંધી લીધો, અને પોતાના વડિલબંધુ યુધિષ્ઠિર પાસે લઇ ગયો. તે દરમ્યાન ગંધર્વ રાજમહિષી કુંભીક્ષતી પોતાના પતિની રક્ષા કરવાને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને શરણે ગઇ. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે કુંભીક્ષતી ઉપર દયા લાવીને ગંધર્વ રાજને છોડી મૂકવાને અર્જુનને આજ્ઞા કરી એટલે અર્જુને તરતજ ત્હેને મુક્ત કર્યો ત્યાર પછી અંગારવર્ણે પોતાનું ઝોળખાણ આપીને પ્રાણદાતા અર્જુન ઉપર પ્રસન્ન થઇ ત્હેને પોતાને થયેલા ઉપહારના બદલામાં આશુષી વિદ્યા અને પોતાના ગંધર્વજ અથ્થ આપવાની ઇચ્છા બતાવી. અર્જુને ગંધર્વરાજ ચિત્રરથના (અંગારવર્ણના) ઉપહારનો અસ્વીકાર કરીને કહ્યું કે, “ હું ગંધર્વ ! ત્હને પ્રસન્ન થઇને અથવા તો પ્રાણ સંકટમાં આવી પડવાથી જ આ વિદ્યા મ્હને આપે છે; પરંતુ બદલા સિવાય મ્હારે તે જોઇતી નથી. ” એના ઉત્તરમાં ચિત્રરથે કહ્યું કે, “ મહારાજ, એના બદલામાં હું ત્હમारी પાસેથી ઉત્તમ આગ્નેયાગ્ન અને વૃદ્ધિ નામનું ઔષધ એ બન્ને એકી વખતે ગ્રહણ કરીશ. ” ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે, “ હું બ્રહ્માગ્નના બદલામાં ત્હમारी પાસેથી ગંધર્વજ અથ્થ ગ્રહણ કરીશ. પરંતુ મ્હારી નિતાંત ઇચ્છા એ છે કે, ત્હમારો ને મ્હારો સદા સર્વદા સમાગમ થયા કરે. ” એ પ્રમાણે ગંધર્વરાજ ચિત્રરથ સાથે અર્જુનને મિત્રાચારી થઇ. ચિત્રરથે, બ્રહ્મર્થ ધર્મ, અને જીર્ણોદ્ધર અને વેદપરાયણ પુરોહિતના ગુણનું કિર્તન કરીને અર્જુનને તપતી અને વશિષ્ઠનું ઉમાખવાન કહી સંભળાવ્યું. ત્યાર પછી ધૌમ્યમુનિને પોતાના પુરોહિત તરીકે સ્થાપવાની સલાહ આપીને અંતર્ધાન થઇ ગયો. પાંડવોએ ચિત્રરથની સલાહ પ્રમાણે ઉત્ક્રોધક નામના તીર્થમાં જઇને તપઃપરાયણ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન ધૌમ્ય મુનિને પોતાના પુરોહિત તરીકે નિમુક્ત કર્યા.

ત્યાર પછી પાંડવો દ્રૌપદીને જોવાની ઇચ્છાથી કુન્તાજીને લઇને દુપહરાજમાં ગયા. રસ્તામાં સ્વયંવર જોવા જતા કેટલાક બ્રહ્માચારી

આદ્યજ્ઞોનો સંગ્રાથ થયો. ત્હેમણે પણ તે પાંચ ભાષ્યોને પોતાની સાથે સ્વયંવરમાં આપવાનો આમંત્ર કર્યો. ત્યાર પછી તે સર્વ આદ્યજ્ઞો મહાસમુદ્ધ સ્વયંવરના અને દ્રૌપદીના રૂપ સુદ્ધના વર્ણનથી પાંડવોના કર્ણુમાં અમૃત રેડીને ત્હેમને ઉપહાસ કરવા લાગ્યા કે, “ ભાષ્યો, ત્હમે પાંચ જણા દેવ જેવા તેજસ્વી છો. જે ત્હમે કૃષ્ણના જોવામાં આવો તો તે ત્હમાસ- માથી કાઢને વરમાળા આરોપશે એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી ” મહારાજ યુધિષ્ઠિરે, બ્રહ્મચારીઓના ઉપહાસના ઉત્તરમાં વિનયપૂર્વક કહ્યું કે, “ આપને આશીર્વાદથી અમે સધળા ત્હમારી સાથે રાજકન્યાનો સ્વયંવર જોવાને આવીશું. ” આ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કરતાં પાંડવો ધીમે ધીમે પાંચાળ દેશમાં આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં આગળ એક કુભારના ઘરમાં નિવાસ કરી આદ્યજ્ઞની પેઠે ભિક્ષાથી પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરવા લાગ્યા.

રાજા યજ્ઞસેને, પહેલાં પાંડુતનય અર્જુનને પોતાની કન્યા આપવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોનો વિનાશ થવાના સમાચાર સાંભળીને પોતાનો એ વિચાર મનમાં ને મનમાંજ ડુબાવી રાખ્યો હતો. આ વખતે ત્હેણે સ્વયંવર કરી પોતાની કન્યાને માટે ક્રાઈ ઉપયુક્ત વર શોધી કાઢવાની આશાથી એક દુરાનમ્ય સુદૃઢ ધનુષ્ય તૈયાર કરાવીને એક કૃત્રિમ આકાશ યંત્ર નિર્માણ કરીને તેમાં લક્ષ્ય સંસ્થાપન કરીને જે વીર આ સભ્ય શરાસનમાં એસીને ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચલાવી લક્ષ્ય વિધી નાખે ત્હેને પોતાની કન્યા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને પોતાનો તે વિચાર ત્હેણે પહેલેથીજ સમસ્ત રાજા મહારાજોને દર્શાવી દીધો હતો.

દુપદ રાજાએ ફરીથી જુમ પાડીને પોતાનો ઉપરોક્ત નિશ્ચય સ્વયં-વરમાં આવેલા સધળા રાજા મહારાજોને કહી સંભળાવ્યો એટલે આરે તરફથી રાજા મહારાજોના ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યા, સ્વયંવર કિલ્લુ હળસે ઋષિ મુનિઓ અને કર્ણુ સહિત દુર્યોધનાદિ કૌરવો પણ આવી પહોંચ્યા. જુદી જુદી દિશાઓ, દેશો, વનો, અને ઉપવનોમાંથી સેંકડો, આદ્યજ્ઞો, ઋષિ, મુનિ, બ્રહ્મચારી, અને તપસ્વીઓ આવવા લાગ્યા. દુપદ

મહારાજે સ્વયંવરમાં આવેલા સંમળાઓને યથોચિત આદર સત્કાર આપ્યો. રાજાઓ સ્વયંવર જોવાને એક પછી એક પોતાને માટે જોડાવેલા સિંહાસન ઉપર બેસી ગયા. પૌરજન અને શ્રેષ્ઠકો દ્રૌપદીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આનંદપૂર્વક રાજસભામાં આવી કોઈ એકક ઉપર તો કોઈ નીચે જમીન ઉપર એમ જેને જ્યાં સ્થાન મળ્યું ત્યાં બેસી ગયાં. કેટલાએ આગળ પાછળનાં વૃક્ષો ઉપર પણ ચઢી ગયા. નગરના પ્રાગુત્તર પ્રાંતવર્તિની એક ચોખ્ખી વિશાળ ભૂમિમાં સ્વયંવર-સમાજ બેઠો હતો. સભા ગૃહ નાના પ્રકારના પદ્મશૈલી શણગારવામાં આવ્યું હતું. વચમાં વચમાં તોરણો લટકવી દીધાં હતાં. આસપાસ આવેલા શુભ્ર પ્રાસાદો દિમાલયનાં શિખરો પેટે શોભી રહ્યા હતા. એ સકલ પ્રાસાદોનાં ભોંયતળીયાં રમણીય પર્યટરોથી જડી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ચિત્ર વિચિત્ર ચંદની અને અપૂર્વ પુષ્પ માળાથી આ સભા મંડપ ઘોળ રમણીય અને મનોહર લાગતો હતો. વળી તે ઉપરાંત સભા મંડપ સુવાસિત તેલ અત્તરોથી પરિષિક્ત થઈ ગયો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે અમૂલ્ય રત્ન સિંહાસનો અને સુંદર બેડકા નિર્માણ કર્યાં હતાં. કોઈ સ્થાને નૃત્ય ગીતો તો કોઈ સ્થાને વાજાંત્ર નાદ, વગેરે નાના પ્રકારના મહોત્સવ થતા હતા. પાંડવો સમાગત દિવસ સમાજમાં બેસીને પાંચાલ નરેશના ઐશ્વર્યનું દર્શન કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી રાજસભામાં નૃત્ય ગીતનો આરંભ થયો. સમારંભને સોળમે દિવસે દ્રૌપદીએ અપૂર્વ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરીને વિચિત્ર કાંચન માળા ગ્રહણ કરીને નૃપ-સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો, ચંદ્રવંશીય પુરોહિતે હુતાશનમાં યથાવિધિ આહુતિ આપીને અગ્નિ નારાયણનું તર્પણ કરી પ્યાલણો દ્વારા સ્વરિતવાચન કરાવી વાજાંત્ર નાદ બંધ કરાવ્યો, આ પ્રમાણે સભાશાંત થઈ ગઈ એટલે પાંચાલ રાજકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાની બહેન દ્રૌપદીને લઈને રંજભૂમિમાં આવી ઉભો અને ગંભીર સ્વરે ગજર્ના કરીને બોલવા લાગ્યો કે, “ હે સમાગત નૃપેન્દ્રવંદ ! આપ શાંતિથી શ્રવણ કરો ! આ ધનુષ્યમાણ અને લક્ષ્ય ત્હમે સર્વે જુઓ છો તેની મધ્યમાં એક ચક્રાકાર ચંત્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે. નીચે પાણીમાં તેની છાયા દેખાય છે. જે કોઈએ

યંત્રમાં છિદ્રમાંથી પાંચ બ્રહ્મ નાંખી લક્ષ્મ મત્સ્યની મુછડી વિધી નાંખી તેને નીચે પાડી નાંખશે તે કુળ, શીલ, રૂપ, અને લાવણ્ય સંપન્ન મહાત્માને મહારી બહેન દ્રૌપદી વરમાળા આરોપશે, "કૃપદ પુત્રે સભા મધ્યે આ સમાચાર કહી બતાવીને સ્વયંવરમાં આવેલા સધળા ભૂપતિનાં નામ, ઓત્ર, અને બળ, વીર્ય, પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરીને પોતાની બહેન દ્રૌપદીને કહ્યું કે "ભદ્રે ! ત્હારું પાશ્વિમહાથ કરવાને આવેલી રાજેન્દ્ર મંડળીમાંથી જે કાંઈ આ લક્ષ્મ વિધી શકે તેના ગળામાં તું વરમાળા આરોપજ." "

આ સાંભળીને તે સમસ્ત બળ વીર્ય સંપન્ન અસ્ત્ર નિપુણ તરૂણ રાજા મહારાજાઓ, પોતાનાં રૂપ, યૌવન, કુળ, શીલ અને ઐશ્વર્યનો મર્વ કરતા, દોહનમત હાથીની પેઠે ઇર્ષ્યાથી એક બીજાની સ્હામું જોઈને પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. તેઓ સધળા કૃષ્ણાને જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. "દ્રૌપદી મહારીજ થશે" એમ કહેતા કહેતા પોતપોતાના આસનો ઉપર બેસીને મુગ્ધ મથોડતા હતા. તેઓ, કૃપદ રાજકુમારી દ્રૌપદીને સાદ પોતાના "ધુ અને બાંધવોની પણ ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા રંગમંડપમાં બેઠેલા સધળા લોકો કૃષ્ણાનું અનુપમરૂપ લાવણ્ય જોઈને તેનાજ વિચારો કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી રૂદ્ર, આદિત્ય, અને વસુમણ, બન્ને અશ્વિની-કુમારો, સાધ્ય યમ અને કુબેર વગેરે દેવતાઓ પણ વિમાનમાં બેસીને સ્વયંવર જાવાને રાજસભામાં આવી પહોંચ્યા, અસંખ્ય દૈત્ય, સપર્શુ, મહા વેગ ગુણક, ચારણ વિશ્વાવસુ, દેવર્ષિ ગર્ધર્વ અને અપ્સરાઓ પણ આવી પહોંચ્યા. બલભદ્ર, જનાર્દન વગેરે વૃષ્ણિ વંશના ઐક યાદવો સ્વયંવર સભામાં પાંડવોની શોધ કરવા લાગ્યા. ચંદુવીર કૃષ્ણે ભખાવૃત અમિની પેઠે ગોળાકારમાં બેઠેલા પાંચ પાંડવોને નિરીક્ષણ કરીને થોડીવાર વિચાર કરી, બળરામને તે વાત જાહેર કરી. બલરામે તે પાંચે બાંધને જોળખીને પ્રસન્નતાથી કૃષ્ણની સ્હામું જોયું, પરંતુ અન્યાન્ય રાજકુમારો દુરાચામસ્ત થતા જોઈને તેમણે કૃષ્ણામાં ચિત્ત પરોવ્યું અને પાંડવોના દર્શન કરવાનાં દૂર મુકીને તેઓ ઇર્ષાન્વિત અને રોષ પરવશ થઈને

પોતાના એક પીસીને આસકત નયનોને આમ હેમ સંભાળન કરવા લાગ્યા. પાંડવો પણ દ્રૌપદીને જોઇને મોહિત થઇ ગયા હતા.

ત્યાર પછી સભા-ભવન, ત્યાં આગળ વેરેલાં રમણીય સુમધીથી સુવાસિત દિવ્ય કુસુમેની સુમધથી આમોદિત થઈ રહ્યું. મધુર વાણ જ્વનિ એ મગન મંડળ બેઠી નાખ્યું. ચારે દિશાએ વેણુ, વીણા, અને બીજા વાજાના નાદથી ગાજી ઉઠી. દુર્વોધન, જાત્ય, જરાસંધ અને શિશુપાલ વગેરે રાજકુમારો ફિરીટ હાર, અંગદ, અને ચક્રવર્તી વિચિત્ર અલંકારોથી વિભૂષિત થઇને પોતાપોતાનું બળ વીર્ય બતાવવા સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ, બીજા શરાસનમાંથી બાણ નાખવાનું નો રહ્યું, પણ ધનુષ્ય પણ ઉપાડી શક્યા નહિ. તેઓ ધનુષ્યને ઉપાડવા જતાં, તેના આધાતથી આહત અને આમ તેમ વિક્ષિપ્ત થવા લાગ્યા. હેમજો પહેરેલા વસ્ત્રાલંકારો પણ વિખાઇ ગયાં. તેથી નિસ્તેજ અને હતાશાસ થઇને એક પછી એક જ્ઞાન્ત ભાવ ખારણુ કરી શરમાઇને દ્રૌપદીની આજ્ઞા મુકી દીધી.

ધનુર્ધર કર્ણે અન્યાન્ય રાજાઓના આ નિષ્ફળ પ્રયત્નોનું નિરીક્ષણ કરીને સત્વર ધનુષ્ય ઉપાડીને બાણ ચડાવી શરાસનમાંથી શર સંધાન કર્યું. પાંડવોએ કર્ણને જોઇને મનથી વિચાર કર્યો કે એજ લક્ષ્ય બેદ કરીને કન્યા રત્ન પ્રાપ્ત કરશે, એમાં સંદેહ નથી. ” પરંતુ દ્રૌપદી કર્ણને જોઇને મુક્ત કંઠે હું દાસી પુત્રને વરમાલા આરોપીશ નહિ એમ બોલી ઉઠી. તેથી તે શબ્દો સાંભળતાંજ કર્ણે શરાસનનો પરિત્યાગ કર્યો.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ક્ષત્રિય રાજા મહારાજાઓ એક પછી એક પરાંમ-મુખ થવાયાં કુન્તીનંદન અર્જુન મહારાજા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી તૈયાર થઇને વિપ્રમંડળની બહાર આવ્યો. આજ્ઞાથી પાર્યને ધનુષ્ય પાસે મથેલાં જોઇને પોતાના મૃગચર્મો હાથાવીને ચીત્કાર કરી ઉઠ્યા. કોઈ કોઈ ગુસ્સ થઇને અર્જુનના દુઃસાહસની નિંદા કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ ત્હેના કુટુંબ મુખી લાંબા બાહુ, પીનરંધ્ર, વિજ્ઞાળ ઉરસ્થળ, પ્રજ્ઞાંત અને મંબીર આકૃતિ અને

અવિચ્છિન્ન ઉત્સાહથી પ્રસન્ન મનને રહેની પ્રવ્રણ કરવા લાગ્યા. અર્જુન શરાસનની પાસે પાંતની પેઠે અચળ ઉભો રહીને બ્રાહ્મણની વાતચીત સાંભળવા લાગ્યો. ત્યાર પછી વરપ્રદ મહાદેવજીને પ્રણામ કરીને અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્મરણ કરીને ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. શિશુપાલ, જરાસંધ, દુર્યોધન, વગેરે ધનુર્વેદો પરાયણ ભૂપતિએ અતિશય મહેનત કર્યા છતાં પણ જે ધનુષ્યને ઉપાડી શક્યા નહોતા તે ધનુષ્યને એક ક્ષણમાં ઉપાડીને અર્જુને શરાસન ઉપર ઉભા રહીને પાંચ બ્રાહ્મણ લીધા; અને જોતજોતામાં પેલા અતિ કૃષ્ટવેદ્ય મત્સ્યને વિંધી નાખી જમીન ઉપર પાડ્યું. આ વખતે અંતરિક્ષમાં અને સભા મંડપમાં મહાન કંચાહલ મચી રહ્યો. પ્રાર્થના વિજય શબ્દો સર્વ સ્થળેથી પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યા. દેવતાઓ અંતરિક્ષમાંથી અર્જુનના મસ્તક ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. હજારો બ્રાહ્મણો પોતપોતાના ઉત્તરીય નાંખીને પોતાની પ્રસન્નતા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. વાજાંત્રો જોરથી વાગવા લાગ્યા, અને મધુર કંઠવાળા ભાટચારણોએ અર્જુનના યશ ગાવા માંડ્યા. દ્રુપદ મહારાજ અર્જુનને જોઇને અતિશય ખુશ થયા. દ્રૌપદીએ, સતૃષ્ણ નયને અર્જુનનું નિરીક્ષણ કરી હર્ષથી સુવર્ણમાળા અને શુભ્રવસ્ત્રાલંકાર લઈ અર્જુનની પાસે જઈ વરમાળા પહેરાવી અચિંત્યકર્મા અર્જુન, વિજય મેળવીને અને દ્રૌપદીએ આરાપેલી સુવર્ણમાળા ગ્રહણ કરીને અનેક બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ મેળવી સ્વયંવર સભામાંથી બહાર નીકળ્યો.

૮. ધનંજયની કર્તવ્યનિષ્ઠા.

[પાંડવોનું ઈદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્યશાસન-મહર્ષિ નારદનું આવાગમન-પાંડવોને ઉપદેશ-પાંડવોનો ઠરાવ-ગ્રાહણની ગાયોને ચોરોનું લાઇ જવું-ગ્રાહણની અર્જુનને વિનંતિ-ધર્મરાજ અને દ્રૌપદીના એકાંતવાસમાં જઈ અર્જુનના રાજ્ય લેવાં-અને ગાયોના ઉદ્ધાર કરવો-અર્જુનની ધર્મરાજ પાસે વનવાસ જવા રજા માંગવી, ધર્મરાજનો ઉપદેશ, ધનંજયની કર્તવ્યનિષ્ઠા, અર્જુનનું વનમાં જવું.]

દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરીને પાંડવો પરમ સુખથી ઈદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા, એક દિવસ તે પાંચ ભાઈઓ અને છઠ્ઠા કુરુતાણ બેઠા બેઠાં વિનોદ કરતા હતાં. તે સમયે દેવર્ષિ નારદ, એકએક ત્હેમની પાસે આવી પહોંચ્યા પાંડવોએ ત્હેમનો યથેચ્ચિત આદર સત્કાર કરીને આસન આપ્યું. નારદજી આસન ઉપર બેઠા પછી પાંચ ભાઈઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે પાંડવો ! ત્હેમે પાંચ ભાઈઓ છો અને દ્રુપદતનયા દ્રૌપદી ત્હેમારા ધર્મપત્ની છે તે માટે માંહિમાંહિ ઇર્ષ્યા થઇ ભાત્તિ-છેદ ન થાય એવો કાંઈક ઉપાય કરો. પૂર્વકાળમાં યુદ્ધ અને ઉપસુન્દ નામના બે ભાઈઓ થઇ ગયા હતા. તેઓ ખુબ પ્રતાપી હતા અને ત્હેમનો કોઇ પણ વિનાશ કરી શકે એમ નહોતું, તે બંને ભાઈઓમાં પરસ્પર એવો ગાઠ પ્રેમ હતો કે તેઓ એક ક્ષણ વિખુટા પડતા નહિ. ખાતું, પીતું, ઉઠવું, બેસવું, સંઘળું એક સાથે જ કરતા હતા. શયન પણ એક જ શય્યાપર કરતા હતા. અર્થાત્ એટલો સમય પણ તેઓ જુદા પડતા નહિ. આ પ્રમાણે

તેઓમાં ગાઢ પ્રેમ હતો. પરંતુ તિલોત્તમએ માટે મતભેદ પડતાં તેઓ બન્ને લડી પડ્યા અને એકબીજાનો સંહાર કર્યો. તદ્દ્યપિ પાંચે ભાઈઓમાં હાલ તો જનકએ તેવો બનાવ-પ્રેમ-છે, પરંતુ બલિષ્ઠમાં પણ તદ્દ્યપિ તેમજ પ્રકાશને વિષાદ થવાનું કારણ ન બને, તેટલા માટે પહેલાંથી જ કાંઈક ઉપાય લેવાની સલાહ આપું છું. ” એમ કહીને મહર્ષિ નારદે ધર્મરાજના કહેવાથી સુન્દ અને ઉપસુન્દના ઉપાધ્યાયનું આલોચન ત વર્ણન કહી સંભળાવ્યું.

મહર્ષિ નારદનાં વચન સાંભળીને પાંડવોએ તદ્દ્યપિ સમક્ષજ હરાવ કર્યો કે, “ અમારા પાંચ ભાઈઓમાંથી મને તે એક જણ જ્યારે દ્રૌપદીની સાથે એકાન્તમાં હોઈએ, ત્યારે શ્રીમદ્રાજાએ પણ ત્યાં આવવું નહિ, અને આવે તે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને વનમાં જાય. ” ધર્મરાજ પાંડવોએ આ હરાવ કર્યો એટલે મહર્ષિ નારદ તદ્દ્યપિ આશીર્વાદ આપી ચાલ્યા ગયા.

નારદજીના ગયા પછી કેટલાક તરકરે એક જ થઇને એક બ્રાહ્મણની કેટલીક ગાયો ચોરી ગયા. બ્રાહ્મણ હાકિતો હાકિતો અર્જુનની પામે દોડી જઈ મારેટયાં રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો કે, “ મહારાજ ! ચોર લોકો મહારી ગાયો હરી જાય છે, માટે ત્વરાથી તેમનું રક્ષણ કરો. ” બ્રાહ્મણની કાતરોક્તિ શ્રવણ કરીને ધનંજયને અતિશય દયા આવી, અને તે ગજનાચલા બ્રાહ્મણને હમણાં છોડાવી લાવું છું. એમ કહીને આશ્વાસન આપ્યું. પરંતુ તે સમયે મહારાજા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી સાથે આયુધાગારમાં (આયુધ મુકવાના ઓરડામાં) બેઠા હતા. જે આયુધ લેવાને આયુધાગારમાં પ્રવેશ કરે તો પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે અને બાર વર્ષ સુધી વનમાં જવું પડે છે. અને જે ન જાય અને દોષ કરે તો ચોરો નાશી જાય છે, અને પોતાના ક્ષત્રિય બળને અને રાજ્ય શાસનને કલંક લાગે છે. આ પ્રમાણે અર્જુન ધર્મે સંકટમાં આવી પડ્યો. આખરે વનવાસના ભયથી બ્રાહ્મણની ગાયોનું રક્ષણ કરવામાં દીલ કરવી એ નિર્ણય થયો.

સમજી તહેણે આયુધાગારમાં પ્રવેશ કર્યો, અને મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની અનુ-
મતિથી ધનુષ્ય બાણ લઇ, રથમાં બેસી પ્રસ્થાન કરી અલ્પ સમયમાં
ચોરોના હાથમાંથી ગાયોનો ઉદ્ધાર કરી બાહ્યણને સોંપી દીધી. બાહ્યણ
અર્જુનનો ઉપકાર માનીને પ્રસન્નતાથી તહેના યશ ગાવા લાગ્યો.

મહાત્મા ધનંજયે, આ પ્રમાણે બાહ્યણ ઉપર ઉપકાર કરી મહારાજ
યુધિષ્ઠિરની પાસે જઇને કહ્યું, “ એ આર્ય, આપ દ્રૌપદી સાથે આયુધા-
ગારમાં આવી હતા, તે વખતે તેમાં પ્રવેશ કરીને મહેં દેવર્ષિએ કરેલા
નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેથી આ ક્ષણેજ આપણી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હું
વનમાં જઈશ આપ ખુશીથી તેમ કરવામાં અનુમતિ આપો. ધર્માત્મા યુધિ-
ષ્ઠિર અર્જુનનું આવું અપ્રિય વાક્ય શ્રવણ કરીને બહુજ દુઃખિત થયા અને
આંખમાં આસુ લાવી ગદ્ ગદ્ કંઠે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે ભણ ! તહે
ફક્ત બાહ્યણ ઉપર ઉપકાર કરવાનેજ મહારા ધરમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેમાં
ત્હે લેશ માત્ર પણ ખોટું કર્યું નથી; તેમ કરવામાં મહારી સમ્મતિજ છે.
વળી સ્ત્રી સહવર્તમાન કાન્ધ્ય બંધુના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો એ મહોટાભાષને
અધર્મ છે. પરંતુ મહોટાભાષના ઘરમાં નહાનો ભાત પ્રવેશ કરે તેમાં કંઈ
પાપ નથી, માટે તું વનવાસ જતો નાહિ. ત્યેં ધર્મનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી.
તહે જે કાંઈ કર્યું છે તહેમાં મહારો લેશ માત્ર પણ અનાદર થયો નથી. ”

અર્જુને કહ્યું, “ મહારાજ ! આપેજ કહ્યું છે કે જગપૂર્વક ધર્મો-
નુષ્ઠાન કરવું નાહિ. વળી આવી રીતે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તહેનું
પાત્રન કરવાની દહના નષ્ટ થાય છે. માટે હું મહારા આયુધને સ્પર્શ કરીને
કહું છું કે હું કદીપણ સત્યથી ચત્તાયમાન થવાનો નથી. એમ કહીને મહા-
ત્મા અર્જુન મહારાજ યુધિષ્ઠિરની અનુમતિ લઇને તહેમને પ્રણામ કરી,
આશીર્વાદ લઇ બાર વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવવાને ચાલ્યા ગયા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

૧. પાંડવોનો બ્રાતૃભાવ અને સત્યનિષ્ઠા.

[પાંડવોની સમૃદ્ધિ જોઈ દુર્યોધનને ઈર્ષ્યા થવી-ભીમ અને દ્રૌપદીના ઉપહાસથી દુર્યોધનને ખોટું લાગવું-દુર્યોધનનો ઘત રમવાનો નિશ્ચય-ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુરનો ઉપદેશ-હુત રમવાની તૈયારી, પાંડવોનું સર્વસ્વ હારી જવું-દુર્યોધનની આજ્ઞા અને દ્રૌપદીના ધર્મચુકત પ્રશ્નો-દુઃશાસનનો દુષ્ટાચાર-દ્રૌપદીના ભર સભામાં પ્રશ્ન-વિકર્ણવું સમર્થન-કર્ણવગેરેનું ખંડન-દ્રૌપદી-વસ્ત્ર-હરણ-કૃષ્ણની કૃપા-ભીમની લીપણ પ્રતિજ્ઞાઓ-ધૃતરાષ્ટ્રનું પાંડવો-ને સાન્નિધ્ય અને રાજ્યપ્રદાન-દ્વિતીય ગૃત કોરાવું આમંત્રણ-પાંડવોનું પરાજય પામી વનમાં જવું-ઉપસંહાર.]

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની સલાહથી અને પેતાના આર્ષઓના આહુત્યથી સંપૂર્ણ હાડમાઈથી રાજસુયયજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. દુર્યોધનને પણ તે મહાયજ્ઞમાં નિમંત્રણ કયું હતું. અને તે ઉપરાંત ધર્મ રાજ્યએ ત્હેને પોતાના કાશાધ્યક્ષનો અધિકાર આપ્યો હતો. આ વખતે દુર્યોધનને મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું અતુલ ઐશ્વર્ય જોઈને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. વળી એક વખતે તે પોતાના મામા શકુનિ સાથે મયદાનને તૈયાર કરેલા અપૂર્વ સમાગૃહમાં પ્રવેશ કરીને ત્હેનું અતુલનીય સૌંદર્ય જોવા લાગ્યો. આ રમણીય સભામંડપ જોતાં જોતાં તે એકાએક મોહિત થઈ ગયો, અને તેની સ્થળને ટેકાણે જગ જણીને ચાલવા જતાં એક એક પડી ગયો.

આ અપૂર્વ સૌંદર્યશાળી સભામંડપમાં એવી તો રચના કરવામાં આવી હતી કે મ્હોટા મ્હોટા ભુદ્ધિમાનો પણ બૂલથાપ ખાતા હતા. એમાં ન્યાં રથજ હોય તો જળ, અને જળ હોય તો રથજનો આભાસ થતો હતો. વળી કાંઈ ઠેકાણે સ્ફાટીકની ભીતોમાં જાણે દાર મૂક્યા હોય એવી રચના કરી હતી. તેથી દાર જાણીને તેમાં પ્રવેશ કરતાં માથું પુટતું હતું. દુર્યોધનને આ પ્રમાણે સભામંડપમાં વારંવાર ભુલાવામાં પડતો જોઈને યુધિષ્ઠિર સિવાય ચારે ભાઈઓ, દ્રૌપદી અને અન્યન્ય રમણીઓ દસવા લાગ્યાં. દુર્યોધનની દુર્દેશ જોઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે ત્હેની પરિચર્યા કરવાની પોતાના ભાઈઓને આજ્ઞા કરી. સધગાઓએ ત્હેમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું, પરંતુ તેઓ પોતાનું હસવું દખાવી શક્યાં નહિ. દુર્યોધનને ત્હેમના ઉપહાસ વાક્યોથી અહુજ ખાટું લાગ્યું; પરંતુ તે વખતે તે પોતાનો મનોભાવ દખાવી રાખીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવ બન્યા પછી જ્યારે દુર્યોધન હસ્તિનાપુર ગયો, ત્યારે ત્હેના મનમાં આ અંખંધીજ વિચારો આવવા લાગ્યા. તે મહાત્મા પાંડવોનો મહાન્ મહિમા અને મહાનુભવતા જોઈને બળી ઉઠ્યો હતો અને મનમાં મનમાંજ સોસાયા કરતો હતો. શકુનિ દુર્યોધનના મનની વાત કળી ગયો, અને ત્હેણે કપટઘુતથી પાંડવોનો પરાજય કરીને ત્હેમની રાજ્ય-લક્ષ્મી હરી લેવાનો ઉપાય બતાવ્યો. થોડીવાર વિચાર કરીને શકુનિના કહેવા પ્રમાણે ઘુત રમવાનો નિશ્ચય કરી દુર્યોધન, ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગયો, અને ત્હેમને પોતાનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો, મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ઘુત-ક્રિડાને જીગડાને-મહાન્ અનર્થ કલંક જાણીને દુર્યોધનને શીખામણ આપવા લાગ્યા; પરંતુ દુર્યોધને તેમ કરવાનો દૃઢ અંકલ્પ કરેલો હોવાથી નેઓ ત્હેને સ્વમંજવી શક્યા નહિ. તેથી ત્હેમણે ધર્માત્મા વિદુરને બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. દુર્યોધનને વિદુરજીને પાંડવની પક્ષના જાણાવીને ત્હેમનો ઉપદેશ મદ્દલ કરવાની ના કહી, વળી વધારામાં એમ પણ કહી દીધું કે, “ જો ત્હેમે વિદુરની શીખામણથી પાંડવો સાથે મ્હને ઘુત નહિ રમવા દે તો હું પ્રાણ-

લાગ કરીશ.” આથી ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજને, છુત કીડાને મહાન અનર્થ-કારી જણાવતા છતાં પણ પુત્રના રત્નેહને વશ થઈને, પોતાના નોકરોને છુત રમવા માટે એક વિશાળ સભામંડપ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. સુનિપૂણ રાજ્ય-શિષ્ટિઓએ, મહારાજની આજ્ઞા થતાંજ, થોડા વખતમાં એક અપૂર્વ સભામંડપ તૈયાર કરી, તેને સમુચિત દ્રવ્ય સામગ્રીથી સુસજ્જીત કરીને, મહારાજને ખગર કરી. સભામંડપ તૈયાર થયાના સમાચાર સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે મંત્રિપ્રધાન વિદુરજીને બોલાવીને કહ્યું કે, “ત્હમે એકદમ ઇંદ્રપ્રસ્થ જઈને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચે ભાઈઓને આ સભામંડપમાં છુત કીડા કરવાને બોલાવી લાવો.”

ધીમાન વિદુરજીએ, છુત કીડાને કુલક્ષ્ય, અને અનર્થકારક જાણીને જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ધૃતરાષ્ટ્રને તેમ ન કરવાને વિનંતિ કરી. ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, “હે વિદુર ! મહારી, ત્હારી, દ્રોણાચાર્યની અને બીજમની સમક્ષ છુત રમવાથી કાંઈપણ પ્રગરનો કલહ થશે નહિ. વળી આ સમરત જગત દૈવને આધીન છે. એમાં કોઈનું કયું કાંઈ થતું નથી. તેજ દૈવે આ સ્પુરણ કરી છે. એમાં મહારો લેશ માત્ર પણ હાથ નથી. તું હમણાંજ ઇંદ્રપ્રસ્થ જઈને ધર્માત્મા પાંડવોને જરૂરીથી તેડી લાવ.” આ સાંભળીને વિદુરજી કાંઈપણ બોલ્યા નહિ. તરતજ પડીલ અંધુની આજ્ઞા માથે ચઢાવી ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયા, અને ધર્મરાજને સમરત હકીકત નિવેદન કરી. દુર્ભાગ્યવશાત્ ધર્મરાજને છુતકીડાને કલહનું ધર જાણવા છતાં પણ વિદુરજીને કહ્યું કે “જ્યારે છુતકીડાનું આમંત્રણ આવ્યું છે, ત્યારે ના કહેવાયજ નહિ; એજ મહારો સનાતન ધર્મ છે.”

ત્યારપછી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રના આમંત્રણથી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઈઓ, દ્રૌપદી આદિ સ્ત્રીમંડળ, વિદુર, અનુચર, અને સહચર વર્ગ સાથે, હરિતનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા, અને કૌરવોને યથાયોગ્ય પ્રણામ અને અભિનંદન કરીને પરમસુખથી તે રાત્રિ નિર્ગમન કરી, બીજે દિવસે સવારે પાંડવો રનાનસંખ્યાથી પરવારી જઈને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને આગળ

કરીને છુત રમવાને નિર્માણ કરેલા સભા મંડપમાં આવી પહોંચ્યા. શકુ-
નિએ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને સકળ રાજપુરૂષો વચ્ચે બેઠેલા જોઈને છુત
રમવાને આમંત્રણ કર્યું. યુધિષ્ઠિરે છુત ક્રીડાની નિંદા કરીને શકુનિ જેવા
કપટથી છુત રમનાર ધૂતની સાથે રમવાની ના કહી યુધિષ્ઠિરનાં વચનોથી
જરા દુઃખ પામીને શકુનિએ ‘ છુત રમવામાં કાંઈ અનર્થ તેમ ધર્મનો લોપ
ચતો નથી ’ એમ સિદ્ધ કરીને કહ્યું કે, ‘ હે કૌન્તેય ! ત્હમે વારંવાર ધૂત,
ધૂત ’ કહીને મ્હારાં નિંદા કરો છો. જો છુત રમવાથી એટલા બધા ખેડીતા
હોવ તો તેમ કરવાની ના કહી દો. ”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ છુત રમવાનું આમંત્રણ સ્વિકાર્યા પછી ના કહેવી
એ અધર્મ છે. છુતક્રીડામાં અદૃષ્ટજ બળવાન છે. હું પણ તે અદૃષ્ટને જ
વશ છું, માટે કહે કોની સાથે છુત-ક્રીડા કરું ? ” એ સાંભળીને દુર્યોધને
કહ્યું કે, “ હે રાજન ! હું મ્હારું સર્વસ્વધન આપીને મ્હારા મામા શકુનિને
મ્હારા પ્રતિનિધિ તરીકે બેસાડું છું, યુધિષ્ઠિર, આ પ્રમાણે રમવું અથોગ્ય
હોવા છતાં પણ, તેમાંથી નિવૃત્ત થયા નહિ.

ત્યાર પછી છુત-ક્રીડાનો આરંભ થયો, એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે અનેક રાજા
મહારાજાઓ સાથે સભા મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, અને
વિદુર અપ્રસન્નતાથી ત્હમની સાથે આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને સંબોધીને
કહ્યું કે, “ હું આ મહામુલ્ય મણિમય હાર હોડમાં મૂકું છું; તું તેને બદલે
શું આપે છે ? ”

દુર્યોધને કહ્યું, “ મ્હારી પાસે બહુતર મણિ અને અન્યાન્ય ધન છે,
પરંતુ તેને માટે હું અહંકાર કરતો નથી, જો કાંઈ છે તે સમગ્ર હોડમાં મૂકું છું.
ત્યાર પછી અક્ષતત્વચીત્ર (પાશા નાંખવાની કળા જાણનાર) શકુનિએ
પાશા લઈને “ હું જીત્યો છું ” એમ કહીને પાશા નાંખ્યાં, અને તેનોજ
જય થયો.

મહારાજા યુધિષ્ઠિરે લલચત થઈને કહ્યું. “ આવ, પરસ્પર સરત
કરીને ફરીથી રમીયે ? મ્હારી પાસે એક લાખ અને આઠ હજાર સૂવર્ણ

જરેલી કુણ્ડ, અક્ષયકેશ, અને સુવર્ણ છે, હું તે સુધળાને હોડમાં મૂકું છું.” શકુનિએ “ હું તે પણ જીતી લઉં છું ” એમ કહીને પાશા નાખ્યા અને તેમાં પણ ત્હેનોજ જય થયો.

હવે હાર્યો જુગારી બંધાણું રમે એવો ઘાટ થયો, શકુનિના કપટ ઘુતથી પરાજીત થવાથી હોભ અને લજ્જાથી અભિભૂત થઇને મહારાજા યુધિષ્ઠિર એક પછી એક હસ્તાશ્વ, રથરથી, દાસદાસી, ગાયો વગેરે હોડમાં મૂકવા લાગ્યા, અને દરેક વખતે શકુનિથી પરાસ્ત થવા લાગ્યા. દુષ્ટ શકુનિ યુધિષ્ઠિરને સધળું હારી જતાં જોઇને, લાગ તપાસી વારંવાર પ્રોત્સાહિત કરવા લાગ્યો. યુધિષ્ઠિર શકુનિનું કપટ જાણી ગયાથી ક્રોધાધિ થઇ ગયા, અને હિતાહિતનો વિચાર ન કરતાં પોતાના ભાઇઓને પણ એક પછી એક હોડમાં મૂકીને પરાજીત થયા. છેવટે પોતાની જાતને પણ હારી ગયા, અને આખરે શકુનિના હિતેજનથી નિર્તાત મૃતની પેઠે પોતાની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીને પણ હોડમાં મૂકી. આ વખતે સભામાં બેઠેલાં સુધળાં વૃદ્ધ પુરુષો યુધિષ્ઠિરને વારંવાર ધિક્કારવા લાગ્યા. રાજા મહારાજાઓ શોક સાગરમાં ડુબી ગયા. બાળમ, દ્રૌણ અને કૃપાચાર્ય આદિ મહાત્માઓની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. વિદુરજી માથે હાથ દબાવે વારંવાર હંડા નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર આનંદ પ્રવાહમાં મગ્ન થઇને મનના ભાવને ગુપ્ત ન રાખી શકવાથી “ કોનો જય થયો, કોનો જય થયો ” એમ વારંવાર પૂછવા લાગ્યા. કણ્વ અને દુર્યોધનાદિના હર્ષની પરિસીમા રહી નહિ. અન્યાન્ય સભ્યગણો અશ્રુવિસર્જન કરવા લાગ્યા. દુરાત્મા શકુનિએ “ એમાં પણ જીત્યો છું. ” એમ કહીને જીજ્ઞાસુ પાશા નાખ્યાં, અને તેમાં તેનો જ જય થયો.

ત્યારપછી જે હૃદયવિદારક ઘટના બની છે, તે શ્રવણ કરતાં જ દરેકનાં અંતઃકરણમાં ધ્રુણા, લજ્જા, અને ક્રોધ થયા વિના રહેશે નહિ. દુરાત્મા દુર્યોધને દ્રૌપદીને કપટઘુતમાં જીતી લઇને, ત્હેની પાસે દાસ્ય કર્મ કરાવવાનો વિચાર કર્યો, અને તે કાર્ય સફળ કરવાને વિદુરજીને

ભોક્તાઓ. ધર્માત્મા વિદુરજીએ દુર્યોધનની એ વત સાંભળીને તહેનો તિર-
સ્કાર કર્યો. ત્યારપછી દુર્યોધને વિદુરનો અનાદર કરીને પોતાના પુત્ર પ્રતિ-
ક્રાંતિને આજ્ઞા કરી કે, “ તું એકદમ જઇને દ્રૌપદીને અહિયાં લેશી આવ.”
પ્રાતિક્રાંતિએ દુર્યોધનના લયથી દ્રૌપદી પાસે જઇને પોતાના પિતૃની
આજ્ઞા નિવેદન કરી, એટલે દ્રૌપદીએ તહેને ધર્મરાજને એક સવાલ પૂછ-
વાને પાછો મોકલ્યો. તહેમણે પુછાવ્યું કે, “ લાઇ ! તું ધર્મરાજ પાસે
જઇને તેઓ પહેલાં પોતાની ગતને, કે મરને પોતાને હેડમાં હારી અથ-
થે તેની તપાસ કરી આવ.” પ્રાતિક્રાંતિએ દ્રૌપદીના કહેવા પ્રમાણે સભા
મંડપમાં આવીને ધર્મરાજને દ્રૌપદીના પ્રશ્નની વાત કહી સંભળાવી. પરંતુ
ધર્મરાજએ તેનો કાંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. ત્યારે દુર્યોધને કહ્યું કે,
“ હે પ્રાતિક્રાંતિ ! દ્રૌપદીને જઇને કહે કે તમે પોતે સભામાં આવીને
સંભળાવી સમક્ષમાં પોતાનો પ્રશ્ન પૂછી જાઓ.” પ્રાતિક્રાંતિએ ફરીથી
દ્રૌપદીની પાસે જઇને દુર્યોધનની વાત કહી સંભળાવી. દ્રૌપદીએ કહ્યું,
“ હે પુત્ર ! હવે જઇને તું સભામાં બેઠેલા સભ્યોને પૂછી જો કે આ વખતે
ન્હારે ધર્મ પ્રમાણે શું કરવું જોઈએ ? ” એ સાંભળીને પ્રાતિક્રાંતિ ફરીથી
સભામાં આવ્યો અને સંકળ સભ્યોને દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન કહી સંભળાવ્યો.
સભ્યો એ પ્રશ્ન શ્રવણ કરીને નીચું જોઈ રહ્યા, યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનનો વિચાર
રહમજી જઇને દ્રૌપદીને અચર કહેવા એક દૂતને મોકલ્યો. આણી તરફ
દુર્યોધને, પ્રાતિક્રાંતિને બીમના લયથી બહીતો બાણીને પોતાના ન્હાનાગાંઠ
દુઃશાસનને કહ્યું કે, “ તું પોતે જઇને દ્રૌપદીને સભામાં લાવ. પરંતુ
શત્રુઓ તહેને શું કરી શકવાના છે ? ”

દુરાત્મા દુઃશાસને, દુર્યોધનની આજ્ઞા મળતાં જ દ્રૌપદી પાસે જઇને
કહ્યું કે, “ હે પાંચાલિ ! તું છુતમાં પરાજીત થઇ છે; માટે એકદમ સભામાં
આવીને દુર્યોધનની આજ્ઞાનું પાલન કર.” દુઃશાસનની લાલચોળ આંખો
અને કઠોર વચનોથી દ્રૌપદી લયલીત થઇ ગયા, અને એકદમ જઈ કૈ-
રવની સ્ત્રીઓ બેઠી હતી ત્યાં જતાં રહ્યાં. દુઃશાસન મ્હોટી મ્હોટી જસણ
નાંખતો તહેમની પાછળ ગયો, અને ત્યાંથી ચોટસો પકડીને સભામાં લઈ

અયો. તે વખતે દ્રૌપદી કેવા કાતર સ્વરે રૂદન કરી કરીને સભાસ્થ વૃદ્ધ-અણ્ણોનો નિન્દાવાદ અને પાંડવોનો ક્રોધાનન-ઉદ્દિગ્ધ કરવા લાગ્યાં છે, તેનું ચર્ચુન થઇ શકે એમ નથી પતિવ્રતા સતીએ ધર્મરાગની નિન્દા કરવાની દૂર મૂકીને હિલકું “તેમણે રાજનોચિત્ત ધર્મપંથનું જ અવલંબન કર્યું છે” એમ સ્પષ્ટ કહી દીધું. દ્રૌપદીને દીનભાવાપન્ન પાંડવોની તરફ કટાક્ષ કરતી જોઇને દુઃશાસન હાથમાં પકડેલા ચોટલાને જોરથી તાણવા લાગ્યો, એને ‘દાસી’ ‘દાસી’ કહીને તેનો પરિહાસ કરવા લાગ્યો. કર્ણ પાંડુ જુશી થયો. શકુનિ તેની પ્રસંશા કરવા લાગ્યો, અન્યાન્ય સભાસદો અતિશય કુઝ્મ પામવા લાગ્યા.

સભામાં બેઠેલો કામપણ પુરૂષ દુઃશાસનના આ દુઃકૃત્વનો અટકાવ કરી શક્યો નહિ. દ્રૌપદીએ જે કાંઇ પ્રશ્નો પૂછ્યા તેનો ઉત્તર પણ આપ્યો નહિ. જીખ્મ તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપવાને અસમર્થ હોવાથી યુધિષ્ઠિરની સહાનુભૂતિ રહ્યા. દુર્યોધનનો લાઘવિર્ભાવ સભાસદોને દ્રૌપદીના પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપવા વારંવાર કહેવા લાગ્યો; પરંતુ સઘળાજ નિરતર બેસી રહ્યા; એટલે તેણે પોતે દ્રૌપદીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા માંડ્યો. અને દ્રૌપદીના પશ્ચાત્તર સમર્થન કરીને, અનેક અનેક કારણો બતાવીને દ્રૌપદી જીતાયલી નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. સભ્ય ગણો ‘સાધુ’ ‘સાધુ’ કહીને તેની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. આણી તરફ કર્ણ એકદમ યુધિષ્ઠિરને વિરોધના હાથ પકડી તેનો મત અગ્રાણ્ય છે, અને દ્રૌપદી જીતાયલી છે એમ સિદ્ધ કરવા લાગ્યો, અને તેમને વારંવાર ‘વેશ્યા’ કહીને તેની નિન્દા કરવા લાગ્યો. દુઃશાસને કર્ણના વાક્યને અનુમોદન આપીને સભા વચ્ચે દ્રૌપદીના પહેરેલાં વસ્ત્રો ખેંચવા માંડ્યાં. દ્રૌપદીએ એકાગ્રચિત્તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્મરણ કરવા માંડ્યું અને ધર્મે દ્રૌપદીની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું. દુષ્ટતા દુઃશાસન જેમ જેમ દ્રૌપદીના ચીર ખેંચતો ગયો તેમ તેમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પ્રભાવથી અનેક રંગ-મેરંગી ચીરો નીકળવા લાગ્યા. તે જોઇને સભામાં ધોરતર ક્ષણે આરંભ થયો. સભામાં બેઠેલા સઘળા દુઃશાસનના નિન્દનિય કાર્યની નિન્દા અને દ્રૌપદીની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. બ્યારે દુઃશાસન

ચીર ખેંચતો થાકી ગયો, ત્યારે લગજત થઈને દૂર બેઠો. સભ્યગણો ત્હેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

અતુલ્ય પરાક્રમી ભીમસેન, દ્રૌપદીની દર્શાં નંદને ક્યારનોએ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો; પણ અર્જુનના કહેવાથી મુંઝે મ્હોડે સધળું સદન કરતો હતો; પરંતુ આ વખતે દુઃશાસનનો ધૃષ્ટિત અને નિષ્ઠુર અત્યાચાર જોઈને ત્હેના બન્ને હોઠો કોષથી ફરફડવા લાગ્યા, અને તે સ્થાનામાં બેઠેલા સકળ ક્ષત્રિય વર્ગને સંબોધીને બોલી ઉઠ્યો કે, “જો હું યુદ્ધમાં આ ભારતાધમ દુરાત્મા દુઃશાસનનું હૃદય ચીરીને રૂધીર પાન ન કરું તો મ્હને મહારા પૂર્વ પુરુષોની ગતિ પ્રાપ્ત ન થાવ ?” ભીમ આ બીષણ પ્રતિજ્ઞા કરીનેજ શાંત થયો. યુધિષ્ઠિર, ધીરજથી સમસ્ત અપમાન સદન કરવા લાગ્યા, અન્યાન્ય બંધુઓ પણ ત્હેમની આજ્ઞાથી છાનામાના બેસી રહ્યા.

દ્રૌપદી અનાથની પેઠે રૂદન કરતાં કરતાં, પાંડવોનું અસાધારણ ધૈર્ય અને કૌરવોની દુર્બળતા અને ધર્મહીનતાનો ઉલ્લેખ કરી પોતે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તેનો અત્યુત્તર આપવા માટે સધળાને વિનંતિ કરવા લાગ્યા. બીષ્મ-દ્રોણાદિ ધર્મવેત્તા વૃદ્ધ પુરુષોએ, ત્હેમના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાને અસમર્થ હોવાથી ‘ધર્મરાજનો સિદ્ધાંત પ્રહણ કરવા’ જણાવ્યું. સભામાં બેઠેલ રાજમહારાજઓ ધૃતરાષ્ટ્રના ભયથી સારું નરસું કાંઈપણ બોલી શક્યા નહિ. ત્યારે દુર્યોધને પાંડવોના બ્રાતૃભાવને કલંકિત કરવાના વિચારથી દ્રૌપદીને કહ્યું, “હે યાજ્ઞેસનિ ! હવે ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવને ત્હારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપવા કહે. તેઓ પણ ત્હારે માટે આ સકળ સભાસદો વચ્ચે યુધિષ્ઠિરના પ્રભુત્વનો અસ્વીકાર કરી, ધર્મરાજને મિથ્યાવાદી સિદ્ધ કરી, ત્હેને દાસીત્વને બેડમાંથી મુક્ત કરી શકશે.” એ સાંભળીને ભીમસેન ગર્જના કરીને બોલી ઉઠ્યો, “હે મુઠ ! જો એ ઉદાર સ્વભાવના કુલપતિ ધર્મરાજ અમારા પ્રભુ ન હોત તો, અમે ત્હેને કદી પણ ક્ષમા દરતજ નહિ. અમારી ઉપર એમનું પ્રભુત્વ હોવાથીજ દ્રૌપદીનો ચોટલો આલનાર દુરાત્મા હજી સુધી જીવી શકે છે ?” ભીમનો

ક્રોધાગ્નિ ઉત્તરોત્તર મંજવલિત થતો જોઈને બીષ્મ, દ્રોણ અને વિદુર ત્રેને શાન્ત પાડવા લાગ્યા.

કર્ણ પહેલાંની માફક દ્રૌપદીને હલકા શબ્દો કહેવા લાગ્યો. બીમસેન પૂર્વાપેક્ષા અધિકતર ક્રોધાન્વિત થઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિરની અપરિણામ દર્શિતાને માટે અદૃષ્ટને ધિક્કારવા લાગ્યો. ઐશ્વર્યપદ્ધતી છકી ગયેલો દુરાત્મા દુર્યોધન, ખુશી થતો થતો યુધિષ્ઠિરને “દ્રૌપદી પરાજિત થઈ છે કે નહિ” એ પ્રશ્ન પૂછીને હસતાં હસતાં દ્રૌપદી રામું દષ્ટિપાત્ કરીને નિર્લંબની પેઠે પોતાની જાંગ બતાવવા લાગ્યો અને કર્ણ હસવા લાગ્યો. આ જોઈને બીમસેન ક્રોધથી લાલચોળ આંખે મ્હોટેથી બોલ્યો, “હે ભૂતિઓ ! હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, જો મહાયુદ્ધમાં ગદાના આઘાતથી આ જાંગને ન ભાંગી નાખું તો મરણ પછી મ્હારી, મ્હારા પિતૃ લોકના જેવી ગતિ ન થાવ !” એ કહેતાં કહેતાં બળતા જાંગસની પેઠે, ત્રેના લોમકુપમાંથી અમિના તણુખા બહાર પડવા લાગ્યા.

મહામતિ વિદુરજી ભીમસેનની લીધણુ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કુરુકુળ ઉપર ભવિષ્યમાં થનારા મહાન અનર્થનો વિચાર કરતાં, ત્રેમણે દ્રૌપદીને અર્નિ-જીતા (નહિ જીતાયલી) જાહેર કરવાને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સલાહ આપી. દુર્યોધને વિદુરજીનું વાક્ય અગ્રાણ જણાવી ફરીયાદ દ્રૌપદીને સંબોધીને કહ્યું, “હે વાગ્દેસનિ ! ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવનો મત એજ મ્હારો મત કશે. જો તેઓ યુધિષ્ઠિરને પોતાના અનાશ્વર જાહેર કરે તો તું દાસીત્વમાંથી મુક્ત થઈશ ”

દુર્ભતિ દુર્યોધન કેવળ પાંડવોના મનમાં કલેશ કરવાનેજ દ્રૌપદીને આમ વારંવાર કહીને સંતાપતો હતો. ગમે તે રીતે પાંડવોના સત્ત્વનો નાશ કરવો એજ ત્રેનો ઉદ્દેશ હતો. જો બીમાર્જુન વગેરે મહારાજા યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય અગ્રાણ કરીને દ્રૌપદીનો ઉદ્ધાર કરે તો પાપાત્માનું અભિષ્ટ સિદ્ધ થાય. આજ પાંડવોની અપૂર્વ ધૈર્યની, અને પરસ્પર બ્રાતૃભાવની કસોટી થતી હતી. એક તરફ મહારાજા યુધિષ્ઠિરનું સત્ત્વ પણ, અને બીજી તરફ

દુરાત્મા દુઃશાસને કરેલાં દ્રૌપદીનું દેશાકર્ષણ, અને નિળુર નિર્યાતન, એક-તરફ મ્હોટાભાષ પ્રતિ બીમ, અભુન, નકુળ અને સહદેવની અસીમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા, અને બીજી તરફ પાપી દુર્યોધનનું અસહ્ય અપમાન, અને બીપણ પ્રલોભન. આ મહાન્ સંકટ સમયે પાંડવોએ જે અપૂર્વ ચરિત્રગણનું પ્રદર્શન કર્યું છે; તે સાંભળતાં હૃદય વિસ્મય રસમાં ગરજી જાય છે. ધર્મર્તામા યુધિષ્ઠિર, પોતાના મ્હોટા કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી દ્યુત રમવાનું આમંત્રણ આવવાથી તે સમયમાં પ્રચક્ષિત રાજ્યધર્માનુસારે ના કહી શકતા નહિ. તેઓ પોતે ધર્મપ્રતિષ્ઠાતા હોય કેવી રીતે સનાતન ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તી શકે ? શકુનિ પોતાના છળ ભેદથી કપટતાનો આશ્રય લઇને જ્ય મેળવવા લાગ્યો. ધર્મરાજના ધર્મપણામાં દાણુ આઘાત થયો. તેઓ ક્રોધ અને મોહને વશ થઇને તે વખતે જ્ઞાનશૂન્ય થઇ ગયા, અને શકુનિના નિષિદ્ધ ઉત્તેજનથી ત્હેમણે દ્રૌપદીને પણ હોડમાં મૂકી. સભામાં એટલા સધળા સમ્યો આ વખતે ત્હેમને વારંવાર ધિક્કારવા લાગ્યા. શત્રુઓના આહ્વાદની પરિસ્થિતિ રહી નહિ, અને શકુનિએ છળપૂર્વક પાશા નાંખીને વિજય મેળવ્યો.

દુરાત્મા દુર્યોધનને આ વખતે દ્રૌપદીને આમ અસહ્ય કષ્ટ આપીને મયદાનવની સભામાં પોતે દાણુ અપમાન સહન કર્યું હતું તેનો બદલો લેવાનો યોગ્ય અવસર મળ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તે પાંડવોની રાજ્ય-લક્ષ્મીનું દરણુ કરી લઇને ત્હેમનામાં પરરપર કલહ થઇ, ત્હેમનો બ્રાતૃ-ભાવ કલંકિત કરવાને, અને ત્હેમના ધર્મર્તાપણાનો ઉન્નેદ કરવાને તૈયાર થયો. પાપાત્માને ધર્મનો ભય હોતો નથી. ત્હેણે વગર વિચારે કુટ દુઃશા-શનની સાહાયથી કુળવધુ દ્રૌપદીને બલાતકારે સભામાં લાવીને ત્હેને અસહ્ય કષ્ટ આપી, તે સાખી સતીનું અપમાન કર્યું. મહાત્મા યુધિષ્ઠિર ત્હેનો વિચાર સ્હમજી ગયા, અને દ્રૌપદીને હોડમાં મુકવામાં કરેલી ગંભીર ભૂલને માટે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યા. અનેક કષ્ટો આવી પડવા છતાં પણ ધર્મર્તામા યુર્યો સત્યનું પ્રતિપાલન કરવામાં કોઇપણ દિવસ પરાન્મુખ થતા નથી. ત્હેમના ધર્મબળે દુરાત્મા દુર્યોધનની દાણુ લાલચોને ઠેસ મારી એક

સત્યની ખાતર ત્હેમણે દ્રૌપદીનું થયેલું દારણુ અપમાન, અને કષ્ટ સહન કર્યું. જેમણે એક વખત સમસ્ત પૃથ્વીનો જય કરીને રાજસુય યજ્ઞ કર્યો હતો, જેઓના પ્રતાપથી સમગ્ર રાજન્ય સમાજ વશીભૂત થઇ ગયો હતો, અને જેનું ઐશ્વર્ય જોઇને દુષ્ટ દુર્યોધન ઇર્ષ્યાથી બળી ઉઠ્યો હતો, તેઓ આજે આવી રીતે અપમાન, દીનતા, અને કષ્ટ મુંઝે મ્હોડે સહન કરે છે, એજ ત્હેમનું અસામાન્ય ધૈર્ય અને સત્યનિષ્ઠા બતાવી આપે છે ? દ્વિગ-વિજયી બીમાળુંન આદિ ભાઈઓએ અસાધારણ બળવીર્યસંપન્ન હોવા છતાં પણ મ્હોટાભાઈથી વિરુદ્ધ વર્તવાનું તો દૂર રહ્યું પણ, ધર્મરાજની સત્ય પ્રતિષ્ઠા કાયમ રાખવાને કૌરવોનો નિંદનીય અત્યાચાર સહન કર્યો. જે ભીમ અયૂતનાગતુલ્ય પરાક્રમશાળી હતો, અને જે ધર્મરાજના માત્ર એક ઇસારાથીજ સમસ્ત કૌરવોનો નાશ કરવાને શક્તિમાન હતો તે પણ, પોતાનો ધર્મ રહમજીને ધર્મરાજના એક આજ્ઞાપાલક ભૃત્યની પેઠે, ત્હેમની રહામું જોઇને આવું નિદારણુ અપમાન સહન કરવા છતાં પણ ન્યાય માર્ગમાંથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. પાંડવોનો આ ઉચ્ચ પ્રકારનો બ્રાતૃભાવ અને સત્ય નિષ્ઠા, ત્હેમની નૈતિક બળની પરાકાષ્ટાનું દર્શન કરાવી ચિરકાલ જગતમાં અજર-અમર રહેશે.

હવે પાંડવોની લાઝદશાનો ઉલ્લેખ કરીને આ અખંધનો ઉપસંહાર કરીએ છીએ. જ્યારે કૌરવ રાજસભામાં આ પ્રમાણે અત્યાચાર પ્રવર્તે છે ત્યારે નાના પ્રકારના અપશુકનો જેવામાં આવે છે, મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના અભિહોત્રના ધરમાં ગધેડાં ભુંકવા લાગ્યાં, અને પક્ષીઓ ચારે તરફ ભયાનક શબ્દો કરવા લાગ્યા. તત્ત્વેત્તા વિદુરજીએ, અને ગાંધારીએ, આ સકળ ધોરતર ઉત્પાતથી બહુજ ભય પામીને ધૃતરાષ્ટ્રને સઘળો વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો; એ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનનો તિરસ્કાર કરીને દ્રૌપદીને સાન્તવના આપી પોતાની પાસે મનગમતું વરદાન માંગી લેવાને કહ્યું, તે પ્રમાણે દ્રૌપદીએ એક વરદાનથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને, અને બીજા વરદાનથી ભીમ, અર્જુન, નકુળ, અને સહેદવને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરાવ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રસન્ન થઇને ત્રીજું વરદાન માંગવાનો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ દ્રૌપ-

દીએ વધારે લોભ ન કરતાં એ વરદાન માંગી ત્રીજું વરદાન માંગવાની ના કહી. મહારાજા યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે દાસત્વમાંથી મુક્ત થઇને ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઇને બ્રાતૃગણ અને દ્રૌપદીને લઇને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી ગયા.

પરંતુ ઘૃત આટલેથી જ સમાપ્ત થયું નહિ. વિધાતાએ પાંડવોના સૌભાગ્યનો નાશ કરવાને દુર્યોધનાદિની દુરાકાંક્ષામાં અતિશય વૃદ્ધિ કરી, દુઃશાશને પાંડવોને આ પ્રમાણે મુક્ત થયેલા જોઇને દુર્યોધનને ખૂબ ઉશ્કેર્યો. દુર્યોધન કર્ણ અને શકુનિની સાથે મસક્ત કરીને એકદમ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે આવ્યો અને પ્રમળ શત્રુઓનો કોઇપણ રીતે સંહાર કરવાની સલાહ આપી. કરીથી પાંડવોને ઘૃત રમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું. આ વખતે જે હારે “ તહેને સહકૃદુંજ આરવર્ષ સુધી વનમાં જવું અને તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહેવું ” એવી સરત કરીને શકુનિની સહાયતાથી દુર્યોધને પાંડવોનો પરાજય કરીને તહેમના ઐશ્વર્યનો ભોગતા થઇ, આર વર્ષ સુધી વનમાં મોકલી નિઃશંકપણે રાજ્ય કરવાનો ઘાટ ગોઠવ્યો.

અંધરાજ પુત્રના રનેહથી અંધ થઇને દુર્યોધનના દુષ્ટ વિચારને અનુમોદન આપ્યું. બીજમ દ્રોણાદિ મહાત્માઓએ તેમ કરવાનો નિષેધ કર્યો. ધર્મશીળા ગાંધારીએ દુગદ્રોહી દુર્યોધનનો પરિત્યાગ કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ હતધુર્દ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રે હિતૈવી બીજમ દ્રોણાદિનું, તેમજ દેવી ગાંધારીનું કહેવું માન્ય રાખ્યું નહિ. તરતજ છુતકીડા શરૂ થઇ. દુર્યોધને પોતાનો ઉપરોક્ત આદેશ સકળ સભાસદોને જાહેર કર્યો, યુધિષ્ઠિરે, સુવર્ણમૃગથી લોભાયતા રામચંદ્રજીની પેઠે, અથવા તો અગ્નિ ઉપર જપેન્નાવતા પતંગની પેઠે વૃદ્ધ રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે શકુનિની કપટતા અને ઘૃત રમવાનો ગેરફાયદા જાણવા છતાં પણ ધર્મના ભયથી ઘૃતનો આરંભ કર્યો, અને શકુનિનાં કપટઘૃતથી પરાજીત થઇને પોતાનું સત્ય પાળવાને બીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ અને દ્રૌપદી સાથે આરવર્ષ સુધી વનવાસ અને તેરમે વર્ષે ગુપ્તવાસ કરવાને ધૃતરાષ્ટ્ર અને અન્યાન્ય સભાસદોની આજ્ઞા લઇને વનમાં આવી ગયા.

૨. વિદુરજીનું સત્સાહસ.

[દુર્તાક્રોડાના આરંભમાં વિદુરનો ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ-શકુનિના કપટાચરણથી વિદુરનો અસંતોષ અને ભરસાભામાં દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી પાંડવોને મહુણ કરવાનો મહારાજાને ઉપદેશ-દુર્યોધનનો ક્રોધ-વિદુરનું અપમાન-વિદુરનો દુર્યોધનને ઉપદેશ-દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા વિદુરની સલાને વિનંતિ અને પોતાનો મત-ઉપસંહાર—]

દ્યુત ક્રીડા વખતે સભામાં બેઠેલા સધળા સભાસદોમાં મહાત્મા વિદુર જે સત્સાહસ બતાવ્યો છે તે બહુજ પ્રશંસનીય છે. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન, અને શકુનિએ પાપમુદ્ધિથી પાંડવોને દ્યુત રમવાનું આમંત્રણ કરવાને ઈન્દ્રપ્રસ્થ જવાની વિદુરને આજ્ઞા કરી, ત્યારે મનસ્વી વિદુર, દ્યુત ક્રીડાના ભાવી અનિષ્ઠ પરિણામનો વિચાર કરીને, અંધ રાજાને ઉક્ત અશુભ કાર્ય ન કરવાને વારંવાર કહેવા લાગ્યા. પરંતુ દુર્ભાગ્યથી ધૃતરાષ્ટ્ર, અનુચિત પુત્ર રનેહને વશ થઈને તે ધર્માત્માનો ઉપદેશ માન્ય કર્યો નહિ, અને દુર્બુદ્ધિના પ્રભાવથી દૈવ ઇચ્છાને બળવાન ગણી-ભીષ્મ દ્રોણાદિ વૃદ્ધ પુરૂષોની સલાહ લેવાનો પણ શ્રમ લીધો નહિ, અને વિદુરજીને ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવાને આજ્ઞા કરી. વિદુર વડીલ બંધુની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દ્યુતક્રીડાનું આમંત્રણ થવાથી તેમાંથી વિરક્ત થઈ શક્યા નહિ. શકુનિ દગો કરીને ધર્મરાજાને પરાસ્ત કરવા લાગ્યો. સભામાં બેઠેલાઓ દુર્યોધન અને ધૃતરાષ્ટ્રના ભયથી કાંઈપણ બોલી શક્યા નહિ, પરંતુ વિદુરજી સ્વતંત્ર સ્વભાવના હતા. તેઓ લોક ભય કરતાં ધર્મનો ભય વધારે રાખતા હતા. શકુનિનો કપટાચાર જોઈને તેઓને બહુજ દુઃખ થયું. દુર્યોધને, અધર્મથી ધર્માત્મા પાંડવોને નિરાધાર બનાવી દીધા, તે ત્હેમનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. ત્હેમણે દુર્યોધનને કૌરવકુળનો

વિનાશ કરનાર ધારીને મહોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આ પાપાત્મા પૂત્રનો પરિત્યાગ કરે ! જેવી રીતે, મદિરાપાન કરનાર મદિરાપાન કરીને ‘ હું પતિત થયો છું ’ એમ જાણી શકતો નથી; તેવીજ રીતે આ દુરાત્મા દુર્યોધન છૂત મદ્યથી અંધ થઈને મહારાજ પાંડવો સાથે વૈર આધવામાં પોતાનું જે અનિષ્ટ કરે છે, તે જાણ્યો નથી. મહેં સાંભળ્યું છે કે જોજ વંશના એક રાજાએ પોતાની પ્રજાના હિતને માટે, પોતાના દુઃશીલ પુત્રનો પરિત્યાગ કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે અંધક, માદવ, અને જોજ-ગણે એકત્ર થઈને કંશનો પરિત્યાગ કર્યો છે. અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પાસે તેનો નાશ કરાવી સુખપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરે છે. ત્હમે પણ અર્જુનને આજ્ઞા કરો, તે દુર્યોધનને મારી નાખશે, એટલે કૌરવો પરમ સુખથી દિવસ નિર્ગમન કરશે. કાગડા અને વરૂ જેવા દુર્યોધન બદલે મોર અને વાઘ જેવા પાંડવોને વ્રહ્મણ કરો. હું આ અગ્નિય વાક્ય જોહું છું તેથી બોલું છતાં શો નહિં. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે કુળની રક્ષા કરવાને એક માણસનો ત્યાગ કરવો, આમની રક્ષા થતી હોય તો કુળનો પરિત્યાગ કરવો, જનસમાજની રક્ષા થતી હોય તો આમનો પણ ત્યાગ કરવો અને પોતાની રક્ષા કરવા માટે સમસ્ત પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો. માણી જેમ ઉદ્ધાનના પુષ્પવૃક્ષને પાણી પાછને પુષ્પ ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ પ્રમાણે તમે પણ જં પાંડવરૂપી વાડીમાં રનેદ સલીલનું સિંચન કરશો તો, તેમથી પુનઃ પુનઃ બીજાં એવાંજ પુષ્પો તૈયાર થશે; માટે અંગારકારી વૃક્ષદાહની પેઠે ત્હમને નુજમાંથી બાળી નાખશો નહિ. પાંડવો સાથે વૈર આધવાથી, સમસ્ત કુટુંબ, સુખ વૈભવ, ચાકર નોકર સર્વનો વિનાશ થશે; કારણકે પાંડવોની સાથે દેવતાઓ સહિત સાક્ષાત શંકર પણ યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન નથી. ”

વિદુરજને સલા વચ્ચે ધૃતરાષ્ટ્રને આવો ઉપદેશ આપતાં સાંભળીને દુર્યોધન ગુસ્સે થઈ ગયો, અને વિદુરનો તિરસ્કાર કરીને બોલ્યો કે, “ હું વિદુર ! શત્રુના પક્ષના માણસને અને વિશેષતઃ અદિતકારી મનુષ્યને આશ્રય આપવો નેહાંએ નહિ. માટે ત્હમારી મરજમાં આવે ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. ત્હમારો આ સલામાં બેસવાની કાંઈ જરૂર નથી. ” વિદુરે દુર્યોધનનાં

દુર્વાક્યથી યુરસે યઇને કહ્યું કે, “હે રાજન્ ! આ ભૂમંડળમાં પ્રિયભાષી પાપાત્મા મનુષ્યો ધણા છે. પરંતુ અપ્રિય છતાં હિતકર વચનો કહેનાર અને સાંભળનાર બન્ને બહુ જ દુર્લભ છે. જે ધર્માત્મા મનુષ્યો પ્રિય તેમ અપ્રિયનો વિચાર ન કરતાં, જે હિતકર હોય તેજ કહે, તેજ ખરા સાહાય કરનાર છે. હું ફક્ત ધૃતરાષ્ટ્ર અને ત્હેના પુત્રોની ધન અને યશમાં વૃદ્ધિ કરવાની ઈચ્છાથીજ આ સદુપદેશ આપું છું છતાં ત્હારે જેમ કરવું હોય તેમ કર. પડિતો તેજદ્રેષી સર્પને છછેડતા નથી એ બરોબર માદ રાખજો” એમ કહીને ધર્માત્મા વિદુર ત્યાંથી આલ્યા ગયા.

બીજી વખત બ્યારે દુર્યોધને પોતે દ્રૌપદીને પણમાં જીતી લીધી છે એવો વિચાર કરીને વિદુરજીને આજ્ઞા કરી કે, “હે વિદુર ! ત્હમે જલ્દીથી જઇને દ્રૌપદીને લાવો. તે દાસીની માફક મ્હારા ધરનું વાસીદું કાઢશે.” ત્યારે પણ સ્પષ્ટ વક્તા, વિદુરે દુર્યોધનની નિંદા કરીને સાહસપૂર્વક પોતાનો મત દર્શાવ્યો કે, “હે પાપી ! દ્રૌપદી કદિપણ દાસી થશે નહિ; કારણ કે યુધિષ્ઠરે ત્હેના અનધિકારી થઇને ત્હેને પણમાં મૂકી છે.” ત્યારપછી ઉપદેશ આપતાં કહ્યું કે, “હે રાજન્ ! બીજાને દુઃખ દેવું નહિ, કાઢને પણ કઠોર શબ્દ કહેવો નહિ, પોતાને ઘેર બોલાવવા માણસો સાથે અસબ્યતાથી વર્તવું નહિ, તેમ જ વાત કહેવાથી બીજાનું મન દુઃખાય તે વાત કહેવી નહિ. કેટલાક લોકો જેમ આવે તેમ દુર્વાક્યનો પ્રયોગ કરે જાય છે, પરંતુ જેને માટે એવાં દુર્વાક્યો ઉચ્ચારવામાં આવે છે તેનાં મર્મ સ્થળો બેદાધ જાય છે, અને ત્હેમને અતિશય દુઃખ થાય છે, એટલા માટે પડિતો બીજાના ઉપર કટાક્ષ કરી એવાં વાક્યો ઉચ્ચારતા નથી. હે દુર્યોધન ! તું જે પ્રમાણે મરજીમાં આવે તેમ દુર્વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, તે પ્રમાણે પાંડવો એક વનચર, ગૃહસ્થી કે તપસ્વીને એવાં વાક્યો મર્ણાન્તે પણ કહે નહિ. નીચ માણસો જ આ પ્રમાણે બોલે છે, તું લોભ-પરતંત્ર થઇને હિતેચ્છુઓનો ઉપદેશ સાંભળતો નથી માટે મ્હને એમજ લાગે છે કે ત્હારા પાપથી થોડા સમયમાં સમસ્ત કુરૂવંશનો વિનાશ થશે,” કિન્તુ હાય ! વિદુરજીની હિત-ત્રાણી દુર્યોધનના મનમાં ઉતરી નહિ. તે મર્દાથ થઇને વિદુરને ધિક્કારવા લાગ્યો.

જ્યારે દુરાત્મા દુઃશાસન સભામાં દ્રૌપદીનાં વક્ત્ર ખેંચવામાં પરાજિત થયો, અને સભાસભો પુતરાપુત્રીની નિંદા કરીને પરિતાપ કરવા લાગ્યા, ત્યારે પશુ મહારાજા વિદુરજી પોતાના બંને હાથ ઉઘાડીને સમગ્ર સભાસભોને સંબોધીને બોલી ઉઠ્યા કે, “હે સભ્યો ! દુષ્ટરાજકન્યાએ પ્રજા પૂછીને અન્યાયની પેઠે વારંવાર રૂદન કરે છે, તેનો ઉત્તર નહિ આપવામાં તમે અવગણ કરી છો. આર્ત વ્યક્તિ પ્રત્યક્ષિત કુતાશનની પેઠે સભામાં આગમન કરે તો, સભામાં ખેડેલાઓએ ત્રેને સત્ત્વ અને ધર્મથી શાન્ત પાડવી જોઈએ. આર્ય વ્યક્તિ સત્યથી ધર્મ-પ્રભનો ઉત્તર આપે છે, માટે કોઈ અને કોઈને મૂકી દઈ દ્રૌપદીના પ્રભનો ઉત્તર આપો. વિકલ્પે પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે ત્રેલા પ્રભની મથારા ઉત્તર આપે છે; માટે ત્રેનોરે પશુએ પ્રભનો મથારા ઉત્તર આપવો જોઈએ. વિચાર સમાજમાં ઉપસ્થિત થઈને જો ધર્મ દર્શી સભ્ય વિચાર્ય વિષયમાં કંઈ પણ કહે નહિ, તો અસત્ય કથનનું ફળ, અને જે કોઈ કોઈને વશ થઈને મિથ્યા સિદ્ધાન્ત કરે તે સંપૂર્ણ ફળ ભોગવે છે, એમાં સંદેહ નથી.” પરંતુ વિદુરજનું વાક્ય સાંભળીને સભામાં બેઠેલા રાજ્ય મહારાજાઓમાંથી કોઈએ પણ પ્રત્યુત્તર દીધું નહિ.

દ્રૌપદી જ્યારે બીમસેને, દુર્યોધનનો કુતસિત વ્યવહાર જોઈને ગુસ્સે થઈ ત્રેની જગ જાડી નાંખવાની બીજા પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે પશુ વિદુરે ભારતવંશના બાવી કુળક્ષયનો વિચાર કરીને કૌરવોને કહ્યું કે, “તમે અન્યાયથી છૂતકોડા કરી છો, અને દ્રૌપદીને સભામાં બાવીને મહાન અન્યાય કર્યો છે. તમારા સંજ્ઞાની શુદ્ધિ બહાર ચાલી ગઈ છે. હવે મહારાજા ધર્મ વાક્ય સાંભળી લ્યો. જો ધર્મરાજાએ પોતાનો પરાજિત થતા પહેલાં દ્રૌપદીને પશુમાં મૂકી દેત તો તે વખતે તેઓ દ્રૌપદીના ઈશ્વર હોવાથી દ્રૌપદી પરાજિત થયેલી ગણાત. પરંતુ પહેલાં પોતે પરાજિત થયા પછી-અનીશ્વર થયા પછી દ્રૌપદીને તે પશુમાં મૂકી કહે નહિ, માટે હે કૌરવો ! તમે માધાર રાજનું વાક્ય સાંભળીને વિમૂઢ થઈ ધર્મભ્રષ્ટ થશો ના, દુર્ભાગ્યે આ વખતે પશુ વિદુરનું કથન કોઈએ ગણ્યાર્યું નહિ.

હાર પછી જે કંઈ બન્યું છે, તે પહેલાંના પ્રબંધમાં વર્ણવ્યું છે.

વિદુરજીએ વારંવાર ઉપદેશ આપ્યા છતાં પણ ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મ માર્ગે ચલાવવાને શક્તિમાન થયા નહિ; પરંતુ તેમણે જે અસામાન્ય તેજસ્વિતા અને ધર્મ-શુદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો તે અતુલનીય, અને અદિતીય છે, એમ તો કહેવું જ શકશે. જે વખતે દુર્યોધન દ્રૌપદીને સલામી લાવવાને તૈયાર થયો, ત્યારે બીજા દ્રોણાદિ મહારાજાઓ ત્યાં બેઠેલા હોવા છતાં પણ તેઓ તેને રોકી શક્યા નહિ. આ વખતે પણ બીમસેન અને વિદુરજી તેની સહાયે થયા હતા. બીમસેને પોતાના બાહુબળના મર્વથી બીજા પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને વિદુરજીએ પોતાની ધર્મ-શુદ્ધિના પ્રભાવથી કૌરવોને તેમ જ કરવાની સલાહ આપી. દ્રૌપદીના સ્વદેશ પ્રમોદનો અત્યુત્તર અપવાને કાષ્ઠએ પણ સાહસ કર્યું નહિ. કેવળ વિદુર અને વિકર્ણે જ ન્યાયથી તેના પ્રમોદ હિતાર આપ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્રે અનુમિત પુત્ર વાત્સલ્યથી દુર્યોધનના કુષ્ટ કર્મોને અનુમોદન આપ્યું હતું તેનો પ્રતિરોધ કરવાને સાધુશીલ માંધારી અને ધર્મજ વિદુર સિવાય કાષ્ઠએ પણ સાહસ કર્યું નહિ. દુર્ભતિ દુર્યોધને વિદુરનો સદુપદેશ ન માનતાં તેમને અનેક કઠોર વચનો કહ્યાં, તે છતાં પણ વિદુરજીએ તે સહન કરીને કૌરવોનું હિત કરવાને પોતાનો સ્વતંત્ર ધર્મમત પ્રદર્શિત કર્યો હતો. આવી ઐકાન્તિક હિતચ્છા વિદુરજીના એવા મહા પુરુષમાં જ સંભવે છે, અને એટલા માટે જ અમારાથી વિદુરજીના સત્સાહસની પ્રશંસા કર્યા સિવાય રહેવાયું નથી. જ્યારે મહારાજા યુધિષ્ઠિર, બીજા વખતના લૂતમાં પરાજીત થઈને પિતૃભ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર, પિતા-મહા બીજા, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અને અન્યાન્ય સલાસદો પાસે વદાય લઈને વનવાસ, જવાને તૈયાર થયા ત્યારે લગભગ કાષ્ઠપણુ તેમને કર્યું કહી શક્યા નહિ. કેવળ મનમાને મનમાં તેમને આશીર્વાદ આપવા માગ્યા; પરંતુ વિદુરે આવી લગભગ રાખી નથી. તેમણે કુન્તાજીને પરમ આદરપૂર્વક પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો, અને યુધિષ્ઠિરને પોતાના ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરતા જોઈને તેમની બહુજ પ્રશંસા કરી, યોગ્ય ઉપદેશ અને અનેક પ્રકારે સંતત્વના અને ઉત્સાહ આપી, પોતાના અદ્વિતીય રનેહ અને ધર્માનુરાગનો પરિચય કરાવ્યો.

૩. અર્જુનનું તપોભળ.

[પાંડવોના દ્વૈતવનમાં નિવાસ-મહર્ષિ વેદવ્યાસહં આવા-ગમન અને ઉપદેશ-પાંડવોનું કામ્યકવનમાં જવું-યુધિષ્ઠિરની અર્જુનને આજ્ઞા-અર્જુનનું હિમાચળ જવું-તપસ્વી વેપકારી ઇંદ્ર અને અર્જુનનો સંવાદ-ઇંદ્રનો આશીર્વાદ-અર્જુનની તપશ્ચર્યા-કિરાત-રૂપી શ્રીસંકરનો આવિર્ભાવ-અર્જુનનું પરાક્રમ શંકરનું પ્રસન્ન થવું અને યાશુપતાસ આપવું, ઉપસંહાર.]

પાંડવો ઘૂતમાં હારીને વનવાસ ગયા. તે પછી એક દિવસ દ્વૈતવનમાં ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી અને બીમસેન સાથે વાતચીત કરતા હતા તે વખતે મહાયોગી વ્યાસદેવજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ધર્મરાજએ ત્હેમને ચૌગ્ય સત્કાર આપી, ત્હેમની અર્ધપાણ પૂજા કરી. વ્યાસદેવજી ધર્મરાજની પરિચર્યાથી પ્રસન્ન થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે, “ત્હારા મનની બધા જાણીને ત્હને કાંઈક સલાહ આપવાને હું અત્રે આવ્યો છું. તું બીજમ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને કર્ણ વગેરે મહાવીરોને મારે શંકા કર્યા કરે છે તેનું નિવારણ કરવાનો એક ઉપાય બતાવું છું.” એમ કહીને મહર્ષિ વ્યાસદેવજીએ યુધિષ્ઠિરને એકાંતમાં લઇ જઇને ‘પ્રતિસ્મૃતિ’ નામની વિદ્યા આપી અને કહ્યું કે “અર્જુન આ વિદ્યાના પ્રભાવથી દિવ્યાત્મ મેળવવાને તપસ્યા કરશે, અને તેથી મહાદેવ અને ઇંદ્રની પ્રીતિ સંપાદન કરશે.”

ત્યાર પછી થોડા દિવસે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર કામ્યકવનમાં જઇને અનેક તપસ્વી અને બ્રાહ્મણોના સત્સંગમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. એક દિવસ ત્હેમને વ્યાસદેવજીના વાક્યનું સ્મરણ થઇ આવ્યું, તેથી અર્જુન ને ખોલાવીને કહ્યું કે, “ભાઈ, મ્હેં મહર્ષિ વેદવ્યાસ પાસેથી જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, તે વિદ્યાનું અધ્યયન કરી ઇન્દ્રિય-સંયમ સાથે તપસ્યા કરવાથી તું દેવતાઓની પ્રસાદીથી દિવ્યાત્મ મેળવી શકીશ. તું આ મહાન કાર્ય કરવાને દરેક રીતે યોગ્ય છે. ત્હારા અભ્યગ્નથી હું કરીથી રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકીશ, મારે હમણાજ દીક્ષા લઇને દેવરાજના મિત્રસ્થાન

માનસ-તીર્થ તરફ પ્રયાણ કરે.” એમ કહીને ધર્મરાજએ અર્જુનને રહસ્ય વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવ્યું, અને વ્યાસજીએ બતાવેલા મંત્રની વિધિ પ્રમાણે કીર્ણ આપીને અર્જુનને માનસ-તીર્થે જવાની આજ્ઞા આપી.

વડિલ બંધુની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને, અર્જુનને પ્રસન્નતાથી પોતાના માંદીવ ધનુષ્ય, અક્ષય લાઘા, કવચ, વગેરે આયુધો ધારણ કરીને ધર્મરાજ અને બીમસેનને પ્રણામ કર્યા. જતી વખતે કૌરવોનો સંહાર કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને આજ્ઞા તરફ જોઇ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. અર્જુનને પ્રસ્થાવ કરતો જોઇને વનના સખણા બ્રાહ્મણો અને તપસ્વીઓ ત્હેનો વિજય ઇચ્છીને આશીર્વાદ આપતાં કહેવા લાગ્યા કે, “હે કૈતિય ! ત્હમે પ્રસ્થાન કરા ત્હમારો જય થશે.” એ સાંભળીને મહાવીર અર્જુનને કુળચુર ધૌમ્ય અને બાઈઓની પ્રદક્ષિણા અને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

મહા પ્રતાપી અને તેજસ્વી અર્જુનને, ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે ઉદ્ધાસ પૂર્વક આગળ વધતો જોઇને ભૂતગણ ત્હેના માર્ગમાંથી નાશી જવા લાગ્યા. તે અનેક પર્વતો ઝોળંગીને એક દિવસમાંજ અતિ પવિત્ર અને દિવ્ય હિમાચળમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી યોગયુક્ત યજ્ઞને અહોરાત્ર પરિશ્રમ લઇને હિમાલય અને ગંધમાદન પર્વત ઝોળંગીને આખરે ઈંદ્રકીલ પર્વત ઉપર જઇ પહોંચ્યો. તે વખતે ત્યાં આગળ અંતરીક્ષમાંથી “તિહુ તિહુ” (ઉભો રહે ઉભો) એવા શબ્દો ત્હેના સાંભળવામાં આવ્યા. અર્જુન એકદમ ઉભો રહ્યો અને એ શબ્દ ક્યાંથી આવે છે તે જ્ઞાન દઇને સાંભળવા લાગ્યો. એટલામાં એક આડના મૂળ પાસે પિંગળ વર્ણના અને જટાધારી એક અદ્ભુત તપસ્વી ત્હેના જોવામાં આવ્યા. તે તપસ્વીએ અર્જુનને જોઇને કહ્યું કે, “હે વત્સ ! ક્ષત્રિય વ્રત ધારણ કરીને, હાથમાં ધનુષ્ય બાણ અને તરવાર લઇ આ સ્થાને શા માટે આવ્યો છે ? અહિં શાંત સ્વભાવના અને વિનીત કોઇ બ્રાહ્મણોના આશ્રમે છે. અહિં આ સંશ્રામ કરવાનો નથી માટે ધનુષ્ય બાણનો પરિત્યાગ કર. આ સ્થળમાં આવી ત્હેં પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે.” આ અસામાન્ય તેજસ્વી બ્રાહ્મણનું કથન સાંભળીને દૃઢ વ્રતધારી અર્જુન હિંમત હારી ગયો નહિ.

તે જોઇને તે તેજસ્વી પુરુષે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે, “ હે વત્સ ! હું દેવરાજ ઇન્દ્ર છું. માટે ત્હારે જે વરદાન માગવું હોય તે માગ. ” એ સાંભળીને મહાવીર અર્જુને પ્રણામ કરી હાથ જોડીને કહ્યું કે, “ હે ભગવન ! હું આપની પાસે સમગ્ર અભિવિદ્યા શીખવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું, માટે આપ કૃપા કરીને મ્હારી તે ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવું વરદાન આપો. ”

દેવેન્દ્રે અર્જુનનું વાક્ય સાંભળી સહાસ્ય વદને પ્રતિહતાર આપ્યો કે “ હે વત્સ ! જ્યારે તું આ સ્થાને આવી પહોંચ્યો ત્યારે હવે ત્હારે અભિજ્ઞાની શી જરૂર છે ! ત્હને પરમગતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, માટે હવે તો કાષ્ઠ અભિષ્ટ લોકની પ્રાર્થના કર. ” અર્જુને કહ્યું, “ ભગવન ! હું મ્હારા ભાઇ-ઓને વનમાં મૂકીને કૌરવોનું વેર લેવાને અહિં આવ્યો છું. જે આ વખતે હું લોભ અને ક્રોધને વશીભૂત થઇને મ્હારા તે વ્રતનો-દૃઢ પ્રતિજ્ઞાનો-ત્યાગ કરૂં તો હું કલંકિત થાઉં. ” દેવરાજે અર્જુનને મધુર વચનોથી સાત્ત્વના આપતાં કહ્યું કે “ હે અર્જુન ! હું ત્હારો દૃઢ સંકલ્પ જાણીને પ્રસન્ન થયો છું. તું દેવાધિદેવ મહાદેવની આરાધના કર. જ્યારે ત્હને ત્હેમનાં દર્શન થશે, ત્યારે ત્હારી અભિષ્ટ કામનાઓ સિદ્ધ થશે અને હું પણ તે જ વખતે ત્હને સમસ્ત દિવ્યાસ્ત્રો આપીશ. ” એમ કહીને ઇન્દ્ર અન્તર્ધાન થઇ ગયા, અને અર્જુન ત્યાં આમળ જ શંકર પરમાત્માની આરાધના કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

પર્વતનું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઇને અર્જુનને બહુજ આનંદ થયો. થોડી-વાર આમ તેમ ફરીને સમળું સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જોઇ લીધું, અને એક સુંદર સ્થાન જોઇ તપસ્યાનો આરંભ કર્યો. અર્જુને વદકળ વસ્ત્ર ધારણ કરી, મૃગચર્મનું આસન લગાવી જમીન ઉપર પડેલાં મુઠ્ઠા પાંદડાંનું ભક્ષણ કરવા માંડ્યું. પહેલા માસમાં ત્રીજે દિવસે, બીજા માસમાં છઠે દિવસે, અને ત્રીજે મહિને દર પંદર દિવસે ફળાદાર કરીને રહેવા માંડ્યું. ચાતુર્માસમાં ફક્ત વાયુ ભક્ષણ કરીને બંને હાથ ઉચ્ચા રાખી, પગનાં આંગળાં ઉપર ઉભા રહી ધોરતર તપાનુશાન કરવા માંડ્યું. ત્હેની જટા સતત વર્ષાદની ધારાઓથી લિંગમને વિદ્યુતના જેવી ઉજ્જવળ અને ખીલેલા કમળ જેવી

મનોહર દેખાવા લાગી. અર્જુનની આવી અધાર તપસ્યા જોઈને મહર્ષિઓ તેમજ દેવતાઓ પણ ગભરાટમાં પડી ગયા, અને દેવાધિદેવ મહાદેવને શરણે ગયા. મહાદેવજી, ત્હેમને સાન્વના આપીને, અર્જુનનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો વિચાર કરી કૈલાસમંથી નીકળ્યા. અર્જુનની પરીક્ષા કરવા માટે ત્હેમણે મનોહર કિરાતનો વેષ ધારણ કર્યો, અને બીજા સુમેરૂ પર્વત અમવા તો સાક્ષત્ અગ્નિનારાયણ જેવા પ્રભાન્વિત યંત્રને પિનાક ધનુષ્ય અને બાણ મહણ કરીને, માતૃશ્રી ઉમાદેવીને સાથે લઈને અર્જુન તપસ્યા કરતા હતા તે વનમાં જઈ પહોંચ્યા. જૂતગણ પણ વિવિધ વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરીને, ત્હેમની પાછળ ગયા, આ વખતે તે સ્થાને અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી. કાણુકાળમાં સમસ્ત વન-પ્રદેશ નિસ્તબ્ધ થઈ ગયો. પવનની લહેરો મધુર સુસવદ્ તેમજ મનોહર પક્ષીઓનો કર્ણપ્રિય કલરવ પણ વિરામ પામી ગયો.

કિરાત રૂપ ધારણ કરેલા પિનાકપાણિ શંકર પરમાત્મા અર્જુન પાસે જઈને જુએ છે તો ‘મુક’ નામનો દાનવ બીષણ વરાહ રૂપ ધારણ કરીને અર્જુનનો સંહાર કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. ત્હેને જોઈને અર્જુન પોતાના ગાંડીવનો ટંકાર કરીને તે કપટી વરાહનો તિરસ્કાર કરે છે. તે વખતે કિરાતવેષધારી શંકરે અર્જુનને રોકીને કહ્યું કે, “હે તાપસ ? મ્હેં આ વરાહ ઉપર પહેલું બાણ ચડાવ્યું છે, માટે તું શાન્ત થા.” અર્જુને આ વાક્ય ન ગ્રહીતારતાં વરાહ ઉપર બાણ છોડ્યું. કિરાતે પણ તેજ વખતે એ વરાહને લક્ષ્ય કરીને એક બાણ માર્યું. આ બંને બાણોએ મુક દાનવના પર્વત જેવા દૃઢ અને વિશાળ દેહમાં એકી વખતે પ્રવેશ કર્યો. તેનાથી વિધાઈને તેણે ભયંકર રાક્ષસત્વ રૂપ ધારણ કરીને પ્રાણત્યાગ કર્યો.

અર્જુને સ્ત્રી સહવર્તમાન કિરાત વેષધારી પુરૂષને જોઈને સહારથ વદને કહ્યું કે, “હે તેજસ્વી પુરૂષ ! આપકાણુ છો ? આ નિર્બળ વનમાં સ્ત્રી સહિત શામાટે ભ્રમણ કરો છો ? શું ત્હમને ભય તો લાગ્યો નથી ને ! ત્હમે શા માટે મહારા-લક્ષિત મૃગ ઉપર બાણ છોડ્યું ! તેમ કરવામાં ત્હમે મૃગયા ધર્મથી વિરુદ્ધાયરણ કર્યું છે, માટે હું ત્હમારો નાશ કરીશ.”

અર્જુનનાં વચનો સાંભળી કિરાત (શિવ) હસતાં હસતાં બોલ્યા કે “હે વીર ! મહારાથી ભય પામીશ નહિ. મ્હાર નિવાસસ્થાન આ વનજીમિમાં જ છે. તું સુકુમાર અને તેમાં પણ રાજકુમાર જેવો દેખાય છે, તો તું આ અસીર વનમાં એકલો શા માટે આવ્યો છે ?” અર્જુને કહ્યું, “હું માંડીવ ધનુષ્ય અને અમિ તુલ્ય બાણ ધારણ કરીને બીજા કાર્તિકસ્વામિની પેઠે આ મહારણ્યમાં નિવાસ કરું છું. આ દુષ્ટ રાક્ષસ પશુતું રૂપ ધારણ કરીને મ્હારો સંહાર કરવા આવ્યો હતો, તેથી મ્હેં એનો પ્રાણ લીધો છે. “એ સાંભળીને મહાદેવજી જાણે એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયા હોય તેમ બોલ્યા, “હે તાપસ ! મ્હેં જ એની ઉપર ત્હારી પહેલાં બાણ માર્યું છે, અને મ્હારા બાણથી જ ત્હેનું મરણ થયું છે. તું પોતાની દુર્બલતા બીજા ઉપર ટાલી પાડે છે, એ ઠીક કરતો નથી. તું બહુજ ગર્વિષ્ઠ હોય એમ દેખાય છે. હવે મ્હારા હાથમાંથી બચવાનો નથી. આહ, તૈયાર થઈ જા, હું ત્હારી ઉપર બાણ નાખું છું અને તું પણ મ્હારી ઉપર ત્હારા શસ્ત્રાસ્ત્રનો પ્રભાવ અતાવી દે.”

કિરાતનું વાક્ય સાંભળતાં જ અર્જુન ગુસ્સે થઈ ગયો, અને માંડીવનો ટંકાર કરીને ત્હેની ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો. કિરાત, અર્જુનના બાણથી લેશ પણ ન કરતાં પ્રસન્નતાથી ત્હેને સહન કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે અર્જુને જેટલાં બાણ નાંખ્યાં, તે બધાં કિરાતરૂપ ધારી શંકરે સહન કર્યાં. અર્જુન, પોતાના બાણને આમ વ્યર્થ જતાં જોઈને વિસ્મય પામી ‘સાધુ’ ‘સાધુ’ કહીને, કિરાતને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે - દેવાધિદેવ શંકર પરમાત્મા સિવાય આ પ્રમાણે કાષ્ઠપણ મ્હારાં બાણ સહન કરી શકે નહિ, માટે નક્કી આ મહાદેવજી હોવા જોઈએ. નહિ તો એ મ્હારા બાણના પ્રભાવથી ક્યારનોએ યમદારમાં પહોંચી ગયો હોત. આમ વિચાર કરવા છતાં પણ અર્જુને યુદ્ધ કરવું બંધ રાખ્યું નહિ. ઉભરો વધારે જુગાર ચાલે છે. આજેનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો. પરંતુ એ સંધ્યા જ પહેલાંની માફક વ્યર્થ ગયાં અને ત્હેસનાં આશ્ચર્ય લાગ્યામાંથી પણ બાણ પુટી ગયાં. અર્જુન ધનુષ્ય લઈને આગળ ધર્યો, અને ત્હેની થેસ

લકવા માંડ્યું. કિરાતરૂપી શંકર પરમાત્માએ અર્જુનના હાથમાંથી એક ઝડપની સાથે ધનુષ્ય ખુલાવી લીધું. આથી અર્જુન વિચારમાં પડી ગયો અને પ્રેતાત્મી કમરમાંથી તરવાર કાઢીને કિરાતના માથામાં મારી, પરંતુ તેની અળખાની વચ્ચે મહાદેવજીના મસ્તકનો રૂપરશ્મિ થતા જ તરવારના ચુરેચુરા થઇ ગયા. એ જોઇને મહાવીર ધનંજય વૃક્ષ અને શિલાઓ બંધને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ કિરાત ભગવાને તે પણ સહન કરી લીધાં. હવે અર્જુન બહુજ અકળાયો, અને બીજો કાંઇ પણ રસ્તો નહિ જડવાથી છંટેકાયલા સિંહની માફક ગર્જના કરીને કિરાતને બાજી પડ્યો. દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરતાં શંકરના દાંડણ હસ્ત પ્રહારથી બેશુદ્ધ થઇને અર્જુન પૃથિવી ઉપર પડ્યો, પરંતુ ક્ષણવારમાં જ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થતાં બોહીલુવાણ સરીરે એકદમ ઉભો થયો, અને ત્યાં આગળ જ એક મુક્તિકાના શિવ નિર્માણ કરીને ભક્તિપૂર્વક તેમની પૂજા કરવા લાગ્યો. પૂજનને તેણે શિવજીને માળા ચડાવી, અને પ્રણામ કરીને પાછો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ ઉભો થવા જાય છે, ત્યાં તે તે જ માળા કિરાતના મસ્તક ઉપર જોવામાં આવી. આ જોઇને અર્જુનને પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થયો, અને કિરાત રૂપધારી દિવ્યપુરૂષ સાક્ષાત્ શંકર પરમાત્મા જ છે, એમ ધારીને તેમના ચરણમાં પડ્યો.

ત્યાર પછી મહાદેવજીએ, અર્જુનના અપૂર્વ બળ અને પરાક્રમથી સંતોષ પામી તથા પ્રસન્ન થઇ, દિવ્ય ચક્ષુઓ આપમાં એટલે અર્જુને ઉમા સહિત શ્રીશંકર પરમાત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. તેમની સ્તુતિ કરી કે, “ હે મહાદેવ ! હે નીલકંઠ ! મહેં અજ્ઞાનતાથી આપની સાથે યુદ્ધ કર્યું છે. મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હે અશરણાશરણ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. ” એમ કહેતાં કહેતાં તેને આલિંગન કર્યું, અને હર્ષથી તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે, “ હે ધનંજય ! તારા જેવો શૌર્ય-શાળી અને ધૃતિમાન ક્ષત્રિય બીજો કાંઇપણ નથી. હવે તારાં ને મારાં તેજ સમાન જ લાગે છે. હું તારાં તપોબળ અને પરાક્રમ જોઇને પ્રસન્ન થયો.

હું, માટે જે કાંઈ માગવું હોય તે માંગી લે.”

અર્જુને કહ્યું “હે ભગવન! જો આપ પ્રસન્ન થઈને મને વરદાન આપવાને ઇચ્છતા હો તો કૃપા કરીને આપનું પાશુપત નામનું અસ્ત્ર મને આપો. આપના એ અસ્ત્રથી ધોર નરસંઘામમાં આપની કૃપાથી હું ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને દાસીપુત્ર કર્ણનો પ્રાણ્ય કરી આ વિશ્વસંસારનો જન્મ કરવાને સમર્થ થઈશ.”

મહાદેવજીએ કહ્યું કે, “હે પાર્થ! હું તને મહાર્ એ પરમપ્રિય પાશુપત અસ્ત્ર આપું છું. તું તેને ધારણ કરીને તેનાવડે ત્યાગ અને પ્રતિસંહાર કરવાને સમર્થ થઈશ. મનુષ્યની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ ઇન્દ્ર, યમ, કુબેર, વરુણ અને પવન વગેરે દેવતાઓ પણ એનાથી અગ્રણ્ય છે. તું એ અસ્ત્રને કદાપિ પણ નબળાપોઆ માણસ ઉપર મૂકતો નહિ. તેમ કરવાથી સમસ્ત જગતનો નાશ થશે. સચરાચરમાં આ અસ્ત્રથી કોઈપણ અવશ્ય નથી. મન, વાણી અને કર્મનો મૂલ્યમ કરીને આ બાણનો પ્રયોગ કરવાથી અવશ્ય મનુષ્યનો નાશ થશે.”

મહાદેવજીનું વાક્ય સાંભળી અર્જુને તરત જ સ્નાન કરી શુદ્ધ મધ તહેમની પાસે જઈને કહ્યું કે, “હે વિશ્વેશ્વર! હવે આપના વરદાન પ્રમાણે ઉક્ત અસ્ત્રનો ઉપદેશ કરો.” એટલે મહાદેવજીએ, ત્યાગ અને પ્રતિસંહારના મંત્રો સાથે તે દિવ્યાસ્ત્રની દીક્ષા આપી. અર્જુન તેને અતિશય પ્રસન્નતાથી ગ્રહણ કરી, મહાદેવજીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. જ્યારે અર્જુને આ દિવ્ય પાશુપતાસ્ત્ર શ્રીમહાદેવજી પાસેથી સંપાદન કર્યું, તે વખતે પર્વત-કાનન-સાગર-નગર-અને ગામ સાથે સમસ્ત મેદિની મંડળ કંપવા લાગ્યું. મહાસ્ત્ર શંખ દુન્દુભિ અને ભેરીના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા, વારંવાર વજ્ર-પતન જેવો ગંભીર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. દેવદાનવો જાનવલ્લભાન દિવ્ય અસ્ત્રને ધારણ કરેલા અર્જુનને જોવા લાગ્યા. દેવાધિદેવ મહાદેવ અર્જુનના તેજમય ગાત્રને રૂપશી કર્યો કે તરત જ તેની ઝાલિ દૂર થઈ ગઈ. તે પછી મહાદેવજીએ અર્જુનને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા કરી. પાંડુ-નન્દનપણુ તહેમને પ્રણામ કરીને હાથ જોડી હર્ષવેલો થઈ મહાદેવજીનું

નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી મહાદેવજી, પુરૂષમેધ અર્જુનને દાનવ અને પિશાચનો અન્ત લાવનાર ગાંડિવ ધનુષ્ય પાછું આપી ઉમાદેવી સાથે હિમાચલનો ત્યાગ કરી, અકાશમાર્ગે કૈલાસમાં ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રમંથમાં અમે અર્જુનની અપૂર્વ તપસ્યાના અદ્ભુત પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું છે. આધુનિક નીતિ-પુસ્તકોમાં એ અસ્થાને જણાશે છતાં પણ મહાભારતની નીતિ કથામાં રહેનું સ્થાન બહુ જ ઉચું છે. તપસ્યા એજ મેઢ ધર્મ, અને એજ નીતિ છે. તપસ્યા જેવો સાર પદાર્થ ખીજો કાઢવું નથી. તપોરચાથી જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એના જ પ્રભાવથી સંકેળ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે, એમ વ્યાસદેવજી પુનઃ પુનઃ કહે છે. એ સેષસ્થાના પ્રતાપથી જ તે પૌરાણિક યુગમાં બ્રાહ્મણોએ અન્ય ત્રણ વર્ણ ઉપર પ્રધાન્યતા મેળવી હતી. પરંતુ એ કેવળ બ્રાહ્મણોમાં જ સંકુચિત થયેલી નહોતી. ક્ષત્રિયો પણ એના પ્રભાવથી દેવતાઓનો સાક્ષાત્કાર કરી કસ્તને ભાગ્યશાળી થતા હતા. અર્જુનનું તપોબળ એ તેનું જ્વલંત દર્શન છે. જે મહાત્મા બ્રાહ્મ કાળમાં “ચાસ ચક્રુ ભેદ”-વખતે આત્મ સંયમ અને એકાગ્રતાનો પરિચય કરાવી ગુરૂ દ્રોણાચાર્યના સર્વ શ્રેષ્ઠ શિષ્ય મહાપ્રાણી છે, જે ભસ્માન્નહિત અગ્નિ પેડે દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે બ્રાહ્મણ મંડળમાંથી ઉડીને સમસ્ત રાજ્ય મંડળોમાં પ્રવેશ કરીને દ્વિપદના પ્રયંડ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવીને દુનિરીક્ષ્ય લક્ષ્ય વિધ્યો છે, જેણે અમિનસરાયણને પ્રસન્ન કરવાને શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની સાહાયથી ખાડવ વન બાળતી વખતે દેવરાજ ઇન્દ્રને પણ પરાસ્ત કર્યો છે, જેણે દિગ્વિજય કરતી વખતે મનુષ્યથી અમમ્ય ઉત્તર કુરૂ વગેરે ગંધર્વ દેશ અને પાર્વત્ય પ્રદેશ સર કરીને અખૂટ ધન રત્નાદિ સંગ્રહ કરીને રાજસુય યજ્ઞ કરી મહારાજ યુધિષ્ઠિસ્તુ સાર્વભૌમત્વ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે, તે અદિતીય વીર પુરૂષ આવા અપૂર્વ તપોબળથી દેવાધિદેવ મહાદેવને પણ પ્રસન્ન કરે તેમાં શું નવાઈ? વળી એ ઉપરાંત અર્જુન જેમ એક પ્રસિદ્ધ યોદ્ધો હતો તેજ પ્રમાણે જીતેન્દ્રિય, ઉદાર, વેદ પારંગત, ક્ષમાશીળ અને પરમ ધાર્મિક હતો. અમે અગાડી રહેનો વધારે પરિચય કરાવીશું.

૪. યુધિષ્ઠિરનું સૌજન્ય અને દયા.

[અર્જુનનું સ્વર્ગમાંથી દિવ્યશાસ્ત્ર તથા નૃત્ય ગીતાદિ વિદ્યા મહાશુ કરી ગંધમાદન પર્વત ઉપર પાછા ફરવું-ધૃતરાષ્ટ્રની સલામાં પાંડવોની દુરાવસ્થાના સમાચાર-ધૃતરાષ્ટ્રનો ખેદ અને કષ્ટ તથા શકુનિનો હુર્ષ-પાંડવોની દુર્દશા જોવા દુર્યોધનનો વિચાર-ભાષ-યાત્રાને બહાને ધૃતરાષ્ટ્રની રજા મેળવવી-કૌરવોનો પાંડવોની પર્ણકુટી પાસેના સરોવર પર કીડા કરવાનો નિશ્ચય-ગંધર્વરાજ ચિત્રસેનનો અટકાવ-કૌરવોનું ઉછાંછળાપણું અને ગંધર્વરાજ સાથે યુદ્ધ-દુર્યોધનનું કેદ પકડાવું-યુધિષ્ઠિર અને ભીમનો સંવાદ-યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા-અર્જુન અને ચિત્રસેનનું યુદ્ધ-ચિત્રસેનનો પરાજય-કૌરવોની મુક્તિ-ગંધર્વરાજ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ-ઉપસહાર.]

અર્જુને સ્વર્ગમાં જઈને દેવરાજ ઇન્દ્ર પાસે લેમનાં દિવ્ય અસ્ત્રશસ્ત્ર સંપાદન કર્યાં અને ગંધર્વરાજ ચિત્રસેનની પાસે નૃત્ય ગીતાદિ વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું. ત્યાર પછી ઇન્દ્રના કહેવાથી નિવાત કવચ નામના દુષ્ટર્ષ દેવો નો વિનાશ કરીને નામના મેળવી. ઇન્દ્ર રાગએ પ્રસન્ન થઈને 'લેને એક મશ્તુમય દિવ્ય કિરીટ ભેટ આપ્યો, અને તે ઉપરથી અર્જુન 'કિરીટ' નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી દેવરાજની આજ્ઞા લઈને ગંધમાદન પર્વત ઉપર પોતાના ભાઈઓને તેમજ દ્રૌપદીને આવી મળ્યો. અર્જુનને ધણી લાંબા સમય પછી પાછો આવેલો જોઈને તેઓ આનંદસાગરમાં ડુબી ગયા. ત્યારપછી પાંડવો દ્રૌપદી અને ધૌમ્યત્રપિના કહેવાથી દૈત્યવનમાં જઈને એક સુંદર સરોવર ઉપર મનોહર પર્ણકુટિ બાંધીને નિવાસ

કરવા લાગ્યા, અને અનેક કષ્ટો સહન કરીને દિવસ નિર્જન કરવા લાગ્યા. તહેમની પર્ણકુટિની આસપાસનો પ્રદેશ બહુજ રણિયામણો હતો. નજીકમાં એક સુંદર તપોવન આવી રહ્યું હતું. તેમાં અનેક પ્રકારના ફળ ફળાદિકા થતાં હતાં, વળી પાસે એક નિર્મળ જળનો પ્રવાહ વહન કરી રહ્યો હતો. આથી પાંડવોને બીજાં સ્થાનો કરતાં આ સ્થાનમાં વધારે આનંદ લાગવા માંડ્યો. કોઈ કોઈ વખત સ્વાધ્યાય સંપન્ન પ્રાચીન મહર્ષિઓ તહેમને મળવાને આવતા હતા. પાંડવો તહેમની યથાચોગ્ય પરિચર્યા કરીને તહેમની પાસે ઉપદેશ મહણ કરતા હતા.

એક વખત એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે ધૃતરાષ્ટ્રની સલામાં જઇને વનવાસ ક્ષિપ્ર પાંડવોની દુરાવસ્થાનું વર્ણન કર્યું, તહેમી વાત સાંભળી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અતિશય અનુત્તમ થઇને પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. કુષ્ઠશુદ્ધિ શકુનિ ધૃતરાષ્ટ્રનાં ખેદ વચ્ચેનાં સાંભળીને મનમાં મનમાં મહાકોતો કર્ણને તેડીને દુર્યોધન પાસે ગયો, અને તહેને કહેવા લાગ્યો કે, “માહારાજ! હવે પાંડવો રાજબ્રષ્ટ, અને શ્રી તેમજ સહાય વમરના થઇ ગયા છે. મહેં સાંભળ્યું છે કે હવે તેઓ બહુજ કષ્ટથી દિવસો કાટી છે. માટે કોઇ પણ બ્રાહ્મણ કાઠીને તહેમની દુર્દશા જોવા જવાય તો કેવું સારું? અહા! શત્રુની દુર્દશા જોઇને માણસના મનમાં કેટલો બધો આનંદ થાય છે! ઓ, પુત્ર ધન અને રાજ્ય હોવાથી જેટલો આનંદ મળે, તેના કરતાં શત્રુઓને દુઃખી થતા જોઇને-તહેમને ટળવળતાં જોઇને-વધારે આનંદ થાય છે.”

દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિનાં ઉપરોક્ત વાક્યો શ્રવણ કરીને બહુજ સંતુષ્ટ થયો, પરંતુ દિલગીર થઇને કહેવા લાગ્યો કે, “હે અંગરાજ! તહેમે જે વાત કહી તેને માટે ઘણાં લાંબા સમયથી મહારા મનમાં ઉત્કંઠા રહી હતી; પરંતુ પિતાજી મહેને પાંડવો પાસે જવાની કોઇ પણ રીતે રજા આપે એમ નથી. જો તહેમની રજા મળે તો મહારી અભિલાષા પૂર્ણ થાય. પાંડવોની દુર્દશા જોઇને-તહેમને વફકલ વસ્ત્રો પહેરેલાં જોઇને મહેને જે

આનંદ થશે તે આનંદ સમસ્ત પૃથ્વીનું મોખડું રાખ્યું સંપાદન કરવાથી પણ થઈ શકે એમ નથી. આહા ! દ્રૌપદીને કાષાય વસન પહેરીને વનમાં ભટકતી ભેધને મળે કેટલો બધો આનંદ થશે ? જો ધર્મરાજ અને બીમસેન આસામાન્ય સંપત્તિનું ફક્ત એજવાર અવલોકન કરીને મનમાં દુઃખી થાય તો મહારાજ આનંદની સીમા રહેશે નહિ. માટે હવે દૈતવનમાં જવાની પિતાજી પાસે કેવી રીતે રજા મેળવવી તે શોધી કાઢો. એટલે મહારાજની પાસે જઈએ. ” દુર્યોધનનું વચન સાંભળીને કૃષ્ણ અને શકુનિ દૈતવનમાં જવાને ધૃતરાષ્ટ્રની રજા લેવાના બંધાનાં શોધવાં પોત પોતાને ધેન માલ્યા ગયા.

બીજે દિવસે સહવાર થતાં જ તેઓ આવ્યા અને દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાજ ! ઉપાય નહીં કર્યો છે ! દૈતવનમાં આપણી જે ટકી જેટલી ગાયો છે તે બધાની ગણતરી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. માટે ચાલો આપણે ઘોષ યાત્રાનું બંધાવું કાઢીને દૈતવનમાં જઈએ. ” દુર્યોધન ત્હેમની આ સલાહ સાંભળીને બહુ જ ખુશ થયો, અને એકદમ મહારાજ પાસે જઈ પહોંચ્યો એટલે સમગ્ર નામનો એક ગોવાળ ત્હેમની શીખવણી પ્રમાણે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ મહારાજ ! બધી ગાયો નજદીકમાં આવી પહોંચી છે. ” એ સાંભળીને શકુનિ બોલી ઉઠ્યો કે, “ હે કૌરવરાજ ! ઘોષપટ્ટી અતિ રમણીય સ્થાનમાં આવેલી છે. આપણી ગાયો અને વાછરડાંઓની વચ્ચે, વર્ષ અને સંખ્યાદિનું નિરૂપણ કરવાનો આ બહુ જ સારો પ્રસંગ છે. વળી આપના પુત્ર દુર્યોધનને ધણું દિવસથી મૃગયા રમવા જવાનું પણ મન થયું છે, માટે કૃપા કરીને ત્યાં જવાની આજ્ઞા કરો. ”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, “ લાંબા મૃગયા કરવી પણ ઉત્તમ છે. તેમ જ આપણી ગાયોનું પર્યવેક્ષણ કરવું પણ આવશ્યક છે; પરંતુ મહેં સાંભળ્યું છે કે હાલમાં પાંડવો પણ તેજ વનમાં નિવાસ કરે છે, માટે હું ત્હમને ત્યાં જવાની રજા આપી શકતો નથી. પાંચ પાંડવો તપોબળવાળા, સ્વર્ણ અને મહારાજિ

છે. તમોએ કેવળ કપટાચરણથી ત્હેમને હરાવીને ધણુંજ કષ્ટ આપ્યું છે. ત્હમે બધા દુષ્ટ અને મદાંધ છો. જો પાંડવોની સાથે તકરાર થઇ તો જીવવાની આશા પણ મૂકી દેજો. માટે આપણી ગાયોની તપાસ કરવાને કાંઈ વિચાર સુચ-પુરૂષને મોકલો. ત્હમારે જાતે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. ”

શકુનિએ જવાબ દીધો, “ મહારાજ ! પાંડુ મહારાજના જ્યેષ્ઠ પુત્ર યુધિષ્ઠિર પરમ ધાર્મિક છે-અને ત્હેમના ભાઇઓ પણ ત્હેમની આગ્રા શિરોમન્ય ગણે છે માટે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરી અમોરી ઉપર ક્રોધ કરશે નહિ. મુઘયા રમવાનું અમને બહુજ મન થયું છે, અને પેતુ-ઓને મણી જેવાની પણ ઇચ્છા થઇ છે. પાંડવોને મળવાને અગર ત્હેમની ઉપર કાંઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવાનો અમને વિચાર જ નથી. ”

મહારાજ પુતરાણે, શકુનિનું કથન સાંભળીને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ દુર્યોધનને લાવ લઈકર સાથે, દૈતવનમાં જવાની રજા આપી. રજા મળતાં દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન અને અન્યાન્ય ભાઇઓ, સહભાઈ સહભાઈ મહિલાઓ, અને મોટું સૈન્ય લઇને દૈતવન તરફ જવાને નીકળ્યા. નગરના લોકો પણ પોતાની ઓઝોને સાથે લઇને ત્હેમની સાથે ગયા. હનરો દાસી, રથ, રથી, પાવણ અને ઘોડેસ્વારોની ભંધાર આલવા માંડી-અનેક ગાડાંઓ, વાણિયાઓ, શિકારીઓ, અને બિહુકો પણ પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દુર્યોધને પૂર્ણ ઠાઠમાઠથી અસંખ્ય માણસોની સાથે નગરની બહાર નીકળી દૈતવનથી બે કાશને છેડે એક વિશાળ મેદાનમાં પહોંચ્યા.

ત્યાર પછી દુર્યોધને એક રમણીય ઉપવનમાં પોતાને તેમજ અન્યાન્ય રાજપુરૂષો માટે ધર બનાવવાનો કુકમ કર્યો. અને તે તૈયાર થતાંજ શકુનિ, કર્ણ, દુઃશાસન અને બીજા રાજપુરૂષો સાથે ત્યાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. બીજેજ દિવસે ગાયો ગણવાનું શરૂ કર્યું. પહેલપહેલાં ફક્ત મણી જોઇ, અને ત્યાંપછી નિશાનીથી પોતાની મણી ખરી છે કે ખોટી તેની ખાતરી કરી જોઇ. એકંદરે એક લાખ ગાયો હતી. આ કામ થઇ રહ્યા પછી

ગોવાળીયાઓ અને હેમની સ્ત્રીઓ વિવિધ વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરી નૃત્ય ગીતાદિદ્વારા દુર્યોધનને ખુશ કરવા લાગી. ત્યારપછી મૃગયા રમવાને નીકળ્યા, અને મૃગ, જંગલી બેસ, વરાહ, અને વરઝોની પાછળ પડીને હેમનો તથા અસંખ્ય હાથીઓનો પોતાના તીક્ષ્ણ શરદ્વારા વિનાશ કર્યો. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી મૃગયામાં પ્રાપ્ત થયેલું મંસ ખાઈને અને દૂધ પીને સમળા તૃપ્ત થયા. ત્યારપછી વનવિહાર કરવાને પ્રભાત, બુદ્ધ, સમચ્છદ વગેરે દૈતવનના પવિત્ર સરોવરો ઉપર આવી પહોંચ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિર આ સરોવરની પાસે એક પર્યુકુટિ બાંધીને જે કંઈ વનજીવ મળે તેમાં સંતોષ માનીને બીમાર્જુનાદિ લાઇઓ તથા સતી દ્રૌપદીની સાથે નિવાસ કરતા હતા.

રાજા દુર્યોધને એજ સરોવર પાસે કીડા-સ્થાન નિર્માણ કરવાને પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી, રાજાની આજ્ઞા થતાજ તેઓએ સરોવર તરફ ચાલવા માંડ્યું. એમના આવતાં પહેલાં ગંધર્વરાજ ચિત્રસેન પોતાના પરિવાર સાથે તે સરોવર ઉપર કીડા કરતો હતો, તેથી આ સ્થાન તેના કબજામાં હતું. દુર્યોધનના માણસો ત્યાં આવી પહોંચ્યા એટલે ગંધર્વરાજના માણસોએ હેમને અટકાવ્યા. આથી સેવકોએ વિષણુ ચિત્તે પાછા જઈને દુર્યોધનને સમસ્ત હકીકત જાહેર કરી. રાજા દુર્યોધને આ અપ્રિય વચન સાંભળતાં જ પોતાના સૈન્યને ગંધર્વરાજ ઉપર ઘેરો ઘાલવાની આજ્ઞા કરી. તેજ વખતે કૌરવાના હજારો યોદ્ધાઓએ તૈયાર થઈને, સિંહનાદથી ચાર દિશાઓને કંપાવી મૂકી, નદીના પ્રવાહની પેઠે જોશબંધ ચાલવા માંડ્યું, ગંધર્વોએ નમ્રતાથી સરોવર ઉપર જવાનો નિષેધ કર્યો છતાં પણ મદદ થઈને એકદમ તે ઉપવનમાં પ્રવેશ કર્યો.

ગંધર્વરાજ ચિત્રસેને પોતાના અનુચરને મોકલે કૌરવોનો જત્નાચાર જાણીને પોતાના સૈન્યને હેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી. ચિત્રસેનની રજા મળતાંજ ગંધર્વો પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્ર લઈને રણભૂમિમાં ચાલ્યા ગયા. કૌરવ સન્ય, ગંધર્વ સૈન્યને વેગથી પોતાની તરફ આવતું જોઈને ભય

બીત થઇ ગયું અને પલાયન કરવા લાગ્યું. પરંતુ કર્ણ અચલ પર્વતની પેઠે ઉભો રહીને ગંધર્વો ઉપર પોતાના દિવ્ય બાણોનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. કર્ણના બાણથી ગંધર્વો ખુબ ગભરાયા, અને પલાયન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા તે જોઇને ગંધર્વરાજ ચિત્રસેન, કોપથી લાલચોળ થઇને, યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યો, અને પોતાના માયાસ્ત્રના પ્રભાવથી ધોરતર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ચિત્રસેનની વિચિત્ર માયાથી મુગ્ધ થઇને કૌરવ સૈન્યે ન્હાસવા માંડ્યું. ગંધર્વો અનેક પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્ર લઇને ત્હેનો સંહાર કરવાને ત્હેમની પાછલ પાડ્યા; પરંતુ મહાવીર કર્ણ હજી પણ પરાંગમુખ થયો નહિ, એટલે ગંધર્વરાજે યુસ્સે થઇને ત્હેના રથને બાંધી નાખી સારથી અને અશ્વોનો સંહાર કર્યો. નિરૂપાય થઇને હાથમાં તરવાર લઇને કર્ણ નીચે ઉતરી પડ્યો અને વિકર્ણના રથમાં ખેસીને જીવ લઇને ન્હાસી ગયો.

કર્ણને આમ ન્હાસતો જોઇને દુર્યોધન અસીમ સાહસથી દુર્ભય ગંધર્વ સૈન્ય ઉપર બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો. ગંધર્વોએ ત્હેને ધેરી લઇને પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી ત્હેના સારથી, અશ્વ, અને રથના કડકે કડકા કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે દુર્યોધનને રથ વિનાનો જમીન ઉપર પડેલો જોઇને ગંધર્વરાજે ત્હેને જીવતો જ પકડી લીધો. ત્યાર પછી દુઃશાસન અને વિવિંશતિ વગેરે કૌરવો રાજ પત્નીઓ સાથે ગંધર્વના હાથમાં પડ્યા અને બંધીવાન થયા. કૌરવ સૈન્ય, ચિત્રસેનથી હાર પામીને પોતાનો જીવ બચાવવા પાંડવોને શરણે ગયું. વૃદ્ધ પ્રધાનોએ સંજળ નેત્રે દીનતાપૂર્વક મહારાજ યુધિષ્ઠિરને શરણે જઇને કહ્યું કે, “હે પાંડવો! ગંધર્વો મહારાજ દુર્યોધન, અને ત્હેના બાઇઓ અને રાજપત્નીઓને બંધન કરીને લઇન્યા છે માટે આપ સત્વર ત્હેમને ગંધર્વના હાથમાંથી છોડાવો.”

એ સંજળ પ્રધાનો અને સૈનિકોની દીન વાણીથી મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું હૃદય પિગળી ગયેલું જોઇને બીમસેન બોલી ઉઠ્યો, “અમારે આ વનવાસ પૂર્ણ થયા પછી અસંખ્ય દળ, હાથી, ઘોડા વગેરે સંગ્રહ કરીને જે કાર્ય કરવું પડત તે કાર્ય આજે ગંધર્વરાજે કરી દીધું છે- પણા હર્ષની વાત છે.”

કે અમારું દિલ કરવાવાળા માણસો પણ ભૂમંજીમાં છે. અમે જાનામાના ખેસી રહ્યા હીએ, પરંતુ બીજાઓ દૈવજાથી અમારું કામ ઉપાડી લે છે, એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જે દુષ્ટ અમારી દુર્દશા જોવાને આવ્યો હતો, તેના પાપી અનુચરોનો આ રીતે પરાભવ પ્રલક્ષ થાય અને દુષ્ટ કૌરવોને લેમના પાપકર્મનું ફળ મળેજ.”

ઉત્તર સ્વભાવના ભીમસેનને કૌરવોનો તિરસ્કાર કરતો સાંકળીને ધર્મ રાજાએ કહ્યું, “ ભીમસેન ! આ વખતે આ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી. દુર્દશાશરત અને લયવિપ્લવ કૌરવો આપણે શરણે આવ્યા છે, તો આ વખતે તું આમ કેમ બોલે છે ? જો, નતિભેદ, નતિવિવાદ, અને નતિ વૈર લાંબા વખત સુધી રાખવું જોઈએ, પરંતુ કુળ ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. જો કોઈપણ માણસ કુળનું અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થાય તો તે કુળમાં જન્મેલા સત્પુરુષનો ધર્મ છે કે, તે વખતે પોતાની સ્વધર્મી તકરોરો હવે મુકી બધા સાથે એક મતના થઈને તે દુરાત્માનો પ્રતીકાર કરવો. દુર્યોધનને આપણને અતિશય દુઃખ દાધું છે, છતાં પણ એ આપણો ભાઈ છે. ગર્વવૈ તહેનું અને આપણા કુળની સ્ત્રીઓનું હરણ કરીને આપણા કુળને કલંકીત કરે છે. માટે આ વખતે આપણા કુળની તેમજ શરણાગતની રક્ષા કરવાને તૈયાર થઈ જાઓ. એક સામાન્ય ક્ષત્રિયે પણ શરણાગતનું યથાશક્તિ રક્ષણ કરવું જોઈએ, તો ત્હને શું કહેવું ? શત્રુની રક્ષા કરવી, એ તો વરદાન પ્રાપ્તિ, રાજપ્રાપ્તિ, અને પુત્રોત્પત્તિના જેવી હોયતી વાત છે. દુર્યોધન વિપત્તિમાં આવી પડી ત્હમારા બાહુબળથી મુક્ત થવાની અભિલાષા રાખે છે, એના કરતાં વધારે આનંદનો સમય બીજો કયો આવશે ? માટે હમણાં જઈને આજીજી કરને દુર્યોધનને ગર્વવર્તના હાથમાંથી મુક્ત કરો. જો ત્હમે તેમ કરવામાં સફળ ન નીવડો તો પછી ત્હમારું પરાક્રમ બતાવજો. અને તેને યોગ્ય શાસન કરીને દુર્યોધનને મુક્ત કરજો, આ વખતે હું યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં બેઠો છું, નહિ તો હું પણ ત્હમારી સાથે આવત.”

ભીમાદિ ચારે ભાઈઓએ, ધર્મરાજની આજ્ઞા લઈને, મંધર્વની સાથે ધીમે ધીમે યુદ્ધ કરવા માડ્યું, પરંતુ જ્યારે જોયું કે એવા સાધારણ યુદ્ધથી મંધર્વ હરી જાય એમ નથી, ત્યારે અર્જુન મંધર્વરાજને નમ્રતાથી દુર્યોધનને છોડી મૂકવા, કહેવા લાગ્યો. પરંતુ ચિત્રસેનની આજ્ઞાથી મંધર્વોએ તહેતું કહ્યું માન્ય રાખ્યું નહિ. એટલે અર્જુને ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે “બળ પૂર્વક પરસ્પરિનું હરણ કરવું એ કાર્ય અનુચિત છે. જે ત્હમે એ લોકોને નહિ છોડી દો, તો પછી હું મહારા બાહુબળથી ત્હમને મુક્ત કરોશ” એમ કહીને તહેણે મંધર્વો ઉપર પોતાના અપૂર્વ બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો. અર્જુનના બાણથી, મંધર્વો ગભરાવા લાગ્યા તેથી યુદ્ધ કરવાને તેઓ પાછા પૃથિવી ઉપર ઉતર્યા, અને જેસબંધ બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યા. તે જોઈને અર્જુન અપૂર્વ કુશળતાથી સ્થૂલ કર્ણુ, ઈન્દ્રજન, સૌર, આંજનેય, સૌમ્ય વગેરે નાના પ્રહારનાં દિવ્યાસ્ત્રોને પ્રયોગ કરીને મંધર્વોને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા લાગ્યો. જેમ દૈત્યો દેવરાજ ઇન્દ્રના અસ્ત્રથી વ્યાકુલ થાય છે, તેજ પ્રમાણે મંધર્વો પણ અર્જુનના બાણોથી વિંધાઈને પોતાનો જીવ બચાવવાને આમ તેમ પલાયન કરવા લાગ્યા; પરંતુ અર્જુને લક્ષ્યાસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરીને ત્હમની ગતિ રોકી, ત્યારે મંધર્વરાજ ચિત્રસેન, મંધર્વોને આમ નિતાંત ત્રાસ પામતા જોઈને એક પ્રયત્ન ગદા લઈને અર્જુન તરફ દોડ્યો; પરંતુ અર્જુને એકજ બાણથી તે ગદાના હજારો કડકા કરી નાખ્યા. એ જોઈને ચિત્રસેને માયાવિદ્યાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થઈને દિવ્યાસ્ત્ર જળ અસ્ત્રથી અર્જુનને ઘેરી લીધો. અર્જુને પોતાના અસ્ત્રથી મંધર્વરાજના અસ્ત્રનું નિવારણ કર્યું, પણ ચિત્રસેન માયાબળથી અદૃશ્ય થઈ ગયેલો હોવાથી ત્હનાં બાણ વ્યર્થ જતાલાગ્યાં. તેથી તહેણે અતિશય ગુસ્સે થઈને આકાશગામી દિવ્યાસ્ત્રનો મંત્ર બણીને સ્પર્શવેધો બાણોનો પ્રયોગ કર્યો. અર્જુનના આ બાણથી પીડિત થઈને તેજ વખતે આવિર્ભૂત થઈને મંધર્વરાજે કહ્યું કે, “હે અર્જુન! હું ત્હારો પ્રિય મિત્ર ચિત્રસેન છું.” ચિત્રસેનને જોઈને અર્જુને પોતાના અસ્ત્રનો સંહાર કર્યો અને પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. એ જોઈને ભીમાદિ

અન્ય પાંડવો પણ પોતપોતાના આશ્રીનો પ્રતિસંહાર કરવા લાગ્યા.

અર્જુનના પૂછવાથી ચિત્રસેને દુર્યોધનને અને ત્હેની સ્ત્રીઓને બંધન કરવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. દુરાત્મા દુર્યોધન જે દુષ્ટ અભિલાષાથી ત્યાં આવ્યો હતો તે અને સુરરાજ ઇન્દ્રે દુર્યોધનની દુષ્ટાભિલાષા જાણી જઈને સપરિવાર બંધન કરી લાવવાની જે આજ્ઞા કરી હતી તે સંબળું ચિત્રસેને કહી સંભળાવ્યું ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે, “હે ચિત્રસેન ! જે ત્હારે મ્હારે લક્ષ્ય કરવું હોય તો દુર્યોધનને મુક્ત કર; કારણ કે દુર્યોધન અમારો ભાઈ છે, અને ત્હેને મુક્ત કરાવવાની મહારાજા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા છે.” ચિત્રસેને કહ્યું: “આ પાપાત્મા દુર્યોધનને મુક્ત કરવો બિલકુલ ઉચિત નથી. ધર્મરાજ ત્હેની અભિલાષા જાણતા નહિ હોય, ચાલ, ત્હેમની પાસે જઈને સમસ્ત હકીકત નિવેદન કરીએ. ત્યાર પછી તે જેમ આજ્ઞા કરશે તેમ કરીશું”

ત્યાર પછી તે સંબળા એકઠા થઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા, અને દુર્યોધનના કુવિચારો કહી સંભળાવ્યા. અન્યતઃશત્રુ યુધિષ્ઠિરે, તે સમસ્ત વૃત્તાંત શ્રવણ કરીને દુર્યોધન અને ત્હેની સ્ત્રીઓને મુક્ત કરાવી, ગંધર્વરાજની પ્રશંસા કરીને કહ્યું કે, “હે ગંધર્વો ! ત્હમે સમર્થ હોવા છતાં પણ આ દુરાત્મા દુર્યોધન અને ત્હેના સાથીઓનો સંહાર કર્યો નહિ, એજ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. ત્હમે મ્હારી ઉપર યથેષ્ટ ઉપકાર કર્યો છે. દુર્યોધનને મુક્ત કરવાથી મ્હારા કુળની મર્યાદાનું રક્ષણ થયું છે.” ચિત્રસેને ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરની બહુજ પ્રશંસા કરી, અને પછી ત્હેમની રજા લઈને ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ સાથે પ્રસન્નતાથી ચાલ્યો ગયો. કૌરવ અને પાંડવોએ જે સકળ ગંધર્વોનો યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો હતો, તે સંબળા ઉપર અમૃત છાંટીને દેવરાજ ઇન્દ્રે સજીવન કર્યા.

પાંડવો આ પ્રમાણે કૌરવો અને ત્હેમની સ્ત્રીઓને મુક્ત કરીને પરમ સંતોષ પામ્યા, અને કૌરવો ત્હેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. આ વખતે મહારાજા યુધિષ્ઠિર યજ્ઞ અભ્યસ્થળ અગ્નિનારાયણની પેઠે શાંભવા લાગ્યા, તે પછી ધર્મરાજએ નમ્રતાપૂર્વક દુર્યોધનને કહ્યું કે “હે ભાઈ ! આ પ્રમાણે કહી

પણ દુઃસાહસ કરશો નહીં. અસમ સાહસિક માણસ કદાપિ સુખી થતો નથી. જે થયું તે ખરું. હવે સકળ બાધઓને તેડીને સુખેથી ઘેર જાઓ. મેનમાં કાંઈપણ પ્રકારનું ઓછું લાવશો ના.”

દુર્યોધને મહારાજ યુધિષ્ઠિરના વાક્યો સાંભળી તેમને પ્રણામ કર્યા, અને મનમાં મનમાં અતિશય લજ્જા પામીને ધીમે ધીમે નગર તરફ ચાલવા માંડ્યું. પૂર્વ વૃત્તાંતના સ્મરણથી ત્હેનું હૃદય વિદીર્ણ થવા લાગ્યું. દુર્યોધનના ગયા પછી બીમાદિ ચારે ભાઈ ઓની સાથે મહારાજ યુધિષ્ઠિર અનેક બ્રાહ્મણોથી પ્રશસિત અને અમરમંડળીમાં ગિરજતા દેવરાજ ઈન્દ્રની પેઠે અનેક તપોધનોથી પરિવૃત થઇને, પરમ સુખથી દ્વૈતવનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા.

એમ પૂર્વાંકત વૃત્તાંતમાં પણ યુધિષ્ઠિર મહારાજનું શત્રુઓ પ્રતિ અસાધારણ સૌજન્ય અને સદય વ્યવહાર જોઈ મોહિત થયા છીએ. દુર્યોધન મરણ પર્વત ત્હેમનો વિનાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે છતાં પણ ત્હેમણે પોતાની અસાધારણ ઉદારતાથી ત્હેને શત્રુના હાથમાંથી છોડાવ્યો. એટલા માટેજ તેઓ ‘અનંતશત્રુ’ નામથી ઓળખાય છે. ત્હેમની દયા હિતૈષણા ફક્ત માનવ જાતિમાં જ સંકુચિત થઈ રહી નહોતી, બીજા જીવો તરફ પણ તેઓ કેવા દયાશીળ હતા તે તેમના નીચેના સ્વપ્ન ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્હમજાશે.

એક વખત રાત્રે નિદ્રા ભંગ થતા પહેલાં ધર્મ રાજાને એક સ્વપ્ન થયું. તેમાં કેટલાક હરણો સજળ નેત્ર કંપતાં કંપતાં ત્હેમની સામું ઉભા રહીને કાંઈ ફરીયાદ કરતાં હોય એમ જણાયાં. ધર્મરાજાએ ત્હેમને પૂછ્યું, “ત્હેમે કોણ છો ! અહીં શા માટે આવ્યા છો ! ત્હમારે કાંઈ કહેવું છે. !”

યુધિષ્ઠિરના આશ્વાસન વાક્યથી ઉત્સાહિત થઈને હરણોએ ઉત્તર દીધો “હે મહારાજ ! અમે આ દ્વૈત વનમાં નિવાસ કરીએ છીએ. આપના અનુક્રમણ, અને પરાક્રમી ભાઈઓએ મૃગયા રમીને આ વનને પ્રાયઃ-હરણ વિનાનું કરી નાખ્યું છે. હવે અમે થોડાકજ રહ્યા છીએ, માટે કૃપા

કરીને આપ બીજા વનમાં પધારો, નહિ તો અમારો સમુજો નાશ થશે. જો આપની કૃપા થશે તો ફરીને અમારી સંજ્યામાં વૃદ્ધિ થશે.”

સર્વ ભૂતહિતૈષી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે, હરણોની આજીજી સાંભળીને અને તહેમને અતિશય બહીતાં અને કંપતાં જોઇને સદય થઇને કહ્યું કે “ હે હરણો ! હું અવશ્ય તહમારી પ્રાર્થના પ્રમાણે કાર્ય કરીશ.”

બીજા દિવસે સકળ જાઇઓ અને દ્રૌપદીને જોલાવીને ધર્મરાજએ પોતાના સ્વમનું વૃતાંત કહી સંભળાવીને કહ્યું કે “ હે જાઇઓ ! તેમણે યથાર્થજ કહ્યું છે. વનવાસીઓ ઉપર દયા રાખવી એજ આપણા ધર્મ છે; આપણા વનવાસમાં હવે એક વર્ષને આઠ માસ બાકી રહ્યા છે, અને ત્યાં સુધી આપણે મૃગમાંસનોજ આહાર કરીને રહેવું પડશે. માટે ચાલો, મરુ-ભૂમિમાં તૃણખિંદુ સરોવર પાસે આવેલા પરમ રમણીય કામ્યક વનમાં જઈને બાકીનો સમય ત્યાંજ વ્યતીત કરીએ.”

ધર્મપરાયણ પાંડવો, જ્યેષ્ઠ બંધુ-યુધિષ્ઠિરનો ઉપદેશ શ્રવણ કરીને તરતજ આજીણા, અન્યાન્ય સહયાત્રીઓ, અને ઈન્દ્રસેનાદિ ભૂત્યવર્ગને સાથે લઇને અનેક મનોહર વન ઉપવનમાંથી પસાર થઇને, કામ્યક વનમાં આવી પહોંચ્યા, અને પુણ્યાત્મા પુરૂષ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ તેઓએ તે વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

૫. દ્રૌપદીનું પતિવ્રત્ય.

[પાંડવ-વૃક્ષમાં દ્રૌપદીનું સ્થાન-દ્રૌપદીનો જન્મવૃત્તાંત-મત્સ્યવેદ પછી કુન્તાજીના વચન પ્રમાણે દ્રૌપદીનું પાંડવો સાથે પાણ્ડિત્યહણ-પાંડવોનું સૌભાગ્ય દ્રૌપદીના લગ્ન માટે દ્રુપદરાજ નોવાયો-કૃષ્ણ-બલદેવની સલાહ અને લગ્ન માટે અનુમતિ ધૃતરાષ્ટ્રનો સત્કાર અને રાજ્યપ્રદાન-રાજસૂયયજ્ઞ-દ્રૌપદીના પ્રેમો અને ક્રોધ-ધૃતરાષ્ટ્રનું સાન્ત્વન અ વશપ્રદાન દ્રૌપદીનું પાંડવો સહિત વનમાં જવું-દ્રૌપદી અને સત્યભામાનો-સંવાદ-પતિ વશ કરવાનો વશીકરણ મંત્ર-દ્રૌપદીનો અતિથિસત્કાર-કૃષ્ણની કૃપા-હર્વિસાનું પલાયન-ઉપસંહાર.]

મહાભારતકાર શ્રી વ્યાસદેવજીએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ધર્મમય મહાન વૃક્ષની ઉપમા આપી છે. અર્જુનને એ વૃક્ષની રકથ, બીમસેનને તેની શાખા, માદ્રીપુત્ર નકુળ અને સહદેવને પુષ્પ અને ફળ અને કૃષ્ણ, બ્રહ્મ, અને બ્રાહ્મણોને તેના મૂળની ઉપમા આપી છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે દ્રૌપદી સાથે એ વૃક્ષનો સંબંધ બતાવ્યો નથી. સાહિત્ય પ્રેમી પાઠક જરૂર આ રહસ્ય બાજુવાની નિર્તાત અભિલાષા કરશે. અમારી સામાન્ય બુદ્ધિ અને વિચાર શક્તિ પ્રમાણે પતિવ્રતા પાંચાળીને પુણ્યમય-પાંડવશ્પી-વૃક્ષમાં સામાન્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. અસામાન્ય રૂપવતી પતિબ્રાણી દ્રૌપદી જેવી રીતે અકૃતિમ પ્રેમ અને પ્રણયથી પતિના મનનું હરણ કરી લેમની મરજી પ્રમાણે વર્તન કરતાં હતાં, તેજ પ્રમાણે સંકટસમયે અપૂર્વ શાંતિ અને આશ્રય આપીને લેમણે પરમ સંતોષ આપતાં હતાં. જેવી રીતે લેમનું મનોહર રૂપ લાવણ્ય જોઈને ત્રિલોક મુગ્ધ થઈ જતું હતું તેજ પ્રમાણે તેઓ અનપૂર્ણરૂપે આશ્રિત અને અભ્યાગતો ને અતિથિને સત્કારથી

પરિતપ્ત કરતાં હતાં. મહાન કોષિષ્ઠ દુર્વાસા મુનિ પુણ્ય તહેમના આતિથ્યથી સંતુષ્ટ થયા હતા. એથી અમારા ધારવા પ્રમાણે સાધવી દુષ્ટતનયા તથા એક તરફ પાંડવતરને નવીન પક્ષવથી સુસજ્જીત અને મનોહર બનાવી, બીજી તરફ તેના મૂળમાં અમૃત અને શાંતિરસ સંચાર કરીને તેના મનોહરપણાની અને દીર્ઘાયુષ્યની રક્ષા કરતાં હતાં, અને તે મહાન વૃક્ષની શીતળ છાયાતળે અનેક દુઃખી વટેમાર્ગીઓને અને ઋષિમુનિઓને આશ્રય આપી સુખી અને પ્રકૃષ્ઠિત કરતાં હતાં, પરંતુ કૌરવરૂપી કૂર સર્પો એ છાયાનો સ્પર્શ પણ કરવાને સમર્થ થયા નહોતા. અમારી ધારણા ફેટલે અંશે યોગ્ય છે તે નીચેનું વૃત્તાંત વાંચવાથી સહજ જ ધ્યાનમાં આવશે.

દ્રૌપદીનું જન્મવૃત્તાંત વાંચવાથી માલમ પડશે કે તે કૌરવકુળનો વિનાશ કરવાને માટેજ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. દ્રોણાચાર્ય સાથે દુષ્ટરાજનો વૈરભાવ એજ યજ્ઞ કરવાનું મૂળ કારણ હતું. યાજ્ઞન કર્મદક્ષ યાજ્ઞ અને ઉપયાજ નામના બે વ્યક્તિઓએ દુષ્ટ રાજ પાસે પુત્રોષ્ઠિ યજ્ઞ કરાવીને અગ્નિનારાયણમાં આહુતિ આપતાંજ અગ્નિમાંથી દેવકુમાર જેવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામના પુત્રનો અને વેદીમાંથી સર્વાંગ સુંદર કૃષ્ણ નામની કૌરવકુળનો વિનાશ કરનારી કન્યાનો આવિર્ભાવ થયો. દ્રૌપદી દુરાત્મા કૌરવોના કાળ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ ધર્માત્મા પાંડવોની લક્ષ્મી સ્વરૂપ હતાં. વાસ્તવિક રીતે વિધાતાએ તહેમને પાંડવો માટેજ નિર્માણ કરેલાં હતાં. દ્રૌપદી બાલ્યાવસ્થાથીજ પાંડવોના સમાગમમાં રહ્યાં હતાં અને મરણ સુધી તહેમનાથી જુદાં પડ્યાં નહોતાં.

મન્થ વિધીને અર્જુને દુષ્ટતનયાને પ્રાપ્ત કરી ત્યાર પછી ભીમસેને પોતાનું અપૂર્વ બાહુબળ બતાવીને સમસ્ત રાજાઓને પરાસ્ત કર્યા. પછી બન્ને ભાઈઓ હરખાતા હરખાતા કુન્તાજી પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે “ માતા ! આજે તો એક રમણીય પદાર્થ ભિક્ષામાં મળ્યો છે. ” ભીમસેને ધરમાં પેસતાં આ શબ્દો હર્ષભેર કહ્યા. કુન્તાજી તે વખતે ધરમાં હતાં. તેઓ મન્થવેધની વાત જાણતાં નહોતાં, તેથી તહેમણે પોતાના હમેશના

નિતિરીવાજ પ્રમાણે કહ્યું કે, “ભાઈ! જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો સધળા મળીને ઉપભોગ કરજો. ત્યારપછી કૃષ્ણા ઉપર નજર પડી એટલે પરિતાપ કરતાં કહ્યું કે, “અરે મહેં તો બહુજ ખોટું કર્યું.” તે પછી થોડીવાર વિચાર કરીને કૃષ્ણાનો હાથ પકડી યુધિષ્ઠિર પાસે જઈને કહેવાં લાગ્યાં કે, “હે પુત્ર! આ મહારાજ પદની ડુંવરી છે. ભીમસેને મહારી પાસે આવીને તહેને લિક્ષા કહીને વ્યક્ત કરી, મહેં એને ન જોતાં આજ્ઞા કરી કે સધળા ભાઈઓ મળી સંપીને ઉપભોગ કરજો. દવે મહારં વાક્ય મિથ્યા પણ ન જાય, અને દ્રૌપદીને અધર્મનો પણ સ્પર્શ ન થાય એવો રસ્તો કાઢ. ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર કુન્તાજીનું વાક્ય સાંભળીને થોડીવાર વિચારમાં પડી ગયા; અને હેવટે અર્જુન અને અન્યાન્ય ભાઈઓનો મનોભાવ જાણી લઈને માતૃઆજ્ઞાનું પાલન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સધળા ભાઈઓને એકાંતમાં બોલવીને કહ્યું કે, માતાજીની આજ્ઞા પ્રમાણે દ્રૌપદી આપણા સધળાની ભાર્યી થશે.

રાજકુમારી દ્રૌપદીએ સારૂરે આવીને પાંડવના પરમ હિતેચ્છુ કૃષ્ણ અને બલરામનાં દર્શન કર્યાં. તેઓએ મન્દ્રવેધ થયા પહેલાં ભરમાવૃત અશ્વિની પેઠે લિહુકના વેપમાં દુંડાળુ વળીને બેઠેલા, પાંડવોને અનુમાનથી ઝોળખી કાઢ્યા હતા. ત્યાર પછી અર્જુનનું પરાક્રમ અને ભીમસેનનું બાહુબળ જોઈને તહેમની ખાત્રી થઈ હતી. ભીમ અર્જુનના ગયા પછી તેઓએ પાંડવોના રહેઠાણનો પતો ન મળ્યો, અને ત્યાં આવીને કુન્તાજીને પ્રણામ કરી પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. બળરામ અને કૃષ્ણ થોડી વાર સુધી વાર્તાવિનોદ કરીને મુકામે આપ્યા ગયા. આ પ્રમાણે દ્રૌપદીનો સમાગમ થતાજ પાંડવોને પોતાના પ્રિય મિત્રો અને હિતેચ્છુઓનો મેલાપ થયો. ત્યાર પછી દ્રૌપદીએ તેજ રાત્રિએ જે સુશીળતા બતાવી છે, તે પણ અસાધારણ છે. બાલ્યાવસ્થાથી ભોગવિલાસમાં ઉછરેલી રાજકન્યા દ્રૌપદીએ લિહુક પાંડવોની દૈન્યદશા જોઈ તહેમની ઉપર લેશમાત્ર પણ અનાદર કે તિરસ્કાર બતાવ્યો નહિ. તહેણે કુન્તાજીની આજ્ઞાથી ખુશીથી રંધનાદિ કાર્યો સમાપ્ત કરી તહેમને

ભોજન કરાવ્યું. ભોજન કરી રહ્યા પછી નકુળ અને સહદેવ જમીન ઉપર ઘાસ પાથરી તે ઉપર પોતાની પિછોડી પાથરી દક્ષિણ તરફ માથું કરીને સુઈ ગયા. કુન્તાજીએ તહેમના માથા આગળ, અને દ્રૌપદીએ પગ આગળ શયન કર્યું. દ્રૌપદીને પાંડવોની સાથે જમીન ઉપર અને તે પશુ તહેમના પગ આગળ સુવું પડ્યું. તે છતાં પણ તે લેશ માત્ર પણ દુઃખિત થયાં નહિ, અને તહેમની તરફ કોઈ પણ પ્રકારનું અસન્માન બતાવ્યું નહિ.

વ્યાસદેવજીએ દ્રૌપદીને પાંચ પતિ થયા તે ધર્મ વિરૂદ્ધ કહ્યું છે. તેમ તે વખતે એક નારીને એક કરતાં વધારે પતિ કરવાનો રીવાજ હોય એમ લોકાચારથી તેમજ ધર્માચારથી પણ સિદ્ધ થતું નથી. યુધિષ્ઠિર મહાનાજે કુન્તાજીના વાક્યનું પાલન કરવું એનેજ ધર્મ કહીને પાંચે ભાઈઓ સાથે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવાની હા ટહી હતી; પરંતુ દ્રુપદરાજ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે વેદ વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાને સંમત થયા નહિ. ત્યારે ભગવાન વેદવ્યાસે આવીને દ્રૌપદી અને પાંડવોના પૂર્વજન્મનું રહસ્ય સ્થમજીવીને તહેનો સંશય દૂર કર્યો છે. આખરે “દ્રૌપદી મહાદેવના વરદાનના પ્રભાવથી પાંચ પાંડવોને વરવાનેજ ઉત્તર થઈ છે” એમ જ્યારે દ્રુપદરાજની ખાત્રી થઈ ત્યારે તહેમણે વિધિ વિધાનથી પાંચે ભાઈઓ સાથે પાંચાળીનું લગ્ન કર્યું.

આ પ્રમાણે દ્રૌપદી સાથે લગ્ન થવાથી પાંડવોને ભાગ્યલક્ષ્મી પ્રસન્ન થઈ. શ્રી કૃષ્ણે તહેમને અનેક મણિમય અને સુવર્ણના અલંકાર અમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણ દાસદારી, ગજ, અશ્વ વગેરે વિવિધ અમૂલ્ય ઉપહાર આપીને સંતુષ્ટ કર્યા. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોના પુનર્જીવન અને લગ્નની વાત સાંભળીને બહુજ આનંદ પામ્યા, અને તહેમને હસ્તિનાપુર તેડી લાવવાને વિદુરજીને દ્રુપદરાજ પાસે મોકલ્યા. પાંડવો, કુન્તાજી અને દ્રૌપદી સાથે પરમ આદરપૂર્વક પોતાના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે કુટુંબકક્ષેશ નષ્ટ કરવાને તહેમને આડધું રાજ્ય સોંપી દીધું. એટલે પાંડવો જ્યેષ્ઠબંધુ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ખાંડવપ્રસ્થ ગયા. તહેમના આગમનથી ખાંડવપ્રસ્થ અલંકૃત અને સ્વર્ગના જેવું સુશોભિત થઈ ગયું. ઇંદ્ર જેવા મહાન ધનુર્ધર પાંડવોએ

તે નગરમાં નિવાસ કરીને ક્ષીમે ક્ષીમે હોની શોભામાં વધારો કર્યો. ક્ષીમે ક્ષીમે તેઓએ પોતાતા બાહુબળથી અનેક રાજા મહારાજાઓને હરાવીને અપૂર્વ મંત્રરત્ન સંપાદન કર્યો. કાળક્રમે કૃષ્ણની પ્રિય ભગિની અને અર્જુનની પ્રેમપત્ની સુભદ્રાને અભિષેકનું નામનો પુત્ર થયો. આ વખતે દ્રૌપદીને પણ માંસ પ્રાંતવેશી પાંચ પુત્રો હિસત થયા હતા. આ પ્રમાણે પાંડવો પોતાના બહોળા કુટુંબ સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં પ્રથમ સુખથી રહેવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી કૃષ્ણ અને અર્જુને, અસિનારાયણે આપેલા દિવ્યસ્થમાં બેસીને અને દિવ્યાસ્ત્ર ધારણ કરીને, દેવરાજરક્ષિત પાંડવન બાળાને અસિનારાયણને તૃપ્ત કર્યો. અપૂર્વ શિક્ષિત મય દાનવે, અર્જુનની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં એક મણિમાણિક્ય જડિત અસામાન્ય દિવ્ય સલામંડપ બનાવ્યો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના પ્રાકૃત્યથી પરવારી પોતાના લાઘવો સાથે આ રમણીય સલામંડપમાં દેવરાજ ઈન્દ્રની પેટે વિહાર કરવા લાગ્યા. ઋષિમહર્ષિઓ પાંડવો સાથે સલામંડપમાં બેસીને અતિ પવિત્ર કથાનું કીર્તન કરવા લાગ્યા. ક્ષત્રિય રાજાઓ સલામાં બેસીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. ગીતવિદ્યા વિશ્વારદ ગંધર્વરાજ ચિત્રસેન અને અર્જુનના મિત્ર તુંબરુ, ગંધર્વ અપ્સરા અને કિન્નરો સાથે સંગીત કરીને પાંડવોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા લાગ્યા. જે પ્રમાણે સ્વર્ગમાં દેવતાઓ બ્રહ્માની આરાધના કરે છે, તે પ્રમાણે તે વિરતીર્ણુ સલામંડપમાં બધા મહારાજા યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતા હતા.

આ પ્રમાણે પાંડવો ઐશ્વર્ય અને મહિમાથી ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થયા, એટલે ધર્મ રાજાએ રાજસુય યજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ ભીમસેન પાસે યુક્તિથી મગધરાજ દુરાત્મા જરાસંધનો વધ કરાવી અનેક રાજાઓને ત્રેહ્ના કારાગારમાંથી મુક્ત કર્યા. ત્યારપછી પાંડવો દિગ્વિજય કરવાને બહાર નીકળ્યા. ભીમસેને પૂર્વ તરફ, અર્જુને ઉત્તર તરફ, નકુલે પશ્ચિમ તરફ, અને સહદેવે દક્ષિણ તરફ વિજય મેળવીને સસાવરા પૃથ્વીમાં ધર્મરાજની આજ્ઞા વર્તાવી. સૂર્ય અને સૂર્ય જેવા પાંચ પાંડવો

એમ જ સૂર્યથી ધરણી મંડળ ઉદભાસિત થઇ ગયું. ત્યારપછી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ મહોન્મત ચેદિરાજ શિશુપાલનો વધ કરીને ધર્મરાજનો રાજ-સુયમસ પરિપૂર્ણ કર્યો. યુધિષ્ઠિર મહારાજને સાર્વભૌમ પદ આપવામાં આવ્યું. દશે દિશામાં પાંડવોનાં યશોગીત ગવાવા માડ્યાં અને તેઓ સૌભાગ્યની પરિસીમાએ પહોંચ્યા. પતિવ્રતા પાંચાલીના પુણ્યથી પાંડવતરે આ પ્રમાણે અપૂર્વ સૌંદર્ય અને શોભામાં વૃદ્ધિ પામ્યું.

પરંતુ અદૃષ્ટ ચક્રની પેઠે લમતું રહે છે. પાંડવોનું ભાગ્ય ચક્ર પણ વખતથી સાથે ફરી રીતે ફર્યું તેનું વર્ણન પૂર્વે વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. મહારાજ યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રના આમંત્રણથી શકુનિ સાથે છૂત રમવા તૈયાર થયા. ધૃત્ શકુનિએ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરને કપટથી પરાજીત કરી, હેમન્ત સર્વસ્વ લઇ લીધું. યુધિષ્ઠિરે શકુનિના ઉત્તેજનથી જ્ઞાનશૂન્ય થઇને ક્રમે ધન-સંપત્તિ, દાસદાસી, લાઇઓ અને પોતાની જાતને હારી જઇને છેવટે પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય એવી સર્વ શ્રેષ્ઠ અમૃત્ય રત્ન દ્રૌપદી તે પણ હોડમાં મુકી હેને હારી ગયા. દુરાત્મા દુઃશાસને પછી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી કુળવધૂ દ્રૌપદીનો ચોટલો પકડી સભામાં આણ્યાં. એ બીલસ દશ્ય જોઇને સકળ સભાસદો નીચું જોઇ રહ્યા. કર્ણ, શકુનિ, અને અન્યા-ય કૌરવો પોતાનો દુર્ણ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા. પાંડવોએ પોતાના સત્યનું પાલન કરવાને ધૈર્ય ધારણ કર્યું. દ્રૌપદીએ અનાથની પેઠે કંઈજાનનક સ્વરે રૂદન કર્યું, તે છતાં પણ કૌરવોનાં પાપાણુ હૃદય પિગળાં નહિ. આવા દુઃખની વખતે પણ પતિવ્રતા પાંચાળીએ પોતાના પતિની નિંદા કરી નહિ. ઉલટું “ મહાત્મા ધર્મરાજે સજ્જનોચિત ધર્મ પંથનુંજ અવલંબન કર્યું છે. હું મહારા સ્વામીના વાક્યમાં તેમના ગુણુ ભુલી જઇને કદી પણ દોષારોપણુ કરીશ નહીં ” એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

શુદ્ધિમતી પાંચાળીએ કૌરવોનો દુષ્ટ વિચાર સ્હમજી જઇને આ પહેલાં જ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેનો જવાબ મહાત્મા બીજમ પણ આપી શક્યા નહોતા. “ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કાના અધીશ્વર થઇને દ્રૌપદીને હોડ-માં મુકી છે? પાંચાલી જીતાયલી છે કે નહિ? ” એ પ્રશ્નો સમજાના

સમજાઈ ધૂમવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈપણ તે સૂક્ષ્મ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને સમર્થ થયું નહિ. વિકર્ણ અને વિદુરજીએ પોતાની કુદ્ધિ પ્રમાણે પાંચાળીના પક્ષનું સમર્થન કર્યું, પરંતુ નિર્ભજ કર્ણે તહેનું ખંડન કરી દુઃશાસનના દુષ્ટત્વને પુનઃ પુનઃ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. દુઃશાસન દ્રૌપદીના ચિર જીવ્હી જીવ્હી થાક્યો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની કૃપાથી દ્રૌપદીની લજ્જા રહી, અને દુરાત્મા લજ્જા પામીને દૂર ખેડો. સભ્યગણ દુઃશાસનને પિઠારી દ્રૌપદીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દ્રૌપદીએ પોતાના અધૈયિક ધર્મના અળથી પોતાના સતીત્વની રક્ષા કરી. સતીનો મહિમા જગતમાં જાહેર થયો !

ત્યાર પછી દુરાત્મા દુર્યોધનની દુર્મતિથી તે દૂતકોડાએ અતિશય નીચ લાવ ધારણ કરેલો. હોવાથી નાના પ્રકારના અપશુકનો થવા લાગ્યા. તત્ત્વવેત્તા વિદુરજી અને સતી ગાંધારી તે જોઈને ભયભીત થઈ ગયાં, અને ધૃતરાષ્ટ્રે સમજાવું વૃત્તાંત નિવેદન કરી, ભાવી આપત્તિનો ભાસ કરાવ્યો. ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનનો તિરસ્કાર કરીને પાંચાલીને સાન્ત્વના આપીને કહ્યું કે “હે દુષ્ટ તનયે ! તું મ્હારી સમસ્ત પુત્રવંધુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે મ્હારી પાસે ઇચ્છિત વર માગ.” તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું, “હે ભરતકુળ-પ્રદીપ ! જો આપ પ્રમુન્ન થયા હો તો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દાસત્વમાંથી મુક્ત થાય. આપના પુત્રો એ મહાત્માને કદી પણ દાસ ન કહે, અને મ્હારા પુત્રો દાસપુત્ર ન કહેવાય, એવું વરદાન આપો.”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, “હે કલ્યાણિ ! ત્હારા કહેવા પ્રમાણે હું યુધિષ્ઠિરને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરું છું. આ વખતે મ્હને ખીજું પણ એક વરદાન આપવાની ઇચ્છા થાય છે. તું ફક્ત એકજ વરદાન મેળવવાને યોગ્ય નથી.” સારે દ્રૌપદીએ કહ્યું, “હે મહારાજ ! તો ખીજા વરદાનમાં બીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવને મુક્ત કરો.”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, “હે નન્દિનિ ! હું ત્હારી પ્રાર્થના પ્રમાણે ત્હેમને પણ છુટા કરું છું. હવે ત્રીજું વરદાન માગી લે. આ જો વરદાન આપવાથી ત્હારો યથેષ્ઠ સત્કાર થયો હોય એમ મ્હને લાગતું નથી. તું મ્હારી

સમળી પુત્રવધૂઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.” ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું, “ હે ભગવાન્ ! અતિશય લોભ તે પાપનું મૂળ છે, અને એથી ધર્મનો નાશ થાય છે. માટે હવે હું ત્રીજું વરદાન માગીશ નહિ. તેમ વળી હું ત્રીજા વરદાનને યોગ્ય પણુ નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે વૈશ્યને એક વર, ક્ષત્રિય પત્નિને બે વર, રાજાને ત્રણ વર, અને બ્રાહ્મણને સો વરદાન લેવાનો અધિકાર છે. માટે હવે હું મહારા પતિને દાસત્વના દારૂણ પાંડમાંથી ઉગારીને ત્હેમના પુણ્ય કર્મની સમભાગી થઈનેજ સંતોષ પામીશ.” આ પ્રમાણે પુણ્યશીળા દ્રૌપદીએ પાંડવોને દાસત્વમાંથી છોડાવ્યા. દુરતર જળ પ્રવાહમાં ભુલતાં પાંડવોને પાંચાળીએ તરણી (નાવરૂપ) થઈ ઉદ્ધાર કર્યા.

ત્યાર પછી પાંડવો ફરીથી ઘતમાં હારી જઈને વનવાસ નીકળ્યાં ત્યારે પણુ દ્રૌપદી ત્હેમની સાથે ગયાં. જે સાધવી સતી સુખમાં પતિની નિયમિત પૂજા કરતાં હતાં તે ધૈર્ય દુઃખમાં ત્હેમની પરિચર્યા કરીને ત્હેમને સંતોષ આપવા લાગ્યાં. દ્રૌપદીને પાંડવો સાથે વનવાસજવાને તૈયાર થયેલાં જોઈને ક્રુન્તાણ, શોકથી વિહ્વળ અને બ્યાકુળ થઈને ગદ્ગદ કંઠ કહેવા લાગ્યા “ હે વત્સે ! દુઃખ જોઈને શોક કરીશ નહિ. તું સ્ત્રીધર્મ સદમજે છે, ત્હારી સુશીલતા અને સદાચારથી ઉભય કુળ પાવન થયાં છે. તને કાંઈ કહેવું પડે એમ નથી. હે દ્રુપદતનયે ! કૌરવો પરમ ભાગ્યવાન છે કે તેઓ ત્હારા ક્રોધાનળથી ભસ્મ થયા નથી. હું હમેશાં ત્હમણે શુભ ઇચ્છીશ, સખેથી ગમન કરો. ઈશ્વર સકળવિધોનાં નિવારણ કરશે. અદ્યત્ને બળવાન બળીને બુદ્ધિમતી સ્ત્રીનું મન કદીપણુ વિકૃત થતું નથી. તું ગુરૂજન અને ધર્મની સેવા કરીને સુખી થઈશ એમાં લેશ માત્ર પણુ સંદેહ નથી. વનમાં સર્વદા સહદેવની રક્ષા કરજે. એને લેશ માત્ર પણુ દુઃખ થાય નહિ.” દ્રૌપદી સમજાવે અને છુટે અંબોડે, સાસુનાં ઉપદેશપ્રદ વચનો સાંભળીને ત્હેમને પણે લાગ્યાં, અને ત્હેમના આશીર્વાદ લઈને ચાલવા માંડ્યું. ત્યાર પછી પુત્રવત્સલ ક્રુન્તાણ, પાંડવોને વસ્ત્રાલંકારનો ત્યાગ કરી મૃગચર્મ ધારણ કરી લજ્જાથી જમીન સ્હામું જોઈને ગમન કરતા જોઈને કેરૂણાજનક વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગ્યાં. વિદુરજી પણુ પાંડવોની દુર્દશા જોઈને

અતિશય દુષ્કિત થઇ ગયેલા હોવા છતાં પણ પીરજ સમી કુન્તાજીને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. પાંડવોએ ત્હેમને પ્રણામ કરીને વન તરફ ચાલવા માંડ્યું. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કપડાં વતી પોતાનું મુખ ઢાંકીને અને બીમસેને પોતાના ખન્ને વિશાળ બાહુ તરફ જોતાં જોતાં શહેરનો ત્યાગ કર્યો અર્જુન વિષણુવદને ધૂળ ઉરાડતો ઉરાડતો ત્હેમની પાછળ ગયો. અને સહદેવ શોકાતુર થઇને, અને પરમ સુંદર નકુલ વિચાર કરતો કરતો વડીલ બંધુઓની સાથે ગયો. સુકુમારી દ્રુપદતનયા પોતાના કેશ કલાપથી મુખમંડળને ઢાંકી દઇને રૂદન કરતાં કરતાં પતિની પાછળ ધસડાવવા લાગ્યાં. પુરોહિત ધૌમ્ય ઋષિ યામ્ય, સામ, અને રોદ્ર મંત્રોનું ગાન કરતા કરતા ત્હેમની સાથે ગયાં.

દ્રૌપદી પાંડવો સાથે કેવો વ્યવહાર રાખતાં હતાં તે જાણવાને વાચક વર્ગને ઉત્કેષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ વિષયમાં અમે દ્રૌપદીએ સ્વમુખે સત્યભામાએ કાંઈ કહ્યું છે તેનુંજ વર્ણન કરીએ છીએ. અરણ્ય પ્રવાસી પાંડવો તીર્થયાત્રા કરતા કરતા ગંધમાદન પર્વત ઉપર અર્જુનને મળીને કામ્યકવનમાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે એક દિવસ મહાત્મા કૃષ્ણ સત્યભામાને તેડીને ત્હેમને મળવાને આવ્યા. બધા લાંબા સમય પછી કૃષ્ણ પરમાત્માનાં દર્શન થવાથી પાંડવો બહુજ ખુશી થયા. તે વખતે મહર્ષિ માર્કંડેય અસંખ્યની વિવિધ વાતો, અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંત શ્રવણ કરાવીને ત્હેમને આનંદ આપતા હતા. મહાભારતની અતિ ઉત્કૃષ્ટ નીતિકથા માર્કંડેય સમસ્યા નામે ઓળખાય છે. પાંડવોએ વિચિત્ર આખ્યાન માળા શ્રવણ કરીને પ્રિય વર્ગ સાથે સુખપૂર્વક એકા છે તે વખતે દ્રૌપદી અને સત્યભામા પર્ણકુટીમાં ગયાં, અને બધા દિવસે મેળાપ થયાથી પરમ પ્રસુદ્ધિત ચિત્તે એકજ આસન ઉપર બેસીને પરસ્પર કુશળ સમાચાર પુછીને વાર્તાવિનોદ કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ અને યદુવંશ સંબંધી અનેક વાતો નીકળી. થોડી વાર પછી સત્યભામાએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે “હે દ્રૌપદી ! ત્હેમે લોકપાળના જેવા સુંદર શરીરના મહાવીર પાંડવો સાથે કેવી રીતે વર્તે છે ? તેઓ કહી પણ ત્હમાશ ઉપર ગુસ્સે થતા નથી, અમે વળી એવા તો વશીભૂત થઇ ગયા

“હે ત્હમ્હારા સિવાય બીજી કોઈપણ સ્ત્રીની ઈચ્છા પણ કરતા નથી, તેનું કારણ શું?”

સત્યભામાની વાત સાંભળીને પતિવ્રતા દ્રોપદી કહેવા લાગ્યા કે—હે સત્ય-ભામા ! હું મહાત્મા પાંડવો સાથે કેવી રીતે વર્તું છું તે શ્રવણ કરે—

“હું કામ, ક્રોધ અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને પાંડવોની અને અન્યાન્ય સ્ત્રીઓની સતત પરિચર્યા કરું છું. જરાએ અભિમાન ન કરતાં ત્હમ્હની તરફ પ્રેમ બતાવીને અનન્ય અને ત્હમ્હની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું. દુર્વાક્યથી તેમજ દુષ્કૃત્યથી સતત દૂર રહીને, સૂર્ય સમ તેજસ્વી પાંડવોની સેવા કરું છું. હું કદી પણ રોષ કરતી નથી, તેમ રીસાતી પણ નથી. હું કોઈ પણ પરપુરુષને—પછી તે ગમે તો દેવ હોય, યા ગંધર્વ કે પરમ સુંદર યુવાન પુરુષ હોય તોપણ—મ્હારા મનમાં સ્થાન આપતી નથી. હું કદી પણ પાંડવોના જન્મ્યા પહેલાં જન્મતી નથી. તેઓ જ્યારે ક્ષેત્ર, વન અથવા ગામથી પાછા ઘેર આવે છે ત્યારે ત્હમ્હને જળપાનાદિ આપીને શાંત પાડું છું. વળી હું હમેશાં ધરનો બધો ધંધો મથાર્ય રીતે કરું છું, ધરને સાફ કરવું, વાસણો અજવાળવાં, રંધિવું, જમાડવું, વગેરે ગૃહકાર્યો હું સ્વહસ્તે કરું છું. તેમ ધાન્યની પણ રક્ષા કરું છું. દુષ્ટ સ્ત્રી સાથે કદી પણ સહવાસ રાખતી નથી, તિરસ્કારનાં વચનો કદી પણ ઉચ્ચારતી નથી. બધાને અનુકૂળ વર્તીને ઉદ્યોગમાજ સમય ગાળું છું. પરિહાસ્યના સમય વિના હાસ્ય, અને બારણા આગળ, અજાણ્યા સ્થાનમાં તેમજ પર્ણકુટિની બહાર નિવાસ કરતી નથી. અતિશય હાસ્ય, અને અતિશય રોષનો ત્યાગ કરીને પતિની સેવા કરું છું. ત્હમ્હના વિના મ્હને એક ક્ષણ પણ શાંતિ વળતી નથી. સ્વામી કાર્યપ્રસંગે બહાર ગયા હોય તો પુષ્પ અને લેપનનો ત્યાગ કરીને વ્રત ઉપવાસ કરું છું. પાંડવો જે પદાર્થનો ત્યાગ કરે અને જે પદાર્થનું સેવન તથા ભોજન ન કરે, તેનો હું પણ પરિત્યાગ કરું છું, અને ત્હમ્હની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને ત્હમ્હનું હિતાનુષ્ઠાન કરું છું.

“હે બંદી ! મ્હારા મત પ્રમાણે પતિનો આશ્રય લેવો એજ સ્ત્રીનો

સનાતન ધર્મ છે, પતિ એજ સ્ત્રીનો પરમેશ્વર છે, અને સ્ત્રીનાથીજ તહેની મુક્તિ છે, માટે તહેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ બહુજ પાપનું કામ છે. હું પાંડવોની પહેલાં શયન તથા આહાર કરતી નથી. તેમ તહેમની આજ્ઞા સિવાય કદી પણ અલંકાર ધારણ કરતી નથી. હું પ્રાણતિ પણ મ્હારી સાસુની નિંદા કરતી નથી. મ્હારાં સાસુજીએ ગૃહકાર્યમાં મ્હને જે ઉપદેશ આપ્યો છે, અને ભિક્ષા, બલિ, શ્રાદ્ધ અને ગુરુજનની પૂજા વગેરે જે કાંઈ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મોચિત્ત કર્મો મ્હારા મનમાં જાગૃત કર્યા છે, તે સ્મરણનું હું યથાર્થ રીતે પ્રતિપાલન કરું છું. ઇદ્રમ્પ્રસ્થમાં હું દરરોજ વીર-માતા કુન્તાજીને સ્વહરતે, અન્નપાન અને અમ્બાદન આપીને તહેમની શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરતી હતી, કદી પણ તહેમના કરતાં સાડે ભોજન જમતી નહિ. તેમ વસ્ત્રાલંકારો પણ ધારણ કરતી નહિ. જે વખતે મહારાજા યુધિષ્ઠિર દરરોજ હજારો બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતા હતા, તે વખતે મહારાજા પાસે નૃસ્ય ગીતવિશારદ હજારો દાસીઓ હતી, અને તે પણ અમૂલ્ય માળા અને ચંદનથી વિભૂષિત અને સર્વદા દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી અલંકૃત રહેતી હતી. અગણિત દાસદાસીઓ નિરંતર અતિથિને ભોજન કરાવતાં હતાં. અસંખ્ય અશ્વો અને હરિતઓ ધર્મરાજની પાછળ ફરતા હતા. તેમ ગાયો અને બેંસો પણ અસંખ્ય હતી. હું તે સ્મરણનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતી હતી. મ્હારી ઉપર તે સમગ્રો ભાર નાખીને પાંડવો પોતાના ધર્માનુષ્ઠાનમાં મગ્યા રહેતા હતા. હું સમગ્રા સુખનો ત્યાગ કરીને અહર્નિશ તે દુર્વહ ભાર વહન કરતી હતી. હું એકલી સાગર જેવા નિધિ-રાજાલંકાર ઉપર દેખરખ રાખતી હતી. રાત્રી દિવસને સમાન ગણીને અને બૂખ અને તરસને સંહારી બનાવીને હું સતત પાંડવોની સેવા કરું છું. હું તહેમનો પડનો બોલ ઉઠાવી લઉં છું. અને તહેમની દરેક આજ્ઞાનું પાલન કરું છું. રાત્રિના જ્યારે તે બધા શયન કરે છે ત્યાર પછીજ હું શયન કરું છું. આ પ્રમાણે મ્હારી સતત સાવધાનતા, કાર્યદક્ષતા અને શુશ્રુષા જોઈને પાંડવો મ્હારે વશ થઈ ગયા છે. હે જ્ઞેન ! હું પતિને વશ કરવાનો આ વહીવટી મંત્ર જાણું છું. તેનાથીજ મ્હેં પાંડવોને વશ કર્યા છે. પરંતુ

અસહ્યારવાળી—કુલટાઓની પેઠે કદી પણ હું કુબ્યવહાર કરતી નથી, અને તેમ કરવાની અભિલાષા પણ રાખતી નથી.”

દ્રૌપદીનો અતિથિ સત્કાર જગપ્રસિદ્ધ છે. દુર્વાસાને પારણ્યા કરાવી તેમણે પોતાની અતિથિ સત્કારની પરાકાષ્ટા પ્રદર્શિત કરી છે. દુર્વાસા મુનિએ દુર્વૈધનના આતિથ્યથી પરિતૃપ્ત થઇને તેના અનુરોધથી અસમયે પાંડવોના અતિથિ થવાનું વચન આપ્યું હતું. એક દિવસ પોતાનું વચન પાળવાને દક્ષ હજાર શિષ્યો સાથે ખપોરે પાંડવો અને દ્રૌપદી જમી રહ્યા પછી દુર્વાસા મુનિ તેમના આશ્રમ ઉપર જઇ ચડ્યા. ધર્માત્મા પાંડવોએ અતિથિઓનો યોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો, અને આસન આપી અર્ધપાશ્વથી પૂજન કર્યું. ત્યાર પછી ધર્મરાજએ હાથ જંકીને કહ્યું કે, ભગવન્ ! જલદીથી સ્નાનાહનીકથી પરવારીને આવી પહોંચો ? ” ધર્મરાજનું વચન સાંભળીને ‘ એ કેવી રીતે, મહને અને શિષ્યોને ભોજન કરાવશે ’ એનો વિચાર કરતા કરતા મહર્ષિ શિષ્યવૃંદ સાથે સ્નાન કરવાને ગયા.

આજી તરફ આતિથ્યપરાયણા દ્રૌપદી મહર્ષિ અને તેમના શિષ્યોને ભોજન કરાવવા અન્નને માટે વિચારમાં પડી ગયા અને જ્યારે કાંઈ પણ ઉપાય ન મળ્યો ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. “ હે કૃષ્ણ ! હે વાસુદેવ ! હે દેવુકીનંદન ! હે ગોપીનાથ ! હે જગન્નાથ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે ચરણાગત વત્સલ ! હું આપનેજ શરણે છું. કૃપા કરીને અમારું રક્ષણ કરો. હે વિપદભંજન ! પહેલાં જે પ્રમાણે કુદ દુઃશાસનથી મને ઊગ્રવી છે, તેજ પ્રમાણે આ વિપત્તિમાંથી પણ ઉમારો ! ” દ્રૌપદીની સ્તુતિ સાંભળતાં જ અકાંતવત્સલ ભગવાન સોડમાં સુતેલા રૂઢ મિથુનો પરિત્યાગ કરીને સત્ત્વે તે અનંત આવી પહોંચ્યા. દ્રૌપદીએ કૃષ્ણ પરમાત્માને જોઇને આનંદથી દુર્વાસા મહર્ષિનું આવાગમન નિવેદન કર્યું. કૃષ્ણે કહ્યું, ‘ હે દ્રૌપદી ! મહને બહુજ બૂબ્બે લાગી છે. પહેલાં મહને કાંઈ આવતું આપ અને પછી બીજા સત્ત કરે. ’ શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને

દ્રૌપદીએ બળ્લભથી નીચું જોઇને કહ્યું, “ભગવન ! હું બોજન કરું છું ત્યાં સુધી સુર્યદેવની યાળી અન્નથી પરિપૂર્ણ રહે છે પરંતુ આજે મહે હતભાગિણીએ બોજન કરી લીધું છે, તેથી કાંઈ રહ્યું નથી.” ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું, દ્રૌપદી ! હું ક્ષુધાથી અત્યંત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો છું, માટે પરિહાસ કરવો મુકી દો. જલદી જાવ, અને એ પ્રાણ લાવીને મહેને બતાવો.” હવે દ્રૌપદી લેમની આજ્ઞાનું ઉકાશન કરી શક્યા નહિ. તેથી પશું કુદીમાં જઈને યાળ લાવી બતાવી. સહભાગ્યે તે યાળના કાના ઉપર જરી સાક ચોટી રહ્યું હતું. વાસુદેવે તે ખાઈને દ્રૌપદીને કહ્યું કે “આનાથી વિચારમાં તૃપ્ત થયા.” ત્યાર પછી થોડીવાર રાહ જોઇને ભીમસેનને કહ્યું કે, તમે જલદીથી વ્રજભૂમિને બોજન કરવા તેડી લાવો.

આ વખતે દુર્વાસા ઋષિ નદીમાં સ્નાન કરતા હતા. સ્નાન કરીને પાણીમાંથી બહાર નીકળીને સંકળા સિંધ્યે જાણે ઇચ્છિત પદાર્થ જમીને તૃપ્ત થયા હોય તેમ ઝોડકાર ખાવા લાગ્યા, અને દુર્વાસા પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે, હે ગુરુ ! અમે મહારાજા યુધિષ્ઠિરને રસોઇ તૈયાર કરવાનું કહીને આવ્યા છીએ, પરંતુ હમણાં અમે એવા તો તૃપ્ત થઈ ગયા છીએ કે જરાપણ આહાર કરીશું નહિ. હવે ધર્મરાજની રસોઇ જમડશે તેનું શું કરવું !” સિંધ્યોનું કથન સાંભળીને દુર્વાસા ગભરાયા અને રસોઇ જમડવાથી પાંડવો ગુસ્સે થશે, અને ક્રોધાગ્રે શાપ પણ આપશે, એ ભયથી સિંધ્યોને ત્યાંથી એકદમ પલાયન કરી જવાની સલાહ આપી. દુર્વાસાની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ દશે દિશામાં નદાસવા લાગ્યા.

ભીમસેન નદી કિનારે મુનિઓને ન જોવાથી લેમને આમ તેમ શોધવા લાગ્યો, અને તપાસ કરતાં દુર્વાસા મુનના પલાયન કરી જવાના સમાચાર સાંભળી પાછા આવી યુધિષ્ઠિર મહારાજને સમસ્ત વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. ત્યાર પછી પણ થોડીવાર રાહ જોવા લાગ્યા અને દુર્વાસા છેક દિવા વખતે એકાએક આવીને ઉભા રહેશે તો આપણે શું કરીશું !” એવા અનેક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યા.

ધીમાન્ વાસુદેવે ચિન્તાપરાયણ પાંડવોને ધીમે ધીમે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખતા બેઠને કહ્યું, “હે પાંડવો! ધર્મીજાએ કોષિષ્ટ દુર્વાસાથી આપત્તિ-
માં અમલી પ્રકવાના બયથીજ મ્હને સંભાર્યો હતો, અને હું પણ તેથીજ એકદમ આબ્યો છું. પરંતુ હવે બય રાખવાનું કારણ નથી. દુર્વાસા અને ત્હેમના શિષ્યો ત્હેમારા તેજથી બય પામીને ક્યારનાએ પલાયન કરી ગયા છે. જે ધર્મપરાયણ છે તેને કોઈ પણ સતારી થકતું નથી. હે ધર્માત્મા પાંડવો! ત્હેમાર કલ્યાણ થાઓ, હવે હું પણ જઈ છું. “દ્રૌપદી અને પાંડવો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વચનથી શાન્ત થઈને કહેવા લાગ્યા કે, “હે ગોવિંદ! દરિયામાં હુબતાં માણસને હોડી મળે તેજ પ્રમાણે આ ભવ-
સિંધુમાં અમે ત્હેમને મેળવીને આ વિપત્તિમાંથી બચી ગયા છીએ. હવે ખુશીથી ઘેર પધારો.” ધર્મપરાયણ પતિવ્રતા દ્રૌપદીએ આ પ્રમાણે અભૌ-
તિક ધર્મબળથી આતિથ્ય ધર્મનું પરિપાલન કરી પાંડવોને આવાં આવાં અનેક વિષમ સંકટમાંથી ઉગાયા છે.

૬. યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા.

(પાંડવોનું મૃગ્યા રમવા જવું-કામ્યક વનમાં જયદ્રથનું આવી પહોંચવું અને દ્રૌપદીને જોઈ મોહિત થવું-કાટિકાસ્ય અને દ્રૌપદીનું સંભાષણ-જયદ્રથનું દ્રૌપદી પાસે આવવું અને તેમને પોતાની સાથે આવવા સમજાવવાં-દ્રૌપદીનો ઉત્તર-દ્રૌપદીનું હરણ-પાંડવોને મૃગયામાં અપશુકન થવા-પર્ણકુટીએ આવી દ્રૌપદી હરણના સમાચાર સાંભળવા અને જયદ્રથની પુઠ પકડવી -દ્રૌપદીએ કરેલું પાંચે પાંડવોનું વર્ણન-દ્રૌપદીનો ત્યાગ કરી જયદ્રથનું ન્હાસવું-છવટે લીમ અને અભ્યુનને હાથે પકડાઈ ધર્મ-રાજ પાસે આવવું-ધર્મરાજની અપૂર્વ ક્ષમા.)

જ્યારે પાંડવો કામ્યક વનમાં નિવાસ કરતા હતા, ત્યારે એક દિવસ પાંચ ભાઈઓ દ્રૌપદીને આશ્રમમાં રાખી મૃગયા રમવાને ગયા હતા. તે દરમ્યાન સિંધુદેશાધિપતિ જયદ્રથ વિહાર કરવા માટે, અનેક રાજા મહારાજા અને સૈનિકો સાથે કામ્યક વનમાં આવી પહોંચ્યો; અને દૂરથી પાંડવ ત્રિયા દ્રૌપદીને, પોતાના રૂપના પ્રભાવથી વનપ્રદેશને દિપાવતી, આશ્રમના દાર પાસે ઝેડેલી જોઈ. જયદ્રથ દ્રૌપદીનું અસામાન્ય રૂપ લાવડુમ જોઈને મોહિત થઈ ગયો, અને પોતાના સહચર કાટિકાસ્યને પુછવા ભાગ્યો કે, “હે સખે! આ સર્વોગ સુંદર સ્ત્રી કોનું ઘર શોભાવે છે? અરે એ સ્ત્રી છે, અપ્સરા છે, કે દેવકન્યા છે, તે પણ જણાતું નથી. તું એક દમ જઈને ત્હેની તપાસ કરી આવ. એની સાથે વિહાર કરવાની અને રાજધાનીમાં લઇ જવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.”

જયદ્રથનો આગ્રા પ્રભાણે કાટિકાસ્ય, શિયાળવું જેમ વાધણની આજ્ઞા

કરે તેમ, દ્રૌપદીની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો, “ હે સુલોચના ! તું કોણ છે ? આ નિર્જન પ્રદેશમાં તું કેના આશ્રમમાં રહે છે ? ત્હારું અસામાન્ય રૂપ લાવણ્ય જોઈને તું માનુષી સ્ત્રી હોય એમ લાગતું નથી. માટે ત્હારા સર્વિશય પરિચય આપીને ત્હારું કૌતુહલ શાંત કર. હું સુરથ રાજાનો પુત્ર છું. ત્હારું નામ કાટિકાસ્ય છે. ત્હારી સાથે જે અન્યાન્ય રાજા મહારાજાઓ આ ઉપવનમાં વિહાર કરવાને આવ્યા છે, તેમાં મહારાજા જયદ્રથ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ છે. લોકોને મ્હોડે ત્હોં એમનું નામ અવશ્ય સાંભળ્યું હશે. એ મહા-પુરુષ દેવગણ પરિવૃત દેવરાજ ઇન્દ્રની પેઠે ત્રિગર્ત, સૌવીર, અને સિંધુ દેશના મહાવીર રાજકુમારો સાથે આ સ્થાનમાં આવેલા છે. ” દ્રૌપદીએ કાટિકાસ્યનું કથન સાંભળીને સંજ્ઞા અને મર્યાદાપૂર્વક કહ્યું, “ હે રાજકુમાર ! ત્હમારી સાથે એકાંતમાં વાતચિત કરવી એ ત્હારા જેવી સ્ત્રી માટે નિર્તાત અનુચિત છે. પરંતુ આ સ્થાનમાં ત્હમારા વાક્યનો ઉત્તર આપે એવું કોઈ પણ નહિ હોવાથી, અને ત્હમે મહારાજા સુરથના પુત્ર કાટિકાસ્ય તરીકે પરિચય કરાવો છો તો હું ત્હમને યોગ્ય ઉત્તર આપું છું. ” એમ કહીને દ્રૌપદીએ પોતાના પિતાના અને પતિના નામથી પોતાનો પરિચય કરાવ્યો, અને કાટિકાસ્યનું આતિથ્ય કરવાને પશુશાળામાં પ્રવેશ કર્યો.

કાટિકાસ્યે જયદ્રથ પાસે જઈ દ્રૌપદીનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. જયદ્રથ, કાટિકાસ્યનું વચન સાંભળીને ‘ હું દ્રૌપદી જોઈ આવું ’ એમ કહીને પાંડવોના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી દ્રૌપદીને સંજોધીને બોલ્યો, “ હે દ્રૌપદી ! કેમ કુશળ છો ને ? ત્હમારા પતિ, તેમજ બંધુ બાંધવો પણ કુશળ છે ને ? ” સરસ હૃદય દ્રૌપદીએ જયદ્રથને અતિથિ જાણીને ત્હોના રાજ્ય, કોશ અને સૈન્યની કુશળ વાર્તા પૂછી, અને ભાર પછી પતિની કુશળતાના સમાચાર કહીને કહ્યું કે “ હે રાજપુત્ર ! આ પાછ અને આસન મ્હણ્ય કરો. પાંડવો મૃગયા રમવાને ગયા છે તે હમણાંજ આવતા હશે. ત્હમને જૂઝ પણ લાગી હશે તો મૃગમાંસ લઈને લાજરી કરો. પાંડવો આવેથી આપનું યોગ્ય આતિથ્ય કરીશ. ”

જ્યદ્રથે કહ્યું, “ હે દ્રૌપદી ! હું તારા ચતુરથી પ્રસન્ન થયો છું. આ નિર્ધન અને દત્તાત્રેય અરણ્યવાસી પાંડવોનો પરિત્યાગ કરીને તારા રથમાં બેસ. તું મ્હારી ભાયા યદ્યપે, મ્હારી સાથે સમસ્ત સિંધુ ને સૌવીર રાજ્ય પરમ સુખથી ભોગવી શકીશ. ”

કુપદત્તનવા પાંચાળી, જ્યદ્રથનું હૃદયકંપન વાક્ય શ્રવણ કરીને ભ્રમર ઢાવી તેનો તિરસ્કાર કરતાં બોલ્યા, “ હે દુરાત્મન ! તું તહને લજ્જાની ? હવે પછી આવા શબ્દો ફરીથી ઉચ્ચારીશ નહિ, ” જ્યદ્રથ આથી ક્રોધી નહિ. તેણે હઠ ઓળંગવા માંડી, તેથી દ્રૌપદીએ પાંડવો આપણે ત્યાં સુધી સમય ગાળવાને મિથ વાક્યથી તે દુરાત્માને પ્રલોભિત કરાવ્યાં. થોડી વાર પછી ક્રોધાન્વિત થઇને ફરી જ્યદ્રથને કહ્યું, “ અરે મુઠ શું તું સ્વધર્મ નિરત, મહેંદ્રતુલ્ય પરાક્રમી, યદ્યપે રાક્ષસ અને તાઓથી પણ અભ્યેય (નહિ હતાય એવા) યશસ્વી પાંડવોની નિંદા કરતાં લજ્જાવો નથી ? સજ્જન માણસ કદી પણ પરમપૂજ્ય, ધર્માત્મા ભવાસી અને ગૃહસ્થ તપસ્વીને કટુવચન કહેતો નથી. પામર અને દુરાત્મા જ તે પ્રમાણે કરે છે. ” એમ કહીને દ્રૌપદીએ પાંડવોના અદ્ભુત રત્નનું વર્ણન કરી પાપાત્મા જ્યદ્રથને ભય બતાવવા માંડ્યો. પરંતુ પારે દુરાત્મા તેથી પણ ડર્યો નહિ અને ઉત્તરોત્તર વધારે મર્યાદા લેવાપેતા. “ ત્યારે દ્રૌપદીએ ક્રોધથી કહ્યું “ હે મુઠ ! હું પાંડવો સિવાય અન્ય કોઈ પણ પુરુષને મ્હારા મનમાં સ્થાન આપતી નથી. તું મ્હારા ચતીત્વથી હમણાંજ પાંડવોના હાથે યમ દ્વારમાં પહોંચી જઈશ. તું મ્હારે કશું કરીને પણ ફાવેલો કાઢીશ નહિ. હું કુરુક્ષેત્રભવ પાંડવોની સાથે. ” કામ્યક વનમાં આવી રહેલી છું. ”

દ્રૌપદી આ પ્રમાણે કહીને પાંડવોની વાટ બેઠી લાગી, પરંતુ પાંડવો જ્યાં નહિ. હવે ધૈર્ય રહ્યું નહિ, અને તેથી ક્ષણભર તેમની ઉપર પણ રસ્કાર થયો. તેણે જ્યદ્રથને પોતાના શરીરને સ્પર્શ કરવાને નિષેધ દેતી પુરોહિત ધૌમ્ય ઝુનિને બૂમ પાડી. દુરાત્મા જ્યદ્રથે દ્રૌપદીના નિષેધન ગણકારતાં તેમના લુગડાનો છેડો પકડ્યો, અને વારંવાર બળપૂર્વક

ખેંચવા લાગ્યો. આખરે દ્રૌપદી, નિતાંત નિરૂપાય થઇને ધૌમ્યના ચરણમાં પડીને સિંધુરાજના રથમાં બેઠાં. મહર્ષિ ધૌમ્યે જ્યદ્રથના નિર્દિત કાર્ય માટે ત્હેનો અતિશય તિરસ્કાર કર્યો પરંતુ જ્યદ્રથે તેને પણ ન ગણકારતાં એકદમ સૈન્ય સાથે ચાલવા માંડ્યું.

આ તરફ પાંડવો જુદી જુદી દિશાઓમાં મૃગયા કરવા જઇને નાના-વિષ વનપશુઓનો સંહાર કરીને પાછા એઠાં થયા. તે વખતે મહારાજ યુધિષ્ઠિર પક્ષિઓના કશું વિલાપ, અને અન્ય-અન્ય અપશુકનો સાંભળીને અતિશય ઉદ્વિગ્ન થિતે બીમાળું નાદિને કહેવા લાગ્યા કે, “ જુઓ, જુઓ, કાગડાં અને શિયાળ વગેરે અશુભ સ્વચક્ર જીવજંતુઓ મહારી પાસે આવીને ભીષણ શબ્દ કરે છે. નિશ્ચય કાર્ષ્ઠ ઉત્પાત થયો છે. પાપાત્મા કૌરવોએ આપણી ગેરહાજરીનો લાભ લઇને આશ્રમમાં આવી દ્રૌપદીને પીડા કરેલી હોવી જોઈએ, માટે હવે શીઘ્ર આશ્રમ તરફ ચાલો. ” એમ કહીને તેઓએ જસભેર આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડ્યું, અને જોતજોતામાં આશ્રમ પાસે આવી પહોંચ્યા. આવીને જુએ છે તો દ્રૌપદીની દાસી ધાત્રેવિકા બેઠી બેઠી રૂદન કર્યા કરે છે. સારથી ઇન્દ્રસેને રથમાંથી ઉતરી ધાત્રેવિકા પાસે જ્યદ્રથે કરેલાં દ્રૌપદીના હરણની વાત સાંભળી તે વાત પાંડવોને વિદિત કરી, તે સાંભળીને પાંડવો, અતિશય ગુસ્સે થઇને જ્યદ્રથને ત્હેના દુષ્કર્મનો બદલો આપવાને વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકાર આજે મર્જના કરતા કરતા ધાત્રેવિકાએ બતાવેલી દિશા તરફ દોડ્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે જનુઓના પગથી ઉડતી ધૂળ જણાઇ અને થોડે દૂર ધૌમ્ય ઋષિને “ જલદીથી આવો, જલદીથી આવો ” એવી બૂમો પાડતા સાંભળ્યા. આણી તરફ સમસ્ત રાજપુરુષો ધૌમ્યને સાન્ત્વના આપતાં કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજ ! આમ બસ્ત થયાનું કારણ નથી. આપ પણ ખુશીથી અમારી સાથે ચાલો. ”

હરથી પાંડવોના રથના ખણખણાટ સાંભળીને જ્યદ્રથના સૈન્યે દોડવા માંડ્યું. પાંડવો, જ્યદ્રથ અને તેના રથમાં બેઠેલાં દ્રૌપદીને જોઇને ત્હેની

તરફ એવો તો મારો અભાવવા લાગ્યા કે, તે જોધને શત્રુઓના અંતઃકરણ અતિશય હાયનીત થઇ ગયાં, અને તેઓ પોતાના આર્ગની દિશા પણ ભૂલી જવા લાગ્યા. રાજા જયદ્રથ પાંડવોના રથની ધ્વજનના અગ્રભાગ જોધને ઉત્સાહ ભંગ થવા છતાં ધૈર્ય રાખીને દ્રૌપદીને પૂછવા લાગ્યો કે, “હે દ્રૌપદી ! જો, જો, થોડે દૂર પાંચ રથ આવતા જણાય છે. મને લાગે છે કે ત્હારા પતિજ આવતા હશે, મારે ત્હેમનો એક પછી એક પરિચય આપ. ”

દ્રૌપદીએ કહ્યું, “ અરે મુઠ ? તું, મ્હારે હરણ કરી-અતિદારણ આયુઃક્ષયકર ક્રમ કરી-પાંડવોનો અપરાધી થયો છું, તો હવે ત્હેમનો પરિચય મેળવોને શું કરીશ ? ધર્મરાજને અને બીમાર્જીન આદિ અન્ય પાંડવોને જોધ મ્હારો કલેશ દૂર થયો છે. હવે હું ત્હારાથી લેશ માત્ર પણ ડાલી નથી, તે જે પૂછ્યું છે, તેના ધર્મ પ્રમાણે હું ઉત્તર આપું છું તે સાંભળ:—

“ જેની ધ્વજ ઉપર નંદ અને ઉપનંદ નામના બે સુમધુર મૃદંગો જણાય છે, અને જેમની કાન્તિ કાંચનના જેવી ગૌર, નાસિકા ઉત્તત અને નયનો વિશાળ છે,—તેજ મ્હારા પતિ, કુરુકુળ ઐષ મહારાજા યુધિષ્ઠિર છે. લોકો ત્હેમને ધર્મ રાજા કહીને ખોલાવે છે. એ બહુજ દયાળુ અને ધર્માત્મા છે. શરણે આવેલા શત્રુની પણ રક્ષા કરે છે, માટે જો ત્હારે પણ જીવવાની આશા હોય તો, અભયશક્તિનો પરિત્યાગ કરીને ત્હેમને શરણે જા.

“ વૃક્ષના જેવા ઉન્નત, ધુંટણ સુધીના લાંબા હાથવાળા જે મહા પુરુષ વારંવાર ઓઠ પીચતા જણાય છે, તે મ્હારા પતિ-મહાવીર બીમસેન છે. એમનું બાહુમળ સર્વ કોઈ જાણે છે. એમનું અપમાન કરીને જીવવાની આશા રાખવી બેય છે. તે શત્રુને કદી પણ ભૂલી જતા નથી, અને જ્યાં સુધી શત્રુનો સંહાર ન કરે ત્યાં સુધી અંતઃકરણમાં લેશ માત્ર પણ કાન્તિ ભોગવતા નથી.

“ત્રીજા મહારા પતિ, યશસ્વી અર્જુન છે. તેઓ કામ, ક્રોધ, ભેષ અને ભયથી પરતંત્ર થઇને કદીપણ ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી, તેમ અધર્મ આચરણ પણ કરતા નથી, તેઓ મહાન્ ધનુર્ધર, સર્વ સામ્ય જાણનારા અને શરણાગતનું રક્ષણ કરવાવાળા છે. એમનું અસામાન્ય રૂપ લાવણ્ય અને બળ પરાક્રમ જગપ્રસિદ્ધ છે. અન્યાન્ય પાંધુઓ હમેશાં આ પ્રાણ પ્રિય અર્જુનની રક્ષા કરે છે.

“આ મહારા પતિ, મહાવીર નકુળ છે, એ ખાળ યુદ્ધમાં પ્રવીણ છે. આજે તું દૈત્ય સૈન્ય મધ્યવર્તી ઇન્દ્રના જેવું એનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોશે. એ પોતાના ધર્મનું પાલન કરીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને સંતુષ્ટ કરે છે. એમની પાસે મહારા પતિ સહદેવ છે, એ ન્હાના હોવા છતાં પણ અપૂર્વ શુદ્ધિશાળી અને કાર્યદક્ષ છે. તેઓ પ્રાણાન્તે પણ અધર્મઅવહાર કરતા નથી, અને અપમાન પણ સહન કરી શક્તા નથી. એ કુન્તાજીના પ્રિયતમ પુત્ર, અને ક્ષત્રિય ધર્મનું યથાર્થ પ્રતિપાલન કરનાર વીર છે.”

આણી તરફ પાંડવોએ જ્યદ્રથના સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો, જ્યદ્રથ પણ પોતાના સૈનિકા, અને સાથે આવેલા રાજપુત્રોને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. પાંડવોને છેક નજદીક આવી પહોંચેલા જોઇને સૈન્ય મલસાટમાં પડ્યું. શિવિ, સૌરવીર, અને સિંધુ દેશના રાજાઓ પણ વ્યાધના જેવા બળવાન પાંડવોને જોઇને ભયભીત થઇ ગયા. પાંડવોએ રણક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીને જ્યદ્રથના અનેક સૈનિકાનો સંહાર કર્યો. મહાવીર ત્રિગર્ત, યુધિષ્ઠિરના આણથી નિર્તાત નિપીડિત થઇને રૂધિર ઝાકતો ઝાકતો છિન્ન મૂળ વૃક્ષને પેઠે ભૂમિપર પડ્યો. બીમસેને પોતાની પ્રચંડ ગદાથી અનેક ગજ, અશ્વ, અને તે ઉપર બેઠેલા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને છેવટે દુષ્ટ કાર્તિકા-સ્થને ચમદારમાં પહોંચાડી દીધો. ધનંજયે ગાડીવનો ટંકાર કરી આણનો વરસાદ વરસાવી શિવિ, ઇક્ષ્વાકુ, ત્રિગર્ત, અને સિંધુદેશના અસંખ્ય વીર યોદ્ધાઓના પ્રાણ લીધા. એજ પ્રમાણે નકુળ અને સહદેવે પણ પોતાના અડગથી અનેક યોદ્ધાઓનો વિનાશ કર્યો. રણક્ષેત્ર ધડ અને માર્યાગીથી

પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. અને કુતરા, ગીધ, અને કાગડાઓ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોએ સંહાર કરેલા વીરપુરુષોનું માંસ ભક્ષણ અને શોણિતપાન કરીને, પરમ પરિવૃત્ત થતાં લાગ્યા.

પોતાના સૈન્યનો આમ સંહાર થતો જોઈને દુરાત્મા જયદ્રથ દ્રૌપદીને રથમાંથી ઉતારી દઈ જીવ લઈને ન્હાસવા લાગ્યો. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ધૌમ્ય મુનિ સાથે દ્રૌપદીને આવતાં જોઈને ત્હેમને આદરપૂર્વક નકુલના રથમાં બેસાડ્યાં. એ વખતે અર્જુને જયદ્રથને પલાયન કરતો જોઈને ભીમસેનને સૈન્યનો સંહાર કરવાનો મુકી તે પાપાત્માની પાછળ જવાની સલાહ આપી. ભીમસેને ધનંજયના વાક્યાનુસાર સૈન્યનો સંહાર કરવાને મુકીને જયદ્રથનો પ્રાણ લેવાનો વિચાર કરીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરની સલાહ જોયું; એટલે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું.

“હે મહાવીર ! જયદ્રથે નિર્તાત દુષ્કર્મ કર્યું છે, એમાં સદેહ નથી, પરંતુ દુઃશલા જ્ઞેન અને ગાંધારી કાકીની ખાતર તેનો સંહાર કરશો નહિ.” એમ કહીને ધર્મરાજ નકુળ, સહદેવ, દ્રૌપદી અને પુરોહિત ધૌમ્યને તેડીને આશ્રમ તરફ વળ્યા.

આણી તરફ ભીમ અને અર્જુન જયદ્રથની પાછળ પડ્યા. જયદ્રથ એટલી વારમાં એક દોશ ન્હાસી ગયો હતો તેથી તેઓએ પણ પોતાના ધોડા વાસુ વેગે દોડાવી મુક્યા. ધનુર્ધર અર્જુને ત્યાંથીજ મંત્ર બણીને બાણ નાખી જયદ્રથના અશ્વોનો સંહાર કર્યો. અશ્વના મરણથી જયદ્રથ ગભરાયો, અને પોતાનો જીવ બચાવવા રથમાંથી ઉતરી વનમાં ન્હાસવા લાગ્યો. પરંતુ એટલામાંજ ભીમ અને અર્જુન તેની પાસે આવી પહોંચ્યા. અર્જુન તેને આમ હાંફોહાંફો ન્હાસતો જોઈને કહેવા લાગ્યો, “અરે રાજપુત ! આજ સાહસથી બળાત્કારે પરંત્રીનું હરણ કરવાની હામ ભીંડી હતી કે ? હા રહો ! હા રહો ! આમ પલાયન કરવું એ ત્હમારા જેવા ક્ષત્રિયને માટે નિર્તાત અનુચિત છે. ત્હમારા અનુચરોને મૃત્યુના હાથમાં મુકીને આમ શા માટે પલાયન કરો છો ?” દુરાત્મા જય-

દ્રથ અર્જુનનું વચન અવશ્ય કરીને ઉભો રહ્યો નહિ, તેથી ભીમસેન, ' ઉભો રહે, ઉભો રહે ' એમ બોલતો બોલતો તેની રક્ષામેા હોડ્યો. દયાળુ અર્જુનને એનો સંહાર કરશો નહિ ' કહીને ભીમસેનને જયદ્રથના પ્રાણ લેવાનો નિષેધ કર્યો.

ભીમસેને એક ક્ષણમા જયદ્રથને પકડી પાડ્યો. તેના દેશપાશ પકડીને પ્રહાર કરવા માંડ્યો. જયદ્રથ તેના બીવણ પ્રહારથી પીડાઇને કષ્ટ સ્વરે વિલાપ અને પરિતાપ કરતો કરતો મુર્છિત થઈ ગયો. તે જોઇને અર્જુને ભીમસેનને વડીલ બંધુ ધર્મરાજની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવ્યું. ભીમસેને, અર્જુનનું વચન સાંભળીને, જયદ્રથનો પ્રાણ ન લેતા, અર્ધચંદ્ર બાણથી તેના મસ્તકના પાંચ વિભાગો મુંડીનાંખી, તેને તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે, " હે નરાધમ ! જો જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તારે સભામાં અમારા દાસ તરીકે જોળખાવું પડશે, નહિ તો હમણાંજ તને યમદાસના મોકલી આપું છું. યુદ્ધમાં પકડાયેલા શત્રુ તરફ આ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો એ પરાપુર્વનો ચાલે છે. માટે જો ઇચ્છા હોય તે ખરેખરે કહી દે. " જયદ્રથે પોતાનો પ્રાણ બચાવવાને પાંડવોના દાસ તરીકે જોળખાવાની હા પાડી.

ભાર પછી મહાવીર ભીમસેને જયદ્રથને બાંધીને અર્જુનના રથમાં બેસાડ્યો અને આશ્રમમાં આવીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને સોંપી દીધો. ધર્મરાજએ તે જોઇને સહાસ્ય મુખે ભીમસેનને કહ્યું કે, " હે ભીમ ! તું એને એકદમ મુક્ત કર ! " ભીમસેને કહ્યું, " મહારાજ ! એ નરાધમે આપણા દાસત્વનો સ્વીકાર કરેલો છે, હવે એને મુક્ત કરવાની વાત દ્રૌપદીને પૂછો. " ત્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે ફરીથી કહ્યું કે, " હે ભીમ ! જો તારા વચનને માન આપવું હોય તો આ દુરાચારનો ત્યાગ કર. " દ્રૌપદીએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનો વિચાર રહમજી જઇને મહાવીર ભીમસેનને કહ્યું કે, " આ પાપાત્માએ તમારા દાસત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને તમને એનું મસ્તક મુંડીને યોગ્ય શિક્ષા કરી દીધી છે, તો હવે એને જલદીથી મુક્ત કરો.

જ્યદ્રથે બંધનમાંથી મુક્ત થઇ એકાંત વિહ્વલ થઇને ધર્મરાજ બુધિધરને તેમજ પાસે બેઠેલા ઋષિમુનિઓને પ્રણામ કર્યા. ધર્મરાજએ જ્યદ્રથને જોઇને દ્યાર્દ્ર ચિત્તે કહ્યું કે, “હે નરાધમ ! આ વખતે તું ઘસતવનો સ્વીકાર કરીને મુક્ત થાય છે, પરંતુ બવિધ્યમાં કદી પણ આવું દુષ્ટ કર્મ કરતો નહિ. તું શરૂ અને પરમીની ઈચ્છા કરવાવાળો છે, તે માટે તને શતધા પિકાર છે. તારા જેવા નીચ માણસ સિવાય આવું દુષ્ટકર્મ કોણ કરે.” ત્યાર પછી સદય હૃદયે કહ્યું, “હે જ્યદ્રથ ! હવે તું તારા અનુચરો સાથે સુખેથી તારા રાજ્યમાં જા. હવે પછી કદી પણ અધર્મ પંથમાં પગ મુકતો નહિ. ઈશ્વર તારી ધર્મબુદ્ધિનો વિકાસ કરે !”

કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે પાંડવોને હાથે પોતાનું અપમાન થવાથી જ્યદ્રથ ગંગા કિનારે ગયો, અને ત્યાં આગળ ઉમ તપશ્ચર્યા કરીને તેણે જૂતભાવન ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવજીએ ત્હેની કઠોર તપશ્ચર્યા થી પ્રસન્ન થઇને દર્શન આપ્યા, અને પૂજોપહાર ગ્રહણ કરીને કહ્યું કે, “હે વત્સ ! હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. માટે જે ઇચ્છા હોય તે પ્રાપ્તી લે.” જ્યદ્રથે મહાદેવના ચરણમાં પડીને પ્રાર્થના કરી કે, હે દેવાધિદેવ ! હે મહાદેવ ! આપનાથી કાંઈ પણ અન્નપ્રયું નથી. હું એકલો મહાન બળવાન પાંડવોનો પરાજય કરી, ત્હેમણે કરેલા અપમાનનું વૈર બધ શકું એવું વરદાન આપો. ” તે સાંભળીને શંકર પરમાત્માએ કહ્યું, “હે સિંધુરાજ ! હું વરદાન આપું છું કે તું કેવળ મહાબાહુ અર્જુન સિવાય, ફક્ત એક દિવસ તે અજેય અને અવધ્ય પાંડવોનો પરાજય કરી શકીશ.” એમ કહીને ભગવાન શંકર અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા અને જ્યદ્રથ પોતાના દેશમાં ગયો.

ભગવાન શંકરના આ વરદાનના પ્રભાવથી કુરુક્ષેત્રના મહાન યુદ્ધમાં જ્યદ્રથે પાંડવોનો પરાજય કર્યો છે.

૭. કર્ણની દાનશીળતા.

[કર્ણે જન્મ-વૃત્તાંત-દીધો કર્ણના સહજાત કવચ-કુંડળ સેવાનો વિચાર-ભગવાન સૂર્યનારાયણનો કર્ણને ઉપદેશ-કર્ણનો ઉત્તર-દેવરાજની કવચકુંડળની લીલા-કર્ણનો ઉત્તર અને અભાષ શક્તિ મહાશ્વ કરિ કવચકુંડળો ઉતારી આપવાં—ઉપસંહાર.]

કર્ણ જનસમાજમાં દાસીપુત્ર તરીકે ઓળખાયો છે. પરંતુ તેનું જન્મવૃત્તાંત નિરતિશ્ચ રહસ્ય પૂર્ણ છે. દુર્યોધને, તેના અપૂર્વ અભ કૌરવ જોધને તેને ઉચ્ચકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જણાવ્યો હતો, યુધિષ્ઠિર તેનું બૌદ્ધિક બળવીર્ય જોધને સદાસર્વદા શ્રાંત કર્યા કરતા હતા. ખરું જોતાં એના જેવું પીરત્વ કોઈપણ દાસીપુત્રમાં સંભવતું નહોતું. વાસ્તવિક રીતે કર્ણ સૂર્યદેવના ઔરસથી કુંવારા કુન્તાજીના ગર્ભથી જન્મ્યો હતો. કુન્તાજીએ લોકાપવાદના બચથી જન્મ ચતાવ્યો તેને એક ટોપલીમાં યુધિષ્ઠિરની પદીમાં નાખી દીધો હતો. ત્યાર પછી એ ટોપલી તરતી તરતી બાગીરથી કેનારે આવેલી ચંપા નગરીમાં જઈ પહોંચી, અને ધૃતરાષ્ટ્રના પરમ મિત્ર તત અધિરથની પત્ની રાધાના હાથમાં આવી. રાધા તે ટોપલીને ઘેર મૂકી મૂકી, અને ત્યાં આગળ ઉધાડીને જોયું તો એક તરતના જન્મેલા મુર્ખાના કવચ અને કુંડળ ધારણ કરેલા બાળકને સુતેલો જોયો. તેમણે બાળકને પોતાના પુત્રની પેઠે લાલન પાલન કરીને ઉછેર્યો. આથીજ કર્ણ, ખરી રીતે કુન્તી-પુત્ર અને પાંડવોનો દુષ્કર્માઈ હોવા છતાં પણ, દાસીપુત્ર તરીકે ઓળખાયો છે. બ્રાહ્મણોએ એને કવચ અને કુંડળ સાથે જન્મ લીધેલો જોધને એનું નામ વસુષેણ રાખ્યું.

વસુષેણ કાળક્રમે પોતાના બળવીર્યથી દુર્યોધનની પ્રીતિ સંપાદન રીતે તેની સાથે મિત્રાચારીના બંધનથી બંધાયેલ, અંતરાત્મનો અધીશ્વર

અયો. એ વસુધેશ્વ પાછળથી 'કર્ણ' એવું નામ ધારણ કરીને દુર્યોધનનું વૈર લેવાને પાંડવોની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યો. અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાની ત્હેને નિતાંત અભિલાષા હતી. તે બન્ને પ્રસ્પર ભળવીશમાં અને અભ વિદ્યામાં સતત સ્પર્ધા કરતા હતા. પરંતુ કર્ણના જીવનનું રહસ્ય લોકના જાણવામાં નહોતું. કર્ણ પોતે પણ તે જાણતો નહોતો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર કર્ણને દાસીપુત્ર જાણવા છતાં પણ ત્હેના સહનત કવચ અને કુંડળ જોઇને યુદ્ધમાં અવધ્ય જાણતા હતા, એટલા માટેજ મનમાં મનમાં સર્વદા ઉદ્વિગ્ન રહેતા હતા.

બપોરે પાંડવોને ખાર વર્ષ સુધી વનવાસમાં રહેવું પડ્યું ત્યારે એક દિવસ દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાના પુત્ર અર્જુનના હિતને માટે કર્ણની ખાસે કવચકુંડળ માંગી લેવાનો વિચાર કર્યો. ઇન્દ્ર રાજાનો આ વિચાર સુશનારાયણના જાણવામાં આવ્યો. કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હતો. તેથી જ્ઞે ઇન્દ્ર કવચકુંડળ બંધ લેશે તો કર્ણનો વિનાશ થશે એમ ધારીને ભગવાન સૂર્યનારાયણ રાત્રિને વખતે કર્ણ પાસે આવ્યા. કર્ણ મહા મુલ્યવાન શમ્પામાં સ્થપન કરીને માઠ નિદ્રામાં પડ્યો છે તે વખતે ભગવાન દિવાકર એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને સ્વપ્નામાં કહેવા લાગ્યા, "વત્સ કર્ણ! મહાર્જિ હિતકર વાક્ય બલજી કર. દેવરાજ ઇન્દ્ર પાંડવોનું હિત કરવાને ત્હારાં કવચ અને કુંડળ લેવાને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને ત્હારી પાસે આવશે. તું ધર્માત્મા છે, અને વિશેષ કરીને બ્રાહ્મણોને મ્હોં માગી શિક્ષા આપ્યા સિવાય ત્હેમને પાછા ઠાકતો નથી, તેથી ઇન્દ્ર ત્હારી પાસે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને કવચકુંડળની શિક્ષા માંગશે. તું ત્હેને કવચકુંડળ સિવાય જો જોઇએ તે આપજે, પરંતુ કદીપણ કવચકુંડળ આપતો નહિ. દેવરાજ ત્હારા કુંડળને મેળવવાને ધણાં ધણાં કારણો બતાવશે. પરંતુ તું ત્હેની વાગ્ જાળમાં ફસાતો નહિ. તું ત્હેને અન્યાય નાનાવિધ ધનરત્ન આપીને મંત્રણ કરજે. કવચ અને કુંડળને લીધેજ તું રણભૂમિમાં અવધ્ય અને વિજયી થશે. ત્હારાં એ રત્નમય કવચ અને કુંડળ બન્ને અમૃતનાં બનેલાં

એ. માટે જો જીવવાની ઇચ્છા કરતો હોય તો એ કવચ-કુંડળની રક્ષા કરજો. હું સૂચું છું. તું મહારો અન્યન્ય ભક્ત છે, અને તેથીજ આ દિતો-પદ્મ આપું છું. જો ત્યારે અર્જુનને રથસંગ્રામમાં જીતવો હોય તો દેવરાજને કવચ-કુંડળ આપીશ નહિ. ”

હજી કહ્યું, “ હે દિવાકર ભગવાન ! જ્યારે આપ મહારે દિત ધૃત્વીને મળે ઉપદેશ આપો છો, તો જરૂર મહારે દિતજ થશે એમ હું માનું છું. હું આપનો પરમ ભક્ત છું. આપને ન આપી શકું એવું કાંઈ નથી. પરંતુ જો હું આપનો પ્રીતિમાત્ર હોઉં તો, મળે મહારા મત-માથી પરિગ્રમ્ય કરશે નહિ. લોકો મહારા એ મતથી જાણીતા થયા છે, અને હું ત્યેનું પાલન કરવાને મહારો પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છું. એટલા માટે જો દેવરાજ ઇન્દ્ર, પાંડવોના દિતાર્થે મહારી પાસે કવચ અને કુંડળની ભિક્ષા કરવાને આવશે તો હું અવશ્ય આપીશ. ત્યેમને પાછા કહીને મહારી ત્રિભુવન-સંચારિણી કીર્તિનો નાશ કરીશ નહિ. હું પ્રાણ આપીને પણ કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા કરું છું. કીર્તિમાન લોક સ્વર્ગે જાય છે, અને કીર્તિભ્રષ્ટ વ્યક્તિનો વિનાશ થાય છે. કીર્તિ માતાની પેડે પુરુષના જીવનની રક્ષા કરે છે. પરંતુ અપકીર્તિ જીવતા મનુષ્યને પણ મૃતપુરુષ બનાવે છે. માટે હું એ સહજત છતાં નાશવંત કવચ કુંડળનું દાન આપી શિરસ્થાપિ અમર કીર્તિ સંપાદન કરીશ. હે ભગવન ! હું મૃત્યુ કરતાં મત ભગ્નેશ વધારે ભય રાખું છું. વિશેષતઃ સાધુ બ્રાહ્મણો પાસે અનૃતાચાર કરતાં ભજવાઈ છે. જો કોઈ મહારો પ્રાણ માને તો તે પણ વમર વિમાર તેજ વખતે આપી દેવાને તૈયાર છું. આપ અર્જુનની વાત કહી જો કાંઈ કહો છો, તેનાથી મળે લેશ માત્ર પણ ભય થતો નથી. હું જરૂર અર્જુનનો પરાજય કરીશ. મહેં મહાત્મા પરશુરામ અને દ્રોણાચાર્ય પાસે જો અમર અસ્ત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે ત્યેના પ્રભાવથી આપ સંપૂર્ણ રીતે જાણીતા છો. હે સુરેશ્વર ! હું વારંવાર આપને ચરણે પડીને પ્રાર્થના કરું છું આપ મળે મહારાં મતનું પ્રતિપાલન કરવાને અનુમતિ આપો. ”

કર્ણે કહ્યું, “ હે વત્સ ! જો ઇંદ્રને કવચકુંડળ આપવાનોજ વખત આવે, તો પહેલાં મહુરત્રાણીથી દેવરાજ ઇંદ્ર સાથે એવી સરત કરજો કે પહેલાં મહને કનુષ્ઠાતિથી અમોઘ શક્તિ આપો એટલે હું તહમને મહારાં કવચ કુંડળ આપું. દેવરાજને આ પ્રમાણે સરતથી બાંધી લઇને પછી કવચ કુંડળ આપજો. એમ દરવાથી અમોઘ શક્તિદ્વારા રેણુક્ષેત્રમાં કનુનો સંહાર કરવાને સમર્થ થઇશ, એમાં સંદેહ નથી ” એમ કહીને સૂર્યદેવ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયા.

ત્યાર પછી મહાવીર કર્ણે પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યદેવની પૂજા કરીને પોતાના સ્વમનું સમસ્ત વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ત્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણે હારવયુક્ત વદને તે વાંતનો સ્વીકાર કર્યો.

મહાવીર કર્ણને મધ્યાહ્ન સમયે પાણીમાં ઊભા રહીને સૂર્યનારાયણની સ્તુતિ કરવાનો નિયમ હતો. તે વખતે બ્રાહ્મણો ત્હેની પાસે આવીને ભિક્ષા માંગતા હતા. કર્ણ તેજ વખતે ત્હેમને જે માંગે તે આપીને સંતુષ્ટ કરતો હતો. કર્ણની આ પ્રમાણે દાન કરવાની રીતિને ધ્યાનમાં રાખી સુરરાજ ઇન્દ્રે પણ તેજ સમયે આવી ભિક્ષા માંગી. ધર્માત્મા કર્ણે બ્રાહ્મણ વેપ-
પ્તારી ઇન્દ્રને ન ઝોળખતાં ત્હેમનું અણપાછ પૂજન કરીને પૂછ્યું “ હે બ્રાહ્મણ ! કહેા, આપને શું જોઇએ છે ? સુવર્ણના વસ્ત્રાલંકારથી વિશૂષિત સ્ત્રી અથવા તો જો મહિષાસિધી પૂર્ણ ગામ એમાંથી જે જોઇએ તે માંગી ડો. ”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ મહારાજ ! મ્હારે તો સ્ત્રી પણ નથી જોઇતી તેમ, ગામ પણ નથી જોઇતું. જો આપને આપના સત્ય વ્રતનું પાલન કરવું હોય તો સહનત કવચ અને કુંડળો મહને આપો. એનાથીજ હું પરમ સંતોષ માનીશ. ”

કર્ણે કહ્યું, “ હે વિપ્ર ! હું પૃથિવી, પ્રમદા, ધેનુ, અને બહુ વર્ષ સુધી ચાલે એટલું ધન્યાદિ આપું છું. પરંતુ આ કવચ અને કુંડળ આપી શકીશ નહિ. ” એમ કહીને કર્ણે ત્હેમનો મથાયોગ સત્કાર કરી જાન્ય-
ના આપતાં કહ્યું, “ હે મહારાજ ! જો હું કવચ અને કુંડળ વિનાનો

મધ્યે તે શત્રુઓ મહેન અનાયાસે મારી નાંખશે, એટલા માટેજ હું કવચ અને કુંડળને પરિત્યાગ કરી શકના નથી હું. આપને મહાર્ વેળાળ નિષ્કંટક રાજ્ય આપું છું ને અલ્પ કરો.” એ પ્રમણે પ્રાણલુપ્ત મંત્રુદરવાને ધણા ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તહેણે કવચ અને કુંડળ સિવાય બીજું કંઈપણ માગ્યું નહિ. ત્યાર કણે સારય વદને કહ્યું, ‘હે દેવગિરિ ! હું આપને પહેલાથીજ જાણી ગયો છું. આપને અન્ય ભિક્ષા મંગલનો આશ્રય કરવો નકામો છે. આપ સાક્ષાત દેવરાજ હંદ્ર છે. માટે પહેલાં મને એક વરદાન આપો.

તે સાંભળીને હંદ્રે પ્રત્યુત્તર કર્યો, ‘હે કર્ણ ! હું તારા સ્વમનું પ્રતાપ જાણું છું, માટે વળ સિવાય બીજું જે નંત્રએ તે માંગી લે.”

કર્ણ હૃષીકેશ હંદ્રને કહ્યું, ‘હે સરનાથ ! આપ મહારા અમૃતમય કવચકુંડળને બદલ મહેન શત્રુવિનાશિની અમોઘ શક્તિ આપો.” કર્ણનું વાક્ય શ્રવણ કરીને દેવરાજ વિચારનાં પડી ગયા. પછી થોડી વારે બોલ્યા, “હે કર્ણ ! તારા કવચ કુંડળ આપીને શક્તિ મદન કરે જ્યારે હું દાનવોના સંહાર કરવાને તૈયાર થઉં છું ત્યારે એ અમોઘ શક્તિ મહારા હાથમાંથી છુટીને હજારો શત્રુનો વિનાશ કરીને પાછો મહારા હાથમાં આવે છે, પરંતુ તારે પણ અઠ નિયમ લેવો પડશે કે, એ શક્તિ તારા હાથમાંથી છુટીને કેવળ એક મહા બળવાન શત્રુનો સંહાર કરીને પાછો મહારી પાસે આવશે. જે સ્થળે અન્યાન્ય શસ્ત્રના ઉપયોગથી કામ ચાલતું હોય તે સ્થાને જંતુ આ અમોઘ શક્તિના ઉપયોગ કરીશ તો, તે તારા પોતાના શરીર ઉપર જ આવી પડશે. ‘કર્ણે કહ્યું, ‘લગવાનું આપ જે કંઈ ક્ષા છે. તેનું કદી પણ ઉલ્લંઘન દરશ નહ. હું પ્રાણાન્તેજ આપની શક્તિનો પ્રયોગ કરીશ.” એ પ્રમાણે દેવરાજ પાસે શત્રુ સંહારિણી અમોઘ શક્તિ લઇને કર્ણે એક તાલુકા અજ્ઞાત પોતાના ચામડી ઉતારી કવચ અને કુંડળ કાઢીને દેવરાજ હંદ્રના તામા આચ્છા તે વખતે તેના મુખ ઉપર લેશ માત્ર પણું ગ્લાન ન દેખાતાં ઉલટા

તે હારય કરવા લાગ્યો. કર્ણુને આ અપૂર્વ દાનશીલતા જાણીને દેવ અને દાનવો સિંહનાદ કરી દિવ્ય કુંડુલિ ધ્વાનિ અને પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

દેવરાજ ઇન્દ્ર કર્ણુની અસૌકિક દાનશીલતા અને સત્યનું પ્રતિપાલન કરવાની દૃઢતા જાણીને પરમ સંતુષ્ટ થયા, અને કહ્યું કે, “હે કર્ણુ ! તારા મનમાં કદીપણ ખીબીતસ રસનો સંચાર થશે નહિ, તેમ તારા શરીરમાં ધ્વા પણ પડશે નહિ. આજથી તું તારા પિતા સૂર્યનારાયણના જોવા પ્રતાપી અને તેજસ્વી થશે,” એમ કહીને દેવરાજ ત્યાંથી અંતઃધાન થઇ ગયા.

કૌરવો કર્ણુને કવચ અને કુંડળ વિનાનો ધ્યેસો જાણીને બહુજ દુઃખિત થયા, અને તહેમનો ગર્વ ઊતરી ગયો. આણી તરફ જ્યારે પાંડવોને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓ દેવરાજ મન્દ્રનો ઉપકાર માની પરમ સંતુષ્ટ થયા. આ પ્રમાણે દેવરાજ ઇન્દ્ર, પાંડવોનું હિત કરવાને કર્ણુને ઊતરી તહેને વીરેન્દ્ર સમાજમાં યશસ્વી અને અમર કરી ગયા છે.

ધર્મરાજનું ધૈર્ય અને ધર્મનિષ્ઠા.

[ધર્મરાજની શ્રીકૃષ્ણ શ્રુતિ પ્રશંસા-પાંડવોનું કામ્યકવન છાંડી દ્વૈતવનમાં જનું-આશિષોત્રી બ્રાહ્મણના મથનદંડ ને હરણનું લઈ જવું-પાંડવોનું હરણની પાછળ પડવું-અને તે નાસી જતાં થાડીને વિશ્રામ લેવો-પાંડવોનું તૃપાથી પીડવું-નકુળ, સહદેવ, અર્જુન અને ભીમને વારાફરતી પાણી લેવા માફકવા-અને યક્ષનો અનાદર કરી સરોવરનું જળ પીનાં તે દરેકનું મરણ પામવું, -યુધિષ્ઠિરનું સરોવર પર આવવું-યક્ષ-યુધિષ્ઠિરના સંવાદ-ધર્મરાજની ધર્મપરાયણતા બોધ થકનું પ્રસન્ન થવું-અને ભીમાદિ ચારે ભાઈઓને સજીવન કરવા-બ્રાહ્મણના મથનદંડ પાછા આપવા.]

એક દિવસ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પાંડવોને મળવાને કામ્યકવનમાં આવ્યા હતા. તે વખતે તેઓ મહારાજ યુધિષ્ઠિરની સાથે વાર્તાવિનોદકરતાં હતાં હતાં કે, “ હે રાજન ! રાજપ્રાપ્તિ કરતાં પણ ધર્મ, ઉત્કૃષ્ટ છે એટલા માટે ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને તપશ્ચર્યા કરવાની આસ જરૂર છે. ત્હમે એ ધર્મનું સત્ય અને સરસતાથી પ્રતિપાલન કરીને આ લોક તેમજ પરલોકનો જય કર્યો છે. ત્હમે મહાનુશાનપૂર્વક સગિર્ભગ ધનુર્વેદનું અધ્યયન કરી ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે દ્રવ્યોપાર્જન કરીને અનેક યજ્ઞો કર્યા છે. ત્હમે કામ અને ક્રોધને વશ થઈને કદી કોઈપણ કાર્ય કરતા નથી, તેમ દ્રવ્યલોભથી કદી પણ અધર્મ માર્ગમાં પગ મુકતા નથી. એટલા માટેજ આ પૃથ્વી ઉપર ત્હમે “ ધર્મરાજ ” કહેવાઈને ખ્યાતિ પામ્યા છો. રાજ્ય, ધન અને અહુવિધ ભોગવિલાસ હોવા છતાં પણ ત્હમે દાન, સત્ય, તૃપ, અહા, શુદ્ધિ, ક્ષમા અને ધૃતિ, એ સઘળ વિષયમાં પ્રીતિ રાખો છો.

જમ રે શત્રુઓએ દ્રૌપદીને સભામાં લાવી ત્હેની લાજ લેવા માંડી તે વખતે ત્હમે જે ધૈર્ય બતાવ્યું છે, તેવું ધૈર્ય કોઈપણ નાખી શકે એમ નથી ” મહાભારતની આખ્યાન માળામાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિની અસાધારણ ધૈર્ય અને ધર્મનિષ્ઠાનો મથેલ પરિચય થાય છે. અમે આ પ્રખંધમાં હિંદાદરણ તરીકે એક વિચર ઘટનાનું વર્ણન કરીશું.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાહાય્યથી જ્યનથના હાથ-માંથી દ્રૌપદીને છાડવીને કામ્યકવનનો પરિત્યાગ કરી, મનોહર દ્વૈત વનમાં તિવાસ કરવા લાગ્યા, ત્યાં તેઓ અનેક સંયમ પ્રતિષ્ઠા ધારી અને કંદમૂળ ખાઈને રહેનારી તપસ્વી બ્રાહ્મણોની સેવામાં દિવસ નિર્ભયન કરવા લાગ્યા. એક વખત કોઈ તપસ્વી બ્રાહ્મણે પોતાના અસ્થીના મન્યન દંડને એક વૃક્ષની સાથે જાંખ્યા હતા એવામાં એક હરણે આવી તે વૃક્ષની સાથે પોતાનું શરીર ધર્યું, અને તે મન્યન દંડને પોતાના ક્ષિંગડમાં પરાવીન ચાપવા માંડ્યું હરણને આ પ્રમાણે પોતાના અભિરાતના મન્યનદંડ અને અન્ય પદાર્થો લઈને ન્હાસતો જોઈ તે બ્રાહ્મણ, મહારાજ યુધિષ્ઠિરને શરણે આવ્યો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર તે બ્રાહ્મણની વાત સાંભળીને અતિશય દીક્ષગીર થયા, અને પોતાના બીમાર્જનતિ સધળા ભાઈને તેડી મૃગની પાછળ પડ્યા. હરણને જોરજોર ન્હાસતું જોઈને પાંડવો જોરજોર બાણ નાખવા લાગ્યા. પરંતુ ત્હેને વિંધી નાંખવાને સમર્થ થયા નહિ. તે પછી તે હરણ ત્હેમની નજર ચુકાવી એક ગાઢ અરણ્યમાં ભરાઈ ગયું. પાંડવોએ પણ એ ઠા પાછળ પડીને તે વનમાં બહુ શોધ કરી પણ તેના પત્તા લાગ્યો નહિ. આખરે તૃપ્તાથી તેમનું ગળું સુકાઈ ગયું, અને થાકા પણ મગ, તેથી તેઓ એક વચાળ વૃક્ષની છાયામાં બેસીને જરા થાક ખાવા લાગ્યા.

આ વખતે સધળા એવા તો થાકી ગયા હતા કે ત્હેમને વનવાસના ખરેખર દુઃખનો અનુભવ થયો. ગળું સુકાઈ ગયું હતું અને બોલવાની પણ શક્તિ રહી નહોતી. સધળા જળપાન કરવાને ઉત્સુક હતા પણ

પાસે કોઈ સરોવર હોય એમ લગતું નહોતું. આખરે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે નકુલને કહ્યું, “ હે મદ્રેય ! તમારા ભાઇઓ નિર્તાત પરિત્રાત અને તૃષા-
ત્તુર થઇ ગયા છે માટે પાસેના ઝાડ ઉપર ચડીને કોઇ સરોવર જણાવું
હોય તો જુઓ. ” વડિલ અધુની આજ્ઞા થતાંજ નકુલે ઝાડ ઉપર ચડી
આરે તરફ જોઇને કહ્યું “ મહારાજ ! અહિંથી થોડે દૂર કેટલાક લીલા
વૃક્ષોની ઘટા દેખાય છે માટે ત્યાં આગળ જળાશય હોવું જોઇએ એમાં
સંદેહ નથી ” એ સાંભળીને યુધિષ્ઠિર ખોટા, તો શીઘ્ર જઇને ત્યાંથી પાણી
લઇ આવ. ” મહારાજની આજ્ઞા પ્રાપ્તિ નકુલે જળાશય તરફ ચાલવા
મંડ્યું, અને ક્ષણવારમાં નિર્દિષ્ટ સ્થાને આવી પહોંચ્યો. નકુલ, તે નવ
પદ્મવિત વૃક્ષ ઘટાઓ વચ્ચે આજ્ઞા મનોહર સરોવરને જોઇને, આનંદ
પામ્યો, પરંતુ તે પાણી પીવાને જોવો તેમાં ઉતરવા જાય છે કે તરતજ
અંતરીક્ષમાંથી એક યક્ષનું વાન્ય ત્રેતા મંભગવામાં આવ્યું, “ વત્સ મદ્રેય !
આ પ્રમાણે સાહસ કરીશ મા. મહે ત્હારી પહેલાં આ સરોવરનો અધિકાર
લધો છે માટે પહેલાં મહારા પ્રશ્નને જવાબ આપીને પછી જળપાન કર.
નકુલને અહુજ તન્સ લાગી હતી તેથી ત્રેણે યક્ષના વાક્યને ન ગણકારતાં
સરોવરમાં ઉતરીને જલપાન કર્યું, અને તેમ કરતાંજ પ્રાણ ત્યાગ કરીને
જમીન ઉપર પડ્યો.

આણી તરફ નકુલને વિલંબ થયો એટલે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સહદેવને
મોકલ્યા. આજ્ઞા થતાંજ સહદેવે સરોવર તરફ ચાલવા માંડ્યું, અને
સરોવર ઉપર આવીને પોતાના અધુને મરણ પામેલા જોઇને
નિર્તાત શોક કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તહેમને પણ તરસ લગે ન હોવાથી
જળપાન કરવાની ઇચ્છાથી સરોવરમાં ઉતરવા માંડ્યું તો અંતરીક્ષમાંથી
પહેલાં જોવાજ અવાજ સંભળાયો. પ્રપાસાતુર સહદેવે તે વાક્યને ન
ગણકારતાં જળપાન કર્યું, અને તે પણ પચત્વને પામીને જમીનપર પડ્યો.

હવે નકુલ અને સહદેવ બન્નેને વાર થઈ એટલે મહાત્મા યુધિષ્ઠિર
આમુલવ્યામુલ થવા લાગ્યા, અને અર્જુને કહેવાં લાગ્યા કે, ” હે ભાઈ !

નકુલ અને સહદેવને ધર્મોવાર થઇ, પરંતુ તે પછી આવ્યા નહિ. માટે તું ત્હેમને શોધી લાવીને પાણી લઇ આવ. ત્હારું કામ પૂરું થાઓ. અમારો બધો આધાર ત્હારી ઉપરજ છે. “યુધિષ્ઠિરનું વચન સંભાળીને અર્જુન પોતાનાં ધનુષબાણ અને ખડ્ગચર્મ લઇને ઉઠ્યો, અને તત્કાલ સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યો. અર્જુન, પાણી લેવા આવેલા બંને લાઇઓને ત્યાં પડેલા જઇને શોકસાગરમાં ડુબી ગયો, અને ઘોડીવાર પછી ધૈર્ય રાખીને પોતાના ધનુષબાણ સંભાળીને ચારે તરફ નજર કરવા લાગ્યો; પરંતુ કોઇ પણ નજરે પડ્યું નહિ. આખરે ચાકીને તલ્લો જળ પાન કરવાને સરોવરમાં ઉતરવા માંડ્યું એટલે પાછો અંતરીક્ષમાંથી અવાજ થયો કે, “હે કૌતેય! બલાત્કારે જળપાન કરીશ મા. પહેલાં મ્હારા પ્રશ્નનો પ્રયુક્તર આપીને પછજ જળપાન કરજે. નહિ તો તારી દશા પણ આ ત્હારા લાભોના જેવી થશે.”

“આ પ્રમાણે અંતરીક્ષમાંથી સ્વર આવતો શ્રવણ કરીને અર્જુને કહ્યું, “તું અંતરીક્ષમાંથી નિગારણ કરે છે, પરંતુ મ્હારી સ્થાને પાવને નિગારણ કર, એટલે હું મ્હારા આ પ્રયત્ન બાણથી તારા હૃદયને દુકડા કરી નાંખું, અને ભાગ્યમાં ખીજા કોઇને આ પ્રમાણે કંવાનું જીતવા દઉં.” એમ કહીને અર્જુન શબ્દ બેઠી બાણ લઇને દશે દિશાઓમાં બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માંડ્યો. તે જોઇને વક્ષે અંતરીક્ષમાંથી કહ્યું કે, “હે પાંચ! તું નકામો બાણ છોડે છે! પહેલાં મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ, નહિ તો બલાત્કારે જળપાન કરવાની સમક્ષમાં પડેયો જનશ” અર્જુને ત્હેનો અનાદર કરીને જળપાન કર્યું, અને બેલાન થઇને પૃથિવી પર પડ્યો.

આણી તરફ અર્જુનને વાર લાગવાથી મદારાજ યુધિષ્ઠિરને શીકર થવા લાગી. ત્હેમણે બ્યાકુલ ચિત્ત બીમચેનને કહ્યું “હે લાઇ! નકુલ, સહદેવ અને અર્જુન જળ લેવાન ગયા છે, અને ત્રણે વખત થઇ ગયો છતાં હજી સુધી પાછા આવ્યા નહિ માટે ત્હેમને મને ને કાઇ વિધન થવું જોઇએ. લાઇ! ત્હારું કલ્યાણ થાઓ તું સત્વર જઇને ત્હેમને શોધી કાઢી

જળ લઇ આવે ધર્મરાજની આજ્ઞા થતા બી સેન ઉડ્યો, અને જે દિશામાં નકુલ, સહદેવ અને અર્જુન ગયા હતા તે દિશા તરફ પ્રયાણ કરીને સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યો. સરોવર ઉપર નકુલ, સહદેવ અને અર્જુનને જોવાન થઇને પડેલા જોઇને તેના રોશોશ ઉડી ગયા, અને વિચારમાં ગરકો ગયો. તે મનમાં ને મનમાંજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે નહીં આ કોઈ મક્કા અથવા તો રાક્ષસનું કામ હેવું જોઇએ, છેવટે જળપાન કરી તે દુષ્ટ સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને અંદર ઉતરવા લાગ્યો, એટલે વળી અંતરીક્ષમાંથી પહેલાના જંગમ અવાજ થયો. ભીમસેન તે વાક્યને ન ગણ્યકારતા સરોવરમાં ઉતર્યો, પરંતુ જળપાન કરતાની સાથે મરણ પામી જમીન પર પડ્યો.

ભીમસેનને પણ ચાર થવાથી ધર્મરાજ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. હવે ત્હેમને ધૈર્ય રહ્યું નહિ તેથી તેઓ પોને સરોવર તરફ આવવા નીકળ્યા. સરોવર ઉપર આવીને જુએ છે તો પોતાના ચાર ભાઈઓ નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા હતા. ભાઈની આવી દુર્દશા જોઇને તેઓ શોક સાગરમાં કુમી ગયા, અને વારંવાર દર્દી નિશ્વાસ નાખીને કરણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યા. થોડીવારે જરા શોક શમ્યો એટલે ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવના મૃત સરીરની પાસે જઈને તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. પરંતુ ત્હેમનાં શરીરને જેવું ને તેવું અક્ષત જોઇને અતિશય વિસ્મય પામ્યા, અને મનમાં અંતક તર્ક વિતર્કો કરવા લાગ્યા આખરે કંઈપણ કારણ ન જડવાથી જળની પાક્ષા કરવાને સરોવરમાં ઉતરવા માંડ્યું. ધર્મરાજને સરોવરમાં ઉતરતા જોઇને પેલા યક્ષે દ્રીથી અતરીક્ષમાંથી કહ્યું કે,—

“હે રાજપુત્ર ! હું શૈવાળ અને મત્સ્યમક્ષી ગક છું. મહેં ત્હારા ભાઈઓને યમદ્વારમાં મોકલી દેવા છે. જો તું પણ મ્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વિના સરોવરનું પાણી પીશે તો ત્હારી પણ એજ દશા થશે.”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “હે યક્ષ ! ત્હમારા અધિકારની વસ્તુ મક્ષણ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ ત્હમે ત્હમારા પ્રશ્નો કહી સંજોગાવો.

હું આત્મજાણી કરતો નથી; કારણ કે સાધુ પુરુષો સતત આત્મજાણી નિંદા કરે છે. હું આપના પ્રશ્નનો રહસી અલ્પબુદ્ધ પ્રમાણે ઉત્તર આપું છું.”

યજ્ઞ અને યુધિષ્ઠિર પ્રશ્નોત્તર-નીતિશાસ્ત્ર-સિધ્ધાન્ત અમૂલ્ય રત્નો છે. એટલા માટે એ પ્રશ્નોત્તર માળાના કેટલાક પુરુષો વાંચકને ઉપહાર કરાવે છે.

મહારાજા યુધિષ્ઠિરનાં વિનીત વચ્ચેના સંકલ્પને યજ્ઞે એક પછી એક પેલાના પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. યજ્ઞે કહ્યું, “હે યુધિષ્ઠિર! સૂર્યનો ઉદય કયારે થાય છે? ત્હેનાં ચોતરફ કંઈનારે કોણ છે? અને અરત પમાડનાર કયારે થાય છે? એ ક્યાં રહે છે? એ સર્વ કહો.”

યુધિષ્ઠિર—બ્રહ્મા સૂર્યનો ઉદય કરે છે. ત્હેની ચોતરફ દેવતાઓ ફરે છે, ધર્મ તેને અસ્ત પમાડે છે, અને સત્ય વિષે તે રહે છે.”

યજ્ઞ—“હે રાજા! શું કર્યાં વેદ ભણેલો કહેવાય? શું કર્યાંથી આદ્ય ધ્યાનને પમાય? શાથી ખાજી જેના જેણા છે એવા થવાય? અને શું કરવાથી બુદ્ધિમાન થવાય? તે કહો.”

યુધિષ્ઠિર—“વેદનો અર્થ જાણવાથીજ વેદ ભણેલો કહેવાય છે. અને જુદાં સંવાદો બુદ્ધિમાન થવાય છે.”

યજ્ઞ—“બ્રાહ્મણોમાં દેવપણું શું? ત્હેમનામાં સત્પુરુષના જેવો ધર્મ શું? તેઓમાં મનુષ્યપણું શું? તથા તેઓમાં ખરાબ માણસોના જેવું શું? તે સર્વ કહો.”

યુધિષ્ઠિર—“અંગ સહિત વેદ ભણવો એજ બ્રાહ્મણનું દૈવત્વ દેવપણું છે. સત્પુરુષના સરખો ધર્મ એ ત્હેમની તપશ્ચર્યા છે. એજ એ બ્રાહ્મણનું મનુષ્યપણું, અને કોઈની નિંદા કરવ, એ ખરાબ માણસના જેવું છે.”

યજ્ઞ—“ક્ષત્રિયોનું દૈવત્વ શું? ત્હેમની તપશ્ચર્યા કયા? ત્હેમનું મનુષ્યપણું શું? તથા ખરાબ માણસના સરખું શું?”

મુધિષ્ઠિર—“બાણ અને શસ્ત્રોના ધારણ કરવાં એ ક્ષત્રિયોનું દેવ-
ત્વ છે. યદ્ય એ તહેમને માટે ધર્મ અથવા તપશ્ચર્યા છે. કમ્ય એ તહેમનું
મનુષ્યપણું છે, અને શરણાગતની રક્ષા ન કરવી એ ખરાબ માણસના
ચરણું છે.”

યક્ષ—“હે મુધિષ્ઠિર ! પૃથ્વીથી અત્યંત મ્હેટું શું ? આકાશથી ઉંચું
શું ? વાયુથી ઉતાવળું શું ? તથા તૃણથી ઝાઝું શું ? તેના યથાર્થ રીતે
ઉત્તર આપો.”

મુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! માતા પૃથ્વીથી અત્યંત મ્હેટી અર્થાત્ પૂજ-
નીય છે. પિતા આકાશથી ઉંચો છે. મન વાયુથી પણ ઉતાવળું છે, અને
તૃણથી ચિંતા ઝાઝી છે.

યક્ષ—“પ્રવાસનો મિત્ર કોણ ? ધનમાં વસનારનો મિત્ર કોણ ?
રામીનો મિત્ર કોણ ? અને મમૂર્ષનો મિત્ર કોણ ? તે યથાર્થ રીતે કહો.”

મુધિષ્ઠિર—“સાથી એ પ્રવાસનો મિત્ર છે. ધરમાં મ્હેનાર મૃદ-
સ્થને સ્ત્રી એ મિત્રરૂપ છે. મુમૂર્ષુને માટે દાન અને રામીને માટે વૈદ
એ મિત્ર છે.

યક્ષ—“હે ધર્માત્મા ! ધર્મ, યશ, સ્વર્ગ અને સુખ, એ ચારે ગુણોનો
પ્રધાન આશ્રય શેની ઉપર છે તે કહો.”

મુધિષ્ઠિર—“હે યદ્ય ! દયા એજ ધર્મનું મૂળ છે. યક્ષનો મુખ્ય
આધાર દાન ઉપર છે. સત્ય એ સ્વર્ગનું અને શીઘ્ર એ સુખના આધાર
જૂથ છે.”

યક્ષ—“હે ધર્મારાજ ! કયો ધર્મ જમતમાં વધારે પૂજ્ય છે ? સદા
રૂણ દેનાર ધર્મ કયો ? શું નિયમમાં રાખવાથી શોક ન થાય ? અને કાંતી
નિવૃત્તિથી કદાપિ પણ શુદ્ધિ ન થાય, તે કહો.”

મુધિષ્ઠિર—“અકોષપણું એજ આ જગતનો પરમ ધર્મ છે, અને
કોષ વિનાનો સાત્વિક ધર્મ સર્વ સ્થળે પૂજ્ય છે. વેદમાં કહેલો ધર્મ

હમેશાં હજુ દેતાર છે. મનને નિયમમાં રાખવાથી શોક કરવો પડતો નથી, અને સત્યુપદ સાથેની શિવાચારી કદી ખલ શુદ્ધ થતી નથી.”

યક્ષ—“હે ધર્મ ! શેનો ત્યાગ કરવાથી માણસ સર્વને પ્રિય બને ! શેનો ત્યાગ કરવાથી શોક દૂર થાય ? શું મુઠ્ઠી દેવાથી લોકો ધનવાન થાય ? અને શેનો ત્યાગ કરવાથી લોકો સદા સર્વદા સુખમાં રહી શકે ? તે કહેા.”

યુધિષ્ઠિર—“અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી માણસ સર્વને પ્રીતિપાત્ર થઈ શકે છે. ક્રોધનો ત્યાગ કરવાથી શોક દૂર થાય છે કારણ કે ત્યાર પછી શોક કરવાનાં કારણોજ નબી આવતાં નથી કામનાનો ત્યાગ કરવાથી લોક ધનવાન થાય છે, અને લોભનો પરિત્યાગ કરવાથી સુખમાં રહી શકાય છે.”

યક્ષ—“હે રાજન ! તપનું લક્ષણ શું ? દમ કોને કહેવો ? ક્ષમા કોને કહેવી ? અને લજ્જા એ શું ? તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરો.”

યુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! સ્વધર્મનું પાલન કરવું એજ ખરેખર તપ છે. મનને દમન કરવું-કાષ્ટમાં રાખવું એજ દમ કહેવાય છે. શીતોષ્ણાદિ-સુખ-દુઃખ વગેરે સહન કરવામાંજ ક્ષમા રહેલી છે, અને ન કરવા લાયક કામ કરવામાંજ લજ્જા છે.”

યક્ષ—“હે રાજન, જ્ઞાન એટલે શું ? શમ કહેતાં આપણે શું સહમજવું ? દયા કોનું નામ ? તથા આર્જવતા-કામળપણું શું ? તે કહેા.”

યુધિષ્ઠિર—“હે મહારાજ ! તરવજ્ઞાનના અર્થને યથાર્થ રીતે બજાવેા એજ જ્ઞાન છે, અને ચિત્તની અત્યંત શાંતિને વિદ્વાનો ‘શમ’ કહે છે સર્વને સુખી થવાની ઇચ્છા કરવી એજ દયા છે, અને સધળામાં સમાન શુદ્ધિ રાખનામાંજ આર્જવતા-કામળતા-રહેલી છે.”

યક્ષ—“હે નૃપ ! અતિશય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ન જીતી શકાય એવો કયો કામ છે અસાધ્ય રોગ કયો ? સાધુ કાણ, અને અસાધુ કાણ ? તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપો.”

યુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! દુઃખથી પણ ન છૂતી સકાય એવો કતુ કોષ છે. લોભ એજ અસાધ્ય રોગ છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રનું હિત ધ્રુવજનાર, તે સાધુ અને નિર્દય તે અસાધુ છે.

યક્ષ—“હે રાજન ! મોહ, માન, આલસ્ય, અને શોકનાં લક્ષણોનું યથાર્થ વિવેચન કરો. ”

યુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! સ્વધર્મની અજ્ઞાનતા એજ મોહ છે પોતાની ખડાઇ કરવી એજ અભિમાન છે. ધર્મ અપધ દોષ પણ કાર્ય કરવું નહિ એનુંજ નામ આલસ્ય અને અજ્ઞાનતા એજ શોકનું કારણ છે. ”

યક્ષ—“હું યુધિષ્ઠિર ! સ્થિરતા, ધૈર્ય, સ્નાન, અને દાન, એ ચારેના નૈતિક વિધાનોનો પૂર્વાપર નિર્ણય કરો.

યુધિષ્ઠિર—“પોતાના ધર્મમાં અચળાનસ્થિર—રહેવું એજ સ્થિરતા, ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરવો એનુંજ નામ ધૈર્ય, મનના મેલનો ત્યાગ કરવો એજ યથાર્થ સ્નાન, તથા પ્રાણીઓની રક્ષા કરી, એજ દાન રૂપ છે.

યક્ષ—“હે ધર્મરાજ ! અદંકાર એટલે શું ? દંભ કોને કહેવો ! દૈવ એટલે શું ? તથા પૈશ્વન્ય શું ? તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરો. ”

યુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! અજ્ઞાન એજ અદંકાર છે. લોકને દેખાડવા માટે ધર્મ કરવો એનુંજ નામ દંભ છે. વળી દાનનું ફળ એ દૈવ અને ખીજાઓને દૂષણ લગાડવું એજ પૈશ્વન્ય છે. ”

યક્ષ—“હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ, અર્થ, અને કામ એ ત્રણે પરસ્પર વિરોધિ છે તો એ ત્રણેને એકજ સ્થાનમાં સમાગમ કેમ સંભવે ? ”

યુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! અમિહોત્રાદિ ધર્મકાર્યો સ્ત્રી વિના ચમ્પ ગતતાં નથી. તેમ સ્ત્રી પણ જો તેમાં સાધ્વાન રહે તો ધર્મ અર્થને આપે છે, અને સ્ત્રી કામ પૂર્ણ કરે છે. એ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ અને કામનો એકજ સ્થાનમાં સમાગમ થાય છે. ”

યક્ષ—“હે ભારત ! શું કરવાથી મનુષ્ય અક્ષય નરક પામે છે ?

યુધિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! યાચના કરનાર નિષ્કંચન બ્રાહ્મણને ખતે

બોલાવીને, પછી છે નહિ, એમ જો કહે છે તે અક્ષય નરકને પામે છે. તેમ વેદ, ધર્મશાસ્ત્રી બ્રાહ્મણ, દેવ, તથા પિતૃ એમનો, જે મિથ્યા અથવા અસત્ય ગણીને અનાદર કરે છે તે પણ અક્ષય નરકને પામે છે. વળી જે માણસ ધન છતાં લોભથી દાન કરતી વખતે ‘ભારી પાસે કંઈ નથી’ એવું બોલે છે તે પણ અક્ષય નરકમાં જાય છે.”

યક્ષ—“હે ધર્મપાલક ! પ્રિય વચન બોલનારને શું ફળ મળે છે ? વિચારીને કામ કરનાર શું પામે છે ? તેમ ઘણા મિત્રવાળો, અને ધર્માચરણમાં તત્પર રહેનાર પુરુષને શું મળે છે ? તેનું યોગ્ય વિવેચન કરો.”

યુગ્મિષ્ઠિર—“હે યક્ષ ! પ્રિય વચન બોલનાર સર્વને પ્રિય થઈ પડે છે. વિચારીને કામ કરનાર જાય પામે છે. ઘણા મિત્રવાળો સુખમાં રહી શકે છે, અને ધર્માચરણમાં તત્પર રહેનારને પરમ પત્ની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

યક્ષ—“અ સંસારમાં કયો માણસ દર્પ પામે છે ? આશ્ચર્ય શું ? માર્ગ એટલે શું ? તથા વાર્તા તે શું ? હું યુગ્મિષ્ઠિર ! મારા આ ચાર પ્રશ્નોનાં યથાર્થ ઉત્તર આપો. એટલે હું તમારા ભાગ્યમાં મજબૂત કરું.” યક્ષનું વચન સાંભળીને મહારાજ યક્ષને પ્રણામ કરીને બોલ્યા, “હે યક્ષ !” પાંચમે કે છઠે દિવસે પોતાને ઘેર એક માત્ર શાક રાંધીને જમના હોય, પરંતુ માથે ઋણ ન હોય તથા જેને પ્રવાસ કરવા ન પડતો હોય, તે આ સંસારમાં દર્પ પામે છે દિવસ દિવસ પ્રાણીઓ યમલોક પ્રત્યે જાય છે, તે જોયા છતાં પણ મનુષ્યો અમે તો અમરજી-ચિર-રહેવાના છીએ એમ જાણે છે એનાથી બીજું શું આશ્ચર્ય હોય ? તર્ક નિશ્ચય સંદિગ્ધ છે, શ્રુતિઓ પણ બિન ભ્રમ છે, તેમ ઋષિઓ પણ અનેક છે, તેથી કયો ભ્રમ સ્વીકારવો તે નહીં થતું નથી. આથી ધર્મનું સ્વરૂપ છુપું છે મારે સદાચારી વિક્ષાન પુરુષો જે માર્ગે ચાલતા હોય તેનેજ માર્ગ તરીકે ગ્રહણ કરવો. વળી કાળ દરેક પ્રાણીને આ મહા મોહરૂપી કામમાં, સૂર્યરૂપ અમિથી, રાત્રિ દિવસરૂપ કાષ્ઠથી તથા માસ, ઋતુ, વર્ષાદિ રૂપ કડકીથી રાધે છે, તે વાર્તા છે.”

યક્ષ—“હે રાજા! કુળ, આચરણ, અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન, અને શાસ્ત્ર, એમાંથી કાણુ અભત્વને પ્રાપ્ત કરાવે છે તે કહો. ”

યુધિષ્ઠિર,—“હે યક્ષ! કુળ, વેદ અને શાસ્ત્ર એ કાંઈ બ્રાહ્મણુ-પણાનાં કાન્ધો નથી. કેવળ આચારણુ ઉપર અભત્વનો મુખ્ય આધાર છે, માટે બ્રહ્મણુએ પોતાના આચારણુનુંજ યત્નપૂર્વક સંસ્કરણુ કરવું જોઈએ. જેનું અચરણુ ક્ષીણુ થયું નથી તે બ્રાહ્મણુને ઉત્તમ જાણવો, અને જે સદાચરણુમાંથી હન પતિત થયો હોય ત્હને બટ જાનવે. શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન રાખનારજ યથાર્થ બ્રાહ્મણુ. ચાર વેદ ભણેતો હોય, પરંતુ દુરાચારી હોય ત્હને શૂદ્રથી પણ અધમ જાણવો. ”

ધર્મરાજના ઉત્તરે સાંભળીને યક્ષ પ્રસન્ન થયો. તેણે મહારાજા યુધિષ્ઠિરને સંબોધીને કહ્યું, ‘હે રાજા! હવે આ મ્હારો છેલ્લો પ્રશ્ન છે. તેના યથાર્થ ઉત્તર આપો, હું ભારતકુળમાં શ્રેષ્ઠ! આ સંસારમાં અમર (પુરૂષ) અને સમગ્ર ધર્મરાજો સર્વધની કાને કહેવો તે કહો. ”

યુધિષ્ઠિર—“જે પુરૂષ તા સત્કર્મોની કીર્તિનો શબ્દ આ પૃથ્વી ઉપર તેમજ સ્વર્ગમાં વ્યાપ્ત થાય છે તેને અમર પુરૂષ જાણવો, અને જેને પ્રિય અપ્રિય સુઅદુઃખ, ભૂતભવિણ્ય, અદ્વંદ સમાન છે તેનેજ સર્વધની-સમગ્ર ધનવાળો જાણવો. ”

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના આ પ્રમાણે યથાર્થ ઉત્તર સાંભળીને યક્ષ પરમ સંતુષ્ટ થઇને બોલ્યો, “હે રાજા! ત્હમે ‘પુરૂષ’ અને ‘સર્વધની’ શબ્દોનો યથાર્થ અર્થ કયો છે. હું ત્હમરી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું માટે ત્હમારા બાહ્યબોમાંથી માત્ર એક જણુ જીવતો થશે. ”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—“હે યક્ષ! જો એમજ હોય તો આ સ્થાન સ્વરૂપ રક્તમેયન અને વિશ્વાળ વૃક્ષઃ સ્થળવાળા મહાયાજુ નકુલને સંજીવન કરો. ”

યક્ષે કહ્યું—“હે ધર્મરાજ ! ત્હમે અયૂતનાગ તુલ્ય (એક લક્ષ હાથી જેવા) બળવાન બીમસેનને અથવા તો જેની ઉપર ત્હમારો મુખ્ય આધાર છે તે અર્જુનને મૂકીને શાવકાલાઇ નકુલને શા માટે સજીવન કરવાને તૈયાર થયા છો ? ”

ધર્મરાજે કહ્યું,—“હે યક્ષ ! ધર્મનો વિનાશ કરવાથી ધર્મ પણ અમારો વિનાશ કરે, અને તેની રક્ષા કરવાથી તે અમારી રક્ષા કરશે, એવો મ્હારો દૃઢ નિશ્ચય છે. માટે હું કદી પણ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીશ નહિ. ધર્મ મારા પણ લાગ કરી શકશે નહિ. હે યક્ષ ! અહિંસા એજ પરમ ધર્મ છે માટે હું તે પરમ ધર્મનું અવલંબન કરવાની સતત અભિલાષા રાખું છું. મધા મ્હને ધર્મરાજ કહીને બોલાવે છે, અને એજ નામથી ઓળખે પણ છે, માટે હું કદી પણ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીશ નહ. કુન્તાજી અને માદ્રો એ બન્ને મ્હારા પરમ પૂજ્ય જનની છે. હું તે બન્નેને સમાન ગણું છું, અને બન્ને પુત્રાની રહે એવી મ્હારી અભિલાષા છે. માટે નકુલન સજીવન કરીને તે બન્નેને પુત્રવતી કરો.”

યક્ષે કહ્યું, હે રાજન્ ! ત્હમે ખરેખરા ધર્માત્મા છો. ત્હમારી ધર્મપરામણતા જોઇને હું પ્રસન્ન થયો છું, અને આપના સર્વે ભાઇઓને સજીવન કરું છું.”

યક્ષરાજના વચનથી બીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ આળસ મરકીને બેઠા થયા, અને હેમની તૃપ્તિ પણ શાન્ત થઈ ગઇ. આછી તરફ અપરાજિત યક્ષને એક પગ ઉપર ઉભો રહેલો જોઇને, મહારાજ યુધિષ્ઠિરે ત્હેને સંબોધીને કહ્યું, મહાશય ! આપ કાણુ છો ? આપ નક્કી વસુ, રૂદ્ર અથવા તો મહાગણુમાંથી કાઢ હોવા જોઇએ. તે સિવાય આવો બ્યાપાર સંભવેજ નહિ. આ સમસ્ત ભૂમંડળમાં એવો એક પણ ચોદો નથી, કે જે બીમ અને અર્જુનનો સંહાર કરી શકે માટે આપ નક્કી અમારા મિત્ર અથવા તો પિતા હોવા જોઇએ.”

યક્ષે કહ્યું,—“ ભાઈ ! સત્ય છે; હું ત્હારો પિતા ધર્મ છું,

અને ત્હને જોવાનેજ અગ્રે જાઓ છું. યજ્ઞસ્થળ, દેવ શીઘ્ર, અર્જુન, ક્રી, અચાપલ, દાન, તપસ્યા, અને બ્રહ્મચર્ય એ મહારૂં શરીર છે. આદિસા, સમતા, શાન્તિ, તપ, શીઘ્ર, અને અમત્સરતા એ મારી ઇન્દ્રિયા છે. હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હે મહારી પ્રીતિ સંપાદન કરીને, પંચયજ્ઞમાં એકાન્ત અનુરક્ત થઈ, પાપના મૂળરૂપ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને માસરનો પરાજય કર્યો છે હું ત્હારી પરીક્ષા કરવાને આવ્યો હતો, અને ત્હારી ધર્મપરાયણતા જોઈને પ્રસન્ન થયો છું, ત્હારું કલ્યાણ થશે. મહારા ભક્તની કદી પણ દુર્ગત થતી નથી. આ સમયે એક વરદાન માગી લે.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—“હે મહારાજ ! જે બ્રાહ્મણના અરણીના મંથનદંડનું દરણુ થયું છે ત્હેના આમિદાનમાં લક્ષેપ ન થાય, એજ અમારી પ્રાર્થના છે.”

યજ્ઞે કહ્યું—“મહેં ત્હમારી પરીક્ષા કરવાનેજ દંડનું રૂપ લાઇને તે બ્રાહ્મણના મંથન દંડનું દરણુ કર્યું છે, તે હું ત્હને પાછા આપું છું. આ લક્ષે એક બીજું વરદાન માગ !”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—“મહારાજ ! અગ્રે અરણ્યમાં બાર વર્ષ પૂરાં કર્યા છે, અને હવે થોડા દિવસ પછી તેરમું વર્ષ બેસશે માટે તે વખતે અમે જે સ્થાનમાં રહીએ, તે કાંઈ જાણી શકે નહિ એવું વરદાન આપો.”

ભગવાન ધર્મ “તથાસ્તુ” કહીને યે જ પ્રત્યુત્તર આપી, ધર્મરાજને આશ્વાસન આપીને કહેવા લાગ્યા કે, “હે પાંડવો ! કદી યુક્તવેષ ધારણ કરતાં આજ વેષમાં સમસ્ત પૃથિવી ઉપર ફરશે તો પણ ત્રિલોકમાં કાંઈપણ તમને ઓળખી શકશે નહિ, ત્હમે તેરમે વર્ષ યુક્તવેષમાં વિરાટનગરમાં નિવાસ કરજો, ત્હમારામાંથી જોશે જોશે જે જે રૂપ ધારણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, તેણે સ્વચ્છંદ તે તે ધારણ કરવું ત્હમારું કલ્યાણ થશે. હ્યો. આ અરણ્યોસંયુક્ત મંથનદંડ બ્રાહ્મણને આપી દેજો. હે પ્રિયદર્શન ! તું મહારો પુત્ર છે, અને વિદુરજી એ મહારૂં અંગ છે. હું ત્હને વરદાન આપીને સંતુષ્ઠ થયો નથી. માટે ત્રાણ વરદાન માગ.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—“હે પિતાશ્રી ! આજે અમે સાક્ષાત્ સન્મતન દેવતાનાં દર્શન કર્યા છે, હે દેવાધિદેવ ! આપ પ્રસન્ન થઇને જે વરદાન આપશો તે હું પ્રવચ્ચ કરીશ. હે તાત ! અમે જે પ્રમાણે લોભ, મોહ, અને ક્રોધનો પરાજય કરી શક્યા છીએ, તેજ પ્રમાણે અમારું અંતઃકરણ તપ, દાન, અને સત્યમાં અનુરક્ત રહે એવું વરદાન આપો. ”

ધર્મે કહ્યું—“હે પાંડવો ! તદમે જન્મથીજ એ સદ્ધર્મ સદ્ગુણોથી વિભૂષિત છે. આ કાળે પુનઃચાર યથોક્ત ધર્મજૂવણુના વખારે શોભાવવાનું થાયો ! ” એમ કહીને યજ્ઞરૂપ ભગવાન ધર્મ ત્યાંથી અંતર્યામિ થઇ ગયા. મહારાજ યુધિષ્ઠિર પરમ સંતોષ થાપી, ચારે ભાઇઓને તેડાને આજ્ઞાએ આજ્ઞા, અને બ્રાહ્મણને લેનેા અરચીત્વયુક્ત મંચનકંડ આપી દીધો. ”

તૃતીય પરિચ્છેદ.

૧. બૃહમ્લાનું શૌર્ય અને મહાનુભવતા.

[પાંડવોનો દ્રૌપદીરૂહિત વિરાટનગરમાં ગુપ્તવાસ-બ્રહ્મભક્ષો-ત્સવોમાં અનેક મહત્તોનું આવવું અને તેમનો પરાભવ કરવાથી ભીમનું દ્રુપદરાજના માનીતા થવું-દ્રૌપદી ઉપર ક્રુદ્ધિ કરવા માટે ભીમસેને કરેલો કીચકોનો નારા-શુસર્માનું વિરાટરાજ ઉપર અઘાઈ કરવા દુર્યોધનને કહેવું-દુર્યોધનનું સૈન્ય સહિત વિરાટ નગર તરફ જવું-શુસર્માનું વિરાટરાજની ગાયોનું હરણ કરવું-વિરાટરાજ અને શુસર્માનું યુદ્ધ-વિરાટરાજનો પરાભવ અને બંધન થવું-યુધિષ્ઠરાદિભાઈઓએ તેમને મુક્ત કરવા-કૌરવોએ કરેલું ગૌહરણ ઉત્તર અને અર્જુનનું તેમની સહાય થવું-અર્જુનનું પરાક્રમ-કૌરવોનો પરાભવ-ઉપસંહાર.]

મહાત્મા યુધિષ્ઠરને પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ, અને દ્રૌપદી સાથે બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવી, તેરમે વર્ષ ગુપ્ત રહેવાનું સ્મરણ થતાજ તહેમણે પોતાના ભાઈઓને એકઠા કરી, અર્જુનને મંથો-ધીને ગુપ્તવાસને માટે કાઠ યોગ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન નક્કી કરવાને જણાવ્યું. અર્જુને પાંચાલ, ચેદિ, મત્સ્ય વગેરે દેશોના નામ દઇને તેમાંથી ગમે તે નક્કી કરવાને ધર્મરાજને જ કહ્યું. મહારાજ યુધિષ્ઠરને ધર્મે આપેલા વરદાનનું સ્મરણ થઇ આવ્યું, અને તેથી તહેમણે નિર્ભય રીતે મત્સ્ય દેશમાં

રહેવા નિશ્ચય કર્યો અને પાંચે ભાઈઓ અને છઠ્ઠા દ્રૌપદી આમળ કેવા રૂપમાં રહેવું તે સ્વપ્ન યોગસ કરી એક પછી એક વિરાટરાજસભામાં ગયા. લાં જઇને ધર્મરાજએ કંક નામના અક્ષકુશળ હુતાશ્રિય બ્રાહ્મણ તરીકે, જીમ્સેને બલ્લ નામના નિપુણ રસોઇયા તથા મલ્લ યોદ્ધા તરીકે, અર્જુને નૃહનલા નામના નૃસંગીત વિચારક અને અન્તઃપુરચારી વ્યંકલ તરીકે, નકુલે અંધિક નામના અશ્વવિદ્યા નિપુણ અશ્વરક્ષક તરીકે, અને સહદેવજી તંત્રીપાથ નામના ઔવિદ્યાપારદર્શી ગોરક્ષક તરીકે, પોતાનો પરિચય કરાવ્યો. તેઓ સમળા મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે કામ કરતા હતા, અને તેમના મિત્રમૈત્ર હતા, એમ પણ જણાવ્યું. વિરાટરાજએ પાંચે ભાઈ-ઓની દેવોપમ આકૃતિ, અને સૌંદર્ય જોઇને મુગ્ધ થઇ, તેજ વખતે તેમને પોતપોતાના કાર્યમાં નિયોજીને પરમ સંતોષ બતાવ્યો.

તે દરમ્યાન દ્રૌપદીએ પણ વિરાટ રાજમહિષી સુદેખ્યા પાસે જઇને સૈરિદ્રી નામ પરિચય આપી, પાંડવ મહિષી દ્રૌપદી તેને માલિની કહીને બોલાવતાં અને આદર આપતાં હતાં એમ જણાવ્યું. સુદેખ્યાએ તેમનું અસામાન્ય રૂપલાવણ્ય જોઇને પહેલાં તો સૈરિદ્રીની વાત માની નહિ, અને જ્યારે સૈરિદ્રીએ દ્રૌપદીની દાસી તરીકે જોળખાણ આપી ત્યારે તેને પરિચારિકાના કાર્યમાં નિયોજવાનું પણ સાહસ કરી શકી નહિ. ત્યારે દ્રૌપદીએ કહ્યું. “ મહારાજ સ્વામી પાંચ ગાંધર્વો છે, અને તેઓ એક મહા-શત્રુ મંધર્વ રાજના પુત્ર છે. એ પાંચ જણ મહારી સતત રક્ષા કરે છે. જે મહેને હિમ્મિયત આપતું નથી અને મહારી પાસે પગ ધોવાડતું નથી તેની હિપર મહારાજે સ્વામી બહુજ પ્રસન્ન થાય છે. વળી જે પુરૂષ બીજી સ્ત્રી-ઓની માફક મહારાજ હિપર કુદષ્ટિ કરે છે, તેને તેઓ તેજ રાતમાં યમ-શસ્ત્રમાં ખેંચાડી દે છે, મહારાજ મિત્રતમ ગંધર્વો આ રખતે દુઃખસાગરમાં કુમેલા હોવા છતાં પણ, તેઓ મહારી રક્ષા કરે છે.” સુદેખ્યા દ્રૌપદીનું વાક્ય શ્રવણ કરીને પ્રજ્ઞાન થઇ, અને તેમને પરમ આદરપૂર્વક પોતાના મહેલમાં રાખી, આ પ્રમાણે અખંડ પૃથિવીના અધીશ્વર પાંડવો, પોતાની

પ્રતિજ્ઞા પાળવાને દ્રૌપદી સાથે, ઉદ્ધિમચિત્તે વિરાટનગરમાં રહેવા લાગ્યા. અર્ધ પશુ તેઓ. કૌરવના ભયથી નિર્તાત સંક્રિત થઇને સદા સર્વદા દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરતા હતા.

ત્યાર પછી એથે મહિને મત્સ્યનગરમાં સુસમૃદ્ધ બ્રહ્મમહોત્સવ આરંભ થયો. આ મહોત્સવમાં ચારે દિશાઓમાંથી મહાબળવાન અને રાક્ષસો જેવા પ્રચંડ શરીરવાળા મલ્લો આવવા લાગ્યા. તેમાંથી એક મહા બળવાન મક્ષ અન્યાન્ય સમસ્ત મલ્લોને દંડયુદ્ધ કરવાને બોલાવવા લાગ્યો, પરંતુ ક્રોધએ પશુ એની પાસે જવાનું સાહસ કર્યું નહિ. ત્યારે ભીમસેને દુષ્ટ-રાજની આગ્રાથી તે જીમુત નામના મક્ષનો પરાજય કરી, તેને જન્મીન ઉપર પટકયો. એ જોઈને સમસ્ત મક્ષ અને મત્સ્યદેશવાસી લોકો બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યા. મહારાજાએ પ્રસન્ન થઇને ભીમસેનને રંગરથળમાંજ વિપુલ ઉપહાર આપ્યા. આ પ્રમાણે વૃકોદર સમસ્ત મક્ષ અને વીર પુરુષોને પરાસ્ત કરીને મત્સ્ય રાજનો માનીતો થઇ પડ્યો.

એક દિવસ વિરાટ મહારાજાના સેનાપતિ બળવાન કીચકે દ્રૌપદીનું અનુપમ રૂપ લાવણ્ય જોઇ મુગ્ધ થઇ, તેમની પ્રતિ પાપાયરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો, તેથી ભીમસેને કુશળતાથી તેને મક્ષયુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી યમ-દારમાં પહોંચાડી દીધો. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે “ મ્હારા ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવાથી મ્હારા ગંધર્વ પતિએ કીચકનો સંહાર કર્યો છે.” આ પ્રમાણે કીચકનું મરણ થવાથી તેના ભાઇઓ બહુજ ગુસ્સે થયા. અને દ્રૌપદીને લીધેજ તેનું મરણ થયેલું હોવાથી તેને પશુ તેના મૃત-દેહની સાથે બીજી મૃકવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. દ્રૌપદી પશુ મહારાણીના વિલાપથી દિન-મુદ્દ બની ગયા હતાં. કીચકાએ તેમને જોઇને કહ્યું કે, “ આ પાપીણિ-એજ અમારા ભાઇનો સંહાર કરાવ્યો છે.” એમ કહીને વિરાટરાજની રાજ બધ દ્રૌપદીને પશુ સાથે બાંધ્યા. અને કીચકને તેમજ દ્રૌપદીને સાથે બાળવાના ઇરાદાથી રમણનમાં આવી પહોંચ્યા. દ્રૌપદી, પ્રાણભયે નિર્તાત આકુલબાકુળ થઇ, પોતાના પતિની મદદ મેળવવાને કરુણસ્વરે જય, જયન્ત,

વિજય, જયસેન અને જયદલ એવી સંઘાતી બેઠાવના લાગ્યા. બીમસેન દ્રૌપદીનો કષ્ટણ વિલાપ શ્રવણ કરીને, બીજાની નજર સુઝાવી ક્ષુભ માર્ગે સમજાતમાં જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાં આગળ દ્રૌપદીને બચાવી સમસ્ત કૌરવોનો સંહાર કર્યો.

આ પ્રમાણે કીચક અને ત્હેના ભાઈઓના મૃત્યુની અદ્ભુત ઘટના શ્રવણ કરી સંધળા લોકો બહુજી વિચારમાં પડી ગયા, વિરાટનગરમાં જનપદમાં, વગેરે સર્વત્ર સ્થળે એજ વાત સંભળાવા લાગી, અને લોકો મરજીમાં આવે તેમ તક વિતરકો કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને પાંડવોને શાધી કાઢવાને ત્હેમના વનવાસનું બારમું વર્ષ પૂરું થતાંજ અનુચરો મોકલી દીધા હતા. અને ત્હેમને મ્હોટી મ્હોટી લાલચો આપી હતી. તેઓ અનેક ગામ, નગર, શહેર, વન, હિપવન, વગેરેમાં તપાસ કરીને નિરાશ થઈ પાછા હસ્તિનાપુર ગયા. ત્હેમને મ્હોડે દુર્યોધને કીચક અને ત્હેના સર્વે ભાઈઓના સંહારના સમાચાર જાણ્યા પહેલાં મહાબળવાન દુરાત્મા કીચકે વારંવાર ત્રિગર્તરાજ શુસર્માને પરાજીત કર્યો હતો. અનુચરોએ જ્યારે કીચક-વધના સમાચાર કહ્યા ત્યારે શુસર્મા પણ દુર્યોધનની સાથે રાજ-સભામાંજ બેઠો હતો. કીચકની વાત સાંભળીને ત્હેને અપૂર્વ આનંદ થયો, અને પોતાનું વેર લેવાની ઇચ્છાથી આ બેઠતો લાગ બેઠને, દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો, “હે મહારાજ ! વિરાટરાજ્યએ બળવાન કીચકની સાહાયતાથી અનેકવાર મ્હારો પરાજય કર્યો છે. આ વખતે એ દુરાત્મા કીચકનો ગંધર્વને હાથે સંહાર થયો છે, તેથી વિરાટરાજ્ય ત્હેના મરજીથી, હતહર્ષ, નિરાશ્રય, અને નિરૂત્સાહી થઈ ગયો હશે એમાં સંદેહ નથી. મારે જો આપની અને સમસ્ત કૌરવોની ઇચ્છા હોય તો, મત્સ્યદેશમાં જઈને વિરાટરાજ્યને પરાસ્ત કરી ત્હેના અસંખ્ય સૈન્યનો સંહાર કરી ત્હેનો મદ હિતારીયે, અને વિવિધ ધન, રત્ન, ગ્રામ, રાજ્ય, અને ગાયોનું હરણ કરીને વિરાટરાજ્યને આપણા તાબામાં લઈએ. આમ થવાથી આપના બળમાં અને યજ્ઞમાં વધારો થશે એમાં સંદેહ નથી.”

શુસર્માનું વાક્ય સાંભળીને દુર્યોધને બીજમ, દ્રોણ, અને કર્ણની સાથે

મસલત કરી, અને તહેમની સમ્મતિ મેળવીને પોતાના ન્હાના ભાઇ દુઃશ્મ-
ચનને સૈન્ય તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાંજ શુશર્મા
પણ તૈયાર થઇ ગયો. તહેજો પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્ર અને આયુધો ધારણ
કરી લીધાં, અને ચરમ હર્ષથી સૌથી પહેલાં તૈયાર થઇ ગયો. બીજેજ
દિવસે દુર્યોધને બીખમ, દ્રોણ કર્ણ વિગેરે મહારથીઓ સાથે પ્રયાણ કરી
મત્સ્ય દેશમાં જઇ વિરાટ મહારાજની ગાયો ચરતી હતી ત્યાં ઘેરા બાંધ્યો.
શુશર્માએ સર્વાંગે વિરાટ નગરમાં જઇને અનેક ગોરક્ષકોને પ્રહાર કરીને
અસંખ્ય ગાયોનું હરણ કર્યું. ગોવાળીયાઓ રડતાં રડતાં વિરાટ મહારાજ
પાસે ગયા, અને તહેમને સમસ્ત હપ્તીકત નિવેદન કરી, ગોવાળીઆઓને મુખે
પોતાની ગાયોનું દુરાત્મા શુશર્માએ હરણ કરેલું સાંભળીને વિરાટ રાજા,
પોતાના અસંખ્ય સૈન્ય સાથે તહેને યોગ્ય શિક્ષા કરવાને નીકળ્યા. યુધિષ્ઠિર,
ભીમ, નકુળ, અને સહદેવ પણ અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરીને તહેમની સાથે
ગયા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. આખરે શુશર્માએ, મત્સ્ય સૈન્ય-
કોનો પરાજય કરી અને વિરાટ રાજાને બંધન કરી, પોતાના રથમાં બેસા-
ડીને નગર તરફ ચાલવા માંડ્યું. આ વખતે પાંડવો, પોતાને ઝાળખાઇ
જવાના ભયથી, બરોબર યુદ્ધ કરતા નહોતા. પરંતુ વિરાટ મહારાજને
બંધન થયેલા અને શુશર્માને હાથે તહેમની અતિશય દુર્દશા થતી જોઇને
તેઓથી રહેવાયું નથી. યુધિષ્ઠિરે મહા બળવાન ભીમસેનને બોલાવીને કહ્યું
કે, “વૃકોદર ! જો, જો, ત્રિગર્તાધિપતિ શુશર્મા, મત્સ્યરાજને લઇને ચાલ્યો
જાય છે; આપણે એના આશ્રમમાં પરમ સુખથી રહ્યા છીએ, માટે આપણી
સમક્ષજ તેઓ શત્રુના હાથમાં સપડાય એ ઠીક નહિ. માટે સર્વ પ્રયત્ને
તહેમને મુક્ત કર.” ધર્મરાજની આજ્ઞા થતાંજ લડવીર ભીમસેન શુશર્માની
પાછલ પડ્યો. આણી તરફ મહારાજ યુધિષ્ઠિર, નકુળ અને સહદેવ સાથે
મળીને, શુશર્માના સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યા. અને શુશર્માનો પરાભવ
કરીને મત્સ્ય રાજાને મુક્ત કરી ગાયોને પાછી વાળી.

આણી તરફ મહારાજ દુર્યોધને બીખમ, દ્રોણ અને કર્ણ વગેરે મહાર-
થીઓ સાથે વિરાટ નગરના બીજા ભાગ ઉપર આક્રમણ કરીને અસંખ્ય

માયોનું હરણ કર્યું. ત્હેમના ત્રાસથી, અને પ્રહારથી ત્રાસીને ગોવાળીઆઓ લય બાકુળ ચિત્તે નગરમાં ગયા, અને રાજકુમાર ઉત્તર પાસે જઈને સમસ્ત હકીકત નિવેદન કરી. રાજકુમાર તે વખતે અંતઃપુરમાં હતો. ગોવાળીઆઓને મ્હોડે આ સમાચાર સાંભળીને તે અંતઃપુરની ત્રીજો પાસે પોતાની કંઠાસ-આત્મસ્લાધા મારતાં કહેવા લાગ્યો કે, “પિતાશ્રમે સમસ્ત સૈન્ય-સામન્ત લઈને પ્રયાણ કર્યું છે. એક સારથી પણ રહેવા દીધો નથી. મ્હારે સેનાની જરૂર નથી. એક પુરંગનિયોગ વિચારદ સારથીજ હોય તો હું એકલોજ બીજમ, દ્રોણ વગેરેને રણમાં મ્હારા બાણનો ચમત્કાર બતાવીને ગાયો પાછી વાળી લાઉં. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ પિતાશ્રમે એક સારથી પણ રહેવા દીધો નથી. કૌરવો, આ પ્રમાણે શૂન્ય દેશ જોઈને, સમસ્ત માયોનું હરણ કરી જશે. જો હું પોતે ત્યાં હોઉં તો તેઓ આટલું સાહસ કરવાને સમર્થ થાય ?” રાજકુમારને આમ નિર્ચક આત્મસ્લાધા કરતો સાંભળીને દ્રૌપદી ત્હેની પાસે ગયાં. અને લગ્નપૂર્વક ધીમે રહીને કહ્યું કે, “રાજપુત્ર ! પ્રિયદર્શન બૃહન્નલા પહેલાં અર્જુનનો સારથી હતો. જો તે આપનો સારથી થાય તો નહીં ત્હમારો જય થશે. આપના મ્હોટાં બ્હેન ઉત્તરાના કહેવાથી તે જરૂર ત્હમારો સારથી થશે.” ત્યાર પછી રાજકુમારી ઉત્તરાના અનુરોધથી પ્રસન્ન થઈને બૃહન્નલાએ-અર્જુન-ઉત્તરાના સારથી થવાનું કબુલ કર્યું. અને ઉત્તર અર્જુન સાથે રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. નીકળતી વખતે ઉત્તરા વગેરે રાજકન્યાઓએ અર્જુનને કહ્યું કે, “બૃહન્નલે ! બીજમ, દ્રોણ, વગેરે યોદ્ધાઓ પરાજિત થાય, એટલે ત્હેમના ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્રાલંકાર લાવજો. અમે તેનાથી અમારી પુતળીઓ શણગારીશું.” ધનંજયે સહાયવદને ઉત્તર આપ્યો, “જો રાજપુત્ર સંત્રામમાં એ બધાનો પરાજય કરશે તો હું જરૂર તે બધાનાં વસ્ત્રાલંકારો લઈ આપીશ.” એ પ્રમાણે કહીને અર્જુનને રથ હાંકી મૂક્યો.

“ત્યાર પછી રાજકુમારે નિર્ભય ચિત્તે રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળીને સારથીને કહ્યું, “બૃહન્નલે ! એકદમ કૌરવો પાસે રથ લઈ જ. હું તે દુરાત્માઓનો પરાજય કરીને આપણી ગાયોને પાછી વાળીને નગરમાં

આવીશ.” રાજકુમારની આસા થતાંજ અર્જુને રથ વેગથી હાંકવા માંડ્યો, અને થોડે દૂર ગયા પછી સ્થાન પાસે આવેલા એક શમીવૃક્ષ પાસે રથને ઉભો રાખ્યો. લાંથી કૌરવોનું વિસ્તર્યું સૈન્ય દેખાવા માંડ્યું. ત્હેના અસંખ્ય સૈનિકાના પગથી એટલી બધી ધૂળ ઉડી હતી કે, તેનાથી સમસ્ત નભોમંડળ આચ્છાદિત થઈ ગયું હતું, અને જાણે આકાશમાં પણ એક સૈન્ય ચાલતું હોય એમ લાગતું હતું. કૌરવોનું વિસ્તર્યું સૈન્યને જોઈને રાજકુમાર ઉત્તર લયબ્યાકુળ ચિત્તે કહેવા લાગ્યો, કે બૃહત્તલે ! પિતાજી મ્હને એકલાને ધર સોપીને સમસ્ત સૈન્ય સાથે ત્રિગર્તરાજ શુશર્મા સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા છે. હું એક બાલક, અને તેમાં પણ ખીન અનુભવી છું કૌરવો ધણા અને અભયસ્થમાં નિપુણ છે, માટે એમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી ટકી પણ જાય થાય નહિ. માટે હવે તો રથને પાછો વાળ.” પરંતુ અર્જુને ઉત્તરને અનેક રીતે ઉપદેશ આપીને યુદ્ધમાંથી પાછા ન કરવાનો નિષેધ કર્યો. લારે ઉત્તરે કહ્યું, “બૃહત્તલે ! ભલે કૌરવો મ્હારું સર્વસ્વ હુંટી જાય, ભલે સધળા મ્હારો ઉપદાસ કરે, અને સમસ્ત માથે, અને નગર પણ હુંટાઈ જાય અને પિતાજી મ્હારો તિરસ્કાર કરે, તથાપિ હું કોઈ પણ રીતે યુદ્ધ કરીશ નહિ.” એમ કહીને ઉત્તર અતિશય ભયભીત થઈ, ધનુષ્ય-બાણ સાથે, માન અને ગર્વને પણ તિર્જાજલી આપીને, એક છત્રંગ મારી રથમાંથી કુદી પડ્યો અને નગર તરફ ન્હાસવા લાગ્યો. લારે અર્જુને કહ્યું, “મહાશય ! યુદ્ધમાં પુંક બતાવવી એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. જય પામીને ન્હારી જવા કરતાં રણક્ષેત્રમાં મરવું શ્રેયસ્કર છે,” એમ કહીને મહાવીર ધનંજયે રથમાંથી ઉતરીને રાજપુત્રની પાછળ દોડવા માંડ્યું. દોડતી વખતે ત્હેના લાંબા કેશ ફરફરવા લાગ્યા અને ખુલાં વસ્ત્રો આમતેમ ધુમવાં લાગ્યાં. તે જોઈને કૌરવો હાસ્ય કરવા લાગ્યા.

અદ્ભુત રૂપવાળા અને એકદમ દોડતા અર્જુનને જોઈને કૌરવો તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યા. અને આ ભરમાચ્છાદિત વન્હિના જેવો ગુપ્ત વેલી માણસ કોણુ હશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેઓ માંહોમાંહી પુછપાછ કરવા લાગ્યા કે, “એ તે કોણુ હશે ? એના અવયવના કેટલાક ભાગ

પુરૂષ જેવા ને કેટલાક સ્ત્રીના જેવા લાગે છે. એ બ્યંડલ જેવો દેખાય છે, પરંતુ એમાં પુરૂષનાં ધણીખરાં લક્ષણો જણાય છે. એનું મસ્તક, ગ્રીવા અને બન્ને વિશાળ બાહુ અર્જુનના જેવાં લાગે છે. માટે નકી એ અર્જુનજ હોવો જોઈએ, એમાં સંદેહ નથી.” ગુપ્તવેશી અર્જુનને જોઈને કૌરવો આ પ્રમાણે તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈ પણ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.

આણી તરફ અર્જુનને ફક્ત એક સો પગલાં દોડીને ઉત્તરને પકડી પાડ્યો, અને ત્હેની ચોટલી પકડી રથ પાસે લાવવા માંડ્યો, ત્યારે રાજકુમાર ઉત્તર નિતાંત કરણ સ્વરે કહેવા લાગ્યો, “હે બૃહન્નલ, જલ્દીથી રથને પાછો વાળ.” જીવતાં રહીશું તો બધું મળી આવશે. હું ત્હને વિશુદ્ધ સુવર્ણનિર્મિત એકસો સુવર્ણ મુદ્રા, મહાપ્રભાસંપન્ન સુવર્ણ જડિત આઠ મણિ, સુશિક્ષિત અશ્વ, સંયુક્ત-હેમવંદ, સુશોભિત રથ અને દશ હાથી આપીશ. કૃપા કરીને મ્હને છોડી દે.” આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં કરતાં ઉત્તર મુર્ચ્છિત થઈ ગયો. અર્જુનને સહારમ વદને, ત્હેને રથ પાસે લાવીને કહ્યું કે, “હે રાજપુત્ર ! જે ત્હારામાં યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ન હોય તો, મ્હારો સારથિ થઈને રથ ચલાવ. હું પોતે યુદ્ધ કરીશ. ત્હારે લેશ માત્ર પણ ડરવું નહિ !” જયશીળ અર્જુન, આ પ્રમાણે પ્રમોદ વાડયથી ભય વિમૂલ્હ ઉત્તરને આશ્વાસન આપીને ત્હેને રથમાં બેસાડીને શમીવૃક્ષ પાસે ગયો, અને ઉત્તરને કહેવા લાગ્યો કે, “ત્હમે એકદમ આ શમીવૃક્ષ પાસે જઈને ત્યાં આગળ જે દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્ર છે તે લઈ આવો.” ઉત્તરે કહ્યું, “મ્હારા સાંભળવા પ્રમાણે એ વૃક્ષ ઉપર એક શય-દેહ બાંધેલી છે. હું રાજકુમાર થઈને એને કેવી રીતે અડકું ? અર્જુનને કહ્યું, “હે ઉત્તર ! ત્હારે લેશ માત્ર પણ શંકા કરવી નહિ. એ ધનુષ્ય છે, મૃત દેહ નથી. શય હોય તો હુંજ ત્હને અડકવાની ના કહું.” ત્યારે ઉત્તર રથમાંથી ઉતરીને શમી વૃક્ષ ઉપર ચડ્યો, અને અર્જુનના કહેવા પ્રમાણે સમરત શસ્ત્રાસ્ત્ર જમીન ઉપર લાવીને જોયું તો અર્જુનનું ગાંડીવ અને અન્યાન્ય પાંડવોનાં આયુધો નજરે પડ્યાં. જેમ ઉદય વખતે ગ્રહોની દિવ્ય પ્રભા

ઉદ્દેશાસિત થાય છે, તેજ પ્રમાણે તે વખતે એ સમજાના દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રની વિચિત્ર પ્રભા સ્પર્શિત થવા લાગી. રાજપુત વિસ્મિત થઇને, સમસ્ત આ યુધ્ધને ઝાળખવાને અર્જુને એક પછી એક એમ પાંડવોના સમસ્ત અસ્ત્રશસ્ત્રનું વર્ણન કર્યું. સારપછી અર્જુનને મ્હોડે પાંડવોનો પરિચય પામીને ઉત્તર અતિશય વિસ્મિત અને ચમત્કાર થઇને અર્જુનને પગે પડીને કહેવા લાગ્યો, “હે મહાબાહો ! આજે મ્હારે પરમ સૌભાગ્ય કે આપનાં દર્શન થયાં છે. મ્હેં જાણે અજાણે જે કંઈ અપરાધો કર્યા હોય તે ક્ષમા કરજો.”

રાજકુમારના વચનથી પ્રસન્ન થઇને અર્જુને ત્હેને આશ્વાસન આપ્યું અને ત્હેને પોતાનો સારથિ બનાવ્યો. સાર પછી શ્રીમદ્વૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરી આયુધ ધારણ કર્યા. અને રથ ઉપરથી ઉત્તરનો સિંહ જ્વળ ઉતારી શ્રીમદ્વૃક્ષ આગળ મૂકી દઇ રથમાં બેઠો અને પોતાની દૈવી માયાર્થા માંડીવનો ટંકાર કરી પોતાનો સોનેરી કપિજ્વળ રથ ઉપર ચડાવી દીધો. આથી ત્હેનો રથ અતિશય શોભા પામી રહ્યો. અર્જુને ફરીથી રથની તથા પતાકાની પ્રદક્ષિણા કરી, પોતાના આયુધો સજ્જ કરી, માંડીવનો ટંકાર કરી ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું, અને મહાવેગથી અતિભીષણ લોમહર્ષણ શંખધ્વનિ કરવા માંડ્યાં. રથના ઘોડાઓમાં પણ જાણે નવું ચૈતન્ય આવ્યું હોય તેમ, તેઓ પણ પૂર્ણ વેગથી દોડવા માંડ્યા. આ જોઇને ઉત્તર પણ ગભરાયો, અને રથમાં બેઠો. અર્જુનના હૃદય-કંપન શંખધ્વનિ અને ધનુષ્ય-ટંકાર સાંભળીને તે નિર્તાત વિમોહિત અને વ્યથિત થઇ ગયો હતો. ઉત્તરને આમ ભયભીત થતો જોઇને અર્જુને ત્હેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે, “હે ઉત્તર ! જહીશ મા. તું જોરથી અશ્વની રાસ પકડી સાવધાન થઇને બેસ; હું ફરીથી શંખધ્વનિ કરું છું.”

ત્યાર પછી અર્જુને પુનઃ પોતાનો મહાભીષણ લોમહર્ષણ શંખ વગાડ્યો. એના ભીષણ નાદથી કૌરવોના હૃદયો કંપી ઉઠ્યાં, દશે દિશાઓ ગાજી ઉઠી, ગિરિચુક્રમાં પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યો, અને શત્રુઓનાં હૃદયો ચીરાઇ ગયાં. ત્હેના શંખધ્વનિથી, રથચક્રના નિર્ધોષથી અને માંડીવના ટંકારથી ધરતી પણ કંપી ઉઠી. આ ભીષણ ધ્વનિ, અને ધનુષ્ય ટંકાર

સાંભળીને કોરવો ભયભીત થઈ ગયા, અને એ મહાવીર અર્જુનના માંડીવનોજ ટંકાર છે, એજ અર્જુન છે, એમ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. તેઓ ભયભીત ચિત્તે આમ તેમ જોવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વસ્થામા અને બીજા વગેરે દુર્યોધનને અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરવા કહેવા લાગ્યા. દુર્યોધન અને દ્રુપદ એ મહાત્માઓનાં વાક્યોનો અનાદર કરીને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા સૈન્યને ઉશ્કેરવા લાગ્યા, અને તેર વર્ષ પુરાં થયાં પહેલાં અર્જુને પોતે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો જાણી પૂર્વ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવોને ફરીથી બાર વર્ષ વનમાં જવું પડશે, એમ વિચાર કરતાં કરતાં આનંદ પામવા લાગ્યા.

આ સમાચાર મહાત્મા બીષ્મના જાણવામાં આવ્યા, તેણે તહેમણે દુર્યોધન આદિના કુતકો અને શંકાનું નિવારણ કરવાનો વિચાર કરી સકળ વીર પુરૂષોને એકત્ર કરી પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો; અને દુર્યોધનને કહ્યું કે, “ હે કુરુનંદન ! પાંડવોના વનવાસને તેર વર્ષ થઈ ગયાં છે, અને તે ઉપરાંત પાંચ મહિના ને છ દિવસ થયાં છે. તહેમણે જે જે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી તે સંપૂર્ણ રીતે પાળ્યા પછી જ અર્જુન પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. આ વખતે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી, માટે યુદ્ધ કરવાનું મુલતવી રાખ. તેમ છતાં પણ જો ત્હારે યુદ્ધજ કરવું હોય તો મ્હારે કહેવું સાંભળી લે. આ વખતે આપણે એક અદ્વિતીય વીર અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે, માટે બહુજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. આપણા સૈન્યના ચાર ભાગ પાડ. તેમાંનો એક ભાગ લઇને તું આગળ થા, અને બીજો ભાગ ગાયોનો લઇને પાટનગર તરફ ચાલવા માડે, ચાર પછી કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વસ્થામા અને હું બાકી રહેલાં બે ભાગને લઇને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીશું. ” દુર્યોધને તેજ વખતે પોતાના સૈન્યના ચાર વિભાગ પાડ્યા. અને બીષ્મપિતામહની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કર્યું. બીષ્મપિતામહે પહેલાં દુર્યોધનને, અને પછી ગાયોને વિદાય કરી બુદ્ધ રચના કરવા માંડી, અને દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે, “ હે આચાર્ય ! આપ મધ્યમાં ઉભા

રહેા. અશ્વસ્થામા ડાબી પાસે અને કૃપાચાર્ય દક્ષિણ પાસે ઉભા રહીને સૈન્યનું રક્ષણ કરશે. દાસીપુત્ર કર્ણ અગાડી રહેશે, અને હું પાછળ રહીને સૈન્યનું રક્ષણ કરીશ.”

આ તરફ અર્જુન રથના મઝગાટથી દિશાઓને ગળતી મૂકી, કૌરવના અસંખ્ય સૈન્ય મધ્યે આવી ઉભો. સન્ધ્યખર્માજ દ્રોણગુરૂને ઉભેલા જોઈને અદ્ભૂત શિક્ષા પ્રભાવથી બાણ ચડાવીને પહેલાં તહેમનું પુજન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ધણી લાંબા સમય પછીની શિષ્યની પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને આશીર્વાદ આપ્યો. અર્જુન કૌરવ-સૈન્યમાં દુર્યોધનને શોધવા લાગ્યો. ઉત્તરે અર્જુનની ધ્રમ્છા પ્રમાણે જો તરફ દુર્યોધન ગાયોને લઈને પલાયન કરતો હતો, તે તરફ રથને હાંક્યો. ત્યારે કર્ણ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વસ્થામા અને બીજા વગેરેએ દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવાને વચ્ચે પડી એક પછી એક યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તે સધળા અર્જુનના શરપ્રભાવથી જર્જરિત થઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યા. આ યુદ્ધમાં કર્ણનો ભાષ વિકર્ણ મરણ પામ્યો. આથી કર્ણને બહુજ ગુસ્સો ચડ્યો, અને તહેણે બહુજ નિપુણતાથી અને ધૈર્યથી લડવા માંડ્યું. પરંતુ તહેનો પણ એ વખત પરાજય થયો. આ પ્રમાણે કર્ણ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને અશ્વસ્થામાનો પરાજય થવાથી બીજાપિતામહ અગાડી આવ્યા, બીજાપિતામહ અને અર્જુન વચ્ચે ઘેર યુદ્ધ થયું. કુરૂવંશોદ્ભવ આ બન્ને વીર પુરૂષોએ પરસ્પર અસ્પ્રયોગથી અદ્ભૂત રણક્રીડા બતાવીને સધળાને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા. દેવતાઓ વિમાનમાં બેસી યુદ્ધ જોવાને આવ્યા, અને અંતરીક્ષમાં રહીને બીજા એને અર્જુનના રણ-નૈપુણ્યને જોઈને પરમ સંતોષ પામી પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. આખર બીજાપિતામહ અર્જુનના બાણથી વિધાયા, અને સારથિ રથને લઈને ન્હાસવા લાગ્યો. આ જોઈને દુર્યોધન અગાડી આવ્યો અને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે પણ અર્જુનની દુઃસહ શરજાળથી વિધાઈને નાઠો. હવે બીજા, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને કર્ણ સધળાએ મળીને અર્જુનને ચોગરદમથી ઘેરી લીધા, અને અતિશય ક્રોધથી બાણ નાંખવા માંડ્યા. અર્જુન આથી લેશ માત્ર પણ ગભરાયો નહિ

પરંતુ હંછેડાયલા સિંહની પેઠે ગર્જના કરી, ગાંડીવનો ટંકાર કર્યો, અને કૌરવોના સર્વ બાણોને છેદી નાખ્યાં. હવે અર્જુનને પૂર્ણ શર બ્યાયું, અને મોહાશ્વ બાણ લઈને ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું. આ મોહાશ્વ બાણથી દશે દિશાઓ આગ્રહાદિત થઇ ગઈ, અને તેના ટંકારથી કૌરવોના હૃદયો કંપવા લાગ્યાં. અર્જુને જુસ્સામાં આવી શંખધ્વનિ કર્યો. તેના બીષણ નાદથી દિશાઓ ગાજી ઉઠી. કૌરવો, અને ત્હેમનું સૈન્ય આ બીષણ શંખનાદથી સન્મોહિત થઇને, ધનુષ્ય બાણ છોડી એક પછી એક મૂંઝાગત થવા લાગ્યાં.

એક પછી એક સમળા કૌરવો, કર્ણ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વસ્થામા વગેરે મહાવીરો, અને પ્રત્યેક સૈનિકો નિઐષ્ઠ થયા. આ વખતે અર્જુનને ઉત્તરાનું વાક્ય સાંભળી આવવાથી રાજકુમાર ઉત્તરને સંબોધીને કહ્યું કે, “હે વીર ! કૌરવ સૈન્ય હમણાં મૂર્ચ્છિત થયેલું છે, માટે ત્હમે સત્વર જઈને દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યના શુક્લ વસ્ત્રો, કર્ણના પીળા વસ્ત્રો અને અશ્વસ્થામા અને દુર્યોધનનાં નીલ વસ્ત્રો લઇ આવો. બીષ્મપિતામહ આ અશ્વનું નિવારણ જાણે છે. માટે મહારા ધારવા પ્રમાણે તેઓ ચેતન હશે. માટે ત્હમે આપણા અશ્વોને ડાખી બાણોએ રાખીને બહુજ સંભાળથી જજો.” મહાત્મા વિરાટપુત્ર ઉત્તર, અર્જુનની આજ્ઞા પ્રમાણે રાશનો પરિત્યાગ કરી રથમાંથી ઉતરીને કૌરવ-સૈન્યના સમળા મહારથીઓનાં વસ્ત્રો લઇને પાછો પોતાના રથમાં બેઠો. જતી વખતે બીષ્મપિતામહ અર્જુનની સ્થામે આવ્યા. અર્જુને ત્હેમને પરાસ્ત કરી ઉત્તરને આશ્વાસન આપી સૈન્યમાંથી રથ પાછો વળાવ્યો, ત્યાર પછી કૌરવોની મૂર્છા વળી, ત્હેમને જ્ઞાન આવવા લાગ્યું. દુર્યોધનની પણ મૂર્છા વળી. ત્હેને એકાએક વ્યગ્ર થિત કહ્યું, “અરે ! ત્હમે અર્જુનને શા માટે ન્હાસી જવા દીધો ? એને એવો તો દંડ કરવો છે કે ફરીથી ઉઠી શકે નહિ.” એ સાંભળી બીષ્મ પિતામહ હાસ્ય કરતા બોલ્યા, “દુર્યોધન આ સમયે ત્હારા બળ શુદ્ધિ કર્યા જતા રહ્યા છે ! તું જે વખતે બેલાન અશ્વસ્થામાનો ત્યાગ કરી વિવશ

યદ્યપ્ત પડ્યો હતો, ત્યારે મહાવીર પાછો ત્હારો સંહાર કર્યો નહિ, એજ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. પાંડવો અન્યાયયુક્ત કર્મો કરવાનો વિચાર કર્યો પણ કરતા નથી. તેઓ હમેશાં પાપકર્મથી દૂર રહે છે અને ત્રિલોકનું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી. એટલા માટેજ તું આજે જીવતો રહ્યો છે; માટે સત્વર હસ્તીનાપુર ચાલો.

દુર્યોધન, પિતામહના હિતકર વાક્યો શ્રવણ કરી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી શાંત થયો. અન્યાય વીરપુરુષોએ પણ તે જોઈને દુર્યોધનને સ્વાત્મા રક્ષા કરવાને પાછા જવાની સલાહ આપી. દુર્યોધને ત્હેમના કહેવા પ્રમાણે હસ્તિનાપુર જવાનું નક્કી કર્યું. મહાધનુર્ધર અર્જુન કૌરવોને પાછા જતાં જોઈને પ્રકુલ્લ ચિત્તે થોડીવાર ત્હેમની સાથે શરદારા સંભાષણ કરવા લાગ્યો. ત્હેણે પોતાના અદ્ભુત શિક્ષા કૌશળથી વિચિત્ર શરદારા પિતામહ બીખમ, આચાર્ય દ્રોણ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને અન્યાય વૃદ્ધ કૌરવોને અભવંદન કરીને દુર્યોધનના મુકુટનું ઉદન કર્યું, અને ગાંડીવનો ટંકાર કરી અન્યાય વીરોને યુદ્ધ કરવાને આમંત્રણ કર્યું. ત્યાર પછી દેવદત્ત શંખ વગાડીને શત્રુનાં હૃદય કંપાવતા અર્જુને વિરાટ પુત્ર ઉત્તરને કહ્યું કે, “હે ઉત્તર ! હવે રથને ઉત્તરો રાખ. ત્હારી ગાયોને પાછી વાળવી છે. હું તેની આગળ જઈ છું. તું સુખેથી પાછળ રહેજે.”

આ પ્રમાણે કૌરવોને પરાસ્ત કરી, મહાવીર ધનંજય વિરાટ રાજાની ગાયો પાછી વાળી, તે વખતે ભયભ્યાકુલ કૌરવ સૈન્ય, અર્જુનના ભયથી ચરચર ધ્રુજતું, હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યું કે, “હે મહારાજ ! અમારે આપની શી સેવા બજાવવી ? આજ્ઞા કરો !” અર્જુને કહ્યું “ભાઈઓ, હું ત્હમને આશ્વાસન આપું છું. ત્હમારે ભય પામવાનું કશું કારણ નથી; સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. હું કદીપણ શરણાગતનો સંહાર કરતો નથી.” અર્જુનનું વચન સાંભળીને સૈનિકા પ્રસન્ન ચિત્તે ત્હેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મહાવીર અર્જુને રણમાં પાછા ફરતી વખતે ઉત્તરને કહ્યું કે, “હે રાજપુત્ર ! પાંડવોએ ત્હમારા પિતા પાસે નિવાસ કર્યો છે,

તે ફક્ત પુંજ જાણે છે, માટે નગરમાં જઈને એ સમાચાર જાણને પણ કહેશે નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી ત્હમણ પિતા ઉપર મહાન લયંકર વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે. ત્હમે ત્હમની પાસે જઈને કૌરવોનો પરાજય કરી હું પોતેજ ગાયોને પાછી વાળી લાવ્યો છું, એમ કહેજો.”

વાચક ! બૃહન્નલાદી અર્જુનનું કૌરવ અને મહાનુભવતાનો અનુભવ ઉર્વશીના નિન્દનીય પ્રસ્તાવ સમયે દૃઢ આત્મભળ બતાવતાં શાપમસ્ત યષ વિરાટ રાજ્યભવનમાં ગુપ્ત વાસ સમયે બચંડલપણું પ્રાપ્ત થયું છે, ત્હેજેજ રણક્ષેત્રમાં પોતાનાં અસાધારણ કૌરવ વીર્યની પરાક્રાણ બતાવી છે. અવસ્થાનંતર પ્રાપ્ત થવાથી, હિનદાસ્ય કર્મમાં નિયોજનવા છતાં પણ ત્હમના નૈસર્ગિક તેજ પુંજમાં લેશમાત્ર પણ ન્યુનતા આવી નહોતી. ત્હેની શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહોતો. ત્હેજે જેવી રીતે અસાધારણ અત્યનૈપુણ્ય, અને સમર કૌશળ બતાવીને બીજા દ્રોણાદિ મહાન યોદ્ધા અને મહારથીઓનો પરાજય કર્યો હતો, તેવીજ રીતે દયા અને દાક્ષિણ્યથી આત્મ, અન્નહિન અને સમરવિમુખ શત્રુ-સૈન્ય ઉપર કૃપા-ક્ષમા-કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. આ પ્રમાણે ત્હેના અસામાન્ય કૌરવ અને અવિચલિત મહાનુભવતાથી લોકો ત્હેમની ઉપર બહુજ પ્રસન્ન રહેતા હતા, અને તે ગુણના પ્રભાવથીજ અર્જુન યથાક્રમે ‘જીજ્ઞાસુ’ અને ‘વીભાત્સુ’ નામે આ જગત્માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

૨. કંકની ક્ષમા.

[વિરાટરાજનું મુદ્દમાંથી પાછા ફરવું-ઉત્તરના સંભ્રામમાં જવાના સમાચાર સાંભળી ખેદ કરવો-કૌરવ સૈન્યના પરાજયની વધામણી-રાજાએ તેથી હર્ષિત થઈ પુત્રના વખાણ કરવા-કંકને બૃહન્નલાની વારંવાર પ્રશંસા કરતાં બેઠાને રાજાને ક્રોધ થવો અને તેમની નાસીકામાં પાસા મારવા-કંકની નાસીકામાંથી રૂધીર વહેવું અને તે કીલ્લી લઈ વિરાટરાજની રક્ષા કરવી-ઉત્તરનું આવાગમન-કંકની સ્થિતિ બેઠા ઉત્તરનો શાય-વિરાટ રાજાની કંક પાસે ક્ષમા-પ્રાર્થના-કંકની ક્ષમા-અભ્યુત્થાન-પુત્ર અભિમન્યુ સાથે ઉત્તરના સમ.

બીમસેનના અપૂર્વ બાહુબળથી ત્રિગર્તરાજ શુભમતિ પરાજય કરી વિરાટ મહારાજ પોતાના નગર તરફ આવ્યા, તો પોતાના પ્રિય પુત્ર ઉત્તરના, એકલા બૃહન્નલાની સાથે, મહારથ કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયાના સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા. આ સમાચાર સાંભળતાંજ વિરાટ-રાજા શોકાતુર થઈ ગયા, અને પોતાના વિસ્તિર્ણ સૈન્યને ઉત્તરનો પ્રાણ બચાવવા જવાની આજ્ઞા કરતાં કહ્યું કે, “હે સૈનિકા! ત્હમે સત્વર જઈ ને કુમાર જીવતો છે કે નહિ તે જ્ઞાને કહાવી મોકલો. મહારો ધારવા પ્રમાણે, તે એક બ્યંડળને સારથિ તરીકે લઇને રથસંભ્રામમાં ગયેલો હોવાથી જીવતો પણ નહિ રહ્યો હોય.” એ પ્રમાણે મહારાજ વિરાટે બહુજ અફ-સોસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે સભામાં બેઠેલા કંકન્નપિ, વિરાટ મહારાજના વચનો સાંભળીને જરા હાસ્યયુક્તવદને બોલ્યા, હે મહારાજ ! આજે બૃહન્નલાએ કુમારનું સારથીપણું સ્વીકાર્યું છે, તો કોઈની પણ મજદુર નથી કે આપની માયોનું હરણ કરી જાય, અને આપના કુમારનો વંકિ

વાગ પશુ કરે. માટે આપ નિશ્ચિંત થાઓ.”

એટલામાં દુતોએ રાજસભામાં આવીને, રાજકુમાર ઉત્તરના વિજય સમાચાર આપ્યાં. તે સંભળીને મંત્રીએ મહારાજને કહ્યું, “ મહારાજ ! રાજકુમાર ઉત્તર કૌરવોનો પરજન્ય કરી અને આપણી સાથેને પાછી વાળી સ્પર્થી સહિત ક્ષેમકુશળ પાછા પધારે છે. તે સંભળી કંકે કહ્યું, “ મહારાજ ! આજે ભાગ્યબળે કૌરવોનો પરજન્ય કરી જે અદ્ભુત શક્તિ બતાવી છે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કારણ કે બહુતલા જેનો સારથિ થાય છે, તે કદી પશુ વિજય મેળવ્યા સિવાય રહેતું જ નથી.”

વિરાટ મહારાજે પ્રસન્નતાથી આ શુભસમાચાર લાવનાર દુતોને ધનિત્તમ આપ્યું, અને મંત્રીને આજ્ઞા કરી કે, “ ત્હમે હમણાંજ આપ્તા શહેરને ધન પતાકા અને હાર તોરણોથી શણગારો, અને બાહ્યણોને આપણા ઇષ્ટદેવનું યથાવિધિ પૂજન કરવાને કહો. ત્યાર પછી અસંખ્ય યોદ્ધાઓ, અલંકૃત ગણિકાઓ, બાલકો, બાલિકાને તેડીને ઉત્તરની રહામા જાઓ. નગરમાં રાજકુમારના વિજયની દાંડી પીટાવો, અને ઉત્તરને બીજી સઘળી રાજકન્યાઓને લઇને ઉત્તરની રહામે જવાને કહો. ”

મહારાજની આજ્ઞા થતાંજ શહેરને શણગારવામાં આવ્યું, ઠેરઠેર ધનપતાકાઓ બાંધી દીધા. પુરવાસીઓએ પશુ આનંદનો લાભ લઈ પોતાનાં બારણાઓ આગળ આસોપાલવ અને પુલના હાર બાંધીને પોતાનો આતંદ પ્રદર્શિત કર્યો. નગરમાં સઘળે ઠેકાણે બેરી, તુરી, સંખ, અને અન્યાન્ય મધુર વાદ્યધ્વનિ વાગવા માંડ્યા. સઘળે અમલદાર વર્ગને સાથે લઇને મંત્રી રાજકુમારની રહામા ગયા. અસંખ્ય પુરવાસીઓ પશુ તેમાં મળ્યા, અને સઘળા નગરના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા. આ વખતે મત્સ્યરાજે પ્રકુલચિત્તે સૈરિદ્રીને બોલાવીને કહ્યું કે, “ હે સૈરિદ્રી ! હવે જરા પાસા લાવ. હું અને કંકે થોડીવાર છુતકીડા કરીએ.” કંકેપી

યુધિષ્ઠિર તે સાંભળીને બોલી ઉઠ્યા કે, “ મહારાજ ! હવે અને પુત્રની સાથે ક્રોધ કરવી એ નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. આજે આપ અતિશય ખુશાલીમાં છો માટે આ ક્ષણે દુત રમવું નિતાંત અનુચિત છે. છતાં પણ જો આપની તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો રમવામાં મહેને કંઈ વાધો નથી.”

દુત આરંભ થયો. વિરાટરાજ અને કંક રહામરહામાં બેઠા, અને પાશા નાખવા લાગ્યા. રાજાની ખુશાલીનો પાર નહોતો. ત્હેમણે પુત્રનાં વખાણ કરતાં યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “ કંક ! આજે મહારા પુત્રે મહાવીર કૌરવને રણમાં પરાસ્ત કર્યા છે. આજના જેવા આનંદનો બીજો કયો પ્રસંગ હોય ? મહારા પુત્ર આટલો બધો યુદ્ધ વિશારદ થયો છે, તેની મહેને ખખરજ નહોતી.” વિરાટરાજને આ પ્રમાણે પુત્રનાં વખાણ કરતાં સાંભળીને સ્પષ્ટવક્તા મહારા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ મહારાજ ! જેનો બૃહ-
ન્નલા સારથિ થાય છે, તેનો સંગ્રામમાં અવશ્ય જયજ થાય છે.” વિરાટ મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાંભળીને ક્રોધથી અધીરા થઇ ગયા. તે ચુસ્તમાં કહેવા લાગ્યા કે, “ હે કંક ! ત્હેને મહારા પુત્રની પ્રશંસા ન કરતાં વારંવાર એ વ્યંડળીની પ્રશંસા કર્યા કરો છો, ત્હેમને બોલવા ન બોલવાનું જ્ઞાન નથી, તેથી ત્હેને આજે મહારાં પણ અપમાન કરો છો, ત્હેને મહારાથી મોટા હોવાથી આટલી વખત જવા દઉં છું. પરંતુ જો જીવનની ઇચ્છા હોય તો હવે પછી આવું બોલશો નહિ.” આટલું કહેતાં છતાં પણ મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “ મહારાજ ! બીજાં દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને દ્રોણાચાર્ય જેવા મહારાથીઓ રણભૂમિમાં હોવાથી “બૃહન્નલા સિવાય બીજો કોઇ પણ યુદ્ધ કરી શકેજ નહિ. જો માણસ સમસ્ત દેવ, દાનવ, અને માનવને પરાજય કરવાને સમર્થ છે, તેની સાદાય વિના કોણ વિજય મેળવી શકે એમ છે ?”

વિરાટરાજને કંકને આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વ્યંડલ બૃહન્નલાની પ્રશંસા કરતાં જોઇને બહુજ ક્રોધ ચડ્યો. ત્હેમણે કંકનો તિરસ્કાર કર્યો, અને ક્રોધાવેશમાં ત્હેમના માથામાં પાશા માર્યા. પાશાના આઘાતથી કંકની નસકોરી

કુટી, અને નાસિકામાંથી રૂધિરની ધારા વહેવા લાગી. કંકે સાવચેતીથી રૂધિરને નીચે ન પડવા દેતાં પોતાના હાથમાં ઝીલી લીધું, અને પાસે ઉભેલા દ્રૌપદી સ્થામું દષ્ટિપાત્ કર્યો. દ્રૌપદી ત્હેમના મનનો વિચાર સ્હમજી ગયા, અને તરતજ એક જળપૂર્ણ સુવર્ણ પાત્રમાં રૂધિર ઝીલી લીધું. એટલામાં રાજકુમાર ઉત્તરના, બૃહલલા સાથે બારણા આગળ આવી પહોંચ્યાના વધામણા આવી, અને વિરાટરાજાએ તે બન્નેને સભામાં લાવવાનો હુકમ કર્યો. તે સાંભળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે દરવાનના કાનમાં કહ્યું કે તું એકલા ઉત્તરનેજ અહિંયા લાવજે. બુલેયુકે પણ બૃહલલાને બાવીશ નહિ; કારણ કે જો તે આવશે તો આજે મહારાજની જીંદગી જોખમમાં આવી પડશે. માટે સાવધાનતાથી બૃહલલાને વિદાય કરી ફક્ત ઉત્તરનેજ સભામંડપમાં બોલાવી લાવ". અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે 'સંગ્રામ સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ જો મહારાજ યુધિષ્ઠિરના શરીરમાંથી રૂધિર કાઢે તો ત્હેને જીવતો રહેવા દેવો નહિ !' એટલા માટે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે અર્જુન સભામંડપમાં ન આવે એવો ઘાટ રચ્યો. જો અર્જુન સભામાં આવે તો વિરાટરાજાના પ્રાણ પણ બચે નહિ એ નિઃસંદેહ છે.

ઉત્તરે મંડપમાં આવી પિતાજીને પ્રણામ કર્યા, અને ત્યાર પછી કંકને પગે લાગવાને ત્હેમની પાસે ગયો, તો કંકને ઉપરોક્ત નિયત્તરિથિમાં જોયા. સૈરિંદ્રી ત્હેમની શુશ્રુષા કરતી હતી નાસિકામાંથી હજુ રૂધિર બંધ થયું નથી. તેથી મહાત્મા કંકે નીચું સુખ રાખીને જમીન ઉપર બેઠા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આ રચિતિ જોઇને ઉત્તર આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયો, અને પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યો કે, " હે પિતાજી ! આમને કાણે પ્રહાર કર્યો ? આ કઠોર કર્મ કરી સર્વ નાશનું દાર કાણે ઉઘાડ્યું ? " વિરાટે કહ્યું, " વત્સ ! ત્હારો વિજય થવાથી હું ત્હારી અશંસા કરતો હતો પરંતુ આ કુટિલ બ્રાહ્મણ તેને અનુમોદન ન આપતાં બ્યંડલ બૃહલલાની અશંસા કરવા લાગ્યો; તેથી મ્હને ક્રોધ થયો અને એને મ્હારા હાથેજ મારવો પડ્યો. " એ સાંભળીને ઉત્તરે બચબીત થઇને કહ્યું, " મહારાજ !

આપે એક મહાન અન્યાય કર્યો છે. હમણાંજ એને પ્રકળ કરો, નાંહ તો દારણુ બ્રહ્મવિષયી સમસ્ત કુટુંબનો વિનાશ થશે, એ નક્કી સમજાવે.” પુત્રનું વચન સાંભળીને વિરાટ મહારાજને આમ ક્ષમા માગતો જોઈને મહારાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “મહારાજ ! મહેં ઘણી વાર ક્ષમા કરી છે, મહેને લેશ માત્ર પણ ક્રોધ નથી. જો મહારૂં રૂધિર લોચ ઉપર પડ્યું હોત તો જરૂર આપનો વિનાશ થાત. અને રાજ્ય ઉપર પણ મહાન વિપત્તિ આવી પડત. આપે મને વિના અપરાધે પ્રહાર કર્યો છે છતાં પણ હું આપનો અપરાધ મનમાં લાવતો નથી—એ તો પ્રસિદ્ધ નિયમ જ છે કે મહા બળવાન સ્વામી સહસા આશ્રિત ઉપર ક્રોધ કરી બેસે છે.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરની નાસિકામાંથી રૂધિર બંધ થયું, એટલે બૃહન્નલાએ સભામાં આવીને વિરાટરાજ અને કંકને પ્રણામ કર્યા. મત્સરાજે બૃહન્નલાને અભિનંદન કર્યું અને ત્હેની સમક્ષજ ઉત્તરની પ્રશ્નસા કરતાં કહેલા લાગ્યા કે “હે વત્સ ! ત્હારાથીજ હું પુત્રવાન થયો છું. ત્હારા જેવો પુત્ર બીજો છે નહિ અને થશે પણ નહિ. ત્હેં કેવી રીતે બીજમ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય વગેરે મહારથાઓ સાથે સંગ્રામ કર્યો ? તું આ મહાન કાર્ય પાર પાડશે એવા મહેને પણ માત્ર પણ આશા નહોતી.” તે સાંભળીને ઉત્તરે કહ્યું, “હે પિતાજી ! મહેં પોતે એ સકળ વિપક્ષીઓનો પરાજય કરી ગાયો પાછી વાળી નથી, એક દેવપુત્રે એ બધું કર્યું છે. મહેં કૌરવોનું મહત્ત સૈન્ય જોઈને ભયભાત થઈ પલાયન કરવા માંડ્યું, ત્યારે તે દેવપુત્રે મહેને તેમ કરતાં અટકાવીને, રથમાં બેસાડી, કૌરવોનો પરાજય કર્યો અને આપણી ગાયોને પાછી વાળી.” વિરાટરાજએ ઉત્તરનું વાક્ય સાંભળીને કહ્યું, “હે પુત્ર ! જે દેવપુત્રે કૌરવોથી આપણી ગાયોની અને ત્હારી રક્ષા કરી તે ક્યા છે.” ઉત્તરે કહ્યું, “હે પિતાજી ! તે આ સમયે અન્તર્ધાન થત્ર ગયા છે. કાલે અથવા પરમ દિવસે પાછા આવિર્જીત થશે” તે વખતે વિરાટરાજ ગુપ્તવેશી મહાવીર અર્જુનનું વૃત્તાંત જાણી શક્યા.

નહિ. ત્યાર પછી મહા વીર અર્જુનને વિરાટરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ઉત્તરા પાસે જઈને પેલા રંગબેરંગી અમુલ્ય વસ્ત્રો આપ્યાં. રાજપુત્રી ઉત્તરા મહા મુલ્યવાન વિવિધ નૂતન વસ્ત્રો જોઈને બહુજ આનંદ પામી.

આ પ્રમાણે પાંડવો, બાળક જેમ માતાના ગર્ભમાં રહે તેવી રીતે, વિરાટનગરમાં પરમ સુખથી રહ્યા. ધનંજયે વિરાટ પુત્રની સાથે વિચાર કરી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને સમસ્ત હકીકત નિવેદન કરી. આખરે ઉત્તરને મોઢાં પાંડવોનો યથાર્થ પરિચય, અને અર્જુનને કરેલા કૌરવોના પરાભવની વાત સાંભળી વિરાટરાજએ ‘કેવું સૌભાગ્ય !’ ‘કેવું સૌભાગ્ય !’ એમ બેબત્તા બેબત્તા પાંચે પાંડવોને બોલાવી આનંદભરે આભિનંદન કર્યું, અને મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો યથાવિધિ આદર સત્કાર કરી દંડ, કોષ અને નગરસહિત સમસ્ત રાજ્ય અર્પણ કર્યું. આ પ્રમાણે હૃદયને પ્રસન્ન કરીને બહુ ધામધુમથી અર્જુન-પુત્ર અભિમન્યુ સાથે પોતાની કન્યા ઉત્તરાનું લગ્ન કર્યું.

શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મ્ય.

[શ્રીકૃષ્ણ નીતિકથાનું કેન્દ્રસ્થાન-દ્રોપદીના સ્વયંવર વખતે થતા કલહનો કૃષ્ણ કરેલો અટકાવ-જરાસંઘનો નારા-શિશુપાલ-વધ-પાંડવ કૌરવની કૃષ્ણની જાણે માગવી-કૃષ્ણનું નિપક્ષપાત-પણું-કૃષ્ણનું કૌરવ પાંડવ વચ્ચે સંધિ કરાવવા વિષ્ટિએ જવું-કૃષ્ણનું અપમાન-કૃષ્ણનો ધૃતરાષ્ટ્રને યોધ-ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી કૃષ્ણની દુર્યોધનને શિખામણ-દુર્યોધનની ઉદ્વેગ-કૃષ્ણનો સલા-સંધાને ઉપદેશ-દુર્યોધનનો કૃષ્ણનો વિનાશ કરવાનો વિચાર-કૃષ્ણનું ચુકતું આમંત્રણ કરી સભામાંથી ચાલ્યા જવું-ઉપસંહાર.]

શ્રીકૃષ્ણ સર્વગુણાલંકૃત સનાતન આદિ પુરુષ હતા. તેઓએ દ્વાપર યુગમાં ધર્મદેષી પાપાસકત અસુર જેવા રાજના આત્યાચારમાંથી પૃથિવીને મુક્ત કરવાને આ અવનિ ઉપર અવતાર લીધો હતો, એવો ભક્ત હિંદુ-ઓનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. અર્જુન પણ એમના અંશરૂપ મનાય છે, અને જન્મે નારાયણરૂપે પૂજ્ય છે. મહાભારતમાં પણ અર્જુન અને કૃષ્ણને નર-નારાયણરૂપે વર્ણવેલા છે, પરંતુ અમે આ પ્રબંધ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની અમાનુષ્ઠી શક્તિનો ઉલ્લેખ ન કરતાં તહેમના આદર્શ મનુષ્યત્વનું વર્ણન કરીશું. તેમના અસીમ ગુણોની નામાવલી નિર્ણય કરવાનું અસાધ્ય હોવાથી તેને માત્ર સંક્ષેપમાં ‘મહાત્મ્ય’ શબ્દજ નિયોજ્યો છે. કૃષ્ણ મહાભારતના મુખ્ય આધાર, યુધિષ્ઠિર રૂપી ધર્મવૃક્ષના મૂળસ્વરૂપ છે, અને તેથીજ અમે પણ આ ‘નીતિકથા’ ના કેન્દ્રસ્થાનમાં નીતિના ‘અનુચિત’ નીજ સ્થા-પના કરીશું.

સુધાર પાઠકને મહાભારતના અત્યેક પૃષ્ઠમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના અપૂર્વ માહાત્મ્યનું દર્શન થાય છે. જ્યારે પાંચાળીના સ્વયંવર વખતે બ્રાહ્મણ વેશધારી અર્જુને મચ્છવેધ કર્યો અને દુષ્ટ મદારાજ અર્જુનને દ્રૌપદીનું કન્યાદાન આપવા તૈયાર થયા, ત્યારે અન્યાન્ય નિમંત્રિત ક્ષત્રિયો ક્રોધે બરાયા, અને અર્જુન અને બીમસેન સાથે ઘોરતર સંગ્રામ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા; પરંતુ કોઇ પણ પાંડુપુત્ર અર્જુનનું તેજ સહન કરી શક્યું નહિ. તે વખતે તેઓ પરાસ્ત થયા, પરંતુ એટલેથી હિંમત ન હારી જતાં ફરીવાર બીષણ સમરાનલ પ્રવલિત કરવાના તૈયારી કરવા લાગ્યા. ત્યારે યદુવીર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, “ હે રાજાઓ! અર્જુને ન્યાયપૂર્વક દ્રૌપદીને સંપાદન કરી છે. ત્હમે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખો. ” તેજ વખતે અન્યાન્ય રાજાઓ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ન્યાયયુક્ત વચન સાંભળીને શાંત પડી ગયા અને બીષણ સમરાનલમાં અનેક ક્ષત્રિય વીરોના દેહ પ્રવલિત થતાં જમી ગયા હતા.

જ્યારે મદારાજ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયસ કરવાના વિચારથી શ્રીકૃષ્ણની સલાહ પૂછી, ત્યારે યજ્ઞ નિવિઘ્ને પરિપૂર્ણ કરવામાં મગધરાજ જરાસંધનેા સંહાર કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ. આ દુરાત્મા જરાસંધે, પોતાના બાહુ-બળથી મહાધ ધર્મને મ્હોટા મ્હોટા છાસી રાજાઓને, પશુની પેઠે કારાગારમાં નાંખ્યા હતા, અને બીજા ચૌદ મળી આવેથી તે બધાને પશુપતિને બળીદાન તરીકે સમર્પણ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. દુરાત્માનો આ વિચાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના બળવામાં આવવાથી લડવીર બીમસેન દ્વારા ત્હેનો વિનાશ કરાવી પુણ્યાત્મા ક્ષત્રિય રાજાઓને મુક્ત કર્યા.

વળી જ્યારે કુરુવૃદ્ધ મહાપ્રાણ અને શૌર્યશાળી બીમ્બપિતામહે મહારાજા યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયસ વખતે સર્વાંત્રે કૃષ્ણનું પૂજન કરવાની સલાહ આપવાથી મહાત્મા સહદેવે ત્હેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કૃષ્ણને યથાવિધિ અર્ધ્ય પ્રદાન કર્યું, એને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પૂર્ણ પ્રસન્નતાથી વિધિ વિધાન પ્રમાણે તે ગ્રહણ કર્યું. પરંતુ ચેદિરાજ શિશુપાલથી આ દેખી ખમી શકાયું

નહિ, તેથી તેણે સભામાં જ લોભ, દ્રોણ, યુધિષ્ઠિર વગેરેના તિરસ્કાર કરી, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને ગાળો દેવા માંડી. અહ્ય બુદ્ધિ શિશુપાલ, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મહાત્મ્ય જાણવાને અસમર્થ હોવાથી, તેમની બહુબહુ પ્રભાવે નિંદા કરવા લાગ્યો, અને આખરે ક્રોધાંધ થઇને શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધ કરવાનું આમંત્રણ કર્યું. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના સુદર્શન ચક્રથી તેનું મસ્તક છેદી નાખ્યું, અને દુરાત્મા શિશુપાલના ધડ મસ્તક સિંદાસન ઉપરથી નીચે પડ્યાં. દુષ્ટનું દમન કરી, શિષ્ટ સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવું એજ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના જીવનનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો.

શ્રીકૃષ્ણે ધર્મગાજ યુધિષ્ઠિરના ધર્મરાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને તેમનો સમ્રાટપદે અભિષેક કર્યો. પરંતુ દુષ્ટ બુદ્ધિ દુર્યોધને હિંસા અને દ્વેષને વશ થઇને, પાંડવોને કપટછુતમાં પગસત કરવાનો વિચાર કર્યો, અને પાંડવોને વનવાસના અસહ્ય દુઃખથી નિસ્તેજ અને જીવહીન કરીને તેમનો મહેત્તાઇથી ધ્વંશ કરીને સમાગરા પૃથ્વિના અધીશ્વર થવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ જોને ધર્મની સદાય છે તેનું કોણ અનિષ્ટ કરી શકે એમ છે? ધર્મનું રક્ષણ કરવાને અવતરેલા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પોતે જો સદાયતામાં છે, તેમનો અસીમ પ્રભાવ કોણ મહન કરી શકે? પાંડવો, પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે બાર વર્ષ વનવાસમાં રહી તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહ્યા અને ત્યારબાદ વિરાટ રાજાની સભામાં પ્રગટ થયા. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તેમને ત્યાં આગળ મળવા ગયા, અને તે વખતે ફરીથી રાજ્ય કેવી રીતે સંપાદન કરવું તે વિષયની ચર્ચા ચલાવી. આખરે દુર્યોધન મહારાજ યુધિષ્ઠિરને આડું રાજ્ય આપે એવી સંધી કરવાને કોઈ કુશળ આદ્યજ્ઞને વિધિ કરવાને મોકલવાનો દરખાસ થયો. સભામાં એટલા સખળાએ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના વિચારને અનુમોદન આપ્યું, અને તે પ્રમાણે દુપદરાજાએ મહારાજા યુધિષ્ઠિર તરફથી પોતાના પ્રજાશાળી વયોવૃદ્ધ કુળ ગુરૂને કૌરવોની પાસે મોકલ્યા.

ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ, કૌરવ અને પાંડવો સાથે પોતાનો સરખો સંબંધ હોવાથી પક્ષપાત થતો અટકાવવાને યાદવો સાથે દ્વારકાં ગયા.

દુર્યોધનનો સંક્રામ કરવાનો જ પચ્ચાર જણ્યાથી પાંડવોએ દેશ દેશ પોતાના દૂતો મોકલી આપ્યા, અને અર્જુન પોતે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને તેડવાને દ્વારકાં ગયો. આ સમાચાર એક ગુપ્ત દૂત મારફતે દુર્યોધનને પહોંચ્યા, તેથી તે પણ તેજ વખતે યાદવોને પોતાના પક્ષમાં લેવાને પાણીદાર અશ્વો વાળા રથમાં બેસીને દ્વારકાં જવા નિકળ્યો, અને બંને વીરો-અર્જુન અને દુર્યોધન એકજ દિવસે દ્વારકાં આવી પહોંચ્યા. ભગવાન વાસુદેવ તે વખતે સુતા હતા. પહેલાં દુર્યોધન તહેમના શયન ગૃહમાં પ્રવેશ કરી તહેમના મરતક પાસે બેઠો. તે પછી અર્જુન પણ શયન ગૃહમાં ગયો, અને પરમ આદ્ય અને ભક્તિભાવપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરી તહેમના પગ બાગળ બેઠો. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે જગૃત થઇને પહેલાં ધનંજયને અને ત્યાર પછી દુર્યોધનને જોઇને તહેમનું યથાવિધિ સ્વાગત કરીને કુશળ વાર્તા પૂછી આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

દુર્યોધને હસતાં હસતાં કહ્યું, “ હે યાદવ ! આ ઉપરિચિત મુદ્ધમાં આપને સાહાય આપવી પડશે. જે કે ત્હમारी સાથે અમારા બંનેનો સમાન સંબંધ અને પ્રેમ છે તથાપિ હું પહેલાં આવ્યો છું સાધુ પુરૂષો પહેલાં આવેલાનોજ પક્ષ ગ્રહણ કરે છે. આપ સાધુ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ અને માનનંય છો, માટે એ સદાચારનું પરિપાલન કરો. ”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “ હે કુરુવંર ! આપ પહેલાં આવ્યા છો, તે વાતમાં હું લેશ માત્ર પણ શંકા કરતો નથી; પરંતુ મ્હેં પહેલાં અર્જુનને જોયો છે. માટે હું ત્હમને બંનેને સાહાય કરીશ. પરંતુ પહેલાં ન્હાનાની માગણી સ્વીકારવાનો પ્રસિદ્ધ નિયમ હોવાથી પહેલાં અર્જુનની માગણી સ્વીકારવી પડશે. ” એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધનંજયને કહ્યું કે, “ હે કૌતેય ! હું પહેલાં ત્હમारी માગણી સ્વીકારીશ. મ્હારા જોવોજ-મ્હારો બરોબરીઓ નારાયણ નામે વિખ્યાત ધનુર્ધર ગોપ સમસ્ત યાદવ સૈન્ય સાથે એક તરફ રહેશે અને બીજી તરફ હું એકલો-સમરપરાંગમુખ અને નિશાન ચ્હીશ. માટે એ બેમાંથી જે પક્ષની સહાયતા જોઈતી હોય તે ખુશીથી આંખી લો. ”

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધનના અધર્મચરણ અને દુષ્ટ વિચારો સારી રીતે જાણતા હતા, અને તેથી તેઓ પાપી દુર્યોધનનો તિરસ્કાર કરી રહેને પાછો કાઢી શક્યા હોત-વળી તે ઉપરાંત દુષ્ટ દુર્યોધન તરફ કોઈ પણ પ્રકારનો સહચાર બતાવવાની પણ આવશ્યકતા નહોતી, છતાં પણ કૌરવ અને પાંડવો સાથે પોતાને સરખો સંબંધ હોવાથી અને કૌરવોએ કદિપણ મર્માદાનું ઉદ્ધંધન કરીને યાદવો સાથે ગેરવર્તણૂક નહિ ચલાવેલી હોવાથી તેઓ તેમ કરી શક્યા નહિ, અને લોક શિક્ષાનો વિચાર કરી સામાજિક પ્રથાના અનુરોધથી વ્યક્તિગત મનોભાવ સંવરણ કરીને બંને પક્ષને સાહાય્ય કરવાનું વિચાર્યું, એટલુંજ નહિ પરંતુ, કોઈપણ રહેમને માથે પક્ષપાતી થવાનો આરોપ ન ચડાવે તેથી પોતે એ મહાન્ યુદ્ધમાં નિશસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, યુદ્ધ સમયે નિશસ્ત્ર રહેશે એમ જાણ્યા છતાં પણ અર્જુને રહેમને માગી લીધા. તે વખતે દુર્યોધન પોતાને પણ માગે અપૂર્વ સૈન્ય મળી આવવાથી, અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સમસ્ત યુદ્ધમાં આયુદ્ધ ધારણ કરવાના નહિ હોવાથી, બહુજ આનંદ પામવા લાગ્યો. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને અપૂર્વ વીર્યશાળી જાણ્યો હોતો; અને તે ઉપરાંત પાંડવો સાથે રહેમને ગાઢ મિત્રતા છે તે પણ જાણ્યો હોતો. પરંતુ તેઓ સ્વયં ભગવાન્ છે, અને પૃથ્વિનો ભાર ઉતારવાને અવતર્યા છે, એમ માનતો નહોતો. શકુનિ અને અન્યાન્ય કૌરવો પણ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન્ તરીકે માનતા નહોતા. આથી દુર્યોધન, નિશસ્ત્ર અને સમર-પરાંગમ્ય કૃષ્ણને બદલે રહોટી સેના મળવાથી ‘હુંજ જીત્યો છું’ એમ વિચાર કરીને કાંચનને બદલે કાચના કટકા મેળવીને પોતાને લાઘ્યશાળી માનવા લાગ્યો. પરંતુ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો પરમ ભક્ત અને ઉપાસક હોતો. તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મહાત્મ્ય સારી પેઠે જાણ્યો હોતો અને તે ઉપરાંત પોતે એક અદ્વિતીય વીરપુરુષ હોતો તેથી તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સારથીપણું સ્વીકારીનેજ પોતાને કૃતાર્થ થયેલો, અને પોતાનો જ વિજય થશે એમ માનવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને સાથે તેડી મહારાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આવી પહોંચ્યા.

આ તરફ દુપદ રાજના પુરોહિતે કૌરવ સભામાં જઈને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોના પ્રસિદ્ધ થવાના અને ત્હેમણે કહાવેલા સંધી કરવાના સમાચાર કહ્યા; પરંતુ દુર્યોધન ક્રોધ પણ પ્રકારે સંધી કરવાને ઇચ્છતો નહિ હોવાથી પોતાના પ્રિય શિષ્ય સંજયને વિરાટ નગરમાં મોકલ્યો. સંજયે વિરાટ નગરમાં આવીને દુર્યોધન દુર્યોધનનો યુદ્ધ કરવાનો વિચાર નિવેદન કર્યો. તે પછી પણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કૌરવ-પાંડવ યુદ્ધ અવશ્યંભાવી જાણવા છતાં પણ, પોતાના ઉદાર ચરિત્રથી વિવિધ સદુપદેશપૂર્વક દ્વિતી સંધી કરવાને સંજયને કહ્યું. મહારાજા યુધિષ્ઠિરની ઇચ્છા પ્રમાણે સંજય દ્વિતી હસ્તિનાપુર ગયો, અને ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મરાજના વિચારો કહી સંભળાવ્યા. અંધગજ તે સંકીર્ણને વિચાર સાગરમાં ડુબી ગયો. તે બહુ બહુ વિચારો કરવા લાગ્યો, પરંતુ કંઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. આખરે અધિરા થઈને ચિત્તને શાંત પાડવા વિદુરજીને બોલાવ્યા. ઉભય કુળનું હિત ઇચ્છનાર મહાત્મા વિદુર મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના દુઃખનું કારણ જાણતા હતા. તેથી વિવિધ કથાઓ કહીને ત્હેમના ચિત્તને થોડીવાર શાંત કર્યું; પરંતુ તે છતાં પણ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવતા પ્રલયાગ્નિને શાંત કરવાને ઉપાય શોધી શક્યા નહિ. તેઓ દુર્યોધનના પાપાચરણને માટે પરતાવો કરવા લાગ્યા; પરંતુ તે પોતાનું કહ્યું માને તેમ નહિ હોવાથી મનમાં મનમાં જળીને ખાખ થવા લાગ્યા. તે વખતે પરમ તત્ત્વ મદર્ષિ સનત્કુમાર ત્હેમની પાસે આવ્યા છે; અને ત્હેમની સાથે નાના પ્રકારનો વાર્તા વિનોદ કરીને ત્હેમનું ચિત્ત પ્રપ્રક્ષિત કર્યું છે.

ત્યારપછી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, કૌરવ પાંડવોનું યુદ્ધ અનિવાર્ય જાણવા છતાં પણ ઉભયકુળનું હિત કરવાના હેતુથી, પોતે સંધી કરવાને કૌરવ સભામાં જઈને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને બીજા, દ્રોણ વગેરે વયોવૃદ્ધ સભાસદોને અભિવંદન કર્યું. મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે ત્હેમનું પરમ આદર સત્કાર

પૂર્વક અર્ધપાછ પૂજન કર્યું. ત્યાર પછી થોડીવાર ડૌરવો સાથે સંબંધિત હાસ્ય પરિહાસ અને વાર્તાવિનોદ કરીને વિદુરજીને ઘેર ગયા. વિદુરજીએ હર્ષથી ત્હેમને આલિંગન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા વિદુરજીના અકૃત્રિમ સ્નેહ અને અનુરાગથી મુગ્ધ થઇ, ત્હેમના અતિથિ સત્કારથી પરમ સંતુષ્ઠ થયા. ત્યારપછી કુન્તાજીને મળ્યા. પુત્ર વત્સલા કુન્તાજીએ ધણી લાંબા સમય પછી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થવાથી, અતિશય પ્રેમ અને મમતાથી પાંડવોના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, અને ત્હેમના રાજ્ય-નાશ અને વનવાસના દુઃખોનું રમરણ કરી થોડીવાર ચિંતા ગ્રસ્ત થઇ ગયાં. ત્યારપછી એકદમ જીરસામાં આવી પોતાના પુત્રોનું પોતાના બાહુબળથી રાજ્ય સંપાદન કરવાને કહેવા કહ્યું; પરંતુ બીજી જણે દ્રૌપદીની દ્વંદ્વશા અને અપમાન યાદ આવવાથી શોકાતુર થઇ ગયાં. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કુન્તાજીને અનેક રીતે આશ્વાસન આપીને દુર્યોધનની સલામાં ગયા. દુર્યોધને ત્હેમની વિવિધ ઉપચારથી પૂજન કરીને ભોજન કરવાનું નિમંત્રણ કર્યું. પરંતુ સ્પષ્ટવક્તા શ્રીકૃષ્ણ સમુચિત કારણ જતાવીને ત્હેમનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહિ. ત્યારપછી વિદુરજીને ઘેર જઇને અતિ પવિત્ર વિવિધ સુમિષ્ટ અન્ન પાણી ગ્રહણ કરીને પરમ સુખમાં તે રાત ત્યાજ બ્યતિત કરી. વિદુરજી શ્રીકૃષ્ણને ડૌરવ સલામાં આવવું અનુચિત અને નિષ્ફળ જણાવી શોક પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે વિદુરજી પાસે ત્હેમના દૈત્ય કાર્યનું જે વર્ણન કર્યું છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું યથાર્થ મહત્વ દર્શિતોચર થાય છે.

દૈત્ય કાર્ય કરવાને તૈયાર થઇ મહાત્મા વાસુદેવ આ પ્રમાણે પહેલે દિવસે હસ્તિનાપુરમાં આવી સર્વેને મળીને કુશળ સમાચાર પૂછી બીજે દિવસે સ્થવારમાં પોતાના પ્રાતઃ કૃત્યથી પરવારી ડૌરવ સલામાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી દુર્યોધન અને શકુનિ શ્રીકૃષ્ણને તેડવાને આવ્યા એટલે તેમણે વાક્યથી ત્હેમને અભિનંદન કરીને, બ્રાહ્મણોને ગાય, હરિણ અને વિવિધ રત્નો આપી પોતાના સારથિ દારકને રથ બાવવાને

આગ્રા કરી. અવિશ્વે દારૂક દિવ્ય રત્ન જડિત સુશોભિત રથ લખને આવી પહોંચ્યા. તે જોઇને શ્રીકૃષ્ણ અગ્નિ અને વાહનની પ્રદક્ષિણા કરી, અમૂલ્ય વસ્ત્રાભંકાર અને કૌસ્તુભમણિ ધારણ કરી ધર્મવેતા વિદુરજી સાથે રથમાં બેઠા. ત્હેમની પાછળ અન્યાન્ય કૌરવો અને યાદવો, ક્રોધ રથમાં, ક્રોધ હાથીપર, તો ક્રોધ અથ્થ ઉપર સ્વારી કરી ચાલવા લાગ્યા, અને સખળા સભામંડપ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.

મહાત્મા મધુસુદન, ચાલતાં ચાલતાં, રાજપથ ઉપર આપી પહોંચ્યા. તે વખતે શંખ, દુંદુભિ, વગેરે અનેક પ્રકારનાં વાજીત્રો વાગવા લાગ્યાં. સિંહસમાન વિક્રમશાળી યાદવો ત્હેમના રથની ચારે તરફ ચાલવા લાગ્યા. લોકોનાં યેજે ટોળાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના દર્શન કરવાને તલપાપડ થઇ રહ્યા હતા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરી પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે મહાત્મા દેવકીનન્દન પૂર્ણ હાઠથી કૌરવ સભામાં આવી પહોંચ્યા. સભા મંડપમાં પગ મૂકતાંની સાથેજ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, બીષ્મ, દ્રોણાદિ આદરપૂર્વક ત્હેમની સ્હામે ગયા, અને સભામાં બેઠેલા અન્યાન્ય કૌરવો અને ભૂપતિઓ ઉભા થઇ ગયા. ધૃતરાષ્ટ્રની આગ્રાથી રાજસભાની મધ્યમાજ એક મુંદર સુવર્ણમય સિંહાસન ગોઠવી રાખેલું હતું. વાસુદેવે હાસ્યમુકત મુખે ધૃતરાષ્ટ્ર, બીષ્મ, દ્રોણ અને અન્યાન્ય ભૂપતિઓને પ્રણામ કર્યા. સમસ્ત ભૂપતિઓને અને કૌરવોએ પરમ આનંદપૂર્વક વિધિપુરઃસર સમાગત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું પૂજન કર્યું.

મહાત્મા કૃષ્ણે સભામાં ઉભાં ઉભાં-અંતરીક્ષમાં નારદાદિ ઋષિ-મુનિઓને અવલોકન કરીને બીષ્મને કહ્યું, “શાન્તનું નંદન ! જુઓ, જુઓ, આ નારદાદિ ઋષિ મુનિઓ સભાનું દર્શન કરવાને અંતરીક્ષમાં આવી ઉભા છે. આપ ત્હેમને યથાયોગ્ય આસન આપીને ત્હેમનો આદર-સ્તકાર કરો. તેઓ ન્યાસુધી આસન ઉપર બેસશે નહિ, ત્યાંસુધી ક્રોધ પણ બેસી શકશે નહિ માટે શીઘ્ર ત્હેમની પૂજા કરો.” ત્યારે કુરુપિતામહ બીષ્મે ઋષિમુનિઓને સભાના હાર આમળા આવી ઉભેલા જોઇને બૃત્તને

આસનો લાવવાની આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા થતાંજ અનેક મહિર્કાચનમય રત્ન શિંહાસનો લાવવામાં આવ્યાં. મહર્ષિઓ આસન ઉપર બેઠા પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અન્યાન્ય રાજાઓ પણ પોતપોતાને આસને બેઠા. જેમ વારંવાર અમૃત પીવાથી તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી કાંઈપણ ધરાતું નથી. શ્રીકૃષ્ણના આવાગમનથી સભામંડપ પણ ઝમઝમી ગયો. સભામાં બેઠેલા સધળા શ્રીકૃષ્ણ તરફ જોઇને નિસ્તબ્ધ થઇ ગયા. કાંઈપણ બોલી આવી શકતું નહિ.

આ પ્રમાણે સકળ સભાસરોએ શાંત બાવ ધારણ કરી એટલે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, વર્ષા ઋતુની મૈથ ગર્જનાની પેઠે ગંભીર શબ્દથી સભા મંડપને ગળવી મૂકી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, :—

“ હે કુરુનંદન ! મહારા વિચાર પ્રમાણે કૌરવ પાંડવો વચ્ચે સંધી થવાથી અનેક વીર ક્ષત્રિયોના પ્રાણ જાયશે, તેથી આજે હું ત્હમારી પાસે આવ્યો છું. આપને કાંઈપણ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવાની આવશ્યકતા નથી. જે કાંઈ જાણવાનું છે તે સમસ્ત ત્હમે જાણો છો. ત્હમે કુળ, વિદ્યા, સદાચાર વગેરે સર્વ ગુણસંપન્ન અને શ્રેષ્ઠ છો. દયા, દક્ષિણતા, સરલતા, ક્ષમા, અને સહ્ય એ સર્વે ગુણો કુરુકુળમાં વિશેષરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માટે એવા કુળમાં ત્હમારે હાથે કાંઈ પણ અમુક્ત કર્મ થાય એ નિર્તાત અનુચિત છે. આપના પુત્રો નિર્તાત દુષ્ટ, મર્યાદાનાશક, અને લોભી છે. તેઓએ ધર્માર્થપ્રતિ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં પોતાના લાભઓ સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર રાખ્યો છે. માટે ત્હમે વિચાર કરીને કુરુકુળની આ ઘોરતર આપત્તિનો વિનાશ કરો. મહારા ધારવા પ્રમાણે ઉભય પક્ષની શાંતિ ધ્રુવી નિર્તાત દુષ્કર નથી. આજે કૌરવ પાંડવોની શાંતિ ત્હમારા ને મહારા હાથમાં છે. ત્હમે ત્હમારા પુત્રોને શિક્ષા કરો, અને હું પાંડવોને શાંત પાડું. આપ જો શાંતિ રથાપન કરશો તો કૌરવ પાંડવ અને પક્ષાંત્ર કલ્યાણ થશે.

“ કૌરવોને ત્હમારીજ સહાય છે; એજ પ્રમાણે પાંડવોને પણ

સહાય કરી સ્વચ્છંદે ધર્મર્થ આચરવામાં નિમગ્ન થાઓ. પાંડવો તહમારી પક્ષમાં આવશે તો રાજ્ય મહારાજ્યઓ તો શું, પરંતુ દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ તહમારો પ્રતાપ સહન કરી શકશે નહિ. બુઝો, સંગ્રામ એ મહા ક્ષયકારક છે. કૌરવ તેમજ પાંડવો એ બન્ને પક્ષમાંથી ગમે તહેનો નાશ થાય, પણ તહમારે તો સરખી હાનિ છે. કૌરવ પાંડવો સંગ્રામમાં કપાત મર્યા પછી તહમને શું સુખ રહેશે? આ પૃથિવીના સધળા રાજ્યઓ ક્રોધને વશ થઇને પરસ્પર યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ રહ્યા છે. તહેમના ક્રોધથી સમસ્ત પ્રજા વિનષ્ટ થશે, એમાં સંદેહ નથી. માટે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તહમે પ્રજાનું રક્ષણ કરો, અને તહેમનો ધ્વંસ થતો અટકાવો. તહમારા કહેવાથી કૌરવ-પાંડવો પરસ્પરનો દ્રેષ બૂલી જશે.

“ પાંડવોએ, તહમને અભિવાદનપૂર્વક વિનીત વચ્ચને કહાવ્યું છે કે, ‘ અમે તહમને સર્વદા પિતા તરીકે ગણતા આભ્યા છીએ, અને આપની આજ્ઞા પ્રમાણે બારે વર્ષ વનવાસ અને તેરમે વર્ષ ગુપ્તવાસ કરીને અસહ્ય કष्ट ભોગવ્યું છે. અમે અમારી પ્રતિજ્ઞા યથાર્થ રીતે પાળી છે તે સધળા જાણે છે. માટે હવે અમને અમારૂં રાજ્ય પાછું આપવા કૃપા કરો. ’ તહેમણે સલાસદોને કહ્યું છે કે ‘ ધર્મજ સભ્યો આ રથાને હોવાથી કદી પણ અન્યાય કાર્ય થશે નહિ. જો કોઇપણ સભ્ય ધર્મ અધર્મરૂપ બાણને નહિ વિધે તો, અને હાં બેઠેલા સલાસદો એ બાણનું હેદન નહિ કરે તો, તેઓ પોતેજ એ બાણથી વિધાશે.

હું આપને પાંડવોને રાજ્ય આપી તહેમની સાથે સંધી કરવા ક્ષિવાય બીજું કાંઇ કહી શકતો નથી. માટે સલામાં બેઠેલા સધળાની એમાં અનુમતિ લઇને જો કાંઇ કહેવું હોય તે કહો. જો મહાઈ કહેવું સત્ય અને ધર્મ-સંગત લાગે તો સમુદય બૂપતિઓને મૃત્યુના પાશમાંથી બચાવો. મહાત્મા યુધિષ્ઠિર સતત ધર્મ માર્ગે ચાલવાવાળા છે તે સધળા જાણે છે, એમણે પોતાના રાજ્યની માંગણી યથાર્થ રીતે કરી છે. માટે આપ આપના અમાત્યોની સલાહ લઇને એમને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં નિવાસ કરવાની આજ્ઞા

આપો. પહેલાં આપેજ એમને એ નગર આપ્યું હતું, અને પાંડવોએ ત્હમારી આઠા પ્રમાણે ત્યાં નિવાસ કરીને સમસ્ત ભૂપતિઓને વશ કરી ત્હમારે આધીન કર્યા છે. તેઓએ, શકુનિના કપટછુતમાં પરાજય પામી દ્રૌપદીની દુર્દશા અને અસહ્ય અપમાન જોવા છતાં પણ, ક્ષત્રિ ધર્મને ત્યાગ કર્યો નથી. આ વખતે હું ત્હમારા બન્નેના કદયાણુ માટેજ આટલું બહુ કહું છું. આપ પ્રજાને ત્હેમના ધર્મ, અર્થ, અને સુખમાંથી બ્રહ્મ કરશો. ત્હમારા પુત્રો અનર્થને અર્થ અને અર્થને અનર્થ, એમ અવળું જોવાવાળા છે. માટે આપ ત્હેમને શાસન કરો. ઉવટમાં પાંડવો સંધી અને વિગ્રહ બન્ને કરવાને તૈયાર છે, માટે આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. ”

મહાત્મા કૃષ્ણનો આ લાભો ઉપદેશ સાંભળીને સકળ સલા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, અને દરેક સલાસદ વિચારમાં પડી ગયો. તેઓ મનમંત્રિ મનમાં કૃષ્ણના સારગર્ભ વાક્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમાંના કાંઈ એક અક્ષર પણ બોલવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી મહર્ષિ જમ્બવંતે રાજા દ્રોણેલવનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. દ્રોણેલવ પોતાના અતિશય દંભને લીધે ભગવાન નરનારાયણથી પરાજય પામી દુર્દશામસ્ત થયો છે, તે દુર્યોધનને કહી સંભળાવી ત્હેને પણ દંભ અને મિથ્યા અભિમાનનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપી. ત્યાર પછી ભગવાન કણ્વે, કન્યાદાન આપવાની ઇચ્છાવાળા માતલિના વરાન્વેષણ રૂપ એક પુરાતન ઇતિહાસ કહીને, ભગવાન પશ્ચિરાજ ગરુડનો કેવી રીતે અહંકાર ઉતાર્યો છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરીને, દુર્યોધનને અહંકારનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ દુર્ભંતિ દુર્યોધન મહર્ષિ કણ્વના વાક્યમાં અશ્રદ્ધા બતાવી ભમરો ચડાવી કર્ણની સ્હામું જોઇને હાસ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યારે દેવર્ષિ નારદ, મહારાજ યચાતિ અને ગાલવ ઋષિનું વૃત્તાંત કહીને દુર્યોધનને અભિમાન અને ક્રોધનો ત્યાગ કરી પાંડવો સાથે સંધી કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા.

દુર્યોધન કોપનું પણ કહ્યું માને એવો નહોતો. મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પણ મનમાં મનમાં શોક કરવા લાગ્યા. તહેમનું દુર્યોધન પાસે કાંઈ આ એમ નહોતું. દુર્યોધન તહેમની આજ્ઞા પાલે એમ પણ નહોતો. તે તહેમણે એક પાશર્તા નારદજીને સંબોધીને કહ્યું કે “ભગવાન! આપે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે પાર પડવાનો નથી. આપના કલા પ્રમા કરવામાંજ અમારું કલ્યાણ છે. પણ તે પ્રમાણે કરવાનું મહારા હાથે પણ નથી.” ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે “હે કૃષ્ણ! તહમારું વાં સુખકર, લોકાચાર સંગત, ધર્માનુચત, અને ન્યાયયુક્ત છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ હું સ્વતંત્ર નથી તેથી મહારાથી તહમારા કહેવા મુજબ નહિ. પાપાત્મા દુર્યોધન, ગાંધારી, વિદુર, ભીષ્મ અને અન્યાન્ય વૃદ્ધો હિતકર વાક્યો પણ શ્રવણ કરતો નથી. તહમે પોતેજ એને યોગ્ય શાસ્ત્ર આપો. તેમ કરીને તહમે એક હિતચિંતક બંધુજનના જેવું કાર્ય કરશો.”

ધર્માર્થ તત્ત્વજ્ઞ વાસુદેવે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના અનુરોધથી દુર્યોધન નાના પ્રકારની સુચકિતપૂર્ણ ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ તહેનું પોતાનું, અસમસ્ત પૃથિવીનું મંગળ કરવાને પાંડવો તરફ શત્રુતા અને અધર્માચરણાગ કરવાને તહેને વારંવાર સલાહ આપવા લાગ્યા. પાંડવો મહાસ અને યુદ્ધમાં અજ્ઞેય છે; વિશેષતઃ અર્જુન જેવો બીજો કોઈ પણ યોદ્ધા આ પૃથ્વી ઉપર હજી નહિ. માટે યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી વડિલ વાક્યની રક્ષા કરી, પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપી સુખ સ્વચ્છંદે રાજ કરવા જણાવી દીધું. કૃષ્ણના ઉદાર સુનીતિનાં વાક્ય શ્રવણ કરીને ભીષ્મ દ્રોણ, વિદુર વગેરે દુર્યોધનને તહેમનો સદુપદેશ અહણ કરવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યા. મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું કહ્યું માન્ય રાખી તહેમની સાથેજ યુધિષ્ઠિર પાસે જવાનું કહેવા લાગ્યા. પરંતુ સમજી શકે

નારદાદિ મહર્ષિ અને ભીષ્મપિતામહ અને કૃષ્ણ આદિના ઉપદેશ દુર્યોધન પોતાનું અપમાન થતું ધારવા લાગ્યો. તેથી તહેણે શસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, “વાસુદેવ! તહમે વિદુર, પિતા, આચાર્ય દ્રોણ, અ

બીજમ્પિતામહ મહારી નિંદા કરે છે. બીજા કોઈની પણ નિંદા કરતા નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવા છતાં પણ મહને મહારો લેશ માત્ર પણ અપરાધ હોય અને હું અન્યાયથી વર્તતો હોઉં એમ લાગતું નથી. તે છતાં ત્હમે સઘળા મળીને મહારી નિંદા કરે છે એ યોગ્ય નથી. અમે પાંડવોનું એવું તે શું બગાડ્યું છે કે તેઓ અહનિશ અમારું જીવે તો કોણ છે ? હું ત્હમારા બીજા પણ વચનથી તેમજ પાંડવોના ઉગ્ર કર્મથી બહીતો નથી. આ પૃથ્વી ઉપર હું એવો એક પણ ક્ષત્રિય જોતો નથી કે જે યુદ્ધમાં મહારો પરાજય કરી શકે. પાંડવોની વાત રહેવા દઇ સાક્ષાત્ દેવતાઓમાં પણ કોઈ બીજા, દ્રોણ અને દુર્યોધનો પરાજય કરી શકે એમ નથી. ગમે તે થાય પરંતુ પાંડવો સાથે સંધિ થનારજ નથી. હું મહારા ક્ષત્રિય ધર્મનું પાલન કરતાં રણમાં શત્રુને હાથે મરીશ તોપણ મહને સ્વર્ગ મળશે. સંગ્રામમાં બાણશ્લેષ્યા ઉપર શયન કરવું એજ ક્ષત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે. ”

આ પહેલાં મહારાજા યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધમાં પ્રજાને ક્ષય અવશ્યભાવી જાણીને પોતાના ઉદાર સ્વભાવથી સંજયની પાસે પાંચ ભાષાઓ માટે રક્ત પાંચ ગામની માગણી કરાવી હતી. આ વખતે રાજ્યલોભી દુર્યોધનને તે વાત યાદ આવી, તેથી ત્હણે ફરીથી કૃષ્ણભગવાનને કહ્યું કે “ હે કેશવ ! પહેલાં હું પરાધીન અને બાલક હતો, તે વખતે અજ્ઞાનતાથી અથવા ભયથી અમે પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપ્યું હતું. પરંતુ હવે હું જીવીશ ત્યાંસુધી પાંડવોને કદી પણ તે મળનાર નથી. વધારે તો શું પણ એક તીક્ષ્ણ બાણથી જોટલી ભૂમિ વિધાય તેટલી પણ પાંડવોને આપનાર નથી. ”

મહાત્મા જનાર્દન, દુર્યોધનનાં કઠોર વાક્ય શ્રવણ કરી તિરસ્કાર-પૂર્વક હાસ્ય કરતાં બોલ્યા, કે “ હે દુર્યોધન ! તું અમાત્યગણ સાથે વીર શ્લેષ્યામાં શયન કરવા માંગે છે, તો તે શુભ અવસર ત્હને થોડા સમય-માન પ્રાપ્ત થશે. તૈયાર થજે, હુંક સમયમાન કરેકુળ સંહારક મહા-બારત યુદ્ધનો આરંભ થશે. ” એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ દુર્યોધનના

સમરત દુષ્ટોત્તું વર્ણન કરી તેણે પાંડવોનું અસહ્ય અપમાન કરી દારણ્ય દુઃખ દીધાં છતાં પણ પાંડવોએ અત્યાર સુધી તે બધું સહન કર્યું છે, અને કદી પણ વૈરભાવ દર્શાવ્યો નથી તે સિદ્ધ કરી આપ્યું. મીકુષ્ઠનું વાક્ય પુરૂં થતાં જ દુઃશાસનના ઉત્તેજનથી નિર્ભય દુર્યોધન નિતાંત ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, બાહિબલ, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત, બીષ્મ, દ્રોણ અને જનાર્દનનો તિરસ્કાર કરી સાહસ સંભામંડપમાંથી ચાલ્યો ગયો. અન્યાય કૌરવો પણ તેની પાછળ ઉઠીને ચાલ્યા ગયા, અને બીષ્મ પિતામહ, દુર્યોધનની અસહ્યતાથી ગુસ્સે થઈ સ્પષ્ટાક્ષરે તેની નિંદા કરવા લાગ્યા.

નીતિય કૃષ્ણે, અત્યાર સુધી રાજનીતિના અંગમૂત સામ અને દામ એ બન્ને ઉપાયોથી દુર્યોધનને ઠેકાણે લાવવાને અસમર્થ થવાથી ત્રીજો ઉપાય બેદ નીતિનું અવલંબન કરવાનો વિચાર કર્યો. બેદ નીતિનું અવલંબન કરીને મહાત્મા વિદુરજીએ જે પ્રમાણે છુતકીડા સમયે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનને સાસવ કરવાને સલાહ આપી હતી તે પ્રમાણે બીષ્મ ક્રોધાદિ મહાત્માઓને સંબોધન કરીને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે મહાત્માઓ ! કુરુવૃદ્ધગણ ઔશ્વર્યમદમત કુષ્ટ દુર્યોધનને શિક્ષા નહિ કરવામાં મહાન અન્યાય કરે છે. જો સર્વેનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા હોય તો, મહાર્ વાક્ય અવશ્ય કરો. જુઓ વૃદ્ધ બોજરાજ ઉગ્રસેનનો પુત્ર દુરાત્મા કંસ, પિતાની હમાતિમાં જ તેમનું રાજ્ય પચાવી બેઠો હતો. એના એ દુરાચારથી તેના સહજા બંધુબાંધવોએ એનો ત્યાગ કર્યો હતો. આખરે મહેં મહારા યાતિકાધિઓના હિતને માટે તેનો સંહાર કરીને, તેમની અનુમતિથી મહારાજા ઉગ્રસેનનો પરમસત્કાર કરીને તેમને તેમનું રાજ્ય પાછું આપ્યું છે. આ પ્રમાણે કુળરક્ષાર્થે કંસનો પરિત્યાગ કરીને સહજા યાદવ, વૃષ્ણિ, અને અંધકા અશેષ સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરે છે. તહમે પણ તેજ પ્રમાણે દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસનને બાંધીને મહાત્મા પાંડવોને સોંપી દો. સાત્રમાં કહ્યું છે કે, કુળની રક્ષા કરવાને એક માણસનો ત્યાગ કરવો, ગામની રક્ષા માટે કુળનો ત્યાગ કરવો, જનપદની રક્ષા માટે

મામનો પણ પરિભાગ કરવો, અને આત્મરક્ષા થતી હોય તો આ પૃથિવી પર્યન્તનો પરિભાગ કરવો. ”

મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના કહેવા પ્રમાણે અમલ કરી શક્યા નહિ. તેમણે નિરૂપાય થકને ચલાવતી ગાધારીને બોલાવી લાવવા માટે મહાત્મા વિદુરજીને આજ્ઞા કરી. મહારાજની ગાધારીએ સ્વમીની આજ્ઞા પ્રમાણે સલામ આપીને દુષ્ટ દુર્યોધનનો તિસ્કાર કરી તેને બહુ બહુ શિખામણ આપી. તેણે ધ્રુવને લોભનો લાગ કરી પાંડવો સાથે સંધી કરવા વારંવાર ઉપદેશ આપ્યો, પરંતુ દુર્યોધનને રોહણ અને હિતેશ્વર માતાના ઉપદેશથી શુભે ચલ કરીથી સલામ મંડપનો ત્યાગ કર્યો, અને દૂત પ્રિય દુષ્ટ શકુનિ સાથે ગોષ્ઠિ કરવા લાગ્યો. કૌરવોની ચંડાળચોકડી જોઈ જઈ ચક્ર. તેઓએ મળીને દુર્યોધનને સલાહ આપી કે, “ચાલ આપણે હવે કૃષ્ણનોજ વધ કરી નાખીએ. વાસુદેવના મરણના સમાચાર સાંભળતાજ પાંડવો દાંત વિનાના સર્પની પેઠે, ચેતનરહિત અને નિસ્ત્યાહી થઈ જશે. માટે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ના કહે તે છતાં પણ આપણે શ્રીકૃષ્ણને બંધન કરીને શત્રુ સાથે સંગ્રામ કરીએ. ”

દુરાત્માઓની આ ગોષ્ઠિ શુભ રહી નહિ. તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના સર્વજ્ઞ સારથિ સાત્યાકના જાણવામાં આવી, તેથી તેણે તરતજ સલામ મંડપમાં પ્રવેશ કરી મહાત્મા વાસુદેવને દુર્યોધનનો દુષ્ટ વિચાર નિવેદન કર્યો. ત્યાર પછી મહાત્મ્યવદને ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરજીને પણ દુર્યોધનનો દુષ્ટ વિચાર કહી સંભળાવ્યો. દીર્ઘદર્શી વિદુર સાત્યાકિનું વાક્ય શ્રવણ કરીને દુર્યોધનને ધિક્કારવા લાગ્યા. કુંકામાં પૂર્વે કુરુસલામાં શકુનિની છૂતકીડાએ જે પ્રમાણે પાંડવોનો મહાન અનર્થ કર્યો હતો, તેજ પ્રમાણે આજે શ્રીકૃષ્ણની વિષ્ટિ પણ કુરુકુળની મંદારકારક નીવડવાની સમજા આપાંકા કરવા લાગ્યા. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને કહ્યું કે, “હે રાજા! સાંભળવા પ્રમાણે દુર્યોધન વગેરે સકળ કૌરવો અત્યાનક રહેને બંધન કરશે, પરંતુ આપ રાજા

આપીને જુઓ કે તેઓ મ્હને બાંધે છે, કે હું ત્હેમને બાંધું છું. મહારામાં એ બધાને એકી વખતે બાંધી ગેવાનું સામર્થ્ય છે. પરંતુ હું કાંઈપણ પ્રકારનું પાપજનક નિન્દિત કર્મ કરીશ નહિ. ત્હેમારા પુત્રા સ્વાર્થભટ થયા છે. વસ્તુતઃ મ્હને બંધન કરવાની ઇચ્છા કરી ત્હેમણે મહારાજા યુધિષ્ઠિરને કૃત કાર્ય કર્યા છે. હમણાંજ હું સકળને બંધન કરી પાંડવોને સોંપી શકું, એમ છું, છતાં પણ આપની સમક્ષ એવો ક્રોધ અને પાપજીવિથી પેદા થયેલું નિન્દિત કાર્ય હું કરીશ નહિ. મ્હારી અનુમતિ છે કે દુર્યોધનની ઇચ્છા પ્રમાણે ત્હેનાં દુર્નીતિપરાયણ સહચરો કાર્ય કરો.” મહાત્મા કૃષ્ણ, આ પ્રમાણે યુક્તિથી યુક્તવાક્ય કહી, ઋષિ મુનિઓની આજ્ઞા લઇને સભા મંડપમાંથી ચાલ્યા ગયા.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે, ભગવાન વાસુદેવે દુર્યોધનને ભય બતાવવાને સભામાં પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, પરંતુ અમે તે વિષયમાં સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાને અસમર્થ છીએ. હસ્તિનાપુરથી બહાર નીકળતી વખતે દુર્યોધનના દુષ્ટ મંદિતમાંથી બચવાને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથીને ઉપલબ્ધ નગરમાંથી અસ્ત્રશસ્ત્ર લઇ આવવાને કહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણે ધાર્યું હોત તો દુર્યોધનને યોગ્ય શિક્ષા કરી શકત, પરંતુ આ વખતે તેઓ પાંડવોના દૂત તરીકે સભામાં આવેલા હતા તેથી, અને દુર્યોધન ફક્ત મનમાં ને મનમાં વિચાર કરે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તી શકે નહિ એમ ધારીનેજ ત્હેમણે ક્ષમા કરી હતી, અને પોતાના દૂત ધર્મનું પાલન કર્યું હતું, પરંતુ જ્યારે જોયું કે સામ, દામ અને ભેદ એ ત્રણ ઉપાયો વ્યર્થ ગય છે ત્યારે દંડ નીતિનો આશ્રય લીધા સિવાય દુર્યોધન ઠેકાણે આવવાનો નથી એમ ધારીને ભય બતાવ્યો હોય તો તે કાંઈ અસંભવિત નથી. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ રથમાં બેસીને ચાલવા માંડ્યું, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે “મહારા મૂર્ખ પુત્ર આગળ મ્હારે કાંઈ ચાલતું નથી એમ જણાવ્યું, તે વખતે પણ તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ બધાનાં દેખતાં મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રની હૃદય-બીજતા સિદ્ધ કરી આપવામાં પણ કયાસ રાખી નથી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય યથાર્થ રીતે આલેખવાની અમોશમાં શક્તિ નથી. તેમ આ હુદ્દ પુસ્તકમાં ઉક્ત મહાત્માના જીવન-વૃત્તાંતની વિસ્તૃત આલેખના સંભવિત પણ નથી. ઉદ્યોગપર્વમાં આપણને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ધર્મનીતિ, સમાજનીતિ, અને રાજનીતિનો યથેદ્ધ પરિચય થાય છે. “યતો ધર્મેસ્તતઃ કૃષ્ણઃ” એ વાક્ય ઉપરથીજ શ્રીકૃષ્ણના આચરણની વિલક્ષણતા જણાશે. તેઓ સમાજનીતિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાને સંપૂર્ણ નારાજ હતા, અને સંધી કરવા આવવાનું પણ એજ કારણ હતું. તેમ છતાં પણ જ્યારે યુદ્ધ થયું ત્યારે પ્રાણાધિક પ્રિય મિત્ર અર્જુનના અનુરાધની ઉપેક્ષા ન કરતાં, સમસ્ત યુદ્ધમાં નિશસ્ત્ર અને સમરપરાંગમુખ રહી ધર્માત્મા પાડવોના પક્ષમાં રહ્યા. યુધિષ્ઠિર મહારાજનો પક્ષ લેવા છતાં પણ તેઓ દુર્યોધનનું અપમાન કરી શક્યા નહિ, અને અગણિત યાદવ સૈનિકો સાથે મહાવીર નારાયણને નામે ત્હેની તરફ મોકલ્યો. ત્યાર પછી પણ યુદ્ધ થતું અટકાવવાને અને ઉભયકુળનું હિત ધૃષ્ટીને સમસ્ત પૃથિવીનું કલ્યાણ કરવાને દૂતત્વ ગ્રહણ કરીને સંધિ કરવાને પણ યથેદ્ધ એટલે અને યત્ન કર્યો. ત્હેમણે અદ્વૈતશી ધૃતરાષ્ટ્રને અને ઉદ્ધત સ્વભાવના દુર્યોધનને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેમાં ત્હેમણે પોતાના દૂતત્વ ગ્રહણ કરવાનો જે ઉદ્દેશ વિદુરજીને કહી સંભળાવ્યો છે, તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, ‘જે અશ્વકુંજર રથ સહિત આ સમસ્ત પૃથિવીને મૃત્યુપાશમાંથી મુક્ત કરી શકે, તેજ યથાર્થ ધર્મ સંપાદન કરી શકે છે. વળી મનુષ્ય યથાસાધ્ય ધર્મ કર્મ કરવાને પ્રયત્નો કરી તે સફળ થાય ન થાય, તોપણ ત્હેને તે કાર્ય સાધનરૂપ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે.’ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રાણપણે ચતન કરવા છતાં પણ સંધિ કરી શક્યા નહિ તે છતાં પણ તેઓ સમસ્ત જગતમાં ધન્યવાદ અને પ્રશંસાને પાત્ર થયા છે. તેઓએ પોતાના ઉદ્દેશ પાર પાડવાને કોઇપણ નિન્દિત ઉપાયો લીધા નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે રાજનીતિના પ્રકૃત ધર્મનું પ્રતિપાલન કર્યું છે. જ્યારે તેઓ હુદ્દ દુર્યોધનને કોઇપણ પ્રકારે સમજાવી શક્યા નહિ ત્યારે ત્હેમણે ધર્મ

પરાયણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધ કરવાને હિતસાહિત કર્યા, કારણકે પાપી માણસોને શિક્ષા કરવી એ ધર્મોદ્ધારકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. વળી ક્ષત્રિયોને માટે યુદ્ધમાં વિશુદ્ધ થવું એ પણ અવશ્યકર અને અધર્મજનક છે માટે ધર્મનીતિ અને રાજનીતિને અનુલક્ષીને ક્ષાત્ર ધર્મનું મથાર્થ પાલન કરી પાપી દુર્યોધન અને તેના સહજ દુષ્ટ મિત્રોનો સંહાર કરાવી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાસન અપાવ્યું. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જામવાનની ઉત્તમ ચરિત્રની પર્યાલોચના કરવાથી કમલે કમલે તેમનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય દર્શિ-
તેશ્વર થાય છે.

૪. ગાંધારીની ધર્મશીલતા.

[ગાંધારીએ પરિશય-ગાંધારીની વ્યાથ પરાયણતા-ગાંધારીના ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને ઉપદેશ-અને ધર્મશીલતાનો પ્રત્યક્ષ-પરિશય-દુર્યોધનની ઉદ્ધતાક-ઉપસંહાર.]

ગાંધારી, ગાંધારસૃજ સુખલતા પુત્રી અને શકુનિના ભગિની હતાં. ગાંધાર રાજ્ય, આધુનિક કાળમાં કંદહાર નામથી ઓળખાય છે. ગાંધારી એક મહાન પતિવ્રતા સાધ્વી સતી હોવા ઉપરાંત, અપૂર્વ ધર્મશીલ હતાં. કહેવાય છે કે, લગ્ન થતા પહેલાં જ્યારે એ સાધ્વી સતીના સાંભળવામાં આવ્યું કે ત્હેમના માતાપિતા ત્હેમને એક નેત્ર વિહીન સાથે પરણાવવા માંગે છે, ત્યારે ત્હેમણે પોતાની આંખે એક વસ્ત્રથી પાટા બાંધી લીધી, અને મનમાં ને મનમાં પોતાનો પતિ બંધ હોવા છતાં પણ ત્હેને અનાદર કરી અશ્રદ્ધા ન જતવવા નિશ્ચય કર્યો. લગ્ન થયા પછી પતિના ઘરમાં નિવાસ કરી તે પતિ પરાયણા થતી પોતાના સદાચાર, સદ્વ્યવહાર અને સુશીલતાથી સમસ્ત કોરવોને સંતોષ પમાડવા લાગ્યાં. તેઓ બધા સાથે પ્રિય સંભાષણ, અને શુરજનની સેવા શુશ્રુષા કરતાં હતાં, અને કદાપિ ક્રોધની પણ નિંદા અને ચાડી સુગળી કરતાં નહિ.

ગાંધારીને વ્યાસદેવજીના વરદાનથી દુર્યોધનમદિ સો પુત્રો થયા, પરંતુ તેઓ પાંડવોના જેવા બળવીર્યશાળી નહોતા. પાંડવોને પોતાના પુત્રો કરતાં વીર્યશાળી જણાવા છતાં પણ તેઓ કદી ત્હેમનો દ્વેષ કરતાં નહિ. તેઓ પોતાના પુત્રોને પાંડવો સાથે વિરોધ કરવાનો સર્વદા નિષેધ કરતાં હતાં. છૂત કોડા વખતે જ્યારે દુર્યોધને પરાજીત પતિ સમક્ષ જઈ સભામાં દ્રાપદીને બેલાવી મંગાવી ત્હેમનું અપમાન કર્યું, ત્યારે કેવળ દેવી ગાંધારી અને ધર્માત્મા વિદુરેજ દુરાત્મા દુર્યોધનને તેમ કરતાં અટકાવવાને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કર્યો હતો. અને દેવી ગાંધારીએ તો વિદુરજીના

કહેવા પ્રમાણે કુળરક્ષાયે પાપી પુત્રનો પરિત્યાગ કરવાનું પણ કહ્યું હતું જે માતા ધર્મને અનુલક્ષીને જાતિ વર્ણના કલ્યાણને માટે પોતાના પ્રિય પુત્રનો ત્યાગ કરવાને પણ તૈયાર થઇ જાય, તેની ઉદારતા કાંઈ સાધારણ મણી શકાય નહિ. જે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે એ ધર્મશીલ મહારાણીનું કહ્યું માન્યું હોત તો કુરુકુળ ઉપર આવો ઘોર અનર્થ પાત થાત નહિ. દુર્ભાગ્યે ત્હમણે ગાંધારીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ફરીવાર છૂત રમવાની રજા આપીને પાંડવો પ્રતિ જે વિદેશ ભાવ બતાવ્યો હતો, તેજ કૌરવોની પડતીનું મૂળકારણ હતું.

પુનઃ જ્યારે કૌરવ પાંડવોનું મહાભારત યુદ્ધ ડોકિયાં કરી રહ્યું હતું, અને ત્હનું નિવારણ કરવાને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પોતે, સંધી કરવાને આવ્યા હતા, ત્યારે પણ દેવી ગાંધારીએ સલામત જઈને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને યોગ્ય સલાહ આપી હતી. જ્યારે કૃષ્ણનો ઉપદેશ અમાન્ય કરી દુર્યોધન સલામતથી ચાલ્યો ગયો, ત્યારે તેની બિદ્ધતાઈને માટે યોગ્ય શિક્ષા કરવાના વિચારથી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે ગાંધારીને બોલાવી મંગાવ્યાં. મેશશિવની ગાંધારી, સ્વામીનો અભિપ્રાય જાણી લઈ, કુરુકુળનું કલ્યાણ કરવાને, અને ભાવી વિપત્તિમાંથી બચાવી લેવાને કહેવા લાગ્યાં કે, “ મહારાજા ! ત્હમે સત્ત્વ એ રાજ્યભોજી, દુષ્ટ પુત્રને જાણવી દો કે, ધર્મનો લોપ કરનાર, દુષ્ટ, અને ઉદ્ધત માણસ કદી પણ રાજ્ય સંપાદન કરી શકતો નથી. હે રાજા ! જે ભાવી આપત્તિ કૌરવ કુળ ઉપર ડાળા છૂંકાવી રહી છે, તેનું નિવારણ નહિ કરો તો ત્હમારીજ નિંદા થશે. ત્હમે દુર્યોધનની પાપ પરાયણતા જાણવા છતાં પણ ત્હના મત પ્રમાણે ચાલો છો. આ વખતે એ દુરાત્મા કામ, ક્રોધ, અને લોભના પંજમાં સપડાયેલો છે અને મનુષ્યના એ પ્રબલ શત્રુને વશ થયેલો છે, માટે ત્હમે હવે એને બળથી પણ શાંત પાડી શકશો નહિ. મૂર્ખ, દુઃસહાય, અને દુરાત્માના હાથમાં રાજ્યનો ભાર સોંપવાથી જે ફળ આવે છે, તેને ત્હમે પ્રત્યક્ષ કરો છો, અને ભોગવો પણ છો. હવે ત્હમે પુત્રની સાથે ભેદ નીતિ વાપરીને શું કરશો ? ત્હમને તેમ કરતાં જોઈ શત્રુઓ હસશે. સામ

અને દાર્ઢ્યથી કાર્ય થતું હોય તો કયો માણસ દંડ વિધાન કરવાને તૈયાર થશે ? ” કઇ સ્ત્રી ભરસાભામાં વિચારગ્રસ્ત પતિને આવો ઉદાર અને નિષ્કપટ ઉપદેશ આપવાની હિમત કરશે ? આવી અપૂર્વ ધર્મપરાયણતા અને કાર્યદક્ષતાથી સાધ્વી ગાંધારી આર્ય સ્ત્રીના આદર્શરૂપ અને પ્રાતઃ સ્મરણીયા થયાં છે.

ત્યાર પછી પિતાની આગ્રાથી દુર્યોધન સભામાં આવ્યો. મહારાણી કુપથગામી પુત્રનો તિરસ્કાર કરીને કહેવા લાગ્યા, “ વત્સ દુર્યોધન ! હું તને જે હિતકર અને ભવિષ્યમાં સુખદાયક ઉપદેશ આપું છું તે ખ્યાન-પૂર્વક શ્રવણ કર. બીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર અને ત્હારા પિતા જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે કરવાને તૈયાર થા. અજ્ઞતેન્દ્રિય માણસ લાંબા સમય સુધી રાજસુખ ભોગવી શકેલો નથી. જ્ઞતેન્દ્રિય, અને મેધાવી મહા-ત્માજ રત્નચંદ્રે રાજ્ય કરી શકે છે. કામ અને ક્રોધ મનુષ્યના ધર્માર્થનો નાશ કરે છે. એ એ શત્રુઓને પરાજય કરવામાં સમસ્ત પૃથિવીનો પરા-જય કરવા જેટલું શૌર્ય ગણાય છે. જે પુરૂષ પોતાની જાતને વશ ન કરતાં અમાત્ય વર્ગને પરાજીત કરવાની ઈચ્છા કરે અને અમાત્ય વર્ગને પરાજય કરતા પહેલાં શત્રુનો પરાજય કરવાની ઈચ્છા કરે, તો તેમાં તે પોતેજ પરાજીત થાય છે. જે માણસ કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ અને દર્પનો યથાર્થ પરાજય કરી શકે છે, ત્હેને પૃથિવી વિજય કરવો એ રમત વાત છે, જે ભૂપતિને ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ સંપાદન કરવા હોય, ત્હેણે અવસ્ય ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે માણસ કામ, અને ક્રોધને વશ થઇ કપટાચારણ કરે છે, ત્હેને પોતાના કે પારના કાર્ષ્ણ્ય સહાય કરતા નથી.

“ હે દુર્યોધન ! તું મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના વાક્યની રક્ષા કર. તે પ્રસન્ન થવાથી ત્હારા જન્મે પક્ષનું કલ્યાણ ઘર્ષ સુખમાં વૃદ્ધિ થશે. જે માણસ પોતાનું હિત ઈચ્છનારના વાક્યનો અનાદર કરે છે, તે શત્રુને હસાવે છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. સંત્રામથી ધર્મ, અર્થ, સુખ અને શ્રેય મળતા

નથી, અને યુદ્ધમાં ત્હારા જન્મ થશે, એમ પણ કારણ નહિ. યુદ્ધ કરવાનો વિચાર સરખો પણ કરીશ મા. મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, બીષ્મ, અને બાહિલક સર્વ બેઠે જાણી લઇનેજ પાંડવોને ત્હેમનું રાજ્ય પાહું આપવાનું કહે છે. વળી પાંડવોને રાજ્ય આપવાથી ત્હેનું પ્રત્યક્ષ ફળ એ મળશે કે, તે પછી તું નિઃકંટક રાજ્ય સુખ ભોગવી શકીશ. માટે હે વત્સ ! જો ત્યાં સકળ અમાત્ય વર્ગ સાથે અહીં પણ રાજ્ય ભોગવવાની ઈચ્છા હોય તો, પાંડવોને ત્હેમનો ભાગ આપા કે. અરહું રાજ્ય ત્હારે માટે વચ્ચે છે માટે વડિલોની આજ્ઞા પાળી જનસમાજમાં વસતવી મા.

“ હે વત્સ ! વળી ત્હેં કામ અને ક્રોધને વશ થઇને આ તેર વર્ષો સુધી પાંડવોને જે દુઃખ આપ્યું છે તેનો પણ બદલો વાળવો જોઇએ. તું કર્ણ અને દુઃશાસનની સાહાય્યથી પાંડવોનું રાજ્ય પચાવી પડવાનો વિચાર કરે છે, પરંતુ ત્હેમાં ત્હારો જન્મ થશે નહિ. વળી બીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, બીમસેન, ધનંજય, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મહારથી-ઓના ગુરુસાથી નિશ્ચય સમસ્ત પ્રજાનો વિનાશ થશે. અધર્મપરાયણ થઇને કૌરવોને કાળના મ્હોડામાં મૂકતો નહિ. ત્હારા દોષથી સમસ્ત પૃથ્વીનો નાશ ન થાય તે સંભાળજે. તું કેવળ અજ્ઞાનતાથીજ એમ કહે છે કે, બીષ્મ, દ્રોણ, અને કૃપાચાર્ય આદિ વીરપુરુષો ત્હારા માટે પ્રાણપણે યુદ્ધ કરશે, પરંતુ તેમ કદી પણ થનાર નથી; કારણકે આ રાજ્ય ઉપર ત્હારો અને પાંડવોનો સરખો હક છે. માટે ઉક્ત મહાત્માઓને પણ ત્હમારા બન્ને પક્ષ ઉપર સમાન પ્રીતિ બતાવવી પડશે. પાંડવો ત્હારા કરતાં વધારે ધર્મપરાયણ છે, તેથી તે મહાત્માઓને ત્હારા કરતાં એમની ઉપર વધારે પ્રેમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. બીષ્મ, દ્રોણાદિ મહાત્માઓ રાજના અન્નથી પરિપાકિત થયેલા હોવાથી યુધ્ધમાં ચેતાના પ્રાણ ગુમાવશે પરંતુ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનો સંહાર કરી શકશે નહિ. હે પુત્ર ! ભેભા માણસ કદી પણ અર્થ સિદ્ધિ મેળવી શકતો નથી માટે તું પણ લોકને ત્યાગ કરીને શાંતિ મા. ”

દુર્ભાગ્યે આ વખતે પણ ધર્મશીલતા માતાનાં ચમત્કાર ઉપદેશ વાક્યો સંકળીને દુર્યોધનને કોઈ થયો, અને આવેશમાં તે આવેશમાં સમા-
માંથી આદ્યો થયો. મતિપરાયણ ગાંધારી આ પ્રમાણે પોતાના મુનને
અધર્મ માર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં નિષ્ફળ ગયા; છતાં પણ ત્હેમની ધર્મ-
શીલતા ચિરકાળ અમર રહીને ત્હેમને નારી સમાજમાં યજ્ઞસ્થિતી કર્યા છે.
દુર્યોધન માતાના સદુપદેશની અવગણના કરીને જે ધોર પાપ પંક્તિ નિ-
મમ થયો, તેમાંથી ત્હેનો કાષ્ઠપણ ઉપ્ધાર કરી ચક્રકું નહિ, અને આત્મ-
માતૃદોષી દુષ્ટ દુર્યોધનને અનુતાપથી બળતા કહ્યો હંભ અને અભિમાન
સાથે પ્રાણ વિસર્જન કરી પોતાના પાપનું પ્રાપ્તિત કરવું પડ્યું.

૫ કુન્તાજીનો ઉપદેશ

[કુન્તાજીના શ્રીકૃષ્ણ મારફત યુધિષ્ઠિર-ભીમ-અર્જુન-નકુળ-સહ-
દેવ અને દ્રૌપદીને જુદા જુદા સંદેશા અને ઉપદેશ-કુન્તાજીની
તીવ્ર મનોભાવનાનું દર્શન.]

ઉત્સાહ, એજ સિદ્ધિનો મૂલમંત્ર છે. એજ સિદ્ધિ મેળવવાનો મુખ્ય
ઉપાય છે. બહુ શતાબ્દી પૂર્વે એક આદર્શ આર્ય લલનાએ આ ભારત-
વર્ષના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પોતાના પુત્રોને કર્તવ્યપથમાં ચાલવાને જે ઉત્સાહ
પૂર્ણ ઉપદેશ આપ્યો તે આજે વાંચકવર્ગને તેનો ઉપહાર કરવાની ઇચ્છા
કરીએ છીએ.

કારવ સભામાંથી નીકળીને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કુન્તાજી પાસે ગયા અને
તહેમને સધળા વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. ત્યારપછી વિરાટનગરમાં પાંડવો
પાસે જવાની તૈયારી કરી, અને કુન્તાજી પાસે જઇને વિદાય થવાની રજા
માગી. પાંડવોને કાંઇ કહેવું હોય તો કહેવા વિનંતિ કરી, ત્યારે વિરાંતના
કુન્તાજીએ કૃષ્ણને કહ્યું કે, “હે કેશવ ! તહેમે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરને કહેજો કે,

“ હે પુત્ર ! તહારો પૃથિવીપાલન કરવાનો પ્રચુરધર્મ વિનષ્ટ થાય
છે માટે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે મા. જેમ વેદાર્થના જ્ઞાન વિનાના પુરુષની
બુદ્ધિ વેદાધ્યયનમાં કલુષિત થાય છે. તેમ તહારી બુદ્ધિ ધર્માનુષ્ઠાનમાંજ
પ્રેરાધને કેવળ ધર્મ તરફ જ દોડે છે. હે વત્સ ! ભગવાન બ્રહ્માએ જે ધર્મે
સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે, તે તરફ નજર કરો. તહેમણે દૂર કર્મ વિગ્રહથી
પ્રજનનું પ્રતિપાલન કરવાને પોતાના બાહુમાંથી મચ્છડ પ્રતાપી અને બાહુ
બળવાળા ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. પૂર્વ-કાલમાં કુમેર ભંડારીએ પ્રસન્ન
થઇને રાજર્ષિ મુચુકુન્દને આ પૃથિવી આપવા માંડી હતી, પરંતુ મુચુકુ-
ન્દને પોતાના બળ વીર્ય અને બાહુબળથી સંપાદન કરીને રાજ્ય ભોગવ-
વાની ઇચ્છા હોવાથી તે દાન ગ્રહણ કર્યું નહિ. કુમેર તે જોઈને વધારે
પ્રસન્ન અને વિશિષ્ટ થયા છે, ત્યાર પછી રાજર્ષિ મુચુકુન્દે ક્ષાત્રધર્મનું

પાલન કરી પોતાના આકુળગથી સંપાદન કરેલી વસુંધરાનું રાજ્ય સુખ ભોગવ્યું છે.

“હે પુત્ર! ક્ષત્રિયથી રક્ષિત પ્રજા જે કાર્ધ ધર્મ કાર્યો કરે છે તેનો ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે, અને રાજા જે ધર્મ કાર્ય કરે છે, તેથી તેને દેવતા પ્રાપ્ત થાય છે. જો રાજા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરી પોતાના ક્ષત્રિયધર્મ યથાર્થ રીતે ન પાળે તો તે નર્કમાં જાય છે....રાજા જ સત્યયુગનો સ્રષ્ટા અને ત્રેતાયુગનો પ્રવર્તક છે. રાજાજ દ્વાપર યુગનું નિદાન, અને કલિયુગનું મુખ્ય કારણ છે—જ્યારે રાજા અખંડ દંડનીતિનું અવલંબન કરીને પોતાના રાજ્યનું યથાર્થ રીતે પાલન કરે છે, ત્યારે સત્યયુગ ચાલે છે. આ પ્રમાણે પ્રજાનો પરમ સંતોષ સંપાદન કરીને જે રાજા પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી સત્યયુગ પ્રવર્તાવે છે, તેજ અખંડ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવે છે. ત્રેતાયુગનો પ્રવર્તક રાજા તેના જેટલું સુખ ભોગવતો નથી, જે દ્વાપરયુગની સૃષ્ટિ કરે છે, તે રાજા સ્વર્ગનું અડધું સુખ ભોગવે છે. પરંતુ પ્રજાને પીડીને રાજ્ય કરનાર રાજા, કે જે કલિયુગનો પ્રવર્તક ગણાય છે, તે સંપૂર્ણ પાપનો ભોક્તા થાય છે. એવા દુષ્ટ રાજાઓને યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ નર્કમાં સડવું પડે છે. રાજાના દોષથી જન્મતને અને જન્મતાના દોષથી રાજાને પાપના ભોક્તા થવું પડે છે. માટે તું પણ તારા બાપ-દાદાથી—વંશ પરંપરાથી—હિતરી આવેલા રાજ્ય ધર્મ તરફ નજર કર. તું જે સ્થિતિમાં ભાવિ જીવન વ્યતીત કરવા ઇચ્છે છે તે ક્ષત્રિય-ધર્મથી વિરૂદ્ધ છે. દુર્જિત અને દયાળુ રાજા પ્રજાપાલનનું અમૃતમય ફળ ભોગવી શકતો નથી. તું હાલ જેવા આચરણ રાખે છે, તેને હું, સ્વયં પાંડુ, પિતામહ અગર ત્હારા કોઈ પણ વડિલો અનુમતિ આપી શકતા નથી, અને શકીએ પણ નહિ. હું ત્હને ત્હારી ખાસાવસ્થાથીજ કહેતી આવી છું કે, તું યજ્ઞ, દાન અને તપસ્યા કરી પરમ શૌર્ય, પ્રજ્ઞા, સન્તાન, માહાત્મ્ય બળ અને તેજ સંપાદન કરજે. પિતા, માતા અને દેવતાઓ ક્ષત્રિય પુત્રની પાસે નિરંતર દાન, અભ્યયન, યજ્ઞ, અને પ્રજાપાલન નીજ અભિલાષા રાખે છે.

“હે પુત્ર! દાનથી એક પ્રકારનો, અળથી એક પ્રકારનો અને સદા ચરણથી એક પ્રકારનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે ધાર્મિક પુરુષ સંન્યસપાત્રન કરે તો, તહેને સફળ પ્રકારના ધર્મનો લાભ થાય છે. આપણા વેદ ધર્મસંજ્ઞા પ્રમાણે બ્રાહ્મણને બિશ્વાવૃત્તિ, ક્ષત્રિયને પ્રજ્ઞાપાલન, વૈશ્યને કૃષિકર્મ અને સદ્રને સેવા આદરી કરવાનો અધિકાર છે. માટે બિશ્વાવૃત્તિ અથવા કૃષિ કર્મનું અવલંબન કરવું તદ્દમારે માટે અસાધ્ય છે, હું ક્ષત્રિય છે. વિપત્તિમાંથી રક્ષા કરવી એજ તારો ધર્મ છે, અને બાહુ-બળ એજ તારી છવિકા છે. માટે સામ, દામ, દંડ અને ભેદથી શુભાવેલા રાજ્યનો પ્રનરહાર કર. તહેને જન્મ આપીને હું અત્યાર સુધી નિરાશ રહી, પાશ્વે રોટલે પેટ ભરું છું; આના કરતાં વધારે બીજું કંઈ દુઃખ હોઈ શકે? માટે હે પુત્ર! રાજ્ય ધર્માનુસારે યુદ્ધ કર. બાપ દાહાનું નામ શુભાવતો નહિ, અને ક્ષીણ પુરુષ થઈને, અન્ય સહોદરો સાથે અધોગતિને પ્રાપ્તો નહિ.

ક્ષત્રિયધર્મનિરતા વીરાંગના કુન્તાશ્યએ, મહારાજા-કુષિધિરને આ પ્રમાણે ઉદેશ્યને કૃષ્ણને વિદુલા અને સંજયનો-સંવાદ વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો. વિદુલાના પુત્ર સંજયે માતાના વચનથી ઉરકેશનને, સુશિક્ષિત અગ્નિ પેટ જેવી રીતે તહેની ધમ્મા પ્રમાણે વિજય મેળવ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે કુન્તાશ્ય પણ મહારાજા કુષિધિરે ક્ષત્રિયધર્મ પ્રમાણે રણમાં સમુદ્યોનો પસંજ્ય કરી ચોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રોત્સાહિત કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી કુન્તાશ્યએ કૃષ્ણને કહ્યું, “હે કૃષ્ણ! તહેને ધનંજયને કહેજો કે તારા જન્મ વખતે મહેં જાનો યજ્ઞ વિલોકમાં ગવાયો, એવી જ મનોરમ દેવવાણી સાંભળી છે, તે હવે સુધી મહારા કાનમાં પડવા કરી રહી છે. માટે એ દેવવાણી સફળ થાય એ પ્રમાણે કરજો. હું ચોક્કા સમયમાંજ વિજય મેળવીને મહારી અભિલાષા પૂર્ણ કરશે એવી રહેને આશ્વા છે.”

“તહેને ધનંજય અને વીર બીમસેનને કહેજો કે-ક્ષત્રિય રમણીઓ જે માટે પુત્રને જન્મ આપે છે, તે સમય આવી પહોંચ્યો છે માટે હવે તકામા આજસમાં સમય વ્યતીત કરવો યોગ્ય નથી.”

“હે માધવ! તહેને મહાભાગા યજ્ઞરિવની પ્રૌઘદીને કહેજો કે હું

હરીર મુકામળ અને આત્માવરણથી સુખમાં ઉતરેલી હોવા છતાં, પતિ સાથે તેર તેર વર્ષના દારણ વનવાસનું અસહ્ય કષ્ટ ભોગવ્યું છે, અને હમેશાં ત્હેમની પ્રતિ યથોચિત આચરણ રાખ્યું છે, તેને માટે ત્હેને ધન્ય વાદ થતે છે. ”

“ ત્હેમે માદ્રી પુત્ર નકુળ અને સહદેવને કહેજો કે, ત્હેમે બન્ને ક્ષત્રિયધર્મને યથાર્થ જાણવાવાળા છો. માટે જીવન કરતાં પણ બુદ્ધિમંત્રી સંપાદન કરેલા ધનનેજ શ્રેષ્ઠ અને પ્રિયતર ગણજો. ત્હેમે પરમ ધાર્મિક છો, માટે દરેક ધર્મની ઉન્નતિ કરવી એ ત્હમારો ધર્મ છે. ત્હમારી સમ-ક્ષમાજ દ્રૌપદીને જે અપમાન સહન કરવું પડ્યું છે, અને જે જે અસહ્ય વાક્ય-પ્રહાર થયો છે, ત્હેને કયો ક્ષત્રિય વીર બૂલી જશે ! ”

“ હે મહાબાહો ! ત્હેમે મ્હારા પુત્રોને ફરીથી કહેજો કે, ત્હેમે રાજ્ય ગુમાવ્યું છે તેને માટે, અગર ત્હેમે દૂતમાં હાર્યા ત્હેને માટે હું શોક કરતી નથી. પરંતુ સ્વામાંગી દુષ્ટબાણને સલા મધ્યે રૂદન કરતાં કરતાં જે દારણ શબ્દો સાંભળવા પડ્યા છે, તેજ મ્હારા દુઃખનું કારણ છે. પતિ-પરાયણ દ્રૌપદીએ પોતે સનાય હોવા છતાં પણ સભામાં એક અના-યની પેઠે, જે દારણ અપમાન સહન કર્યું છે તેથીજ મ્હારું હૃદય નિઃશ્વસિત બધ્યા કરે છે. ”

“ હે યાદવ ! બીમસેન અને અર્જુન ગુસ્સે ચાપ તો દેવતાઓનો પણ સંહાર કરી શકે એમ છે, એ ત્હમારાથી અજાણ્યું નથી. બાહા ! દુષ્ટોએ ત્હેમનું કેવું અપમાન કર્યું છે ? ત્હેમની સમક્ષ દ્રૌપદીને સભામાં આવવું પડ્યું અને ત્હેમને પણ અસહ્ય વાક્ય-પ્રહાર સહન કરવા પડ્યા છે. હે કૃષ્ણ ! આના કરતાં તે બીજું કયું અપમાન વધારે દુઃખકર હોઈ શકે ? ”

“ હે કેશવ ! ત્હેમે મ્હારા પુત્રોને એ બધી વાત યાદ કરાવજો. પાંડવો, દ્રૌપદી, અને ત્હેના પુત્રોની ખબર પૂછજો, અને ત્હેમને મ્હારા આશીર્વાદ કહેજો. હવે ત્હેમે નિર્વિધિને મન કરો. ત્હેમે ધર્મનું રક્ષણ કરતા આબ્યા છો માટે મ્હારા ધાર્મિક પુત્રોનું પ્રતિપાલન કરજો. ”

૬. કર્ણની કૃતજ્ઞતા.

[મહાત્મા કૃષ્ણનો કર્ણને પાંડવપક્ષમાં લેવા માટે તેને તેનો જન્મવૃત્તાંત કહેવો-કર્ણનો પ્રત્યુત્તર-કૃષ્ણનું નિષ્ફળ થઈ યુધિષ્ઠિર પાસે જવું-કુન્તાજીની ચિંતા-કર્ણને પાંડવ પક્ષમાં લેવાનો કુન્તાજીનો પ્રયત્ન-ભગવાન સૂર્ય નારાયણની આકાશ-વાણી-કર્ણનો અનાદર-કુન્તાજીનો ઉત્તર-અર્જુન સિવાય આરે ભાઈઓને અભયદાન-ઉપસંહાર.]

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, ત્યાર પછી, કુન્તાજીને પ્રણામ કરી, ત્હેમને આશ્વાસન આપી, ત્યાંથી નીકળતી વખતે કર્ણને પોતાના રથમાં બેસાડી સાત્યકિ સાથે, નગર બહાર આવી પહોંચ્યા. તે જોઈને કૌરવો બહુજ વિચારમાં પડી ગયા, અને અનેક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યા. મહાત્મા મધુસુદન ધણા ધણા પ્રયત્નો કર્યા છતાં દુર્યોધનને યુદ્ધમાંથી પ્રતિ-નિવૃત્ત કરી શક્યા નહિ. તેથી હવે ત્હેમણે એક છેલ્લે ઉપાય કરી જોવાનો વિચાર કર્યો. ત્હેઓ જાણતા હતા કે કૌરવોનો મુખ્ય આધાર કર્ણ ઉપર છે. અને કર્ણની સદાયતાથીજ દુર્યોધન પાંડવોનો પરાજય કરવાની આશા રાખે છે. માટે જો કર્ણ પાંડવોનો પક્ષ લે, તો યુદ્ધ થતું અટકે. એ હેતુથી ત્હેમણે બેદ નીતિ પ્રમાણે કર્ણને એકાંતમાં લઈ જઈને કહ્યું કે, ‘હે કર્ણ ! ત્હેં વેદ પારંગત બ્રાહ્મણોને મુખે સત્ય સનાતન વેદવાક્ય શ્રવણ કર્યો છે, અને સૂક્ષ્મ ધર્મશાસ્ત્રોનું પણ અભ્યયન કર્યું છે. તું, ત્હારી માતા કુન્તાજીની કુમારવસ્થામાં, જન્મ્યો છે, માટે ખરે જોતાં તું પાંડવોનો દૂષ ભાઈ છે. પાંડવો ત્હારા નાનાભાઈ છે. માટે એ બન્ને કુળ સાથે ત્હારો સંબંધ જાણીને ત્હારી સાથે ચાલ. જ્યારે પાંડવો ત્હેને કુન્તાજીનો મુત્ર અને યુધિષ્ઠિરનો વડિલ બંધુ જાણશે ત્યારે તેઓ પરમ આદરપૂર્વક ત્હારો

સત્કાર કરશે, અને તદનેજ રાજ્ય આપશે. પાંડવો, દ્રૌપદેયો, પાંચાલો, અને માદવો, વૈદિક ઈર્મ પરાયણ પુરોહિત ધૌમ્ય અને હું, એ સખળા મળીને ત્હારો રાજ્યાભિષેક કરીશું. રાજ્યાભિષેક થયા પછી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ત્હારો રાજ્ય-ઠંડ ધારણ કરશે, બીમસેન ત્હારો મસ્તક ઉપર વિશાળ રાજક્રત્ર ધરશે, ધનંજય ત્હારો સારથિ થશે, અને અભિમન્યુ, નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, પાંચાલો, મહારથ શિખંડી, અને હું પોતે ત્હારી આજ્ઞામાં રહીશું. નક્ષત્રમણ પરિવ્રત ચંદ્રમાની પેઠે તું, પાંડવોથી પરિવેશિત થઇને રાજ્યશાસન કરી કુન્તાઇને પ્રસન્ન કર. આજે ત્હારા મિત્રોમાં આનંદ પ્રસરી શત્રુઓના હૃદય બળી ઉડશે, અને પાંડવો સાથે યંધુભાવ ઉત્પન્ન થશે. ”

કર્ણે કહ્યું, “ હે કૃષ્ણ ! ત્હમે પ્રણય, સખ્ય, અમવા હિતેચ્છાથી આજે જે કાંઈ કહ્યો છે તે હું જાણું છું, અને હું ધર્માત્મસારે, મહારાજ પાંડુનો પુત્ર છું, એમાં શંકા નથી. પરંતુ કુન્તાઇએ ત્હારો ત્યાગ કયો છે, અને અધિરથે મ્હને જોતાંજ પરમ પ્રેમપૂર્વક પોતાને ઘેર લઈ જઈ રાધાની પાસે મ્હાં પાલનપોષણ કરાવ્યું છે. એ રાધાએજ માતાની પેઠે મ્હારા મળમૂત્ર ઘોષીને સ્તનપાન કરાવી મ્હને ઉછેર્યો છે. રાજ્ય અધિરથ મ્હને પુત્ર તરીકે ગણે છે, અને હું પણ ત્હમને પિતા કહીને બોલાવું છું. વળી તેમણે પોતાના પુત્ર તરીકે જ્ઞાત્ર પ્રમાણે વિધિપૂર્વક મારા જાતકમીદિ સંસ્કાર પણ કરેલા છે તો હવે મ્હારા જ્યેષ્ઠ ધર્મજ અને ધર્મજ્ઞાત્ર પરાયણ માણસ કેવી રીતે ત્હમનો દ્રોહ કરી શકે ? અર્પંડ બ્રૂમંડળનું રાજ્ય મળે, સુવર્ણનો ઢગલો મળે, અને મ્હારો પ્રાણાંત થાય તોપણ હું ત્હમની ત્રિશૂલ વર્તી શરીર નહિ.

“ વળી મ્હે” તેર વર્ષ સુધી દુર્યોધનના આશ્રયમાં રહીને અકંટક રાજ્ય સુખ ભોગવ્યું છે, અને તે દરમ્યાન બહુ વિધ યજ્ઞાનુષ્ઠાન પણ કર્યા છે. દાસ જાતિની સ્ત્રી સાથે મ્હાં લગ્ન પણ થઇ ગયું છે. મહારાજ દુર્યોધન મ્હારી આજ્ઞાએજ ઉત્સાહથી પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર

થયો છે, અને યુદ્ધ વખતે મ્હારે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાનું નક્કી થઈ ગયું છે. વધ, બંધન, ભય અથવા લોકથી હું દુર્યોધનનો ત્યાગ કરીશ નહિ. જો હું અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરું તો મ્હારી તેમજ અર્જુનની બન્નેની અપકીર્તિ થાય. પાંડવોએ ત્હમ્હારા આશ્રય લીધેલા હોવાથી ત્હેમનોજ જય થશે, જીતેદ્રિય ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરજ રાજ્યેશ્વર થશે, અને તેજ સ્થાનને યોગ્ય છે. હર્ષાકેશ જેના નેતા, અને મહારથ ધનંજય, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ, અભિમન્યુ, દ્રોપદો, ધૃષ્ટદુમ્ન, સાત્યકિ વગેરે મહાવીરો જેના ચોક્કા છે ત્હેનીજ પૃથિવી, થશે અને ત્હેનુંજ રાજ્ય ચાલશે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી.

“ મ્હેં સ્વપ્નમાં જોયું છે કે, મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભીમાર્જુન આદિ ભાઈઓ સાથે એક હળર સ્તંભો ઉપર નિર્માણ કરેલા મનોહર પ્રાસાદ ઉપર ચડે છે, તે વખતે ત્હમે બધા શ્વેત મુકુટ અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને સિંહાસન ઉપર બેઠા છો. પૃથિવી રૂપિરથી શસ્ત્રાસ્ત્રથી ઢંકાઈ ગઈ છે, અને મહારાજ યુધિષ્ઠિર એક હાડકાના ઢગલા ઉપર બેસીને પ્રપુલ્ક ચિત્તે સુવર્ણ પાત્રમાં ઘી, દૂધ ખાય છે, માટે યુધિષ્ઠિરજ આ પૃથિવીનું રાજ્ય કરશે. વળી ધૃતરાષ્ટ્રના સૈન્યમાંથી અશ્વસ્થામા, કૃપ, કૃતવર્મા, સાત્યત અને અન્યાન્ય વીર પુરુષોને રાતો મુકુટ ધારણ કરેલા, અને હું મહારથ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે ઉઠના રથમાં બેસીને દક્ષિણ તરફ પશાયન કરતાં માલમ પડ્યા છીએ. માટે અમે સધળા પ્રત્યક્ષ ગાંડીવના પ્રભાવથી ચમદારમાં પ્હોંચીશું એમાં સંદેહ નથી. તેમ જીતાં પણ દુર્યોધનનો દ્રોહ કરીને હું મ્હારા અકૃતજ જીવનની રક્ષા કરવા માંગતો નથી. સૌભાગ્યે આ શુભ પ્રસંગે દુર્યોધનની ઉદ્દેશસિદ્ધિને માટે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણાર્પણ કરીને અક્ષય સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીશ. ”

કૃષ્ણે કહ્યું, “ હે કર્ણ ! પાંડવોનોજ વિજય થશે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. જ્યારે મ્હારા કહેનાથી ત્હારું મન માનવું નથી ત્યારે નિશ્ચય આ વસુંધરાને વિનષ્ટ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. જ્યારે

પ્રાણિઓનો વિનાશ કળ પાસે આવે છે ત્યારે ન્યાયવત્ દેખાતો અન્યાય ત્હેમના હૃદયમાંથી નીકળી શકતો નથી.”

હણું હણું, “ હે કૃત્યુ ! એમ થશે તો હવે આપણા આ ક્ષત્રિય-કુળ વિનાશક મહામુદમાં વિજય મેળવીને આપનાં દર્શન કરીશ, નહિ તો સ્વર્ગમાં જઈને ત્હેમારો સાક્ષાત્કાર કરીશ. હવે આપણે રણક્ષેત્રમાં મળીશું.”

એમ કહીને કેશવને ગાઢ આલિંગન કરી, ત્હેમની રાજ યજ્ઞ કૃષ્ણ રથમાંથી ઉતરી પડ્યો, અને વાસુદેવ પણ સાત્ત્વિક સાથે એકદમ ઉપડી આવ્યા. આ પ્રમાણે તેઓ લોકક્ષયકર યુદ્ધને અટકાવવામાં નિષ્ફળ થઈ, પાંડવ પાસે આવી પહોંચ્યા.

ત્યાર પછી મહાત્મા વિદુરજી, કૃતરાણી પાસે જઈને શોકાકુળ ચિત્તે કહેવા લાગ્યા, “ જુઓ, મહાત્મા કેશવ અંધિ ન કરી શકતાથી પાછા ગયા છે. હવે પાંડવો જરૂર યુદ્ધની તૈયારી કરશે. અને તેમ ઘરાચી કૌરવો અને વીર ક્ષત્રિયોનો પણ સંહાર થશે. હે ભદ્રે ! આ વિચારથી મ્હને એટલી બધી બચા થાય છે કે રાતના ઉઘ પણ આવતી નથી.”

કૃતજી, વિદુરનાં વાક્ય સાંભળીને નિર્તાત દુઃખી થયા અને દીર્ઘ શ્વાસ મૂકીને મનમાં ને મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યા કે “ હાય ! અર્ધનેજા રાજા છે ! એ અર્ધને માટેજ આ હૃદમાં અનેક વીર પુરૂષોનો, અને સગાસંબંધીઓનો સંહાર થશે. ધનહીનને માટે મૃત્યુજ એવરકર છે. જાતિ ક્ષય કરીને વિજય મેળવવામાં કદિપણુ ધર્મ નથી. શાન્તનુનંદન બીષ્મ, ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય અને કૃષ્ણ દુર્યોધનના પક્ષમાં હોવાથી મહારાજાએ વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ દ્રોણાચાર્ય પોતાના શિષ્ય સાથે મન મૂકીને કદિપણુ યુદ્ધ કરી શકે નહિ. બીષ્મ પણ પોતાના પુત્રો ઉપર કેમ હાથ ઉપાડશે ? કેવળ કૃષ્ણ દુર્યોધનનો પક્ષ લઈને પાંડવોનો સંહાર કરશે. આહા ! આ વિચારથી મહાર્જ અંતઃકરણ બળી ઉઠે છે. માટે આજેજ કૃષ્ણ પાસે જઈને ત્હેનું જન્મ-વૃત્તાંત કહી પાંડવો માટે ત્હેના મનને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરું. કૃષ્ણ મહારાજ પુત્ર છે. તે શું મહારાજા હિતકર ઉપદેશ નહિ સાંભળે ? ”

એમ વિચાર કરીને કુન્તાજી ઉઠ્યા, અને કર્ણને પાંડવોના પક્ષમાં લેવાના વિચારથી ગંભીર તરફ ચાલવા માંડ્યું. ગંભીર ઉપર જમને જોયું તો પોતાનો પુત્ર સત્યપરાયણ કર્ણ પૂર્વાભિમુખે ઉભો રહીને વેદ પાઠ કરે છે. કર્ણ પાઠમાં તક્ષીન થઈ ગયો છે. કુન્તાજી ત્હેની પાસે ઉભાં રહ્યાં છે; ધીમે ધીમે સૂર્ય ઉઠ્યો ચડ્યો. કર્ણ તાપ પડવા છતાં પણ વેદ પાઠમાં અંપૂર્ણ નિમગ્ન થઈ ગયો હતો, પરંતુ કુન્તાજીથી તાપ સહન થઈ શક્યો નહિ. આથી તેઓ કર્ણ પાછળ ત્હેની છાયામાં બેસીને ત્હેનો વેદ પાઠ પુરો થવાની વાટ જોવા લાગ્યાં. મહાનુભવ કર્ણ બપોર સુધી પૂર્વાભિમુખે જ પડીને પછી પશ્ચિમ તરફ ફરવા ગયો. ત્યારે કુન્તાજી નજરે પડ્યાં. કુન્તાજીને જોઈને કર્ણ વિસ્મય પામ્યો, અને બે હાથ જોડી ત્હેમને પગે લાગીને કહેવા લાગ્યો કે, “હે બહે! અધિરથના ઔરસથી રાધાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલો હું કર્ણ આપને પ્રણામ કરું છું. અહિંયાં આપનું શા માટે આવા-ગમન થયું છે, અને મ્હને શી આશા છે તે જણાવો.”

કુન્તાજીએ કર્ણ, “વત્સ! તું મ્હારો પુત્ર છે, રાધાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયો નથી. અધિરથ ત્હારો પિતા નથી, અને સુતકુળમાં ત્હારો જન્મ પણ થયો નથી. તું મ્હારા ગર્ભમાં જન્મ લઈને પોતાના ભાઈનો ત્યાગ કરી દુર્યોધનની સેવા કરે છે એ શું યોગ્ય છે? મહાત્માઓએ ‘પિતા માતાને સંતુષ્ટ કરવાં એજ પુત્રનો મુખ્ય ધર્મ છે, એમ વારંવાર કહ્યું છે. પહેલાં મહાવીર ધર્મજયે મહાત્મા ધર્મરાજને માટે જે કાંઈ સંપત્તિ એકઠી કરી હતી, તેનું દુર્યોધને છળકપટથી અપહરણ કરેલું છે, મટે દવે એ સકળ સંપત્તિને પ્રદણ કરીને તેનો સ્વચ્છંદે ઉપભોગ કર, ત્હારું સૌમાન્ય જોઈને દુરાત્માઓનાં હૃદય બળી ખાખ થાઓ. અર્જુન અને તું એ કૃષ્ણ અને બલદેવ જેવા થશો. ત્હમે બે એકત્ર થઈને શું નહિ કરો? તું મ્હારા સર્વથી મ્હોટો પુત્ર છે માટે ત્હારું દાસીપુત્ર એ નામ દૂર થવું જોઈએ.”

કુન્તાજી ખોલી રહ્યાં એટલે ભગવાન ભારકરે મનમાંથી કર્ણને કહ્યું કે, “હે કર્ણ! કુન્તાજીની વાત ખરી છે, તું માતૃઆશાનું પાલન કર. એમ કરવાથીજ ત્હારો શ્રેય થશે.”

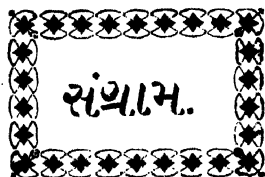
સત્યપરાયણ કર્ણ, પોતાની માતા કુન્તલ અને પિતા સૂર્યનારાયણનાં વામ્ય સાંભળીને જરાપણ ડગ્યો નહિ. તે કુન્તાજીને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, “હે માતા ! હું ત્હમારી આસાં પાળી શકતો નથી. ત્હમારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી મ્હારા ધર્મનો લોપ થાય છે. ત્હમે અત્યાર સુધી માતાની પેઠે મ્હારું હિત ન કરતાં હવે પોતાનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી મ્હને પુત્ર કહેતાં આવ્યાં છો. જુઓ શ્રીકૃષ્ણના પરમમિત્ર અર્જુનને જોધને ક્યો પુરૂષ બીતિ ન પામે ? માટે હું પણ જો દુર્યોધનનો દ્રોહ કરી પાંડવોના પક્ષમાં જાઉં તો સહજ મ્હને અર્જુનથી બહીષેલો જાણશે. અત્યાર સુધી ‘હું પાંડવોનો ભાઈ છું એવું કાષ્ઠપણ જાણતું નથી તો આવા યુદ્ધ પ્રસંગે ત્હેમનો ભાઈ થઈને ત્હેમના પક્ષમાં જતો રહું તો ક્ષત્રિયો શું કહે ? વળી કૌરવો, મ્હને સર્વ પ્રકારનું સખ આપીને મ્હારો યથોચિત સહાર કરે છે, અને તેઓ પ્રતાપી પાંડવો સાથે વૈરભાવ રાખીને હમેશાં મ્હારી ઉપાસના કર્યા કરે છે. તેઓ મ્હારા બાહુબળથી યુદ્ધમાં શત્રુનો પરાજય કરવાની આશા રાખે છે તો હવે હું ત્હેમની એ આશાલતા ફરી રીતે છિન્નભિન્ન કરી શકું ? જો કૌરવોના અન્યથી આજ્ઞાદિત સુધી મારો પિંડ પોણ્યો છે, ત્હેમને મ્હારી કૃતચતા બતાવી આપવાનો આ ઉપયુક્ત સમય આવી પહોંચ્યો છે, માટે એ સમયે હું ત્હેમના ઋણનો બદલો વાળીશ. જો ભત્ર્ય સ્વામીનું અન્ન ખાઈને ત્હેને જ્યારે કામ પડે ત્યારે ઉપયોગી ન થઈ પડે, તો તે આ લોક અને પરલોક, બન્ને લોકમાં સદ્ગતિ મેળવતો નથી. માટે હું ત્હમને પ્રતિજ્ઞા કરી રહું છું કે, હું, કૌરવોના હિતને માટે આપના પુત્ર સાથે યથાશક્તિ સંગ્રામ કરીને, ક્ષત્રિય ધર્મનું પાલન કરીશ. આપે દશવિહું કાર્ય કલ્યાણકર હોવા છતાં પણ હું તેમ કરવાને સમ્મત થઈશ નહિ; પરંતુ ત્હમારા અનુરોધથી હું યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ એ ચાર પુત્રોનો સંહાર કરીશ નહિ. મ્હારાજ યુધિષ્ઠિરના યુદ્ધમાં હું કેવળ અર્જુન સાથેજ યુદ્ધ કરીશ અને યુદ્ધ થશે તો યુદ્ધમાં અર્જુનનો સંહાર કરી કૌરવોના ઉપકારનો બદલો વાળીશ નહિ તો અર્જુનને હાથે

પ્રાણ છોડીને ઉત્કૃષ્ટ યશ મેળવી સ્વર્ગીય સુખ ભોગવીશ. હે પુત્રવત્સલ ! આપના પાંચ પુત્રો કદી પણ નષ્ટ થવાના નથી. કારણ કે અર્જુન મહારે દાથે મરશે તો હું જીવતો રહીશ; અગર હું અર્જુનને દાથે મરીશ તો તે જીવતો રહેશે, માટે ત્હમે તો ચિરકાળ પાંચ પુત્રોની માતા થઈને પરમ-સુખથી નિવસ નિર્ભયન કરશો.”

કિશકેયસરિની કુન્તાજી મહાવીર કર્ણને આ પ્રતિહત્તર સાંભળીને દુઃખથી કંપવા લાગ્યાં. મહાભારત યુદ્ધ નક્કી થશેજ એવી એમની ખાત્રી થતાં તેઓ કર્ણને આલિંગન કરીને કહેવ લાગ્યાં, “હે વત્સ ! તું કહે છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હૈરવોનો વિનાશજ થવાનો છે. શું કહું દૈવજ બલવાન છે, પરંતુ અર્જુન સિવાય યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુલ અને સહ-દેવને ત્હેં અભયદાન આપ્યું છે તે યાદ રાખજો. “કુન્તાજી અને કર્ણ આ પ્રમાણે વાતચીત કરીને પરસ્પર આરોગ્ય અને સ્વસ્તિ વાક્યો કહીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયાં.

એમ એક પછી એક મહાવીર કર્ણની અવિચલિત સહિષ્ણુતા અલો-કિક દાન-શીળતા, અને અસાધારણ કૃતજ્ઞતાનો પરિચય કરાવ્યો. પરંતુ નિરપેક્ષ રીતે વિચાર કરવાથી એ સકળ સહયુજ હોવા છતાં પણ તેનું ચરિત્ર આદર્શરૂપ ગણી શકાય નહિ. તેણે અવિશ્રાંત ગુરુ શુશ્રુષા અંચવ-સાય અને સહિષ્ણુતાથી ગુરુ પરગુરુમને મુગ્ધ કર્યાં. પરંતુ જ્યોતું બોલીને ત્હમને છેતરેલા હોવાથી ત્હેમના શાપનો ભોક્તા થયો. અદ્ભુત દાન શી-ળતા બતાવીને દેવરાજ ઇંદ્રને પણ ચક્રિત કર્યો તેમજ પિતા સૂર્યનારા-યણની આજ્ઞાનું ઉદ્ધંબન કર્યું અને દુર્યોધન તરફ અસાધારણ કૃતજ્ઞતા બતાવી. પરંતુ લગવાન શ્રોકૃણ્ય અને માતા કુન્તાજીનો ઉપદેશ માન્યો નહિ. જે માણસ પિતા, માતા, ગુરુ અને મિત્ર અથવા શુભેચ્છકનો અના-દર કરી ત્હેમની મરજી વિરૂદ્ધ વર્તે છે તે કદિ પણ સુખી થતો નથી. સ્વસ્તી કર્ણના સંબંધમાં પણ આ સિદ્ધાંત ખરો પડેલો આપણને જણાય છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

“ સુત્વદુઃસ્વે સમેકૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ”

ગીતા.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

અર્જુનનો વૈરાગ્ય.

[સેનાપતિનું સ્થાપન-યુદ્ધની તૈયારી અને ઉદ્યોગ-લીંગ અને દુર્યોધનનો સંવાદ-સૈન્ય-રચના યુદ્ધના નિયમો-યુદ્ધ-સૂચના અર્જુનને મોહથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્ય-શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ.]

“ યુદ્ધ કર્યા વિના દુર્યોધન કદાપિ સંન્ય આપશે નહિ. ” એવાં શ્રીકૃષ્ણના સુખનાં વચનો શ્રવણ કરીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધમાં નહિ-ઉતરવું, એ અધર્મ સમજી યુદ્ધની તૈયારી કરવાની રજા આપી. તેમણે મહા-વીર દુષ્ટ, વિરાટ, સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ધૃષ્ટકેતુ, શિષ્યડી અને મનધટેજા-ધિપતિ સહદેવ-એ ચાર મહાર્થીઓને વિધિપૂર્વક સેનાપતિની પદવી આ-પી. શ્રીકૃષ્ણના મત પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેમનો નાયક કરાવ્યો. વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને પૂર્વોક્ત સેનાપતિ વર્તનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું, અને મહાત્મા શ્રી-કૃષ્ણે અર્જુનના સારથિ થવાનું કલુષ કર્યું.

આ તરફ વાસુદેવને ક્રોધાવિષ્ટ થઈ પાંડવ-પાસે પાછા ફરેલા જ્યેષ્ઠ-ને દુર્યોધને પણ પોતાના સહજા પ્રધાનોને બોલાવી યુદ્ધની તૈયારી કર-વાની આજ્ઞા આપી. થોડા સમયમાંજ મ્હોટા વિસ્તારવાળા કુરુક્ષેત્રમાં જન્મે પદાન્તી મ્હોટી સેનાઓ આવી પહોંચી. કૌરવોએ અગિયાર અક્ષૌણી, +

* વર્તમાન-પાણિપત અને ક્નાણાને પાંડવોના સમયનું કુરુક્ષેત્ર માનવામાં આવે છે. આ સ્થાનમાં ત્રણ પ્રસિદ્ધ યુધ્ધોમાં જારતના ભાગ્યની પરીક્ષા થઈ હતી.

+ મહાજારતના આદિપર્વમાં “અક્ષૌણી” ની સંખ્યાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—“એક રથ, એક ગજ, પાંચ પાયદલ: અને ત્રણ ઘોડેસ્વારની

અને પાંડવોએ સાત અક્ષૌહિણી સૈન્ય એકઠું કર્યું. આ પ્રમાણે તે અઢાર અક્ષૌહિણી સેના પોતાના પદાધિકારથી પૃથ્વીને ધ્રુમવતી ધ્રુમવતી, વિશાળ ક્ષેત્રમાં આવી પર્દેચતાંજ કુરુક્ષેત્રમાં મહાન યુદ્ધોત્સવ ઘડી રહ્યો. ભગવાન વાસુદેવે પ્રુષ્પસલિલા હિરણ્વતીના તટ ઉપર પાંડવોના તંત્રુ નંખાવ્યા. તેની પાસે કૌરવોના તંત્રુ પણ નાંખવામાં આવ્યા. આ તંત્રુઓમાં ધનુષ્ય-ખાણુ-નારાય-તોમર-પરશુ વિગેરે અસ્ત્રો; પર્વતોપમ ધ્રુમક ચૂર્ણ, તુણુ, તુપ, લાકડાં, અને કાલસાના ઢમલાઓ; અને અપરંમિત મધ-ધૂત અન્ન-વિગેરે ખાવા પીવાના પદાર્થો અને વિવિધ વસ્ત્રાપભૂષણો વિગેરે સુલભી ઉપયોગી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતા. હળ્ગરો સુનિપુણ શિસ્તીઓ અને અનેક શાસ્ત્રવિશારદ ચિકિત્સકો રાખવામાં આવ્યા હતા. રથોએ રથને, અશ્વોએ અશ્વને, અને માવતો હસ્તિયોને સુસજ્જીત કરવા લાગ્યા. પાયદળ ભરકર પણ પોતપોતાના આયુધો સજ્જ કરવા લાગ્યું. ધુંદણુ સુધીના લાખા હાથવાળા હળ્ગરો નરપતિયો ચિત્ર વિચિત્ર અમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરી સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં વિચરણુ કરવા લાગ્યા. આ વખતે યોદ્ધાઓથી છવાઇ ગયેલું કુરુક્ષેત્ર ચંદ્રોદય વખતના મ્હોટા સુમુદ્રની પેઠે શોભા પામવા લાગ્યું. સૈનિકો, વમળના જેવા હરતી, અશ્વ અને રથો મગરમગ્ગોના ઢગલા જેવા; વિચિત્ર આભરણો અને ખખટરો, તરંગો જેવા; બાંડારો, રત્ન જેવા; શંખ અને દંદુભિના નાદો ગર્જના જેવા; શુભવર્ણના શિખરો (તંત્રુઓ). હીમથી આવછાદિત થયેલા પર્વતો જેવા; અસ્તરસ્ત્રો, કીણુ જેવા; અને માર્ગો, સુમુદ્રમાં મળતાં જળ પ્રવાહોના જેવા દેખાવા લાગ્યા.

દુર્યોધન, મહાવીર બીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, સદ્ય, કર્ણ, શકુનિ, અશ્વ-

એક પતિ; ત્રણ પત્નિનો એક સેનામુખ, ત્રણ સેનામુખનો એક ગુહમ; ત્રણ ગુહમનો એક ગણ, ત્રણ ગણની એક વાહિની; ત્રણ વાહિનીની એક પૂતના; ત્રણ પૂતનાનો એક ચમુ, ત્રણ ચમુની એક અનીકિની; અને દશ અનીકિનીની એક અક્ષૌહિણી, આ પ્રમાણે એક અક્ષૌહિણીમાં ૨૧૮૭૦ રથ, ૨૧૮૭૦ બણ (હાથી) ૧૦૬૩૫૦ પગે ચાલનાર ભરકર—અને ૬૫૬૧૦ અશ્વો હતા.

ત્યામાં, જ્યારે, અને જુરિશ્વવા વગેરે મહા પરાક્રમશાળી રથિયોને સેના-
પતિના પદે અભિષિક્ત કરીને સધળા લોકોની સમક્ષ તેમની પૂજા કરવા
લાગ્યો. ત્યારપછી તેણે પોતાની તરફના સધળા રાજા મહારાજાઓને
નમસ્કાર કરીને મહાવીર ભીષ્મને કહ્યું કે “ હે પિતામહ ! આપ રાક્ષસોના
ગુરુ શુક્રાચાર્યના જેવા તેજસ્વી, અમારા હિતેચ્છુ, બીજાથી સંહાર ન થાઓ
જેવા અને ધર્મ પરાયણ હો; માટે આ ક્ષણે આપજી અમારા સેનાપતિ
થાઓ. કાર્તિકેય જેવી રીતે દેવતાઓના અગ્રેસર-નાયક-થયા હતા-તેવીજ
રીતે તમે પણ અમારા નાયક થાઓ.

ભીષ્મે કહ્યું, “ હે મહાઆહો ! હું મ્હારી પહેલાંની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
તારા પક્ષમાં ઉભો રહીનેજ યુદ્ધ કરીશ; પરંતુ તારી માફક પાંડવો ઉપર
પણ મ્હારે રનેહ રાખવો જોઈએ. તેથી તેમને પણ યોગ્ય સલાહ આ-
પવી એ મારો ધર્મ છે. મહાવીર અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ પણ મ્હારી
બરોબરી કરી શકે એમ નથી. હું મ્હારા દિવ્ય અસ્ત્રોના બળથી આ દેવ
અસુર-અને રાક્ષસોવાળા વિશ્વને નિર્જીવ કરી શકું એમ છું; પરંતુ મહા
તેજસ્વી પાંડવોનો વિનાશ કરવાને સમર્થ નથી. તે છતાં જ્યાં સુધી પાં-
ડવો મ્હારો સંહાર નહિ કરે ત્યાં સુધી દરરોજ તેમના પક્ષના દશ હજાર
ચોદાઓનો નાશ કરી તેમને ધીમે ધીમે અશક્ત બનાવી દેવાની પ્રતિજ્ઞા
કરું છું. વળી હું તારા પક્ષનો સેનાપતિ ચઢશ, પરંતુ દાસીપુત્ર કણ્ઠે હમેશાં
મ્હારી સ્પર્ધા કર્યા કરે છે, માટે અમારા એમાંથી પહેલું યુદ્ધ કાણે કરવું,
તે નક્કી થવું જોઈએ. ” ભીષ્મના ઉપરોક્ત વચનના પ્રત્યુત્તરમાં કણ્ઠે
પોતાની મેળેજ બોલી ઉઠ્યો, “ મહારાજ, મહાવીર ભીષ્મની હયાતીમાં
હું કદિપણ પહેલાં યુદ્ધ કરીશ નહિ; તેમનો સંહાર થયા પછીજ અર્જુન
સાથે હું યુદ્ધમાં ઉતરીશ. ”

ત્યાર પછી પ્રભાતકાળ થતાંજ શૌર્ય અને સદાચારવાળા કૌરવ પક્ષના
બૂપતિઓએ, મહારાજા દુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે રનાન સંખ્યાદિકથી
પરવારી જઈ દિવ્યમાળાઓ, અને શુભ વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી અસ્ત્ર શસ્ત્ર

અને ખવળ ધારણ કરી, સ્વસ્તિવાચન અને અગ્નિમાં આહુતિ આપી સત્તુ પક્ષનો પરાજય કરવાની આશાથી પરસ્પર રનેહ બતાવી એકાગ્ર ચિત્તે પાંડવો રક્ષામે ચાલવા માંડ્યું.

મહા બળવાન ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની મોટી સેના સાથે કુરુથેત્રના પશ્ચિમ ભાગમાં આવી ઉભા. આ તરફ પરાક્રમી પાંડવો પણ પોતાના વીર્ય અને આહુબળના પ્રભાવથી વિજય મેળવવાની અભિલાષા સહિત કૌરવો રક્ષામે જઈ ઉભા. આ પ્રમાણે જ્યારે તે બળબળેલા સાગર જેવી બન્ને પક્ષની સેનાઓ એકઠી થઈ ત્યારે બાળક વૃદ્ધ અને સ્ત્રીઓથી છવાયેલું, પુરૂષ વિનાનું, અને હત્તી, અશ્વ, અને રથ વિનાનું ભૂમંડળ શૂન્યવત દેખાવા માંડ્યું. પાંચ યોજનના વિસ્તારવાળા ગોળ રણક્ષેત્રમાં વિવિધ સામગ્રીઓથી પરિપૂર્ણ છાવણીયો નાંખવામાં આવી. ભૂપાલોએ ઉત્સાહપૂર્વક પોતપોતાના સૈન્ય સહિત તેમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણો ને વિપુલ સેનાની હજારો છાવણીયો માલમ પડતી હતી. સઘળા ઉત્તમોત્તમ ખ્યાનપાનના ઉપભોગ કરી પોતપોતાના સૈન્યમાં ઝોળખાણુ માટે સંજ્ઞા અને ચિન્હો ધારણ કરી વિવિધ વિચિત્ર વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી તુમુલ્યુદનો આરંભ કરતા પહેલાં કૌરવ અને પાંડવો-એ યુદ્ધ કરવાનો સમય નક્કી કરીને નીચે પ્રમાણે યુદ્ધના નિયમો ઘડી કાઢ્યા. “સરખા માણસોનેજ પરસ્પર ન્યાય યુદ્ધ કરવાનું આમંત્રણ કરવું. યુદ્ધમાં કોઇએ કોઇપણ પ્રકારનું કપટ અથવા અન્યાય-આચરણ કરવું નહિ. વ્યૂહથી છુટા પડેલા-અથવા વ્યૂહની બહાર રહી ગયેલા માણસો ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ; યુદ્ધ પૂર્ણ થાય ત્યારે એક બીજા ઉપર રનેહભાવ રાખવો; સ્ત્રીએ સ્ત્રીની સાથે; પામદલે પામદલની સાથે, ઘોડેસ્વારોએ ઘોડે-સ્વારો સાથે; અને હાથી ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરનારાઓએ પ્રતિપક્ષના તેજાજ યોદ્ધાઓ સાથે યોગ્યતા, ઉત્સાહ, બળ અને અભિલાષા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું; પહેલાં ચેતવણી આપીને પછીજ હુમલો કરવો; શસ્ત્રો આવેલા અને લપકીત થયેલા માણસો ઉપર શઆપાત કરવો નહિ, તેજ પ્રમાણે

શસ્ત્ર અને કવચ વગરના, અને યુદ્ધથી પરાક્રમ્ય થયેલા સૈનિકાને, અને સારથિ, ભાર લઇ જનાર, અને શાંખ અને બેરી વગાડનારાઓનો પણ સંહાર કરવો નહિ.”

અન્ને પક્ષ વચ્ચે ઉપર કહેલા ધર્મ-સૂક્ત નિયમો નહીં થયા એટલે કૌરવ અને પાંડવોએ પોતપોતાના પક્ષના સૈનિકાને વ્યૂહમાં ગોઠવાઇ જઇ સજ્જ થવાની આજ્ઞા કરી. તેમ થતાંજ રાગ મહારાજાઓના “સાજ” “સાજ” શબ્દોથી, શાંખ અને દુંદુભીના વાગવાથી, સૈનિકાના સિંહનાદથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી, રથના ઝડમડાટથી, હસ્તીયોની ગર્જનાથી, અને સૈનેઓના ક્રોધાહવાથી દશે દિશાઓ ગાજી હતી. ઉભય પક્ષના સૈનિકાના દુર્બળ અસ્ત્રશસ્ત્રો અને કવચો દેખાવા લાગ્યા. સુવર્ણથી મટેલા મદોન્મત્ત હસ્તીયો વિદ્યુતથી પ્રકાશિત થતાં વાહનાં જેવા બાસવા લાગ્યા. સૈન્યમાં ગોઠવાયેલા રથો વિવિધ વિચિત્ર નગરોની પેઠે શોભા પામવા લાગ્યા. સુવર્ણ અને મણિઓથી વિભૂષિત ધ્વજાઓ શુકલ પક્ષના તારાઓની માફક શોભવા લાગી. યુદ્ધમાં આવેલા વૈરપુરુષો અતિશય આતુરતાથી એ સઘળી પતાકાઓ જેવા લાગ્યા. રૂપભાક્ષ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ વિચિત્ર કવચ, ટોપ, ધનુષ, બાણ અને બીજાં બધા પ્રકારના આયુધો ધારણ કરીને સૈન્યના આગલા ભાગમાં ચાલવા લાગ્યા. નિષ્કલંક સૂર્ય જેવા મહા પ્રતાપી બીજમપિતામહ સ્વેત ટોપ, સ્વેત છત્ર, અને સ્વેત કવચ ધારણ કરીને પોતાની એક અક્ષૌહિણી સેના સાથે કૌરવોની આગળ ચાલ્યા. કૌરવો, અને પાંડવોને સ્વેત અશ્વોથી જોડાયેલા સ્વેત રથમાં બેઠેલા સુવર્ણની તાલ ધ્વજથી શોભતા *બીજમપિતામહ ધનુષ આકાશમાં આરૂઢ થયેલા ચંદ્ર

* કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓના રથને ઓળખવા માટે તે ઉપર જુદા જુદા ચિન્હોવાળી ધ્વજાઓ ઉડતી હતી. બીજમને રથ પાંચ તારાવાળા સુવર્ણ તાલકેતુથી, દ્રોણનો રથ વેદિ અને કમન્ડલાથી શોભાતો, દેમ ધ્વજથી અશ્વસ્થામાનો રથ, સિંહના ચિન્હથી, જયદ્રથનો રથ, યેન વરાહકેતુથી ધર્મીનો રથ હાથીના ચિન્હથી, કૃષ્ણદેવનો રથ, નામતા ચિન્હવાળી મણિમય ધ્વજથી, પુષ્પિષ્ઠિનો રથ, હેમ અને રત્નથી મટેલા પાનથી, અનુનનો રથ કપિધ્વજથી ઓળખાતો હતો.

જેવા દેખાવા લાગ્યા. જેમ કુદ્ર દરજો મહોટા સિંહને જોઇને ભયભીત થાય, તેજ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદે સૂત્ર્યો કૌરવ સૈન્યના અગ્રમાં ઉભેલા બીષ્મને જોઇને ભય પામવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી યુદ્ધનો આરંભ કરતા પહેલાં બીષ્મપિતામહે સધળા મહી-
માલોને યોધાવીને કહ્યું કે, “હે વીર પુરો! સંગ્રામ એ સ્વર્ગમાં જવાનું
મુદ્દલું દાર છે, માટે એ દારનો આશ્રય લઈ તમે હૃદયોક અથવા પ્રહાર
લેખકમાં ગમન કરો. વ્યાધિથી પીડાઇને ઘરમાં મરણ પામવું એ ક્ષત્રિયોને
માટે અધર્મ છે. શત્રુના અધઃતથી મરવું એજ તેમને માટે કલ્યાણકર્તા
છે, એજ તેમનો સનાતન ધર્મ છે.

બીષ્મના હિપદેશથી ઉત્તેજિત થઇને મહીપાલો પોતાપેતાના રથમ
એક્કી પોતાના સૈન્યમાં ચાલ્યા ગયા, અને યુદ્ધ કરવાને આતુર થઈ ગયા
કેવળ બીષ્મપિતામહનો દ્વેષ કરનાર કર્ણ પોતાના બંધુઓ, અને અમાત્ય
વર્ગ સાથે રણક્ષેત્રમાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી કૌરવોના પક્ષના સધળા
રાજાઓ સુસજ્જિત થઇને જીવવાની આશાને ત્યાગ કરી પિતામહ બીષ્મને
રક્ષા કરવા લાગ્યા. બીષ્મે પણ કૌરવ સૈન્યનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર
વિચિત્ર વ્યૂહ રચના કરી, તે જોઇને મહારાજ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું કે
“હે ધર્મજય! આપણું સૈન્ય કૌરવોના સૈન્ય કરતાં બહુજ થોડું છે, માટે
ગૃહસ્પતિના વચન પ્રમાણે તેને સૂચીમુખાકાર વ્યૂહમાં ગોઠવી દે.”

મહાવીર અર્જુને ધર્મરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે વજ્રપાણિએ કહેલ
“વજ્રાખ્ય” નામના અચલ અને દુર્જય વ્યૂહની રચના કરી, અને તેમ
પોતાના સૈનિકોને બરાબર ગોઠવીને ગાંડીવ ધનુષ્ય અને અક્ષય લાથા લઈ
અમિ જેવા તેજસ્વી, હઝારા ધ્રુવરાઓથી શોભતા, સુવર્ણથી મટેલા, અને
અશ્વવાળા, સારા ચક્ર (પેડા) વાળા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણથી હંકારતા હરિષ્ચન્દ્ર
રથમાં આરોહણ કર્યું. અભ્યસજ્જનો પતિયાગ કરી કેવળ પોતાના બાહુ
બળથીજ મનુષ્ય તેમજ મહોટા મહોટા હસ્તીઓને મારનાર પ્રચંડ કાયા
વાળા બીષ્મને પણ કૌરવોના હિન્દુદ માટે રૌદ્રરૂપ ધારણ કર્યું મહાવીર

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ, અભિમન્યુ અને દ્રૌપદો એ સધળા એક બીજા સાથે મળીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરની રક્ષા કરવા લાગ્યા. અર્જુનથી સુરક્ષિત થયેલો શિખંડી ભીષ્મ પિતામહનો વધ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. આ પ્રમાણે ધૃષ્ટ પાંડવોએ ગદાપાણિ ભીમસે ને આગળ કરીને પ્રવિષ્ણ અને સ્થિર ભાગીરથીની પેઠે પોતાની સેના સહિત કૌરવ સૈન્ય તરફ ધીમે-ધીમે ચાલવા માંડ્યું, તે વખતે પાંડવોની સેના યમુના સહિત મળેલી ગંગાના જેવો દેખાવા લાગી. આ પ્રમાણે કૌરવો પશ્ચિમ તરફ અને પાંડવો પૂર્વ તરફ ઉઠા રહેલા હોવાથી કૌરવ સેનાએ અસુર-સેના જેવી, અને પાંડવ-સેના દેવસેના જેવી શોખા ધારણ કરી. તે છતાં દુર્યોધનની વિપુલ સેના જોઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિરને બહુજ શોક થયો, અને તેઓ વિજય મેળવવાની આશા છોડી દઈને અર્જુનને કહેવા લાગ્યા, “હે ધનંજય ! પિતામહ ભીષ્મે કૌરવોનું સેનાધિપતિપણું લઈને આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાનુસાર વ્યૂહ રચના કરી છે, તો પછી આપણે જય કેવી રીતે થશે ? આ ક્ષણે આ મ્હોટા વ્યૂહમાંથી બચી જઈને કેવી રીતે વિજય થયું તે કહે ?”

મહારાજા યુધિષ્ઠિરના ઉપરોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અર્જુન બોલ્યો, “હે મહારાજા ! જે કારણોથી થોડા માણસો, પોતાનાથી વધારે શુદ્ધિ, ઔર્ધ્વ, અને ગુણવાળા ધણા માણસોને પરાસ્ત કરે છે-કરી શકે છે તે સત્ય શ્રવણ કરો. દેવ અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે પિતામહ બ્રહ્માએ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને કહ્યું હતું કે, સત્ય, દયા, અને ધર્મથી જેવો વિજય મળે છે, તેવો વિજય બળ વીર્યથી કદી પણ મળતો નથી; કારણ કે જે સ્થાને ધર્મ છે, તેજ સ્થાને જય છે. વળી નારદે પણ કહ્યું છે કે જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાંજ જય છે, માટે આ યુદ્ધમાં આપણોજ જય થશે એમાં સંદેહ નથી. વળી જેની કૃપાથી ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ ત્રૈલોક્યના અધિપતિ થયા છે, તે કૃષ્ણજ ન્યારે “આપણો જય થશે” એમ કહે છે, તો પછી આપણે હવે ચિંતા કરવાનું કે દુઃખ પામવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.

અર્જુનના મધુર આશ્વાસનથી તિસાડ પામીને મહારાજા યુધિષ્ઠિર

દાસીના ટોળાથી વિદાયલા ઇન્દ્રના રથ જેવા યુદ્ધની સમગ્રી આત્મીઓથી પરિપૂર્ણ, હેય અને રતનથી જડાયલા, સર્વર્થમય પાત્રના ચિન્હવાળી જ્વળાવાળા રથમાં બિરાજ્યા, એટલે મહર્ષિઓ સ્તુતિપાઠ લાલ્યતા લાલ્યતા તેમની પ્રદક્ષિણ કરવા લાગ્યા; પુરોહિતો વિજયની ઘોષણા, અને પ્રહારિ અને સિંહ, જય, મંત્ર અને ઔષધિથી તેમને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. મહાત્મા મુષિષ્ઠિર બ્રાહ્મણેને લગ્નરો આયો, પુષ્પ, ફળ, અને સુવર્ણનાં દાન આપીને ઇન્દ્રની પેઠે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા.

ત્યાર પછી અર્જુનના સારથિ વાસુદેવે દુર્યોધનના સૈનિકોને લડવાને તૈયાર થઈ ગયેલા જોઈને અર્જુનને લડાઈમાં વિજય મેળવવાને યુદ્ધ કરતા પહેલાં દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ કરવાનું કહ્યું. કૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે અર્જુને પોતાના રથમાંથી ઉતરીને બન્ને હાથ જોડી ભગવતીની સ્તુતિ કરવા માંડી. કેટલીક વારે ભક્તવત્સલ ભગવતી અર્જુનની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ તેને અભીષ્ટ વરદાન આપી અંતર્ધાન થઈ ગયાં, એટલે ધર્મજય “વરદાનના પ્રભાવથી જય મળશેજ” એવો નિશ્ચય કરી રથમાં જોડાને વાસુદેવના પાંચજન્ય શખના ભીષણ જ્વનિ સાથે પોતાના દેવદત્ત શખનો જ્વનિ કરીને દસે દિશાઓ ગળવી મુકા. કોરવો આ ભીષણનાદથી વ્યથિત થઈ ભીષ્મ-પિતામહને આગળ કરીને આગળ વધ્યા. ભીષ્મે દુર્યોધનને હર્ષિત કરવાને સિંહનાદ સાથે ઉચ્ચસ્વરે શખ-નાદ કર્યો. તેના ઉત્તરમાં પાંડવોએ પણ પોતપોતાના શખ વગાડા. આ વખતે બન્ને પક્ષના તુમુલ જ્વનિ ભૂમંડળ નભો મંડળમાં પડ્યો પાડીને કૌરવોના હૃદયને વિદીર્ણ કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી અર્જુને પોતાનું યનુષ્ય ઉપાડીને ભગવાન વાસુદેવને કહ્યું, “હે અચ્યુત ! દુર્ણહિ દુર્યોધનના દિતની ઇચ્છાથી કયા કયા રાજાઓ, યુદ્ધ કરવાને આ રણક્ષેત્રમાં આગ્યા છે, તે હું બરોબર જોઈ શકું તેવી રીતે મ્હારા રથને બન્ને સેનાની મધ્યમાં લઈ જાઓ.” અર્જુનના કહ્યા પ્રમાણે ભગવાને બન્ને સૈન્યની મધ્યમાં રથને ઉભો રાખ્યો, એટલે કૌરવ સૈન્યના અગ્રભાગમાં પિતામહ, ભીષ્મ, અને આચાર્ય દ્રોણ, વજ્રેર શુ-

નોને જોઈને અર્જુન વિષાદયુક્ત વદને કહેવા લાગ્યો, “ હે સખે ! આ સધળા આત્માયજ્ઞનેાને યુદ્ધમાં આવેલા જોઈને મહારાં અંગે શિથિલ અર્થ જાય છે, શરીર ધ્રુજે છે, શોકથી રૂવાં ઉભાં થાય છે, મોઢું સુકાઈ જાય છે, ગાત્રો બળ્યાં બળ્યાં થાય છે, અને હાથમાંથી મહાર્ ગાંડીવ ધનુષ્ય પણ્ય મરી પડે છે. વળી હે કૃષ્ણ ! મ્હને મહાર્ મન જાણે લમતું હોય તેમ લાગે છે. આ પ્રમાણે મ્હને કેવળ નકારાં લક્ષણોજ માલમ પડે છે. દવે હું જય, રાજ્ય અને સુખની ઇચ્છા રાખતો નથી. જેને માટે રાજ્ય ભોગ અને સુખની ઇચ્છા કરીયે, તે આચાર્ય, પિતામહ, મામા લઇજો અને મિત્રો વગેરે સધળા મરવાનો સંકલ્પ કરીને આ યુદ્ધમાં મહારી સ્થાને ગાવી ઉભા છે, તો પછી દવે અમારે રાજ્ય, ધન અને જીવિતનું શું કામ છે ? પૃથ્વીની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ કની ત્રણે ભોકતું રાજ્ય મળ, તોપણ દવે હું આ કૌરવનો સંહાર કરીશ નહિ, તેઓ અમારી ઉપર આક્રમણ કરશે, તો પણ હું તેમને મારીશ નહિ; કારણ કે એમનો નાશ કરવાથી અમને શું સુખ મળવાનું છે ? અરે, ઉલટા એ સ્વ-જનોનો વિનાશ કરવાથી અમે પાપના ભોકતા થઈશું માટે એમનો નાશ કરવો એ મ્હને કાંઈ પણ પ્રકારે શ્રેયસ્કર લાગતું નથી.” આ પ્રમાણે કહી પશ્ચાત્તાપ કરીને ગાંડીવ ધનુષ્યને નીચેમૂરી અર્જુન શોકાક્રુષ્ણ ચિત્તે રથની આજીમાં ખસી ગયો.

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના આ વિષાદને એક પ્રમાદજ ગણી કાઢ્યો. તેઓ અર્જુનને ખોટા મોહમાં ફસાઈ ગયેલો અને તેના મનમાં અસામયિક વિષય વૈરાગ્યનો સંચાર થયેલો જોઈને કહેવા લાગ્યા, “ હે અર્જુન ! તું એક જ્ઞાનિની પેઠે આ વખતે જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે તે ત્હારા જેવા ક્ષત્રિયના મુખમાં શોભતા નથી. તું ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થઈ ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે પ્રતિપાલિત અને પરિવર્ધિત થયેલો હોવા છતાં આ વખતે ક્ષત્રિય ધર્મનું પાલન કરતાં કેમ અચકાય છે ? મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, ન્હાનો હોય કે મોટો હોય, ગમે તે હોય, પરંતુ ન્યાય યુદ્ધમાં બહાર પડતાંજ તેની સાથે ન્યાય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું એજ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. એ ધર્મનું ઉલ્લંઘન

કરવાથી ક્ષત્રિયો આ લોકમાં અપકીર્તિ, અને પરલોકમાં નરકના અધિકારી થાય છે. ક્ષત્રિય થઇને ક્ષત્રિય-ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવો એ ત્યારે માટે બહુજ અનુચિત છે. માટે સત્વર ગાંડીવ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ જા.”

ભગવાન વાસુદેવે આ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્ણ વાક્યથી અર્જુનને તેના વૈરાગ્યમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તે તદ્દન નિષ્ફળ ગયો. અર્જુન તે વખતે નવા નવા તર્ક વિતર્કો કરવા લાગ્યો. છેવટે અર્જુનને ભ્રમત થઇ ગયેલા જોઇ મહાત્મા કેશવ કૃપા પરવશ થઇને મધુર હાસ્ય કરી તેના મોહિત ચિત્ત ઉપર શાંતિસુધાની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તેઓ ધીમે ધીમે પોતાને અનન્ત કીર્તિ આપનારી ભગવદ્ગીતાના અમૃતમય યોગ મહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેનાથી પણ અર્જુનને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું નહિ ત્યારે છેવટે તેમણે પોતાના અપૂર્વ વિરાટસ્વરૂપના દર્શન કરાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું તે અચિંતનીય ત્રિશ્વરૂપ અને વિભૂતિ જોઇને અર્જુન બહુ વિસ્મય પામ્યો અને તેમની સ્તુતિ કવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે યોગેશ્વરના અનંત મહિમાના દર્શન અને તેમના શ્રીમુખમાંથી નીકળેલી અભય વાણીના શ્રવણથી અર્જુનના મોહરૂપી અંધકારનો નાશ થયો અને તેના પવિત્ર હૃદયમાં દિવ્ય જ્ઞાનનો સંચાર થયો. તે વખતે તેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શરણે જઇને તન્મય ભાવથી તેમની આરાધના કરી, અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાના કર્તવ્યનું પ્રાપ્તપાલન કરવાને તૈયાર થઇ ગયો.

શ્રીકૃષ્ણના જે અમૂલ્ય ઉપદેશથી અર્જુનનો મોહજનિત વૈરાગ્ય નષ્ટ થયો છે તે સમગ્ર ઉપદેશ દિવ્યદર્શી મહાત્મા વાસુદેવે સંગ્રહિત અને લિપી બદ્ધ કરીને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અંકારમાં મહાભારતના બીજમ પર્વમાં અલેખ્યો છે. તેમ કરીને ખાણમાંના પન્નરંગ મણીની પેઠે, અથવા તો સમુદ્રમાંના જ્યેતિર્મય રત્નની પેઠે તેની શોભામાં ધણેજ વધારો કર્યો છે. ગીતાના તે નિગૂઢ પ્રણેત્રપર્ણી ગંભીર ભાવ-ચિદુર્માંધી રૂક્ત એક બે કલિકાનોજ આશ્રય લઇને તરણ પાકક પાકિકાને ઉપયોગી થઈ પડે એવા સરલ પદના કેટલાક ચરણો નીચે આપીએ છીએ.

કૃષ્ણ:—

- “ કેમ પાર્થ ! જ્ઞાતી થઇ, ઉચરે મુખ આ વાણ;
અનાર્ય ઉચિત કર્મથી, લેવો શું મન દ્વાણ ? ૧
- તત્પણાન પ્રકાશથી, ઉજવલ અંતર સાર;
વૃથા મો-છાયા તને, કયમ દમે આ વાર ? ૨
- સ્વજન વધને કેમ તું, માને બીષણ પાપ ?
આવા તુજ વિચારથી, થાય મન સંતાપ. ૩

અર્જુન:—

- “ દ્રોણાચાર્ય શુર મહારા, વીર દુર્યોધન બ્રાત,
હું હણું કયમ રણ વિષે, પૂજ્ય બીષ્મ મમ તાત ? ૪
- સ્વજનના વધ કારણે, ઉપજે અંતર ત્રાસ:
જે માટે કરવો પડે, નક્કી નરક પ્રવાસ. ” ૫

કૃષ્ણ:—

- કિન્તુ પાર્થ પરંતપ ! વિચાર તું નિજ મન:
કયા કર્મો સાધવાને, આઠ્યો વિશ્વ ઉપવન ? ૬
- સ્વજન જેને જ્ઞાતીએ, ગ્રહે નહા કદિ બાહ્ય;
અદપકાળ સાથે રહી જ્ઞેતામાં લય થાય. ૭
- સંસારાબ્ધ તરીજવા, ત્યાં લગી લાગશે વાર;
“મહાર્ મહાર્” બ્યાં લગી, તું મનમાંથી વિચાર. ૮
- જાણુ વિશ્વ ક્ષણિક તું, વળી અનિત્ય અસાર;
અખિલ આ બ્રહ્માંડમાં, પરમાત્મા એક સાર. ૯
- અવનિમાં દબે પડે, તે સધળી તેની માયા;
માટે ભુલીશ પાર્થ ના, તે તેજ પ્રભુની છાયા. ૧૦
- ધરી દેહ ક્ષણિકને આત્મા અમરજ સાર;
નાના જીવરૂપે કરી, જનમે વિશ્વ મોગર. ૧૧

- આયુષ્ય દોરી વહી જતાં, થાય દેહ પતન;
આત્મા પામ્યો મરણને, મુખે વહે મૂઢજન. ૧૨
- કદી મરણથી થાય ના, અવ્યય આત્મ વિનાશ;
એક દેહના ત્યાગથી બીજે કરે નિવાસ. ૧૩
- ત્યાગી જીના ચીરને, જેમ નવીન વસન;
આદરપૂર્વક પ્રેમથી, કરે મનુષ્ય ગ્રહણ. ૧૪
- તેમ જીર્ણ આ દેહને, કરીને વિસરજન;
જુદા જુદા દેહમાં, આત્મા કરે ભ્રમણ. ૧૫
- માટીમાંથી ઉપન્યો, ભળશે માટી માંદા;
માટે મિત્ર એ દેહનું, તજ મમતા આભિમાન. ૧૬
- અવિદ્યા કેમ જાળમાં, સપડાયો આ વાર;
માટે જનુ વધ વિશે, થાય તું બેદરકાર. ૧૭
- પાર્થ ! અસ્તના બળ થકી, આત્માતણો વિનાશ;
માનવને છે સાધ્ય ના, સુણ સજ્જન દાસ. ૧૮
- કો, કોષ્ટને હણતો નથી, મુણ ધનંજય વીર !
જય નિયંતા હું સદા, જાણુ ધનુર્ધર ધીર. ૧૯
- દુષ્ટાચારી જીવાત્મને, કરવા શાસન સાર;
પ્રણય રૂપ પ્રયંડ હું, ધરું સૃષ્ટિ મોઝાર. ૨૦
- મહેંજ હણ્યા છે ક્યારના, હણવા લાયક જેહ;
નિમિત્ત માત્ર તું થા હવે, છોડી ખોટા રતેહ. ૨૧
- સજ્જન-રક્ષા કારણે, દુષ્ટ વિનાશ સાર;
ધર્મ સ્થાપવાને ધરું, પ્રાત યુગે અવતાર. ૨૨
- પાર્થ નિષ્કામ ભાવથી, સુખે પાલ સ્વધર્મ;
થાયે શુભાચરણથી, અંતર શુદ્ધ સંપૂર્ણ. ૨૩

- વળી વિશેષે ઉપન્થો, ક્ષત્રિય ભૂપણ કુળ;
ધર્મ-યુદ્ધ તેથી હવે, તુજ જીવનનું મૂળ. ૨૪
- ને પરંતપ ! પ્રેમથી, અરખું દષ્ટિ દિવ્ય;
મારું રૂપ લેશાળ ને, અનંત ને અવ્યય. ૨૫
- વિશ્વ રૂપ માંહી વળી, નેતું વ્યાસ જગત;
સર્વે સ્થાવર જંગમ, વા હોય ક્ષુદ્ર બેહદ. ૨૬
- ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, ગ્રહો, અને સાગર આકાશ:
અખુટ ગિરિ અસંખ્ય ને, થાયે દેશ પ્રકાશ. ૨૭.
- વળી ધનુર્ધરવીર તું, ને આ દેહ અતુષ:
અનંત જીવો આવીને, પ્રવેશ કરે સંમુખ. ૨૮
- ને ! ને ! આ કૌરવ અને, પાંડવ દળ વાદળ;
અનલ મુખે જન્તુઓ, ત્યમ ધાયે છે કેવળ. ૨૯
- જેને મુખથી તું કહે, સાચા તુજ સ્વજન:
તે સર્વે ને, થાય છે, સુતીક્ષ્ણ દંતે ચૂર્ણ. ૩૦
- તેથી ખંધુ-વધ તણી, મન-ચિન્તા કર દૂર;
તુજ સન્મુખે ને ખડું, વિચાર કર્મ અચૂર. ૩૧
- ત્યજ મોહ ઉઠ મિત્ર તું, વીર પાંડુ-સંતાન !
ધરી હરત ગાંડીવને, કર શરનું સંધાન. ૩૨

ભીષ્મનું યોગબળ.

[ભીષ્મ કૌરવ સેનાપતિ-અને પાંડવોના સલાહકાર-ભીષ્મનું અસાધારણ વીર્ય અને કૃષ્ણબક્તિ-યુદ્ધમાં ધર્માનુરાગ અને નિઃસ્વાર્થપરતા-શરશય્યા, અને યોગ તત્પરતા-અર્જુને આપેલાં ઉપાધાન અને જળથી ભીષ્મનો દર્ધ-ભીષ્મના ઉપદેશ પર દુર્યોધનની અશ્રદ્ધા, કણ્ઠ અને ભીષ્મનો સંવાદ.]

રાજકુમાર દેવવ્રતે બાલ્યાવસ્થામાંજ શસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વિદ્યામાં સુશિક્ષિત થઇને પોતાના પિતા શાન્તનુ અને પ્રજાવર્ગને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા હતા. ત્યાર પછી પુખ્ત ઉમરે પ્લેઝી યુવાવસ્થામાં પણ સુંકર્તાજ પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવાને રાજ્ય-સંપદને તિલાંજલી આપી જનમ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ જન સમાજમાં ભીષ્મ નામથી ઓળખાયા હતા. ભીષ્મે મરણ પર્યંત કઠોર બ્રહ્મચર્ય ધર્મનું પાલન કરી પોતાનો અસામાન્ય સત્યાનુરાગ બતાવી આપ્યો છે. તેઓ કેવા બાહુ બળવાળા મહાન યોદ્ધા હતા તે આપણને અથમ કાશીરાજની કન્યાઓના સ્વયંવરમાં માલમ પડ્યું છે, તેઓએ પોતાના ભાઇ વિચિત્રવીર્ય માટે અંબા, અંબિકા, અને અંબાલિકા નામની કાશીના મહારાજની ત્રણ કન્યાઓનું ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે બલાતકારે રાજસભામાંથી હરણ કર્યું, ત્યારે સ્વયંવરમાં આવેલા સધળા જૂપતિયો તેમની રહામે થયા હતા, પરંતુ શૌર્યશાળી ભીષ્મ પિતામહ પોતે એકલાએજ સમસ્ત ક્ષત્રિયોનો પરાભવ કરીને પોતાનું અસામાન્ય વીરત્વ બતાવી આપ્યું હતું. ભીષ્મ પરશુરામ પાસે અસ્ત્ર વિદ્યા શિખ્યા હતા, પરંતુ પોતાના અદ્વિતીય વીર્યના પ્રભાવથી પોતાના શિક્ષાગુરુને દૈરઘ્ય યુદ્ધમાં પરસ્તા કરી સુર અસુરોને પણ આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા હતા. વળી છેવટે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં કૌરવના સેનાપતિ ધષ્ટને

તેમણે જે અદ્ભુત રણ પાડિય ખતાવ્યું છે. તે પણ મહાભારતના બીજમ પર્વમાં સોનેરી અક્ષરે લખાઇ તેમની અનન્ત કીર્તિનો ઘોષણા કરી રહ્યું છે, પરંતુ તેમની અન્તિમ શય્યા તેના કરતાં પણ વધારે વિસ્મયકારક અને માહાત્મ્યથી પરિપૂર્ણ છે. આખા મહાભારતમાં બીજે કોઇપણ રથળે એવું અસાધ્ય રણ વીર્ય અને અસામાન્ય ધૈર્ય અને યોગમળનું મિશ્રણ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી.

બીજમપિતામહે કદોપણ પોતાની ઇચ્છાથી ભારત યુદ્ધમાં સંમતિ આપી નથી. તેમણે ભગવાન વાસુદેવના મતને મળતા થમને દુર્યોધનને આ લાખો માણસોનો હાથ કરનારું યુદ્ધ નહિ કરવાનો વારંવાર ઉપદેશ આપ્યો હતો પરંતુ છેવટે જ્યારે દુર્યોધન કોઇપણ પ્રકારે યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળે એમ નથી, અને યુદ્ધનો ભાર પોતાનેજ માથે નાંખવાનો તે નિશ્ચય કરી બેઠો છે, એમ જ્યારે એમને ખાતરી થઇ ત્યારેજ દૃષ્ટિ નહિ હોવા છતાં પણ યુદ્ધ કરવાને તેઓ તૈયાર થયા હતા. “અનિપાલકને પોતાના પ્રભુના આજ્ઞા ન પાળે તો ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે” એવા વિચારને લીધેજ દુર્યોધનની આજ્ઞાથી તેમણે કૌરવ સૈન્યના સેનાપતિનું પદ સ્વીકાર્યું હતું. આટલું છતાં તેઓ પાંડવો ઉપર પણ દૈરવોના જેટલોજ રોષ રાખતા હતા. વળી તેઓ હમેશાં ધર્મયુક્ત પથનુંજ અવલંબન કરતા હતા, તેથી આ યુદ્ધમાં પણ તેમણે ધર્મ બુદ્ધિનેજ આશ્રય લીધો હતો. એટલા માટેજ જ્યારે મદારાજ યુધિષ્ઠિર યુદ્ધ ચતાં પહેલાં તેમની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક યુદ્ધ કરવાની રજા માંગી, ત્યારે તેમણે પ્રસન્નતાથી જયારીર્વાદ પટલીક સલાહ અને આશ્વાસન આપ્યાં હતાં. ટુંકમાં જાનને પક્ષ સાથે પેતનો જેવો એક સરખો સંબંધ અને રોષ હતો, તેવોજ સંબંધ અને રોષ યુદ્ધ વખતે પણ રાખવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

તે છતાં રુદ્ધ વખતે બીજમના અપ્રતિહત પ્રભાવનો અવગેધ કરવાનું કાર્ષનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેઓ દુર્યોધનનું હિત કરવાને પ્રાણ લે યુદ્ધ કરતા હતા, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે દરેક પાંડવોના દશ હજાર

સૈનિકાનો સંહાર કરતા હતા. કૃષ્ણના પરમમિત્ર અને કૃષ્ણ જોના સારથિ હતા તે માંડીવ ધનુષ્ય ધારણ કરનાર અર્જુન સિવાય પાંડવોના પક્ષના બીજો કાર્ષ્ણ્ય વીરપુરુષ ભીષ્મનું પરાક્રમ સહન કરવાને સમર્થ નહોતો, પરંતુ અર્જુનને પિતામહની સાથે મૃદુ યુદ્ધ કરતો જોઇને એક દિવસ ભગવાન વાસુદેવ ભીષ્મનું અનિવાર્ય યુદ્ધ કાર્ય જોઇને પોતાનું સુદર્શન ચક્ર લઇ ભીષ્મનો સંહાર કરવાને દોડ્યા, પરંતુ અર્જુન તેમને શાંત પાડી પાછા વાળ્યા. નવમા દિવસના યુદ્ધમાં પણ ભીષ્મને સૂર્યની પેઠે પાંડવ સૈન્યને સંતાપતા અને પોતાના વીર્યબળથી ચક્રવાં નાખતા નંદને શ્રીકૃષ્ણ ફરીથી ક્રોધ ફરીને રથમાંથી ઉતરી પડ્યા, અને સિંહનાદ કરતાં કરતાં ભીષ્મ પિતામહનો સંહાર કરવાને તેમના રથ તરફ દોડવા લાગ્યા. વીરવર ભીષ્મ વાસુદેવને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા આવતા જોઇને પ્રભુતાથી પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરી બાણ ચડાવી નિર્ભય ચિત્તે કહવા લાગ્યા, “ હે પુંડરીકાક્ષ ! દેવદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. આવો, આવો, આજે આ મહા યુદ્ધમાં મહારો સંહાર કરો. તમારે હાથે સંહાર થવાથી મહાર્ એવજ થશે ” આ તરફ મોટી ભૂળવાળા ધનંજયે વેગપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની પાછળ દોડીને તેમના બન્ને હાથ પકડી લીધા. આ પ્રમાણે અર્જુન બળપૂર્વક રોડી નાખતો હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ વેગપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યા, પરંતુ બીજા દશેક ડગલાં ગયા પછી અર્જુન તેમના બન્ને ચરણો પકડી લઇને મહા મહેનતે ઉભા રાખ્યા શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં શસ્ત્ર નહિ પટ્ટડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પરંતુ પોતાના પ્રાણાધિક પ્રિય રુખા અર્જુનનું અનિષ્ટ થતું જોઇને તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ વિસરી ગયા હતા, તેથીજ અર્જુન તેમની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ન થાય તે માટે તેમની પાછળ દોડી તેમને યુદ્ધમાં ઉતરતાં અટકાવે છે, અને તેમને બહુ બહુ વિનંતિ કરીને શાંત કરે છે. આ ઉપરથીજ આપણને ભીષ્મ પિતામહના અસાધારણ વીર્ય, અને કૃષ્ણભક્તિના પરિચય થાય છે.

ભીષ્મ પિતામહમાં પોતાની ઇચ્છામાં આવે સારેજ મરણ પામવાની

શક્તિ હોવાથી તેઓ દેવતાઓથી પણ અવધ્ય હતાં પરંતુ તેમણે અધર્મી કૌરવોના પક્ષ ગ્રહણ કરેલો હોવાથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના કોપને પાત્ર થયા હતા એમ ન હોત તો તેઓ કદીપણ પાંડવોને હાથે હણાતજ નહિ. મહારાજા યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ પિતામહનો પરાજય કરવો અસાધ્ય જાણીને કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધના નવમે દિવસે રાત્રિ વખતે ભગવાન વાસુદેવ અને પોતાના ભાઈઓ સાથે કૌરવોની છાવણીમાં ભીષ્મ પિતામહને શરણે જઈ તેમને વધ કરવાનો ઉપાય યુદ્ધવા લાગ્યા. તેના ઉત્તરમાં મહાત્મા ભીષ્મે પાંડવોના હિતનો વિચાર કરીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરને ઝંખોધીને કહ્યું કે “હે યુધિષ્ઠિર! હું શસ્ત્ર, કવચ અને ધ્વજ વગરના, પતિત, ન્હાસતા બયભીત થયેલા, નપુંસક, સ્ત્રીચિંગના નામવાળા અને શરણે આવેલા પુરુષ સાથે કીદ પણ યુદ્ધ કરતો નથી. વળી મહેં જેના રથ ઉપર અમંગળ-ચિન્હ-જાળી ધ્વજ હોય, તેની સાથે પણ યુદ્ધ નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. તમારા સૈન્યમાં શિખંડીના રથ ઉપર આવી અમંગળ-ધ્વજ છે અને તે પૂર્વે સ્ત્રીભક્તિ હોવાથી તેની ઉપર શસ્ત્રનો પ્રહાર કરવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી. માટે ધનંજય શિખંડીને આગળ કરીને મ્હારી સાથે યુદ્ધ કરવાથી મ્હારો સંહાર કરી તમારો જય કરી શકાશે.” પાંડવો તરફ ભીષ્મનો

*કહેવાય છે કે કાશિ રાજાની કન્યા અબા પોતાના પતિને મેળવવા ભીષ્મ ઉપર ક્રોધે ભરાઈને પરશુરામને શરણે ગઈ. પરંતુ પરશુરામ શિષ્યના હાથથી પરાસ્ત થવાથી અબાએ ભીષ્મનો વધ કરવા તપસ્યા કરી હેહાન્તે દ્રુપદ રાજાની પુત્રી શિખંડી રૂપે જન્મ ગ્રહણ કર્યો. દ્રુપદે પોતાની કન્યાને પુત્ર રૂપે ઉછેરીને દશાર્ણ્ય રાજાની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ કર્યો. પરંતુ જ્યારે દશાર્ણ્ય રાજાને દ્રુપદના આ કાર્યની ખબર પડી ત્યારે તેને ક્રોધ થયો, અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. પરંતુ તે દરમિયાન શિખંડીએ વનમાં જઈને તપસ્યા કરી, એક ચક્ષુની કૃપાથી પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. આ પ્રમાણે તેને પુરુષ સ્થિતિમાં પાછો ફરેલો જોઈને દશાર્ણ્ય રાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાના દેશમાં આવી ગયો. આથી શિખંડીને આ દેશને સ્ત્રીભક્તિ કહેવામાં આવ્યો છે. મહાભારતના હોદ્દાગ પર્વમાં અંબોપાખ્યાન-પર્વના અધ્યાયમાં આ સંબંધી વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અમૃતિમ સ્નેહ અને યુદ્ધમાં નેમનો ધર્માતુરામ દેવો પ્રમથ હતો, તેમ ધર્માત્મા પાંડવો પિતામહ બીષ્મને કેવા નિઃસ્વાર્થી ગણાતા હતા તે મહારાજ યુધિષ્ઠિરના પ્રમથી અને બીષ્મ પિતામહના પ્રત્યુત્તરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ત્યારપછી દસમે દિવસે પણ બીષ્મપિતામહે પોતાના અપૂર્વ બાહુબળના પ્રભાવથી પાંડવોના સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. તેઓ વજ્ર જેવા બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા અને ચારે દિશામાં તેમની બીષ્ણુ મૂર્તિ અને તેમના ચક્રાક્ષરે કરતાં કાલદંડ જેવા મ્હોટાં બાણો દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. પાંડવો ગભરાઈ જઈને બીષ્મ પિતામહને કાલાન્તક યમ જેવા જેવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ ક્રોધપણુ રીતે તેમને શાંત કરી શક્યા નહિ. તે દિવસે એટલે દશમે દિવસે તેમણે મત્સ્ય અને પાંચાલોના દશ હજાર હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનાર થોડાઓ, સાત મહારથીયો, ચૌદ હજાર પાયદલ, એક હજાર હાથી, દશ હજાર થોડાઓ, વિરાટ રાજના બાર્ધ શતાનીક અને ખીન્ન સેંકડો રાજાઓનો સંહાર કર્યો. આ પ્રમાણે અમંજ્ય જીવોની હત્યા કર્યા પછી તેમને પોતાના દેહ ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો, અને તેથી તેમણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પોતાનો સંહાર કરવાને પ્રોત્સાહિત કર્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પિતામહની સલાહ પ્રમાણે શિખંડીને આગળ કરી બીષ્મનો વધ કરવાની અર્જુનને આજ્ઞા કરી. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થતાંજ શિખંડી બીષ્મપિતામહના વક્ત્રસ્થળને તીક્ષ્ણ બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાનો વિંધી નાંખવા લાગ્યો. પરંતુ બીષ્મે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તેની સામું શસ્ત્ર ઉપાડ્યું નહિ. તેજ વખતે અર્જુન પણ પોતાના દિવ્ય શસ્ત્રના પ્રભાવથી બીષ્મ પિતામહના મર્મસ્થળો બેઠી નાંખવા લાગ્યો, એટલે તેઓ નેની સાથે લયંકર યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા. કૌરવ પક્ષના મહારથીયો બીષ્મપિતામહનું રક્ષણ કરવાને પ્રાણપંખે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ ધનંજયથી રક્ષાયલા પાંડવપક્ષના વીરોએ અપૂર્વ હિત્સાહથી તેમને તેમ કરતા રોકી રાખ્યા. આખરે અર્જુનના બાણથી બીષ્મનું શરીર એવું તો વિંધાઈ ગયું કે આખે શરીરે બે આંગળી જેટલું સ્થાન પણ બાકી રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે ક્ષતવિક્ષત

અમ્મ જવાથી ભીષ્મ પિતામહ સૂર્યાસ્તથી થોડા સમય પહેલાં પૂર્વ તરફ આશુ સંખીને ઢળી પડ્યા. આ વખતે ચારે તરફ હાહાકાર વર્તી ગયો. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ અને મર્ત્યલોકમાં માનવો ઉચ્ચેઃ સ્વરે હાહાકાર કરવા લાગ્યા. સમસ્ત ધનુર્ધરાના શિરોમણિ ભીષ્મ પિતામહ ઈન્દ્રધ્વજની પેઠે પૃથિવીપર પડતાં તે પણ કંપી ઉડી. ભીષ્મપિતામહ અર્જુનના બાણથી એવા તો વિધાઇ ગયા હતા કે રથમાંથી ઢળી પડ્યા છતાં પણ તેમનું શરીર પૃથિવીને અડક્યું નહિ, અને બાણ ઉપરજ ઝીલાઇ રહ્યા. આ વખતે તેમનામાં દરેક દિવ્ય બાવોએ પ્રવેશ કર્યો, મેઘ ગર્જના કરવા લાગ્યા અને ભૂમંડળ કંપી ઉડ્યું.

મહાવીર ભીષ્મ પોતાના પતન વખતે સૂર્યને દક્ષિણ દિશામાં જોઇને યોગ્ય અવસર આવતાં સુધી જીવવાને માટે ફરીથી ચેતન થયા. આ વખતે અંતરઃક્ષમાંથી “ મહાત્મા ભીષ્મ શા માટે દક્ષિણાયનમાં પ્રાણ લાગ કરે છે ? ” એવા શબ્દો તેમના સાંભળવામાં આવ્યા. તે સાંભળીને તેમણે “ હું જીવતો છું ” એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો. ગંગાજના પુત્ર ભીષ્મપિતામહે પોતાના પિતા મહાત્મા શાન્તનુ પાસે પોતાની દુઃખમાં આવે ત્યારે મરણ પામવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું, તેથી તે વરદાનના પ્રભાવથી મરણ ઉપર તેમનો અધિકાર હોતો, અને તેથીજ ભીષ્મપિતામહ બાણશય્યએ પોઢ્યા છતાં ઉત્તરાયણના સૂર્ય થાય ત્યાં સુધી પ્રાણ ધારણ કરી રહ્યા હતા.

કુરૂવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભીષ્મપિતામહ પડવાથી પાંચ પક્ષમાં આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો. સંજયો નિરતિશય આનંદમાં આવી જઇને સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. પોતાને વિજય મળેલો જોઇને પાંડવો પણ લીધણ સંખ પ્વનિ કરવા લાગ્યા. વાજંત્રો વાગવા લાગ્યાં. ભીમસેન પરમ આદ્ય-લાદ્યપૂર્વક ચીત્કાર કરી ઉડ્યો. કૌરવો શોકસાગરમાં ડૂબી જઈ બહાવરા બની ગયા, અને પોતાનો પરાજય થયેલો જોઇને બહુજ લજ્જા પામ્યા. કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અને દુર્યોધન વગેરે કૌરવ-પક્ષના મોટા મોટા વીર પુરૂષો વારંવાર દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા. ભીષ્મપિતામહના મરણના સમાચાર સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય પોતાના રથમાંથી પડી જઇ બેલાન થઇ

મયા. આરે તરફ હાહાકાર ચતાજ બન્ને પક્ષના ક્ષત્રિયા યુદ્ધ દરમિયાન અટકી પડ્યા, અને “એ બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે” “એ વિક્ષાનામાં અગ્રગણ્ય છે” એમ કહેતાં કહેતાં બીજા પિતામહની પાસે આવવા લાગ્યા. ઋષિઓ, પિતૃ-ઓ, સિદ્ધો, અને ચારણો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. બીજા પિતામહ મહોપાનિષદમાં જણાવેલા યોગ માર્ગનો આશ્રય લઇને જપ કરવામાં નિમગ્ન થઇ ઉત્તરાયણની વાટ જોવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી કૌરવ પાંડવો યુદ્ધ બંધ કરીને પોતપોતાનાં કવચ અને અસ્ત્રશસ્ત્રોનો પારત્યાગ કરી બાણસુર્યા ઉપર પોટેલા બાળમ પિતામહ પાસે ગયા, અને પિતામહને વારંવાર પ્રણામ કરી અશ્રુ સારતા તેમની પાસે હિભા રહ્યા. બીજા પિતામહે તે સર્વેને પોતાની પાસે આવેલા નંદને પ્રસન્નતાથી આશ્વસ્તકાર કરી કુશળ સમાચાર પુછી કહ્યું કે, “હે ભૂપાલો ! મ્હાં મસ્તક બહુજ નીચે પડી ગયું છે, માટે મ્હને ઓશિકું આપો.” તેજ વખતે ધણી સુદમ, કામળ અને સારાં ઓશિકાં લાવવામાં આવ્યાં, પરંતુ બીજા પિતામહે તેને સ્વીકારવાની ના કહી ને કહ્યું કે, “હે પાંચિવો ! આ સર્વ ઓશિકાં મ્હારી આ વીરશય્યાને યોગ્ય નથી.” ત્યાર પછી પિતામહે અર્જુન તરફ જઈ એટલે તે ગાંડીવનો ત્યાગ કરી પિતામહને પ્રનામ કરી અશ્રુપૂર્ણ હોયને કહેવા લાગ્યો, “હે પિતામહ ! આપનો સેવક આપના પાસેજ હોય છે, માટે જે કાંઈ આજ્ઞા કરનાની હોય તે કરી દો.” બીજા કહ્યું, “વત્સ ! મ્હાં મસ્તક બહુજ નીચું પડી ગયું છે. તું ધનુર્ધનામાં શ્રેષ્ઠ અને ક્ષત્રિય ધર્મને જાણનાર છે, માટે મ્હારી આ વીરશય્યાને યોગ્ય ઓશિકું આપ.” અર્જુનને તેજ વખતે ગાંડીવ ઉપર ત્રણ બાણ ચડ્યાં, અને પિતામહના મસ્તકના પાછલા ભાગને વિંધી નાખીને તેમના ઇચ્છા પ્રમાણે વીરશય્યાને યોગ્ય ઓશિકાં આપ્યાં. અર્જુનના આ કાર્યથી પિતામહ પ્રસન્ન થઇને કહેવા લાગ્યા, “હે વારશ્રેષ્ઠ ! તે મ્હારી વીરશય્યાને યોગ્ય ઓશિકાં આપ્યાં છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં આવી બાણસુર્યામાં શયન કરવું એજ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે.” અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાની આસપાસ બેઠેલા રાજાઓ અને રાજપુત્રોને સંજો-

ધીને કહેવા લાગ્યા, “ હે બાઈઓ ! ધનુધર ધનંજયે મહને કેવા યોગ્ય ઓશિકાં આપ્યા છે તે જુવો. સૂર્ય ઉત્તરાયણમાં પાછો નદિ ફરે ત્યાં મુઘી હું વીરશય્યા ઉપરજ શયન કરીશ, અને ઉત્તરાયણમાં જતાંજ હું મ્હારા પ્રિયતમ પ્રાણને વિસર્જન કરીશ, હવે તમે મ્હારા આ સ્થાનની આસપાસ ખાઈ ખોદી લો, એટલે હું ભગવાન સૂર્યનારાયણની દિપાસના કરું, હે બાઈઓ ! તમે પણ હવે આ વૈરભાવનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળજો. ”

આ પ્રમાણે વાતચીત થાય છે, એટલામાંજ કેટલાક ધનંતરી જેવા કુશળ, સુશિક્ષિત વૈદ્યો મર્વ પ્રકારની સામગ્રી સાથે પિતામહની સન્નિધિ કરવા આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઇને ભીષ્મ પિતામહે દુર્યોધનને કહ્યું, “ વત્સ ! આ વૈદ્યગણેનો સત્કાર કરી તેમની યોગ્યતા મજબૂત પરિતોષિક આપી વિદાય કર, મ્હેં આપણા ક્ષત્રિય ધર્મમાં કહેલી પરમર્ગાત પ્રાપ્ત કરી છે, માટે હવે ચિકિત્સાની જરૂર નથી. મહને આ બાણો સાથેજ અગ્નિમાહ કરજો. ” ભીષ્મપિતામહની આજ્ઞા પ્રમાણે દુર્યોધને તે વૈદ્યગણેનો આદરસત્કાર કરી પારિતોષિક આપી વિદાય કર્યા. ક્ષત્રિય વીરો-ભીષ્મની અમાનુષી ધર્મનિષ્ઠા અને સહનશીલતા જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ત્યારપછી કૌરવ અને પાંડવો ભીષ્મ પિતામહને પ્રણામ કરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, ચારે તરફ યોગ્ય રક્ષકો મુકી પોતપોતાની છાવણીમાં ચાલ્યા ગયા.

બીજો દિવસે રહવાર થતાંજ પાંડવ, કૌરવ, અને અન્યાન્ય પાર્થિવોએ ભીષ્મની પસે આવીને જોયું તો, તેઓ પહેલાં માફકજ બાણ શય્યા ઉપર સુઈ રહ્યા હતા. તેમના મુખ ઉપર લેશ પણ મક્ષિનતા આવી ન હતી તેમ લક્ષાટે દુઃખદર્શક કરચલીયો પણ પડી ન હતી. તેઓ પોતાની વીરશય્યા ઉપર સ્થિર ભાવે સમાધિમાં પડી રહ્યા હતા. તેમનો તે પ્રશાંતભાવ અને યોગ્ય વ્રતવ્રતા જોઇને સઘળા વીરો વિસ્મય પામી તેમના ચરણમાં દંડવત્ પ્રણામ કરી ત્યાં આગળ બેસી ગયા. હળ્લરો અંગનાઓ આવીને ભીષ્મ પિતામહ ઉપર ચંદન, અક્ષત અને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગી.

સહેરમાંથી આબાલ-વૃદ્ધ-સધળી વનિતાઓ પિતામહનાં દર્શન કરવાને ત્યાં આવી પહોંચી. પાંચિવેથી છત્રાયલો, લીળમથી શોભતી આ મ્હોટી સલા નભોમંડળમાંની આદિત્ય સભાની પેઠે શોભવા લાગી. જેમ દેવતાઓ દેવરાજ ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે તેજ પ્રમાણે રાજાઓ લીળમની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. લીળમને પોતાના શરીરમાં ભોંકાયલા અસંખ્ય બાણોથી અસંખ્ય દુઃખ થતું હોવા છતાં ધૈર્યથી તે સધળું સહન કરી બુદ્ધિગતી પેઠે નિશ્વાસ નાખવા લાગ્યા, અને પોતાની પાસે એઠેલા નૃપતિયોને જોઇને પાણી માગવા લાગ્યા. તેમ ચર્તાજ ક્ષત્રિયો નાના પ્રકારના ખાણ ચણથો અને શીતળ જળથી ભરેલા કળશો લઈ આવ્યા. લીળમ પિતામહ તે સર્વ જોઇને કહેવા લાગ્યા, “હે વીરો ! હું બાણુશય્યા પર સુતેલો હોવાથી મનુષ્ય લોકની બહાર છું, માટે હવે મનુષ્યોચિત કાઈપણ પ્રકારનો ભોગ મ્હારાથી ગ્રહણ થાય નહિ. આ પ્રમાણે કહીને લીળમ-પિતામહ અર્જુનની સ્લામું જોઇને જોડ્યા, “ત્હારા બાણોથી મ્હારું શરીર બળ્યાં કરે છે, અને મ્હોડે શોષ પડે છે, તુંજ મ્હને યોગ્ય પાણી આપવાને સમર્થ છે માટે ક્તવર મ્હારી તૃપ્તિને દૂર કર.”

મહાવીર અર્જુને તેજ વખતે રથમાં બેસીને ગાંડીર ઉપર છ બાણો ચડાવી ટંકાર કર્યા. પાસે એઠેલા સધળા રાજાઓ ગાંડીવનો ટંકાર સાંભળીને ચકિત થઇ ગયા. ધનંજય લીળમની પ્રદક્ષિણા કરી મંત્રથી પવિત્ર કરેલા પ્રકાશિત બાણુ ઉપર પાર્જન્યાન્ન થોળને બધાની સમક્ષજ લીળમ પિતામહની જમણી બાણુની પૃથિવી વિંધી નાંખી. થોડીવારમાંજ અર્જુનના બાણુથી વિંધાયેલા સ્થાનમાંથી મુર્ગધિ, સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ જળધારા નીકળી લીળમ પિતામહના મુખમાં પડવા લાગી. શૂરપતિયો અર્જુનનું આ દેવરાજ ઇંદ્ર જેવું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને વિસ્મય સાગરમાં નિમગ્ન થઇ ગયા. અર્જુનનું આ અલાકિક કર્મ જોઇને કૌરવો ટાઢથી ચરચરતા ગાયોના ટોળાંની માફક કંપવા લાગ્યા. ચારે તરફ શંખ અને દુન્દુ-બિનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો.

લીળમ પિતામહે આ અમૃત જેવી સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ જળધારાથી

તેમ થઈને અર્જુનને કહ્યું, “હે મ્હોરી ભુજવાળા ! તું આ કાર્ય કરી શકે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. મનુર્વિદ્યામાં પારંગત થયેલા સધળા માણસો ત્હને સધળા ધનુર્ધારી ક્ષાત્રયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણે છે. મ્હેં મલાહ કરવાને દુર્યોધનને ઘણી વખત ઉપદેશ આપ્યો હતો તેમ વિદુર, દ્રોણ, ભીષ્મ, બેલ-દેવ, વાસુદેવ અને સંજય વગેરે મહાત્માઓએ પણ તેને તેવીજ સલાહ આપી હતી તે છતાં દુષ્ટ બુદ્ધિ દુર્યોધન તે માનતો નહતો માટે તે દવે થોડા દિવસમાંજ ભીષ્મસેનથી પરાજીત થઈ તેને હાથેજ મરણ પામશે.” ભીષ્મ પિતામહનાં આ વચનો સાંભળીને દુર્યોધનને બહુજ દુઃખ થયું તેમ જરા ક્રોધ પણ થયો. ભીષ્મ તેની મુખમુદા ઉપરથીજ તેના મનના ભાવ સમજી ગયા, અને તેથી તેને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “વત્સ ! ક્રોધનો પરિભ્રામ કર ! અર્જુને હમણાં જે શીતળ, અમૃત જેવી જળધારા ઉત્પન્ન કરી હતી તે તું નજરે નજર નોંધે છે. આખી પૃથિવીમાં કોઈપણ તે પ્રમાણે કરવાને સમર્થ નથી. આ મનુષ્ય લોકમાં અર્જુન અને કૃષ્ણ સિવાય કોઈ પણ આગ્નેય, વાશ્વ, સૌમ્ય, વાયવ્ય, વૈષ્ણવ, ઐદ્ર, પાશુપત, પારમેષ્ઠ, પ્રાણપલ્લ, ધાત્ર, ત્રાણ, સાવિત્ર, અને વૈવસ્વત વગેરે અસ્ત્રો જાણતું નથી. વધારે તો શું, પરંતુ દેવ અને અસુરો પણ ધનંજયનો પનાગ્ય કરવાને સમર્થ નથી. અત્યાર સુધીમાં અર્જુને જે કાંઈ કર્યું છે તે પુરતું છે, માટે હવે ક્રોધનો ભ્રામ કરી પાંડવો સાથે સંધિ કર. મહારાજા યુધિષ્ઠિર અર્ધું ગાંધ્ય મેળવીને મુખપૂર્વક દંડપ્રસ્થ ચાલ્યા જશે, અને ત્હારી પણ અપકીર્તિ થતી અટકશે. મ્હારા મૃત્યુથીજ આ ઘેર યુદ્ધાગ્નિ શાન્ત થાવ. પિતા પુત્રને, ભાઈ ભાઈને, અને સગા સંબંધીને મેળવીને પ્રસન્ન થાવ, અને પૃથિવી શાન્તિમય થાવ ! હે રાજા ! હું ત્હારા અને કુરૂવંશના હિતને માટેજ આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપું છું. ત્હારી હત્ બુદ્ધિથી દોરવાઈ જઈને જે હજી પણ તું મ્હારો આ સમયોચિત ઉપદેશ નહિ માને તો નિશ્ચય જાણ-જે કે પરિણામે ત્હારે બહુજ પરિતાપ કરવો પડશે, અને સધળા ક્ષત્રિય વીરો સહિત નષ્ટ થવું પડશે.

યુદ્ધાગ્નિથી બળતા ભીષ્મ પિતામહ સધળા મહાપાણાના દેખતાં દુર્યો-

ધનને આ પ્રમાણે કહીને પોતાને થતી વેદના દયાવી દુઃખ યોગમાં પડી જઈ શાન્ત થઈ ગયા; પરંતુ જેમ મરણની અણીપર પહેલેલા માણસને ઔષધ પ્રિય લાગતું નથી તેમ બીજા પિતામહના ધર્માર્થયુક્ત હિતકર વાક્યો દુર્યોધનના મનમાં ઉતરી નહિ.

સાર પછી જ્યારે બીજા સધળા રાજાઓ પોતપોતાના હાથણીમાં ચાલ્યા ગયા, સારે કર્ણ બીજા પિતામહના ચરણમાં પડીને અશ્રુપૂર્ણ નયને કહેવા લાગ્યો, “હે કુરુક્ષેત્ર ! જે નિરંતર આપના વાક્યનો અનાદર કરતો હતો, અને પાંડવો ઉપર દ્વેષ રાખી આપની ઇર્ષ્યા કરતો હતો તે દારી રાધાનો પુત્ર કર્ણ આપને પ્રણામ કરે છે. “ કર્ણના રુદ્ધ કાને પડતાંજ પિતામહે પોતાના નેત્રો ધીરે ધીરે ઉઘાડ્યાં, અને પોતાની આસપાસ ફરનારા રક્ષકોને દૂર મોકલી દઈ કર્ણને આગ્નિગન કરી સ્નેહપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, “હે કર્ણ ! તારા આવાગમનથી મને બહુજ હર્ષ થાય છે. મહેં વ્યાસ અને નારદને મહેડે સાંભળ્યું છે કે તું કુન્તીનો પુત્ર છે—રાધાનો પુત્ર નથી. હું સત્ય કહું છું કે તેઓ તારી ઉંડર મિલકુલ દ્વેષ રાખતા નથી. તું વગર કારણે પાંડવોની નિંદા કરતો હોવાથી મહેં તારો ધણીવાર તિરસ્કાર કર્યો છે. નીચના આશ્રયથી, ઇર્ષ્યાથી, અને અધર્મથી તારા જન્મથીજ તું ગુણવાનોનો દ્વેષ કરતાં શિખ્યો છું, એટલા માટેજ કુળક્ષયના ભયથીજ હું કૌરવ સમામાં વારંવાર તારાં અપમાન કરતો હતો. હું તારા અસામાન્ય વીરત્વ, મહેડી દાનશીલતા, અને અચળ પ્રહાનિષ્ઠાથી વાકેફ છું. તું અસ્ત્રમળમાં અને હાથચાકાકી નાં મહાત્મા અર્જુન અને વાસુદેવની બરાબર છે એમાં સંદેહ નથી. અત્યાર સુધી મહેં તારી ઉપર જે ક્રોધ કર્યો હતો તે હવે દૂર થઈ ગયો છે. હે આદિત્ય-નંદન ! પુરુષાર્થથી દૈવને ફેરવવા કોઈ પણ સમર્થ નથી. જો આ વખતે પણ અમારું હિત કરવાની ત્હને અભિલાષા હોય તો તું તારા ભાઈ પાંડવો સાથે મળીજા. તારા અવસાન સાથે તમારો પૈરલાવ પણ અવસાન પામે અને આ ક્ષત્રિય વીરો યુદ્ધાગ્નિમાં બળી મરતાં જાય છે.”

કર્ણે કહ્યું. “હે બીજા ! આપ જે કંઈ કહો છો તેમાં કોઈ પણ

સંસાર નથી, હું કુન્તીપુત્ર છું, સુતપુત્ર નથી એ વાત અલબ્ધત ખરી છે. પરંતુ હું સત-દાસ-કુટુંબમાં ઉછરેલો છું, અને દુર્યોધનના ઐશ્વર્યથીજ આ સ્થિતિએ આવ્યો છું, માટે મ્હારાથી તેનું અહિત કદા પણ થશે નહિ. વાસુદેવે જેમ પાંડવોનું હિત કરવાને કમર કસી છે, તેમ મ્હેં પણ દુર્યોધનનું હિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આપ કહો છો તેમ કાંઈ પણ પુરૂષ પાંડવો અને વાસુદેવનો પરાજય કરવાને સમર્થ નહિ હોય, પરંતુ મ્હેં તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો અને વિજય મેળવવાનો પહેલેથીજ નિશ્ચય કરેલો છે. માટે હવે આપ અમને યુદ્ધ કરવાની પ્રસન્નતાથી આજ્ઞા આપો. હે મહાબાહો ! મ્હેં કોઈથી પરવશ થઈને અથવા તો ઇર્ષ્યાપૂર્વક આપને જે કાંઈ કટુ વચનો કહ્યાં હોય તે ક્ષમા કરો.”

ભીષ્મે કહ્યું, “હે કર્ણ ! જો તું આવું હડહડતું વૈર ન છોડી શકતો હોઉં તો હું તને સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છાથીજ યુદ્ધ કરવાનું કહું છું. નીચતા, ક્રોધ, અને અહંકારનો ત્યાગ કરી ઉત્સાહ અને શક્તિ પ્રમાણે દુર્યોધનનું કાર્ય પાર પાડજે.” હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે “ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીને જીવનાન્તે તું અભીષ્ટ લોકને પ્રાપ્ત થઈશ” હે વત્સ ! હું સંત્ય કહું છું કે સંધિ કરવાના મ્હેં ધણી વખત પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ તે બધાજ નિષ્ફળ ગયા છે. ભીષ્મપિતામહના વચનો સાંભળી કર્ણ તેમને ફરીથી દંડવત પ્રણામ કરી, પ્રસન્ન થઈ દુર્યોધન પાસે આવ્યો ગયો.

ભીષ્મના અસાધારણ વીરત્વનો પ્રકાશ કેવળ યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ પડતો નથી. તેમના માનસિક ક્ષેત્રમાં પણ તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ જોવામાં આવે છે. તેમના વૈર્ય અને ગાંભીર્ય, સસખમાવશ્યતા, અને નિઃસ્વાર્થપરતા, આત્મસંયમ અને યોગ તત્પરતા, એ સઘળા ગુણો તેમના વીરત્વને બરાબર દર્શાવી આપે છે. એક સામંત આટલા બધા ગુણવાળો કોઈપણ વીર કોઈ પણ દેશમાં થયો નથી. અહીં એમના જેવા અસંખ્ય યુદ્ધાગ્રિમાં રૂધ થઈને પણ બાલુશ્યા ઉપર અવિચલિત રહેવાને કોણ સમર્થ છે ? અવિચલિત રહેવાનું તે દર રહ્યું, પરંતુ એનો વિચાર કરતાંજ આપણા

માત્રો દીકાં થઇ જાય છે, આપ મિત્રાઈ જાય છે, અને હૃદય કંપી રહે છે. તેથી અભારી તો ખાતો છે કે યોજાવ્યાસ સિવાય આપો આત્મ-સંયમ અને શરીર ઉપર આવું અહુત પ્રભુત્વ માત્ર ચાલજ નહિ; અને તેથી ભૌત્યમિતામહની જાણુશ્ય્યા એ જાણુશ્ય્યા નહિ, પરંતુ તેમના અત્યંતનીય યોગમળને કીર્તિરેતુ છે. આ યોગમળ કોણું છે, અને તે હિંદુ સામ્રાજ્ય છે કે નહિ તે આ પ્રશ્નમાં જોવાનું નથી. અમે તો ફક્ત મહાયોગી ભૌત્યના અધૌકિક યોગમળના અહુત પ્રજ્ઞાવનુજ વર્ણન કર્યું છે. બુદ્ધ પુરંદ્રે કયા પછી જ્યારે ભૌત્યમિતામહે મહાજ્ઞાન મુધિધરને શાન્તિ પર્વમાં કહેલો અમૂલ્ય ધર્મોપદેશ આપી દેહ લાગ કર્યો ત્યારે પણ તેમનું અતિ આશ્ચર્યકારક યોગમળ પ્રકટ થયું છે. અમે યોગ્ય સ્થળે તેનું પણ વર્ણન કરેલું છે.

* ચિત્તનો કોઇપણ વિષયમાં અવસેધ કરવો તેને ચિત્તયોગ અથવા મનો-યોગ કહે છે. એ ચિત્તયોગને તેની રીતિ પ્રમાણે—મનૌષ્યીય, એકાગ્રતા વા એક નિષ્ઠા, અભિનિવેશ અને તત્ત્વયતા વગેરે નામે આપવામાં આવે છે, પરંતુ તે કાંઇ પ્રવેશરો-યોગ કહેવાય નહિ. હિંદુ સામ્રાજ્યમાં ઇવદ્વત્તા સાથે પરમાત્માના સાથે મિલન-નેજ શોધ કહ્યો છે. એ યોગના કેટલાક પગથીયાં સામ્રાજ્યમાં જણાવ્યાં છે. જેમકે ચિત્તને બાહ્ય જગતથી અન્તર્જગતમાં ઘડી જવું, તેને ચિત્તવૃત્તિને નિરોધ અથવા અન્તયોગ કહે છે, અને એ યોગનું પહેલું પગથીયું છે. એ અવસ્થામાં યોગીને ક્રુધા, લુપ્તા, વગેરે ઇદ્રિયપ્રવાહ વિષયની સ્પૃહા રહેતી નથી. ત્યાર પછી જ્યારે શોગી એકાગ્ર ચિત્તે પરમ પુરવના જ્ઞાનમાં નિમગ્ન થાય છે ત્યારે તે “ચિત્તપ્રજ્ઞ” કહેવાય છે. એ અવસ્થા સ્વાધ્યાય રીતિ જામાધિના નામથી ઓળખાય છે. અને તે યોગનું બીજું પગથીયું છે. જેવડે જ્યારે સકાચિરધ્યેયની પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરબ્રહ્માં હોત વર્ષ પરબ્રહ્મનું સમયોત્ક્રમ કરે છે ત્યારે તેને સિદ્ધિ મળે છે. સિદ્ધિ એજ ચોક્કસ, અને એજ યોગની પરમમતિ અથવા ઉચ્ચ કક્ષ છે. કેટલાક આ ત્રણ સાધનોને સમીપ, સમીપ અને સમીપ નામે ઓળખાવે છે. સાધના વગર કોઈ આવા યોગીશ્વરને કદિ પણ મેળવી શકવું નથી. દરેક મનુષ્યમાં આવા યોગમળને અસ્પૃશ્ય અભાસ રોપ છે, અને તે સાધનાથી નિષ્કાસ પામે છે. જેમકે જે પ્રમાણમાં સાધનામાં આવજ નશ્વા હશે, તેમજ તે પ્રમાણે ભૌત્યમિતામહનું યોગમળ સમજવામાં.

અભિમન્યુનું વીરત્વ.

[અભિમન્યુનું ઓળખાણ-દ્રોણનું સેનાવિપત્ય લેવું, અને પ્રતિજ્ઞા-યુદ્ધમાં અર્જુનનો જય-ચક્રવ્યૂહની રચના-અભિમન્યુનું શુદ્ધ જવું અને તેના યુદ્ધનું વર્ણન-દ્રોણ મુખે અભિમન્યુની પ્રશંસા સાંભળીને દુર્યોધનને ક્રોધ અને સૈનિકોનો અભિમન્યુનો વધ કરવાનો નિશ્ચય-પાંડવોનું અભિમન્યુને અનુસરવું-જયદ્રથનો અપહવાવ, અભિમન્યુનો પ્રભાવ, રૂક્મરથ, લક્ષ્મણ વગેરે વીર કુમારોનો સહાર-દુઃશાસન કર્ણ, શલ્ય વગેરે મહાવીરોનો પ્રશંસા-જય-દ્રોણની સલાહ, ૭ મહારથીઓનો એક સામટો હુમલો-અભિમન્યુનું વીરધર્મ-પાલન-દૈવયોગે દુઃશાસનના પુત્રને હરતે અભિમન્યુનું મરણ.]

અભિમન્યુ અર્જુનના વીરથી કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાના ગર્ભમાં જન્મ્યો હતો. તે બાલ્યાવસ્થામાં પિતા-માતા વગેરે વડીલોના લાડમાં ઢિહર્યો હતો. અને મામા કૃષ્ણને બહુ વહાલો હતો. તે પોતાના પિતા અર્જુન પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શિખ્યો હતો, અને તક્ષણવયમાં તેણે પોતાનું સૌંદર્ય અને કૌશલ્ય બતાવી દીધાં હતાં. વળી તેનામાં ચિનય, સદાચાર વગેરે અધુર ચુલ્હો પથ્થુ હતા. આથી તે સર્વ યુજ્યસંમત મુરર બાળક દેવપુત્રની જેમ મરીમથી તાલેવંત મુખીના હરેક મનુષ્યનું મન હરી લેતો હતો. પાંડવોનો શુભચક્ષુ પુરો થતાં અર્જુનની આજ્ઞા પ્રમાણે વિરાટ રાજ્યને પોતાની કન્યા ઉત્તરાને ખેડી બામધુમથી અભિમન્યુ સાથે પરણાવી હતી. અભિમન્યુનો વિશદ પૂર્ણ થયા પછી શ્રેષ્ઠ વખતમાં જ કુરુક્ષેત્રના યોદ્ધા સુદનો આરંભ થયો હતો. તે યુદ્ધના પહેલા બાર દિવસોમાં જ વીર કુમાર

અભિમન્યુએ પોતાની અસામાન્ય યુદ્ધકુશળતા, અને નિર્ભયતા બતાવે આપી. કૌરવ પક્ષના વીર યુર્યોધને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા. દેવલા તેને અર્જુનના જેવો મહાવીર ગણતા, તો દેવલાક તેને તેનાથી પણ વધારે યુદ્ધકુશળ ગણીને ત્ત્તી પ્રશંસા કરતા હતા. પરંતુ તેરમા દિવસના દુહમ તેણે પોતાનું જે અસીમ માહત્ત અને પરાક્રમ બતાવ્યું છે, તેને માં તેના વશની સૌરભ દિગંતમાં વ્યાપી જઈ હતી પણ હાથા સમય સુધી કૌરવોની અપકીર્તિ પ્રસરાવશે તેમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.

લીખનેા પરાજય થયા પછી દુર્યોધને દર્જીની સલાહ પ્રમાણે ગુરોણને સેનાપતિ બનાવ્યા. મહારથી દ્રોણાચાર્યે પ્રજ્ઞતાથી સેનાપતિનું પદ મહણ કરીને દુર્યોધનનું હિત કંવાની અભિલાષથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ જો વીરશાળી અર્જુન યુદ્ધક્ષેત્રમાં યુધિષ્ઠિરની રક્ષા નહિ કરે તો તેમને પકડીને તમને સોંપી દઈશ. પરંતુ જ્યાં સુધી અર્જુન રણક્ષેત્રમાં હશે ત્યાં સુધી મહારથી તેમ ચર્ધ રાકશે નહિ.” મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પકડવાની દ્રોણ ગુરૂએ આવી પ્રતિજ્ઞા લીધી એટલે મૂર્ખ કૌરવો બહુ ડુલાઈ ગયા, અને હવે પાંડવોનો જરૂર પરાજય કરીશું એમ ધારવા લાગ્યા. દુર્યોધન અત્યાર સુધી દ્રોણાચાર્યને પાંડવોના પક્ષના ધારતો હતો, તેથી તેમની આ પ્રતિજ્ઞા વધારે દઢ કરવાને તેજ વખતે તેણે આખા સૈન્યમાં ફેલાવી દીધી આ તરફ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે પોતાના જનસુસેા મારફત દ્રોણ ગુરૂએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ત્યારે તેઓ બહુજ ખેદ કરવા લાગ્યા, અને તેજ વખતે તેમણે અર્જુનને પોતાની રક્ષા કરવાને યોજી દીધો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ખેદ કરતા જમને અર્જુને કહ્યું: “ હે મહારાજ ! કદી વજ્રધર ઈંદ્ર પોતે અથવા તો સધળા દેવતાઓ સાથે વિષ્ણુ દુર્યોધનને સહાય કરશે, તોપણ તેઓ આપને પકડી ચાકશે નહિ. દ્રોણાચાર્ય સમસ્ત રાજધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં જ્યાંસુધી હું જીવું છું ત્યાંસુધી આપે લેશ મણ ભય રાખવો નહિ.”

ત્યાર પછી જો દિવસો સુધી અને પક્ષ વચ્ચે ધોર સંગ્રામ થયો.

પહેલે દિવસે દ્રોણાચાર્યે કૌરવોનું સેનાધિપત્ય મહત્ત્વ કરીને અપૂર્વ રણ-
કૌશલ્ય બતાવી પાંડવ પક્ષના અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી મહારાજા
યુધિષ્ઠિર ઉપર આક્રમણ કર્યું. પરંતુ મહાવીર અર્જુનના પ્રભાવથી તેઓ
પોતાની અભિજ્ઞાપા પાર પાડી શક્યા નહિ. તે દિવસે સ્થાને યુદ્ધ બંધ
થતાં તેઓ નિરાશ થઈને પાછા ગયા, અને લગ્નપૂર્વક દુર્યોધનને કહેવા
લાગ્યા કે, “કાર્ત્ત્ત્વ પશુ રીતે અર્જુનને યુધિષ્ઠિર પાસેથી ખસેડવાથી હું
કાંઈજ તેને ત્હારા કમળમાં સોંપી દઈશ. હવે તું કોઈ બીજા વીરને યુદ્ધ
કરવા બોલાવી તેની પાસે અર્જુનને બીજે સ્થાને યુદ્ધ કરવા બોલાવ.
આ પ્રમાણે અર્જુન ધર્મરાજ પાસેથી ખસીને તેનો પરાજય કર્યા સિવાય
પાછો આવશે નહિ, અને તે દરમ્યાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સમક્ષજ હું મહાત્મા
યુધિષ્ઠિરને પકડી લઈશ.” દ્રોણના શબ્દો સાંભળીને ત્રિગર્ત દેશના રાજા
સુશર્માએ પોતાના ભાઈઓ, અને અસંખ્ય અનુચરો સહિત અમિની સાથે
સોળંદ લીધા કે, “કાલ રહવારે અમે રણક્ષેત્રની બહાર જઈને અર્જુનનો
સંહાર કરીશું. જો અમે અર્જુનનો વધ કર્યા વિના પાછા ફરીએ
અથવા તો તેનાથી ભય પામીને નહાસી જઈએ તો અમારી પાપાત્માના
જેવી ગતિ થશે.” આ પ્રમાણે સંશયકોના યુદ્ધનો આરંભ થયો.

બીજે દિવસે સ્થવારે સંશયકોએ અર્જુનને દક્ષિણ દિશામાં યુદ્ધ
કરવા બોલાવ્યો. અર્જુન યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને તેમનો વિનંશ કરવાને
તૈયાર થયો. એટલે મહાત્મા યુધિષ્ઠિર પોતાને રક્ષણ વગરના ધારીને ખેદ
કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી અર્જુને મહારાજા યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપી
મહાવીર સત્યજીતને તેમની રક્ષા કરવાનું કહી ચાલ્યો ગયો. આ પ્રમાણે
અર્જુન યુદ્ધક્ષેત્રથી બહાર ગયો, એટલે દુર્યોધન અર્જુન વગરના યુધિષ્ઠિરને
પકડવાને અનહદ શૌર્યથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તે દિવસે પણ તેઓ
નિષ્ફળ નિવડ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે દિવસે અર્જુને સંશયકોના યુદ્ધમાં
વિજય મેળવી કુરુક્ષેત્રમાં પાછા આવી ધૃષ્ટ્યુના કહેવાથી પોતાના પ્રમજ
શત્રુ મહાવીર ભગદત્તનો સંહાર કર્યો.

સાર પછી ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં દુર્યોધન જનુની ઉન્નતિ જોઇને બહુજ દુઃખી થઇ કોષે ભરાઇ સમળા યોદ્ધાઓની સમક્ષ પ્રણય અને અભિમાનપૂર્વક દ્રોણુ ગુરુને કહેવા લાગ્યો, “હે આચાર્ય ! અમે આપને મરેલાજ ધારીએ છીએ. કારણ કે યુધિષ્ઠિર તમારી પાસેજ હોવા છતાં પણ તમે તેને પકડી શકતા નથી. જો તમે તેને પકડવાજ માંગતા હો તો દેવતાઓ સહિત પાંડવો તેની રક્ષા કરતા હોય તોજી તે તમારા હાથમાંથી છટકી શકેજ નહિ. હે આચાર્ય ! આપે અમને પહેલાં વચન આપેલું છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તો છો, એ આપના જેવા આર્ય માટે બીલકુલ યોગ્ય નથી. આજ કદીપણ પોતાને શરણે આવેલાની આશા ભાંગતો નથી.

દુર્યોધનનાં વચન સાંભળીને દ્રોણુઆચાર્ય લજ્જાપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, “હે મહાબાહો ! હું નિરંતર ત્હારું હિત કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. તું મને એવો કદીપણ ધારીશ નહિ. આજે હું વળી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, આજે એક દેવતાઓથી પણ ન લેદાય એવો વ્યૂહ રચીને પાંડવના એક વીર-પ્રવર મહારથીના પ્રાણ લઇશ. માટે આજે તું ગમે તેમ કરીને ધનંજયને મહારાજા યુધિષ્ઠિર પાસેથી ખસેડી નાંખ, કારણ કે યુદ્ધકળામાં તેનાથી અઘરું અથવા અસાધ્ય કાંઈ પણ છેજ નહિ.”

આચાર્ય દ્રોણુની આજ્ઞા ચર્તાજ તે દિવસે પણ સુશર્માદિ સંશયકોએ અર્જુનને યુદ્ધનું આમંત્રણ કર્યું, તેથી સંશયકો સાથે અર્જુનને ઘેર યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું. આ તરફ દ્રોણુઆચાર્ય ચક્રવ્યૂહની રચના કરીને તેમાં દેવરાજ જેવા મહીપાલોને ઉભા રાખ્યા, તેના દાર આગળ પણ સર્વસમ તેજસ્વી અનેક મહાવીરોને ઉભા રાખી યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. બન્ને પક્ષના વીરો મરણ સુધી લડવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ સંઘ્રામ કરવા લાગ્યા. દ્રોણુઆચાર્ય વ્યૂહના અખલામમાં ઉભા રહીને બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવી પાંડવ પક્ષના યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. જેમ પ્રબલ જળ પ્રવાહ દુર્લેભ પર્વતને ઝોળાંગવાને સમર્થ થતો નથી-જેમ સાગર પોતાની મર્યાદા મુકી શકતો નથી, તેમ તેઓ દ્રોણુઆચાર્યનું ઉદ્દલંબન કરી શક્યા નહિ. મહારાજા યુધિષ્ઠિર દ્રોણુનું

અદ્યુત આકુળજ્વળે છે અને ક્રોધપણ રીતે તેનું નિવારણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ઉપર તેમણે મહાતેજસ્વી અભિમન્યુને બોલાવીને કહ્યું કે, “હે વત્સ! આ ચક્રવ્યૂહને બેદી નાખવાનો એક ઉપાય અમને મુકનો નથી. તું, અર્જુન, કૃષ્ણ અને પ્રહુમ્ન-એ ચાર જણજ ચક્રવ્યૂહ બેદીવાને સમર્થ છે, એ સિવાય પાંચમો કોઈ પણ મનુષ્ય ચક્રવ્યૂહ બેદી શકે એમ નથી. આ ક્ષણે ત્હારા પિતૃઓ, મામાઓ, અને સૈનિકો ત્હારી પાસે વર માંગે છે, તેમને વરદાન આપીને સંતુષ્ટ કર. તું હમણાંજ સજ્જ થઈને દ્રોણ સુરના સૈન્યનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ જા, નહિ તો ધનંજય આવીને આપણી નિંદા કરશે.”

વીરવર અભિમન્યુ એકલો-નિઃસહાય અવસ્થામાં દ્રોણાચાર્યના સુદૃઢ બળંકર સૈન્ય સાગરમાં ઝંપલાવવાનું પ્રાણનાશક ધારીને જરાવાર ખેદયુક્ત થઈ જ્યો. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેન તેને ઉત્સાહિત કરીને કહેવા લાગ્યા, “વત્સ! તું એકવાર વ્યૂહને બેદીને દારને ઉઘાડી નાખ, એટલે અમે પણ ત્હારી પાસે રહીને ત્હારે રક્ષણ કરીશું.” પોતાના મ્હોટા કાકાના વાક્યોથી ઉત્સાહમાં આવી જઈને અભિમન્યુ બોલ્યો, “આર્ય! જેમ પતંગ કુદ થઈને જળતા અગ્નિમાં પડે છે, તેમ હું પણ આજે દ્રોણાચાર્યના દૃઢ સૈન્યમાં પ્રવેશ કરું છું. આજે હું ત્હારા પિતા તથા મામાના કુટુંબનું હિતકર કાર્ય કરવાને તૈયાર થયો છું; અને મ્હને ખાતરી છે કે હું તે કાર્ય બરજબર પાર પાડીશ. જો હું એકલો રથમાં ખેડીને સમસ્ત ક્ષત્રિયોને આઠ વખત ન વિખેરી નાંખુ તો મ્હને અર્જુન પુત્ર તરીકે સ્વીકારશો નહિ.” અભિમન્યુના ઉપરોક્ત વચ્ચનો સાંભળીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે પ્રસન્ન થઈ “વત્સ! શ નો સંહાર કરતી વખતે તારા જળમાં વૃદ્ધિ જશે.” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. ત્યાર પછી મહાવીર અભિમન્યુએ પોતાના સારથિ સુમિત્રને રથને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ હાંકવાની આજ્ઞા કરી. અભિમન્યુની આજ્ઞા સાંભળીને સારથિ વિચારમાં પડી ગયો, અને થોડીવાર રહીને કહેવા લાગ્યો, “હે આયુષ્મન! પાંડવોએ આપની ઉપર

વધારે પડતો ભાર નાખ્યો છે, માટે તેમ કરવું યોગ્ય છે કે નહિ, તેનો વિચાર કરીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધ કુશળ અને દિવ્યાક્ષમાં સુનિપુણ છે, અને આપ તો અસાર મુઠ્ઠી લાડમાં ઉછર્યા છો.” સારથિનાં વચન સાંભળીને અભિમન્યુ હાસ્ય કરીને કહેવા લાગ્યો, “હે ભાઈ ! ક્ષત્રિયો અને દ્રોણની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ હું દેવતાઓથી વિદાયતા ઐરાવત ઉપર બેઠેલા ત્રિદશાધિપતિ ઇન્દ્ર સાથે પણ યુદ્ધ કરતાં બહીતો નથી. આ આખું શત્રુ સૈન્ય તો મહારા સોળમા ભાગની પણ યોગ્ય નથી. અરે કદી વિશ્વવિજયી કૃષ્ણ મામા અને પિતા અર્જુનજી સાથે પણ યુદ્ધ કરતાં મહારા મનમાં લયનો સંચાર થતો નથી.” સારથિના વાક્યોના અનાદર કરીને અભિમન્યુએ તેને પોતાનો રથ જલદી દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય પાસે લઇ જવાની આજ્ઞા કરી.

સારથિએ અપ્રસન્નતાથી ત્રણ વર્ષના સુવર્ણ મંડિત અશ્વોને દ્રોણાચાર્ય તરફ હાક્યા. અભિમન્યુને આવતા જોઈને દ્રોણાચાર્યને આગળ કરી કૌરવો તેની રહાને ધસી આવ્યા. પાંડવો પણ અભિમન્યુની પાછલ પાછલ ચાલવા લાગ્યા. જેમ સિંહનું બચ્ચું હાથીઓના ટાળા ઉપર ધસી જાય, તેમ અભિમન્યુ પણ નિર્ભયતાથી દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય પાસે આવી પહોંચ્યો. અભિમન્યુ પાસે આવ્યો, એટલે કૌરવોએ એકદમ હર્ષમાં આવી જઈને તેને પ્રહાર કરવા માંડ્યો. જેમ ભાગીરથીનું પાણી સમુદ્રમાં મળતાંજ મ્હોટું તોફાન થઇ ઉઠે છે, તેજ પ્રમાણે મહાવીર અભિમન્યુએ દ્રોણાચાર્યનો ચક્ર-વ્યૂદ્ધ બેદીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે કૌરવ સૈન્યમાં પણ તોફાન થયું. અશ્વારોહી, ગજારોહી, રથી, અને પાયદત્ત-સઘળા વીરપુરુષો અભિમન્યુને શત્રુના વ્યૂદ્ધને બેદી નાખી તેમાં પ્રવેશ કરતો અને શત્રુ સાથે ધોર યુદ્ધ કરતો જોઈને હર્ષથી તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. કૌરવ પક્ષના વીરો નાના પ્રહારના વાણંત મિહનાદ, ગર્જના અને ભયંકર ફેલાહલથી ભૂમંડલને ગળગળી મુકી અભિમન્યુ તરફ ધસવા લાગ્યા. મહાવીર અભિમન્યુ તેમને પોતાની તરફ આવતા જોઈને મર્મબેદી બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવી

તેમનો વિનાશ કરવા લાગ્યો. વિવિધ ચિન્હોથી ચિત્રાયલા માણ્ણોથી નાશ થઇને પતંગીયા અગ્નિમાં ઝંપલાવે, તેવી રીતે તેઓ જ્યારે રણક્ષેત્રમાં પડવા લાગ્યા, ત્યારે રણ્યુશ્રુતિ, દર્શથી છતાયલી યદુવેદીની પેઠે, તેમના અવશવોથી છતાં મૃત. જેમ ભગવાન શંકરે ધોરતર અસુર બળનો સંહાર કર્યો હતો, તેવીજ રીતે વિષ્ણુ જેવા અચિત્ પ્રભાવવાળો અભિમન્યુ કૌરવ સૈન્યનો બાણ કાઢી પાયદત્રને છિન્ન ભ્રજ કરી નાખવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી મહારાજ દુર્યોધન અભિમન્યુના બાણથી પોતાના સૈન્યને વિખરાઇ જતું જોઇને ક્રોધથી તેણી તરફ ધસી આવ્યો. તેને જોતો જોઇને દ્રોણાચાર્યે યોદ્ધાઓને તેની પાછળ જઇ તેનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરી. મહા બળવાળા સમર-વજ્રથી યોદ્ધાઓ દ્રોણ ગુરૂની આજ્ઞા મંથિ ચડાવી બહીતાં બહીતાં દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા ગયા. અને બાણનો સ્પર્શ વર્ષાદ વર્ષાવી અભિમન્યુને મોહિત કરી દુર્યોધનને છોડાવી લાવ્યા. તે જોઇને અભિમન્યુ, માંસ-ત્રોલુપ મુગરાજની પેઠે સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. દ્રોણ વગેરે મહારથીઓ અભિમન્યુનો સિંહનાદ સહન ન કરી શકવાથી તેને ત્યારે તરફ ધેરી લઇ બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યા. મહાવીર અભિમન્યુ તેમના સખાં બાણને હેઠી નાખી તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે અભિમન્યુ ધોર સંગ્રામ કરવા લાગ્યો. તેના બાણથી વીર અશ્વમેધ મરણ પામ્યો. મહાવીર કર્ણ અને શલ્ય મૂર્ચ્છિત થઇ રહ્યા. અને શલ્યનો ભાઈ ધાયક થઇ પવન વેગથી નીચે પડતી મ્હોટી શીલાની માફક પૃથ્વી પર પડ્યો. શલ્યનો ભાઈ મરણ પામતાં તેનું મોટું સૈન્ય વિવિધ અશ્વશસ્ત્ર અદણ કરીને અભિમન્યુ ઉપર ધસી આવ્યું. અભિમન્યુ તેમને પોતાના દિવ્યાસ્ત્રોથી વિધી નાખીને પોતાની હાથચાલાદી બતાવતો ધામે ધામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી પોતે વામુદેવ અને અર્જુન પાસે સંપાદન કરેલાં આયુધોનો તેમના જેવીજ કુશળતાથી ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધ કરતી વખતે બાણ ચડાવવાનો, અને નાખવાનો તેને લેણ પણ અવકાશ મળતો નહિ. આ વખતે અભિમન્યુનું ચોતરફ ફરતું ધનુષ્ય શરત્કાળના સૂર્યમંડળ જેવું ભાસવા લાગ્યું. તેના ધનુષ્યનો ટંકાર અને મ્હોટાની ગર્જના

વર્ષાઋતુની એમ મર્જના જેમ સંભળાતાં. જેમ ભગવાન સર્પનારામણ, વર્ષાઋતુ ગયા પછી દિવસે દિવસે વધારે પ્રખર થતા જાય છે, તેમ મહાવીર અભિમન્યુ પણ પહેલાં ધીમે ધીમે યુદ્ધ કરી પાછમથી તીવ્રજ્વાલા ધાડે છે. સર્પના કિરણોત્પત્તિ પેઠે સુતીક્ષ્ણ લોહાની અણિવાળા વિચિત્ર બાણો નાંખવા લાગ્યો. અભિમન્યુના બાણોથી કૌરવ સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું અને મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ ન્હાસવા લાગ્યા.

આ વખતે ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય અભિમન્યુનું અસાધારણ પરાક્રમ જોઈને હર્ષાનુલ્લસ્ય થઈ કૃપાચાર્યને કહેવા લાગ્યા. “હે ભદ્ર ! આ જો, મહાવીર અભિમન્યુ પાંડવોને સંતુષ્ટ કરવાને દેવસેનાધિપતિ કાર્તિકેયની પેઠે યુદ્ધક્ષેત્રમાં જમી રહ્યો છે. મહારા મત પ્રમાણે એના જેવો યુદ્ધવિશારદ ધનુર્ધર શોધ હજી નહિ. એ ધારે તો આખા કૌરવ સૈન્યનો સંહાર કરી શકે એમ છે.” મહાવીર દુર્યોધને પ્રાણગુરૂના ઉપરોક્ત વાક્યોથી ખિન્ન થઈ અન્ય રાજાઓને અભિમન્યુનો એકદમ વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાંજ તેના પક્ષના વીરનરો આવેશમાં આવી જઈને અભિમન્યુને મારી નાંખવા, તેની તરફ ધસી ગયા. મહાગાહુ દુઃશાસન મર્ગ કરીને અભિમન્યુની રક્ષાએ જઈ ક્રોધ કરીને બાણ વર્ષાવના લાગ્યો. મહાવીર અભિમન્યુએ પણ તેની ઉપર બાણ નાંખવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે તે બંને વીરો વચ્ચે શ્વેર સંગ્રામ ગયો, અને છેવટે અભિમન્યુના બાણથી વધાઈને દુઃશાસન રથમાં ઢળી પડ્યો, અને મૂર્ચિત થઈ ગયો. દુઃશાસન મૂર્ચિત થયો, એટલે તરતજ કર્ણ આવીને અભિમન્યુ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ અભિમન્યુએ પોતાના પહેલાંજ બાણથી તેનાં ધનુષ્ય, અને પવન છેદી નાંખી પૃથ્વી પર પાડી નાંખ્યાં. તે જોઈને કર્ણને ભાષ વચ્ચે આવીને પોતાના મોટા ધનુષ્યપર દિવ્ય બાણ ચઢાવીને અભિમન્યુને પીડવા લાગ્યો, ત્યારે અભિમન્યુએ ગુરૂસે થઈ એકજ બાણથી તેનું મસ્તક છેદી નાંખ્યું. આ જોઈને કૌરવોનું સૈન્ય મહારાટમાં પડી ન્હાસવા લાગ્યું. ક્રૂર મહાવીર સિંધુરાજજ તે રથાનમાં ઉભો રહી અભિમન્યુ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

આ તરફ અભિમન્યુએ વ્યૂહમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે ધર્મરાજ કુષિ-
કિર, બીમસેન, નકુલ, સહદેવ, સાંત્વકિ, મત્સ્ય, અને પાંચાલો તેનું રક્ષણ
કરવાને તેને અનુસરવા લાગ્યા. પાંડવોને પોતાની ઉપર ધસી આવતા
જોઈને કૌરવ સૈન્યમાં ભંગરણ પડ્યું. એથી મહાવીર જયદ્રથે અસંખ્ય
બાણોથી અભિમન્યુએ ખુદા કરેલા વ્યૂહને પૂરી દીધું, અને દિવ્યભક્તો
પ્રયોગ કરી પુત્રવત્સલ પાંડવોને સૈન્ય સહિત રોકી રાખી મહોન્મત હાથી-
ની પેઠે ધુમવા માંડ્યું. તેના ધનુષ્યનો ટંકાર અને ઘેર ગળંના સાંજળીને
પાંડવપક્ષના ક્ષત્રિયો લયભીત થયા, અને કારવ સૈન્યમાં પુનઃ હર્ષ વ્યાપી
રહ્યો. મત્સ્ય, પાંચાલ, કૈકય, અને પાંડવો ધણાજ યત્નથી તેની રહામે
થયા, પરંતુ તેઓ કાંઈ પણ રીતે જયદ્રથનો પ્રભાવ સહન કરી શક્યા
નહિ, તે વખતે પાંડવોએ દ્રોણાચાર્યના વ્યૂહ બેદી નાંખી અભિમન્યુનું
રક્ષણ કરવાને ધણા ફાંફાં માર્યા, પરંતુ મહાદેવના વરદાનના પ્રભાવથી
મહાબાહુ જયદ્રથે તેમને અટકાવી રાખ્યા.

સિંધુરાજ જયદ્રથે, પાંડવોને આ પ્રમાણે અટકાવી રાખવાથી બંને
પક્ષ વચ્ચે ધોરતર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. તેજસ્વી અભિમન્યુએ કૌરવ-
સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો; કૌરવોએ
પણ તેની ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માંડ્યો. સાર પછી અભિમન્યુએ
કર્ણના પુત્ર વૃષસેનને પરાજય કરી વીર વસાતીયને મારી નાંખ્યો. વસા-
તીયને મરેલો જોઈને તેના મિત્રોએ અભિમન્યુનો વિનાશ કરવાને ન્હાના
પ્રકારના પ્રયત્ન ધનુષ્યો લઈને તેને ઘેરી લીધો. પરંતુ અભિમન્યુએ એક
ક્ષણમાંજ તેમનાં ધનુષ્ય, બાણ, શરીર અને દિવ્યમાળા તથા કુંડલોથી
શણગારાયલા મસ્તકા છેદી નાંખી તેમનો પરાજય કર્યો. સાર પછી
મહાબળવાન મદ્રેશ્વરનો પુત્ર રૂક્મરથ સુસજ્જીત રથમાં બેસીને અભિમન્યુ
ઉપર ધસી આવ્યો, અને એક બાણથી તેને વિધી નાંખ્યો. અભિમન્યુએ
તેજ વખતે તેનું મસ્તક છેદી નાંખી તેને પૃથ્વીપર ફેંકી દીધો. આ
જોઈને રૂક્મરથના બીજા રાજકુમાર ભગ્નોએ ગુસ્સે થઈને તેની ઉપર બાણ

હોવા મંડ્યા. તે વખતે અભિમન્યુએ પોતાને ક્યેલા પ્રહારથી ગુસ્સે થઇને ગાંધર્વાએ લઇ માયા જાળનેા વિસ્તાર કર્યો. આ અસ્તનો ઉપયોગ કરતાજ સધળા રાજકુમારો મોહિત થઈ ગયા, એટલે અભિમન્યુએ તેમના કંઠે કંઠકા કરી નાખ્યા. જેમ પાંચ વર્ષની ફળેલી આબાવાડી વાવાઝેમ-થી નષ્ટ થાય, તેમ પ્રમાણે એક ક્ષણમાં એકસો રાજકુમારો અભિમન્યુના ખાણના મરણ પામી ભૂમિ પર પડ્યા, તે વખતે મહારાજા દુર્યોધનને રાજકુમારોને એકલા અભિમન્યુના હાથે મરેલા જોઇને બહુજ ક્રોધ ચઢ્યો, અને એકાએક આવેશમાં આવી જઇને તેમણે પે:તે તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ તેમને પણ વિપ્રમ ખાણના આઘાતથી જર્જરીત થઇને ન્હાસી જવું પડ્યું.

દુર્યોધનને ન્હાસેલો જોઇને, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા અને શકુનિ-એ છ મહારથીઓ ગુસ્સે થઇને અભિમન્યુ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા, પરંતુ તેઓ પણ તેના પરાજય કરી શક્યા નહિ. આ જોઇને દુર્યોધનનો પુત્ર મહા તેજસ્વી લક્ષમણ ગર્વ કરીને એકસો અભિમન્યુ તરફ ધસી આવ્યો. પુત્રવત્સલ રાજા દુર્યોધન પણ તેની સાથે આવ્યા, અને ખીજા પણ અનેક ક્ષત્રિય વીરો તેમને અનુસરવા લાગ્યા. લક્ષમણે પોતાના દિગ્વ્ય ખાણથી અભિમન્યુના વક્ષસ્થળમાં અને ભુજાઓમાં પ્રહાર કર્યા, તેથી છંછેડાયલા સર્પની પેઠે અતિશય ક્રોધાવિષ્ટ થઇને અભિમન્યુ, લક્ષમણને કહેવા લાગ્યો, “હે લક્ષમણ ! તારે હમણાંજ પરલોકમાં જવું પડશે, માટે ક્ષણભર આ લોકને સારી રીતે જોઈ લે. હું હમણાંજ તારા પિતા અને અન્યાન્ય મંદુ ખાંધવોની સમક્ષજ તને થમસોકમાં મોકલી આપું છું.” આ પ્રમાણે કહીને તેણે એક ખાણ વતી લક્ષમણનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. લક્ષમણના મરણથી સધળે હાહાકાર થઇ રહ્યો. દુર્યોધન પુત્રના શોકથી દુઃખિત થઇને અભિમન્યુનો સંહાર કરવાને ઉચ્ચૈ: સ્વરે ક્ષત્રિયોને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. તે વખતે દ્રોણાદિ મહારથીઓ પુનઃ અભિમન્યુ ઉપર ધસી ગયા. મહાવીર અભિમન્યુએ પોતાના

દિવ્ય બાણોથી તેમને વિધી નાંખી-યુદ્ધથી પરંત્ર મુખ કરી વેગપૂર્વક મિથુનાજ ભયદ્રથના સૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સૈન્યને બેદાનેબ વ્યૂહની બહાર નીકળવાનું હતું. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ કલીંગ, નિષાદ, અને મહા-બળવાન કાયપુત્રે ગજસૈન્યથી તેના માર્ગમાં અવરોધ નાંખ્યો. આથી મહાવીર અભિમન્યુએ અસંખ્ય બાણોથી તે છેલા ન જતાય એવા બળને છિન્ન લિન્ન કરી નાંખી કાયપુત્રને મારી નાંખ્યો.

તે જોઇને દ્રોણ, કૃપ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, અને શકુનિએ છ મહારથીઓએ એકત્ર થઇને અભિમન્યુને ઘેરી લીધો. બીજાં પણ ક્ષત્રિય વીરો મ્હોટાં મ્હોટાં ધનુષ્યો લઇને અભિમન્યુ ઉપર બાણુની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. અભિમન્યુ તે સુધળા યુદ્ધ-કુશળ વીરોને બાણુ નાંખતાં અટકાવી દઇને પોતાનું અપૂર્વ રણ કૌશલ્ય બતાવવા લાગ્યો. જોતજોતામાં અભિમન્યુના બાણથી મહાવીર વૃક્ષારક, અને કોટણરાજ બલદલનાં બ્રાણુ નીકળી ગયા. કર્ણ કણિકાશ્વથી વારંવાર વિધાતો હોવા છતાં અભિમન્યુ સાથે ધોર મંત્રામ કરવા લાગ્યો. એ બંને મહાવીરો પરસ્પરના બાણોથી વિધાઇ જઇ રૂધિરથી ખરડાઇ ગયેલા હોવાથી પુલવાળાં ખાખરનાં વૃક્ષ જેવા શોભવા લાગ્યા. એટલામાં અભિમન્યુએ કર્ણના છ રક્ષકોના અશ્વ, સારથિ, ધ્વજ અને રથનો નાશ કરી તેમનો મંદાર કર્યો, અને બીજાં પણ દેવદાસ મહારથીઓને વિધી નાંખ્યા. આ જોઇને દુઃશાસનના પુત્રે આશીને તેને દશ બાણો મારીને વિધી નાંખ્યો. તેના બાણુની વ્યથાથી ક્રુધ થઇને અભિમન્યુ હિચૈત્સ્વરે બોલી ઉઠ્યો, “હે દુઃશાસન પુત્ર ! તારો પિતા બાયશે છે. તે યુદ્ધનો લાગ કરી નહારી ગયો હતો. આજે તું પણ મહારા હાથમાંથી બચવાનો નથી. એમ કહીને અભિમન્યુએ તેની ઉપર એક સુતીક્ષ્ણ નારાય નાંખ્યું પરંતુ તેજ વખતે અશ્વત્થામાએ ત્રણ બાણુવડે તેને છેદી નાંખી દુઃશાસનના પુત્રને બચાવી લીધો.

આ પ્રમાણે તે યુદ્ધ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. તેથી શકુનિએ દુર્યોધનને કહ્યું, “મહારાજ ! હવે બધા એકઠા થઇને અભિમન્યુનો સંહાર

કરો, નહિતો એક એક કરીને આપણા ચર્વનો બાથ કરશે. માટે દ્રોણ અને કૃપાચાર્ય વગેરેની મદદથી એને કંપી રીતે આરોગ્ય તેનો વિચાર કરો.” સાર પડી અભિમન્યુના બાણથી વિધાવ્યો. કર્ણ પણ દ્રોણશરને કહેવા લાગ્યો, “હે બ્રાહ્મણ ! વીરપુરૂષને યુદ્ધ ક્ષેત્રનો ભાગ કરવો અનુચિત છે. બાણથી જ હું અભિમન્યુના બાણથી પ્રીયતો હોવા છતાં, આવે ઉભો રહ્યો છું. એ મહાતેજસ્વી અર્જુન કુમારના શરાગ્રાતથી મ્હારું હૃદય ફાટી જાય છે. માટે હવે આવ જલદીથી તેનો વધ કરવાનો ઉપાય કહી દો, નહિ તો તે અમારા બધાનો સંહાર કરશે.”

કર્ણના ઉપગ્રસ્ત દુઃખદર્શક વાક્યો શ્રવણ કરીને મહાવીર દ્રોણાચાર્ય હસતા હસતા કહેવા લાગ્યા, “હે રાધેય ! મહાવીર અભિમન્યુનું કાવ્ય અભેદ-કદિપણ ન ભેદાય એવું છે. મ્હેં એના પિતા અર્જુનને કવ્ય પારણ કરતાં શિખર્યું છે, અને એ પણ તેની પાસેજ બરાબર શિખ્યો છે એમાં સંશય નથી. પરંતુ યત્ન કરીને સુતીક્ષ્ણ બાણો નાંખીને આપણે એનાં, ધનુષ્ય, પણછ, અથ, અને સારથિનો નાશ કરી શકીએ, જે તેમ મધ શકે તો એના ધનુષ્ય વગેરેને છેદી નાંખીને એને યુદ્ધથી વિમુખ કરી શકીએ. જ્યાં સુધી એના હાથમાં ધનુષ્ય હશે, ત્યાં સુધી દેવતા અને અસુરો પણ એને જીતવાને સમર્થ નથી. મારે જે એનો શરાજ્ય કરવાની ઇચ્છા હોય તો એને જલદીથી રથ અને ધનુષ્ય વગરનો કરી નાંખ.”

દ્રોણાચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે તેજ વખતે કર્ણે પોતાના દિવ્ય બાણના પ્રમાણથી અભિમન્યુનું ધનુષ્ય છેદી નાંખ્યું અને ભોજસભ્યને તેના અધોનો, અને કૃપાચાર્યે તેના સારથિનો સંહાર કર્યો. અન્યાન્ય વીરો પણ તેની ઉપર બાણની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દ્રોણકદિ પદ નિર્દય મહારથીઓએ કૃપસઉપરી બાલક અભિમન્યુને પ્રહાર કરવા માંડ્યા તે વખતે રથ અને ધનુષ્ય વગરનો અભિમન્યુ પોતાના શીરધર્મનું પ્રતિપાત્રન કાવ્યની ઇચ્છાથી ખૂટ્યો અને ચૂર્મ લઇને આગ્રાહ ચાર્યે ઉભા થઈ જઈને

અરુણી એકે વેત્રપૂર્વકે લમવા લાગ્યો, આથી દ્રોણાદિ ધનુર્ધરો “એ હમણાં મ્હારી ઉપરજ પડશે.” એ લય પામી તેને લાં આમળાજ વિધી નાખવા લાગ્યા. સારખટ્ટી દ્રોણાયયે અભિમન્યુના ખગ્ગની મધ્ધિમય મુંઠમાં એક સુતીક્ષ્ણ નારાય મારીને તેને ઉઠી નાખી, અને કહ્યું તેનું ચર્મ બેઠી નાખ્યું. આ પ્રમાણે ખડ્ગ, ચર્મ, અને બાણ વગેરે સર્વેનો નાશ થવાથી અભિમન્યુ ચક્ર લઇને ફરીથી નીચે ઉતરી દ્રોણાચાર્ય તરફ દોડ્યો. તે વખતે તેના શરીરમાંથી નીકળતા શ્વેતથી ખરડાયલા વસ્ત્રેથી, અને વિકરાલ આંખોથી તે કલ્પાતક યમ જેવો લ સવા લાગ્યો. પરંતુ યોદીવાર-માંજ તેના ચક્રના દુકડે દુકડા ચર્ષ થયા. આમ થવા છતાં પણ અભિ-મન્યુ બીલકુલ મહાશયો નહિ, તે તેજ વખતે મદા લઇને અશ્વત્થામા ઉપર ધસી ગયો. અશ્વત્થામા, આ પ્રમાણે પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવી પ્રચંડ મદા લઇને અભિમન્યુને પોતાની તરફ આવવો જોઈને રથમાંથી કુદી પડી ત્રણ છલંગો મારી ન્હાસી ગયા, તેથી અભિમન્યુ તે મદાથી તે-મના અશ્વો, અને સ્પર્થિઓનો સંહાર કરી મધ્યારી અને દેડેયોને મારવા લાગ્યો. સાર પછી તેજ મદાવડે દુઃશાસનના પુત્રના રથ અને અશ્વોના ચુરેચુરા કરી અભિમન્યુ આગળ વધ્યો. પોતાના અશ્વો અને રથનો નાશ થવાથી દુઃશાસનના પુત્રને બહુજ કોષ થયો, અને તે એક બીજણુ મદા લઇને અભિમન્યુની રક્ષામે થયો. આ પ્રમાણે તે બંને વીરો એક બીજાનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી ધોર સંગ્રામ કરવા લાગ્યા. અને લડતાં લડતાં તે બંને વીરો પૃથિવીપર પડી ગયા, પરંતુ એટલામાં દુઃશાસનના પુત્રે સત્વર ઉભા થઇને મદાખાલુ અભિમન્યુના માથામાં પોતાની મદા મારી. અસતિકુળનો સંહાર કરનાર વીર અભિમન્યુ દુઃશાસનના પુત્રની બીજણુ મદાના આઘાતથી અને અતિશય પરિશ્રમથી અચેતન થઈ ગયો. આ પ્રમાણે મહાવીર અભિમન્યુ એકલે હાથે આખા અસતિકુળનો સંહાર કરી, અસંખ્ય શત્રુઓથી ઘેરાઇ, અને વિંધાઇ દુઃશાસનના પુત્રને હાથે મરણ પામ્યો. સાર પછી કૌરવપક્ષના મહારથીઓ સમ્રાટમણમાં પડેલા અર્જુન પુત્રની આસપાસ વિટાઇ ગયા, અને અનેક વસ્તુઓ યોગ્ય રીતે

વર્ષા ઋતુથી શાંત થયેલા અગ્નિ જેવા, અસ્ત પામેલા સૂર્ય જેવા, રાહ અસ્ત ચંદ્ર જેવા, સુષ્ક સાગર જેવા, અને અનેક તરે અને શિખરોતું મહાન કરી નિવૃત્ત થયેલા વાયુ જેવા અભિમન્યુને ભૂમિ ઉપર પડેલા જોઇને પરમ હર્ષથી સિંહતાદ કરવા લાગ્યા. આ તરફ પાંડવ પક્ષના વીરોની આંખોમાં એવારે આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

અમે મહાભારતમાં કહેલું અભિમન્યુના યુદ્ધનું જ્ઞાન સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યું છે, એ વર્ણન અનૈસર્ગિક અને અતિશયોક્તિ ભરેલું દેખાતું હોવા છતાં, વીરકુમાર અભિમન્યુનું વીરત્વ નિષ્કલંક ચંદ્રતા કિરણોની પેઠે ચિરઃકાળ પર્યંત જગતમાં વિસ્તાર પામશે, એમાં કાંઈપણ શંકા નથી. અભિમન્યુએ યુદ્ધ-કૌશલ્ય અતાવવામાં જે ઉચ્ચસ્થાન મેળવ્યું છે, તેને માટે તે હમેશાં વીરેન્દ્ર સમાજમાં પૂજાશેજ. મામા તથા પિતાના કુળનું કૌરવ સામ્રાજ્ય અભિમન્યુએ ક્ષત્રિયોચિત મૃત્યુશય્યામાં શયન કરી જે અક્ષય કીર્તિ મેળવી છે, તે સમગ્ર આર્ય જાતિ માટે પ્રશંસા અને ગૌરવની વાત છે. વળી તે ઉપરાંત કૌરવોએ અભિમન્યુને અધર્મ યુદ્ધમાં મારી નાંખી જે અપકીર્તિ મેળવી છે તે પણ કદિ ધોવાવાની નથી. આ અધર્મ યુદ્ધથી ગુરૂ દ્રોણાચાર્યનું અત્રિ પણ કલંકિત થયું છે. પરંતુ તેમને માટે અમારે એટલું કહેવું જ પડશે કે સન્મુખ યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષનો કાંઈપણ વીર અભિમન્યુનો પરાજય કરવા સમર્થ નહિ હોવાથી તેમને નિરૂપાયેજ આ ઉપાય લેવો પડ્યો હતો.

—:—

અર્જુનનું પ્રતિજ્ઞાપાલન.

[અર્જુનનું પ્રતિજ્ઞાપાલન-ઉદાહરણ-સાધારણ પ્રકૃતિ-વિપદ-
શુધિષ્ઠિર અને અર્જુનના કંઠહ-કૃષ્ણનો ઉપદેશ-અને સાન્નિધ્ય.]

પ્રતિજ્ઞાપાલન, એ ઉત્કૃષ્ટ નૈતિક ધર્મસ્વરૂપ છે. પૂર્વકાળમાં વીર-
ધર્માનુરાગી ક્ષત્રિયો પ્રતિજ્ઞાપાલનને આ લોકમાં યશ આપનારૂં, અને
પરલોકમાં સુખ દેનારૂં ગણતા હતા. જ્યાં જ્યાં તે પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં, ક્ષત્રિ-
યોનું વીર-ત્વ પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં, અને સ્ત્રીઓની ધર્મનિષ્ઠા વ્રતાનુષ્ઠાનમાં
ગણ્યમાં આવતી હતી તે વખતે આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મસાધનો સામા-
ન્ય જીવનમાં અસ્થિ માંસ, અને રૂઢિઓ મંચાર કરી મેત્ર, યજ્ઞ, અને
પવિત્રતાનો પવિત્ર પ્રવાહ વહેવડાવતા હતા. અમે આ પ્રસંગમાં વીરશ્રેષ્ઠ
અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું કવી રીતે પાલન કર્યું હતું તે બતાવીશું.

મહાનુભાવ અર્જુન આદ્યકાળમાં અસ્ત્રવિદ્યામાં અનુરક્ત અને ગુરુ-
દ્રોણનો પ્રિય પાત્ર હતો. જ્યારે દ્રોણશાસ્ત્રી તેમના બાલ-યુગે દુપદરાજથી
અપમાનિત થઈ દાસ્તનાપુરમાં આવી બીજમથી સત્કાર પામી કૌરવ
પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યા શિખવવાનો બાર મહાયુ કર્યો, અને પોતાની પાસે
અસ્ત્રવિદ્યા શિખવા આવેલા સખળા રાજપુત્રોને સંબોધીને, “ હું બાલક !
હું તમને ઉત્તમ રીતે અસ્ત્રવિદ્યા શિખવીશ, પરંતુ ગુરુ દક્ષિણામાં
તમારે મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી પડશે, તો તે તમારે કયુક્ત છે કે નહિ
તે કહો. ” એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દુર્યોધન વગેરે સખળા કૌરવોએ મૌન
ધારણ કર્યું. પરંતુ અર્જુને તેમને પ્રશ્ન કરીને કહ્યું, “ મહાશય ! આપ
જે કંઈ આજ્ઞા કરશો, તે પાલવાને હું સર્વદા તૈયાર છું ” દ્રોણશાસ્ત્રી
અર્જુનના વચનો સાંભળીને તેને પ્રેમપૂર્વક આશિર્વાદ કર્યું. છેવટ અર્જુને
દ્રોણ ગુરુની કૃપાથી ધનુર્વેદમાં પારંગત થઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે

* દ્રોણની ૬૯ પ્રતિજ્ઞા અને ક્ષમા.

દુષ્ટરાજનો પાંડવ કરી ગુરુ દક્ષિણા આપી હતી.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરતી વખતે પાંડવોએ પોતાના ભાતુભાવમાં ભંગ ન થાય તે માટે એવો નિયમ કર્યો હતો કે, દ્રૌપદી જ્યારે તેમના મહે તે એક લાઇ સાથે એકાન્ત સ્થાનમાં હોય, ત્યારે કોઇએ પણ ત્યાં જવું નહિ, તેમજ જે કોઇ આ નિયમનો ભંગ કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે બાર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં વનવાસ જવું. એક વખત મહાત્મા અર્જુને તસ્કરોના હાથમાંથી એક બ્રાહ્મણની માથે હોડવરતને આયુધ-ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે મહારાજા યુધિષ્ઠિર તેજ ગૃહમાં દ્રૌપદી સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા. આ પ્રમાણે સ્થિર પ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુને પોતે કરેલા નિયમના ઉલ્લંઘનથી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બારવર્ષ સુધી વનવાસનું દુઃખ સહન કર્યું હતું.*

ત્યાર પછી બીજી વખતના દ્વૈતમાં હાર પામી જ્યારે પાંડવો વનમાં જવાને તૈયાર થયા, અને દુરાત્મા દુઃશાસને તેમનો “ખંડતિલ્લ” અને “ચર્મમય મૃગ” કહીને ઉપકાસ કર્યું, બીમસેનને “ગરૂ” “ગરૂ” કહી તેની આસપાસ નાચવા લાગ્યો, અને પાંડવો સજામાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે પાછળથી નાકમ દુર્યોધને તેમની હાંસી કરી. સિંહની પેઠે આસનાર બીમસેનના માળા પાડ્યા, ત્યારે અભિમાની અને ક્રોધે ભરાયલા બીમસેને ઝેડોટથી દુર્યોધનનો વધ કરવાની બીજણી પ્રતિજ્ઞા લઇ અર્જુનને કર્ણનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવા જણાવ્યું. તે વખતે અર્જુને પોતાનો દ્વેષ કરનાર આત્મ-દાવી કર્ણનો રણમાં સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, અને ઉવટે વાસુદેવની સલાહથી કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અપૂર્વ યુદ્ધ કૌશલ્ય અને પરાક્રમ બતાવી પોતાના પરમ શત્રુ કર્ણને મરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી, તે પણ વાંચકોને જોડેના પ્રબંધ ઉપરથી માલમ પડશે.

વિરાટનગરમાં પાંડવો ગ્રામ વાસ રહ્યા ત્યારે વિરાટ રાજા એક વખત પોતાનો પુત્ર ઉત્તર વિજય પામવાના સમાચાર સાંભળી હર્ષ પામી

કંઠવેષધારી મહાત્મા યુધિષ્ઠિર સાથે છૂત રમવા બેસા હતા, તે વખતે તેમણે
ન્યારે ઉત્તરની પ્રસંગેને બદલે કંઠને વારંવાર તેના સારથિ બૃહન્નલાનાં
વખાણ કરતાં સાંભળીને ક્રોધે ભરાઇ કંઠની નાસિકા ઉપર પાસે મારી
રૂધિર કદમું ત્યારે યુધિષ્ઠિરે, અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પાલન કરી પાસે ઉભેલાં
સૈન્યિ વેષધારી દ્રોણદીને પોતાનું રૂધિર, પાણી ભરેલા વાસણમાં ઝીલી
લેવાની આજ્ઞા કરી. વિરાટ રાજા ઉપર અદ્ભુત ક્ષમા બતાવી હતી.*
અર્જુનનાં પ્રતિજ્ઞા પાલન સંબંધી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને કેવો દૃઢ વિશ્વાસ
હતો, તે આ ઉપરથી સહજ જણાઇ આવે છે.

“ભીષ્મપિતામહે કૌરવોનું સેનાપત્ય ગ્રહણ કર્યું છે” એ સમાચાર
સાંભળી અર્જુને ઉપશ્વસ્ય નગરમાં ભીષ્મનો પરાજય કરવાની જે ભીષ્મ
પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે તેણે ખરાબર પાળી હતી, તે આપણે જોઇ ગયા
છીએ. પરંતુ પુત્ર શૈક્યી અધીર થઇને જયદ્રથનો વધ કરવાને તેણે જે
પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે સર્વ કરતાં ભીષ્મ અને રૂપા ઉભાં કરે એવી
હતી, એમાં લેશ પણ શંકા નથી. “જો કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં જયદ્રથને
ન મારી શકું, તો મ્હારે બળતી ચિતામાં પ્રવેશ કરી બળી મરવું” એવી
અતિ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લઇને અર્જુને બીજે દિવસે જે ધોર સંગ્રામ કર્યો
છે, તેવો સંગ્રામ કુરુક્ષેત્રના આખા યુદ્ધમાં કોઇપણ દિવસ થયોજ નથી,
એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ ભરેલું કહેવાય નહિ. તે દિવસે અર્જુને
પોતાનું સંપૂર્ણ શૌર્ય અને વીર્ય બતાવી કૌરવ પક્ષના હજારો યોદ્ધાઓના
પ્રાણ કાઢી નાંખી, છેવટે મહા યોગી શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી જયદ્રથનો
વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી.

અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની બખર પડતાંજ કૌરવોમાં મહારાટ છુટયો, છેવટે
દ્રોણગુરુ સાથે મસક્ત કરી તેમણે પ્રાણપણે જયદ્રથની રક્ષા કરવાનો ચંક્રપ
કર્યો. બીજે દિવસે દ્રોણાચાર્યે આગળથી ચોરસ અને પાછળથી જોજ
એવો અદ્ભુત વ્યૂહ રચ્યો અને પાછલના જોળાકારની મધ્યમાં આવેલા

“સુગ્રી” નામના એક ગુપ્ત સ્થાનમાં કણ્વે, કૃપાચાર્ય, અને અશ્વત્થામા વગેરે મહારથીઓની પાછળ જયદ્રથને સંતાડી દીધો. દ્રોણાચાર્ય ઉપરોક્ત વ્યૂહની સ-મુખ અને પોજરાજ હાર્દિક્ય તેની પાછળ ઉભા રહીને સૈન્યનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. અર્જુને યુદ્ધ કરતાં કરતાં તે સુદર્ધ અને દુર્ભેદ વ્યૂહને ભેદી નાખી અસંખ્ય કૌરવ-સૈન્યનો સંહાર કર્યો. ત્યાર પછી અ-ચામ પરિશ્રમને લીધે અશ્વો થાકી ગયેલા અને ધાયલ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી અર્જુને ધનુવિદ્યામાં પોતાનું અપૂર્વ શિક્ષા-કૌશલ્ય બતાવવા રણ-ક્ષેત્રમાંજ બાણનો એક મંડપ તથા માયવી સરોવર બનાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે તરસ્યા ઘોડાઓને શીતલ પાણી પીવડાવી તૃપ્ત કરી, થોડીવાર તેની સુશ્રુષા કરી ફરીથી રથમાં બેસાડ્યા, એટલે અર્જુને શત્રુના સૈન્યમાં ધસી જઈ સુગ્રીવ્યૂહમાં ગોઠવાયેલા મહારથીઓનો પરાજય કરી જયદ્રથને મારી નાખ્યો. કહેવાય છે કે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં સહાય કરવા માટે, યોગમાયાના પ્રભાવથી સૂર્યને ઢાંકી દીધો હતો, અને તેમ અતી જયદ્રથ જુલાવો ખાધ સાહસ કરી યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયો, એટલે અર્જુને તેનો સહેલાઈથી સંહાર કર્યો. ત્યાર પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણના સલાહ પ્રમાણે જયદ્રથના મસ્તકને ભૂમિ ઉપર ન પડવા ક્રેતાં એક પછી એક એમ અનેક બાણો છોડી તેને જયદ્રથના પિતા વૃદ્ધક્ષેત્રના ખોળામાં મુકી દીધું. તપસ્યા કરવા બેઠેલા વૃદ્ધક્ષેત્રે અગ્નિજ્વળતા તે મસ્તકને ભોંયપર નાખી દીધું, એટલે તેનાજ વંદાનના પ્રભાવથી તેના કંટકેકટકા થઈ ગયા. આ વૃત્તાંત અલૌકિક હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણની કુશળતા અનિર્વચનીય છે એમાં સંદેહ નથી. તેમણે પોતાનાં અદ્વિતીય પ્રતિભા, અને યોગબળ વગેરે ગુણોથી કૌરવોના પ્રપંચોને છિન્નભિન્ન કરી નાખી પ્રિય મિત્ર અર્જુનને તેની પ્રતિજ્ઞાનું પ્રતિપાલન કરવામાં સહાયતા કરી, તેના પ્રાણની રક્ષા કરી છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ પ્રમાણે મહાત્મા અર્જુનના પ્રતિજ્ઞા-પાલન સંબંધી વૃત્તાંતોનું અવલોકન કરતાં માલમ પડે છે કે તે હમેશાં ધર્મ-પથનું અવલંબન કરીને

ખરેખરા ધીરની પેઠે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળતો હતો. તેના પ્રતિજ્ઞાપાલન, અસાધારણ ગુરુભક્તિ, અસામાન્ય કર્તવ્યનિષ્ઠા, અકૃત્રિમ ભાતૃભાવ, અપૂર્વ બળવીર્ય, અને અદ્ભુત અસ્ત્ર કૌશલ્ય-વગેરે ગુણોએજ તેને અનન્ત કીર્તિ આપી અમર બનાવ્યો છે. તે કર્ણુના માફક દિસ્યા અને દેવને વશ થઇને શત્રુના પરાજય કરી બડાઇ મારતો નહિ, બીમની પેઠે નિષ્કુર અને નિર્દયતાથી શત્રુનો સંહાર કરવાને તૈયાર થતો નહિ, તેમ યુધિષ્ઠિરની પેઠે શત્રુનું પરાક્રમ જોઇ ભય પામી પોતાના વિજય માટે પશુ સંકા કરતો નહિ. પરંતુ દુર્જાએ એક વખત તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં મૂર્ખ અને અધીરો થઇ મ્હોટા ભુલાવામાં પડી ગયા હતા અને નીચે તેજ વૃત્તાંતનું વર્ણન કરીએ છીએ.

દ્રોણગુરુના મરગ પછી કર્ણુ કૌરવ સૈન્યનું સૈનાપત્ય ગ્રહણ કરી ધોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને પાંડવોનું સૈન્ય અસ્થિર થઇ ગયું. અર્જુન સિવાય બીજો કોઇ પણ ક્ષત્રિયવીર તેનું નિવારણ કરી શકતો નહે તો. આ પ્રમાણે પહેલે દિવસેજ તેણે પાંડવોના સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો. બીજો દિવસે મદ્રદેશના રાજા શલ્યે તેનું સારથિપણ્ણ સ્વીકાર્યું, એટલે કર્ણુ વધારે જોરમાં આવી પ્રયંત્ર પ્રભાવ અને ગર્વથી પાંડવોના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરીને પોતાના શસ્ત્રના આઘાતથી તેને ઊંચા ઊંચા કરી નાખવા લાગ્યો. મદારાજા યુધિષ્ઠિર તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ થોડી વારમાંજ તેના બાણથી વિધાઇને જર્જરિત થઇ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને બાવણીમાં જઇ શયન કરી રથ-કમેજ દૂર કરવા લાગ્યા. એટલામાં કૃષ્ણ અને અર્જુન સંશય સાથેના યુદ્ધમાં વિજય મેળવી મદારાજા યુધિષ્ઠિરને રથક્ષેત્રમાં ન જોવાથી તેમની શોધ કરવાં બાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. મદારાજા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનને જોઇને “અર્જુન કર્ણુને મારીનેજ આવ્યો હશે” એમ ધારી તેમને આહિંગન કરી. કર્ણુ કરેલા અપમાનનું સ્મરણ કરી આનંદ પામવા લાગ્યા. પરંતુ ત્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, “કર્ણુ હજી જીવે છે, અને અર્જુન તેનો ભાગ કરીનેજ અન્ને આવ્યો છે ત્યારે “અર્જુન કર્ણુથી ભય

પામીનેજ ન્દાસી આગ્યો હશે ” એમ તેમણે ધાર્યું, અને તેથી એકાએક ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ અર્જુનનો તિરસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા, “ હે અર્જુન ! જો ત્હારાથી કહ્યુંનો પરાજય ન થતો હોય-ત્હારામાં તેનો સંહાર કરવાની શક્તિ ન હોય તો-વાસુદેવ અથવા તો તારા કરતાં કોઈ બીજા સુનિપુણ પીરને ગાંડીવ ધનુષ્ય આપી દે. જો કૃષ્ણને ગાંડીવ આપી તું તેમનો સારથિ થશે તો તેઓ ઇંદ્રે વજ્ર ધારણ કરીને જેમ વૃત્રાસુરને માર્યો હતો, તેમ મહા પરાક્રમી દાસીપુત્રનો વિનાશ કરશે, એમાં મંદેહ નથી. ”

મહારાજા યુધિષ્ઠિરનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી અર્જુનને બહુજ ક્રોધ થયો. અને તેણે ધર્મરાજનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની તલવાર બહાર કાઢી. અર્જુનને ક્રોધે ભરાયલો જોઇને મહાત્મ શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા, “ હે અર્જુન ! તેં શા માટે તરવાર કાઢી છે ? હમણાં ત્હારે વધ કરવા લાયક કોઈ પણ અત્રે છે નહિ, તો તું કોને પ્રહાર કરવાને તૈયાર થયો છે ? મ્હને લાગે છે કે આજે તારૂં ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું છે, નહિ તો તું આ પ્રમાણે અચાનક તરવાર કાઢેજ કેમ ? ”

શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને મહારીર ધનંજય યુધિષ્ઠિર તરફ રોષ પૂર્વક દષ્ટિપાત કરી કુષિત થયેલા સર્પની પેઠે નિશ્વાસ નાંખી કહેવા લાગ્યો, “ હે જનાર્દન ! તું બીજાને ગાંડીવ ધનુષ્ય આપી દે એવા શબ્દો કહેનારનો શિરચ્છેદ કરવાની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. હમણાં મહારાજાએ તમારી સમક્ષ મ્હને એ શબ્દો કહ્યા છે, માટે હું એ ધર્મભીરૂ નરપતિને મારી નાંખી ત્હારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી નિશ્ચિંત થઇશ. હે હુપી-કેશ ! એટલા માટેજ મ્હેં આ તરવાર કાઢી છે તો હવે આ ક્ષણે મ્હારે શું કરવું થોડ્ય છે તે કહેા. તમે આ જગતના સર્વ વૃત્તાંતો જાણો છો, માટે આ વખતે હું આપ વિચાર કરી જે નિર્ણય આપશો તે પ્રમાણે કરીશ. ”

મહાત્મા કેશવે અર્જુનનાં વચનો સાંભળી તેને વારંવાર ધિક્કાર આપી કહ્યું. “ હે ધનંજય ! આ વખતે તને ક્રોધથી પરવશ થયેલો જોઇને

મહારી આત્રી થઇ છે કે તેં યથાકાલે વૃદ્ધ જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી. તું ધર્મભીરૂ છે, પરંતુ હજી તું ધર્મનાં ખરેખરાં તત્ત્વો જાણતો નથી. ધર્મનું પુરુષ આવું સાહસ કરવાને કદી પણ તૈયાર આમજ નહિ. ધર્મને નહિ જાણનારો માણસજ કાર્યાકાર્યનો નિશ્ચય કરવાનો પ્રસંગ આવતાં ત્હારી પેઠે અવશ અને મૂઢ બની જાય છે. કાર્યાકાર્યનો યથાર્થ નિર્ણય કરવાની શક્તિ એકાએક પ્રાપ્ત થતી નથી. તે પ્રાપ્ત કરવાને શાસ્ત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જઇએ. આજે તું મોહને વશ થઇ ધર્મની રક્ષા કરવા મનુષ્ય-વધરૂપ મહાપાપ કરવાને તૈયાર થયો છે, તે ઉપરથી તને શાસ્ત્રનું જાણકુલ જ્ઞાન નથી, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહારા મત પ્રમાણે અર્દિસા, એજ પરમ ધર્મ છે, કદી અમત્ય બોલવું પડે તો તે બોલવું, પરંતુ શુવર્દિસા તો કદોપણ કરતીજ નહિ. તું મૂર્ખાની પેઠે-ધર્માત્મા વડિલ બંધુનો સંહાર કરવાને શા માટે તૈયાર થયો છે? સજ્જનો યુદ્ધમાંથી પાછા ફરેલા, શરણે આવેલા, દુઃખી ગાંડા, અને રણથી પરાંમૂખ થયેલા શત્રુના પત્થ વિનાશને નિંદનીય ગણે છે, તો પછી તું યુદ્ધમાંથી પાછા ફરેલા ત્હારા મ્હોટા લાઇનો કેવી રીતે નાશ કરી શકે? પહેલાં તેં આ ખોટી પ્રતિજ્ઞા લીની છે, અને આજે તું તેનું પાલન કરવાને મૂર્ખતાથી અધર્મ કાર્ય કરવાને ઉભો થયો છે. તું મૂર્ખ અને ધર્મનાં મૂઢ તત્ત્વોથી અજ્ઞાત હોવાથી આજે યુધિષ્ઠિરનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. હે ધનંજય ! ત્હારા પિતામહ બીજમે, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે, ધર્મનું વિદુરે અને યશસ્વિની કુન્તાજીએ ધર્મનું જે રહસ્ય કહેલું છે તે હું તને આજે કહી સંભળાવું તે શ્રવણ કર.

“ સાધુ પુરૂષોએ હમેશાં સત્ય બોલવું નેંઈએ. સત્યથી બીજું કાંઈ પણ એક નથી, પરંતુ સત્યનું તત્ત્વ જાણવું બહુજ કઠિન છે. સત્ય બોલવું એ દરેકનો ધર્મ છે; પરંતુ જ્યાં અસત્ય સત્યરૂપ, અને સત્ય અસત્યરૂપ હોય, ત્યાં અસત્ય બોલવાથી દોષ થતો નથી. જે સત્ય અને અસત્યનો મર્મ ન જાણતાં કેવળ અત્યનું પાલન કરવાને તૈયાર થાય, તે જાલક જેવો છે. જે માણસ સત્ય અને અસત્યનો યથાર્થ નિર્ણય કરી શકે તેજ ખરેખરો

ધર્મ છે. ધર્મ તો માણસ, અંધ શ્રાવણનો વધ કરનાર બધાકે વાધની પેઠે, હરણ્ય કર્માનુકાન કરીને પણ મહેતું પુણ્ય મેળવે છે, પરંતુ ધર્મને નહિ જાણનાર મનુષ્ય ધર્મ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરતો હોવા છતાં કૌશિકની માફક મહોટા પાપમાં પડે છે.

“ પૂર્વકાળે બલાક નામનો એક સત્યવાદી વાધ હતો. તે કેવળ પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતા, અને પુત્રકલત્ર વગેરે આશ્રિતોનું જીવન નિભાવવાનેજ હરણ્યોનો શિકાર કરતો હતો એક વખત તે વાધ શિકાર કરવાને નીકળ્યો, અને ઘણું ઘણું બટકથો પરંતુ કાંઈ પણ સ્થળેથી હરણ્ય જકડ્યું નહિ. છેવટે એક અપૂર્વ નેત્ર વગરનું શ્રાવણ તેના જોવામાં આવ્યું. તેને એકાગ્ર ચિત્તે પાણી પીતું જોઇને બલાકે તેજ વખતે તેનો નાશ કર્યો તે વખતે તે અંધ શ્રાવણનું મરણ થતાંજ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી. અપ્સરાઓએ મનોહર ગીતવાદના આરંભ કર્યો, અને તે વાધને લેવ ને સર્ગમાંથી રિમાન કિતરી આવ્યું. શ્રાવણ, તપના પ્રભાવથી વરદાન મેળવી, અનેક પ્રાણીઓનો વિનાશ કરતો હોવાથી વિધાતાએ તેને અંધ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે અનેક પ્રાણીઓનો વિનાશ કરનાર શ્રાવણનો નાશ કરવાથી બલાકને સર્ગ મળ્યું. માટેજ કહ્યું છે કે ધર્મનો મર્મ જલુ ગૂઢ છે.

“ વળી માંબળ, કૌશિક નામનો એક મહા તપસ્વી બ્રાહ્મણ ગામથી થોડે દૂર બે નદીઓના સંગમ ઉપર નિવાસ કરતો હતો. એ બ્રાહ્મણ સર્વદા સત્ય બોલતો હતો, અને તેથી તે સમયમાં બધે સત્યવાદી મનાતો હતો. એક દિવસ કેટલાક લોકો હુંહારાવા બપોર તેની પાસે થઇને એક જંગલમાં નહાસી ગયા. થોડીવાર પછી હુંહારાઓ પણ તેમની શોધ કરતી કરતાં કૌશિક પાસે આવી પહોંચ્યા. અને આમ તેમ તપાસ કરવા છતાં તેમનો પતો નહિ લાગવાથી તેમણે તેને પૂછ્યું કે, “હે ભગવન્ ! થોડી વાર પહેલાં કેટલાક માણસો અહિંયાં આવ્યા હતા, તે કયે ખાંડે ગયા તે કૃપા કરીને કહો.” એ શ્રાવણી સત્યવાદી ગણાતા કૌશિક,

“ તેઓ આ પાસેની ઝાડીમાંજ સંગ્રહ ગયા છે. ” એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો, એટલે તે કૂર હુંદારઃઓએ પેલા માણસોને શોધી કાઢી મારી નાખ્યા. સૂક્ષ્મ ધર્મને અને ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણનારો કૌશિક આ પ્રમાણે પોતાના સસ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપમાં પડી ઘોર નરકમાં પડ્યો.

“ હે ધર્મજન્ય ! ધર્મ—અધર્મના વિચાર વગરના માણસો, જ્ઞાનીપુરૂષો પાસે શાસ્ત્રચર્યા કરીને પોતાનો સંદેહ દૂર ન કરે તો, તે ઘોર નરકમાં પડે છે. ધર્મ અધર્મના જુગ્મ જુદા ગણા લક્ષણો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. કેંઈ કોઈ ઠેકાણે અનુમાનથીજ ધર્મ—અધર્મનો નિર્ણય કરવો પડે છે. ધણા લોકો કેવળ શ્રુતિનેજ ધર્મના પ્રમાણરૂપ ગણે છે. હું તેમનો દોષ કહીતો નથી. પરંતુ એટલું તો કહું છું કે શ્રુતિમાં ધર્મના દરેક તત્ત્વો બતાવવામાં આવ્યા નથી. એટલા માટેજ કેટલેક સ્થળે અનુમાનથી ધર્મનો નિર્ણય કરવો પડે છે જન-સમાજની ઉત્પત્તિ માટેજ ધર્મ છે. અહિંસા એજ ધર્મ છે. હિંસકોને હાસા કરતા અટકાવવા માટેજ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને તે પ્રાણિ માત્રની રક્ષા કન્તો હોવાથી તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે માટે જેનાથી પ્રાણિની રક્ષા થાય તેજ ધર્મ છે. જે એક માણસ બીજા માણસનો વિનાશ કરવાના હેતુથી કંઈ સલાહ માગે, તો તે વખત મૌન ધારણ કરવું એજ ઉચિત છે, પરંતુ જે કંઈ વિના છુટકાજ ન હોય તો તેવે વખતે જુહું બોલવામાં પાપ નથી. એવી રીતે એવી જગ્યાએ મિથ્યા—અનસ—પણ સસરૂપ છે, હિંસા, વિવાહ, જાતિ-ક્ષય અને ઉપદ્રાસ વગેરે અસલ બોલવામાં પણ દોષ નથી, ધર્મનું તત્ત્વ જાણનારાઓ પણ તેને અધર્મ ગણના નથી. જે ઠેકાણે ખોટા સોમન ખાઈને ચોર કે હુંદારના હાથમાંથી છુટાવું હોય તો તે ઠેકાણે જુહું બોલવું એજ ઐયજ્ઞકર છે, અને તે નિઃશય પણ સસરૂપજ ગણાય છે. સમર્થ હોવા છતાં પણ ચોરાદિને ધન આપવું ઉચિત નથી. પાપીને ધનદાન આપનારને તેના અધર્મથી દુઃખ થાય છે. હે અર્જુન ! મહેં ત્હારા હિત માટે મ્હારી જુદી પ્રમાણે ધર્મ શાસ્ત્રનાં લક્ષણો જણાવ્યાં છે. ધર્મની

રક્ષા કરવા અશક્ય કહેવામાં પાપ નથી, એ નિઃસંદેહ છે તો હવે ધર્મ-રાજ્ય યુધિષ્ઠિર તારાથી વધ થવાને લાયક છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને કહે. ”

અર્જુને કહ્યું, હે વાસુદેવ ! તમે અસાધારણ જુદાશાળી છો. તમે મહારા દિતને માટે જે કંઈ કહ્યું છે, તે સત્ય છે. ધર્મરાજ્યનો વધ કરવો અનુચિત છે તે મેં જાણ્યું છે. હું ક્રોધાવેશમાં મહારાજ્ય યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવા તૈયાર થયો તેથી મ્હને મોટું પાપ લાગ્યું છે, એમાં શંકા નથી. તો હવે આ વખતે મહારા પ્રતિજ્ઞા પણ જળવાય. અને મહારાજ્ય યુધિષ્ઠિરના જીવનની રક્ષા થાય એવો ઉપાય બતાવો. ”

અર્જુનનાં વચન સાંભળીને વાસુદેવે ફરીથી કહ્યું, “ હે મિત્ર ! ધર્મ-રાજ્ય, કર્ણના બાણથી વિધાઇ બહુ દુઃખ પામે છે, તેથીજ તેમણે રૂપ-પૂર્વકે આવા અયોગ્ય શબ્દો કહ્યા છે. તું આ શબ્દોથી ક્રોધે ભરાઇ કર્ણનો સંહાર કરશે. એમ ધારીનેજ તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેથી તેમનો નાશ કરવો તદ્દન અનુચિત છે. પરંતુ પ્રતિજ્ઞા પાળવી એ પણ ત્હારો મુખ્ય ધર્મ છે, માટે આ વખતે જીવતાં છતાં મુવેલો ગણાય એવો એક ઉપાય બતાવું છું તે શ્રવણ કર. હે પાર્થ ! આ મનુષ્યલોકમાં જ્યાં સુધી માણસને સન્માન મળે ત્યાં સુધીજ તે જીવતો ગણાય છે. અપમાન એજ મરણ છે. માન-આપદ વગરનો માણસ સુવા જેવો છે. વૃદ્ધો, અન્યા-ન્ય વીરો, તું, બીમ, નકુલ અને સહદેવ-વગેરે સઘળા આજ દિન સુધી ધર્મરાજ્યનું સન્માન કરો છો, તેથી આજે તું જરા લેમનું અપમાન કર. હે અર્જુન ! વડિલને “ તું ” કહીને બોલાવવા એ પણ તેમનો વધ કર્યા બરોમર છે, માટે તું પૂજા પામવા લાયક ધર્મરાજને “ તું ” કહીને બોલાવ. ધર્મરાજ ધર્મનું તત્ત્વ જાણતા હોવાથી તારી ઉપર બીલ-ક્રુષ રાખ કરશે નહિ. આ પ્રમાણે હવે તું ત્હારી પ્રતિજ્ઞાનું પ્રતિપાલન અને ગંધર્વના માણની રક્ષા કરી દારી પુત્ર કર્ણનો વિનાશ કર. ”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો નિર્ણય સાંભળીને અર્જુને મહારાજ્ય યુધિષ્ઠિરનો

તિરસ્કાર કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્મ જીરૂ ધનંજય પોતાના વડિલ ભાઈનું અપમાન કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને સમર્થ થયો ખરો, પરંતુ પાછલથી તેને પોતાના આ કાર્ય માટે બહુજ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો, અને તેથી તેણે દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકીને ફરીથી ખડ્ગ ઉપર હાથ મુક્યો તેથી આ એકા નંદને શ્રીકૃષ્ણ તરતજ ખોલી ઉઠ્યા, “ હે અર્જુન! તે ફરીથી ખડ્ગ કેમ પકડયું? તારા મનમાં જે કાંઈ વિચાર આવ્યો હોય તે દહી દે, એટલે તે સફળ થાય, એવો ઉપાય બતાવું. ” આ વખતે ધનંજય કહેવા લાગ્યો, “ હે કૃષ્ણ! મહેં મ્હારા મ્હોટા ભાઈનું અપમાન કરીને બહુજ નિંદિત કાર્ય કર્યું છે માટે આ ક્ષણે હું મ્હારા દેહનો અંત લાવીશ. ” અર્જુનના આ વચ્ચેના સાંભળીને પરમધાર્મિક વાસુદેવ વળી પાછા કહેવા લાગ્યા, “ હે પાર્થ! ધર્મરાજનું અપમાન કરવામાં મહા પાપ કરેલું ધારીને તું તારો પોતાનો વિનાશ કરવા તૈયાર થઈ ગયો છે, પરંતુ આત્મહત્યા જેવું બીજું એક પાપજ નથી, આજે જો તે તારા ખડ્ગથી ધર્મરાજનો વધ કર્યો હોત તો તારું ધર્મનું જ્ઞાન ક્યા રહેત, અને અંતે તારું શું થાત તેનો જરા વિચાર કર હે મિત્ર! ધર્મનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવવું બહુજ કઠિન છે. અજ્ઞાની માણસો એકાએક તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. હે અર્જુન! જો તું આત્મહત્યા કરીશ, તો તને ભાતૃ-વધ કરતાં વધારે પાપ લાગશે, અને ધોર નરકમાં પડવું પડશે માટે આ વખતે તું પોતે તારાંજ વખાણુ કર, એટલે તે આત્મહત્યા કરી ગણાશે. ”

ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશ પ્રમાણે અર્જુન પોતાના માંડીવને ઉચ્ચ કરી ધર્મરાજને કહેવા લાગ્યો, “ હે રાજન! પિનાકને ધારણુ કરનાર શ્રી શંકર સિવાય મ્હારા જેવો ધનુર્ધર આ પૃથિવીપર કાંઈ છેજ નહિ. તેમની કૃપાથી હું એક ક્ષણમાજ આ સ્થાવર જંગમ સમસ્ત જગતનો નાશ કરી શકું એમ છે. મહેંજ અનેક રાજા રાણાનો પરાજય કરી તેમને આપના ચરણમાં નમાવ્યા છે. મ્હારા પરાક્રમથીજ આપ રાજસૂયયજ્ઞ કરી શક્યા છો. હવે હું આ ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણથી હંકારતા મ્હારા રથમાં બેસીને કર્ણનો વધ કરવા જાઉં છું. આપ સ્વસ્થ થાવ. હું પ્રતિજ્ઞા

કરું છું કે જાણે કરુંતો નાથ કર્યા વિના કદીપણ કવચ ઉતારવાનો નથી. " મહાત્મા અર્જુન, ધર્મરાજને આ પ્રમાણે કહીને માંડીર અને ખીજાં આયુધોનો ત્યાગ કરી લજ્જાથી નીચું જોઇ બેઠા બેઠા તેમની પાસે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. આ વખતે અર્જુનના તિરસ્કારથી મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું મન બહુજ દુઃખાયું તેમને પોતાના અપમાન માટે બહુજ લાગી આવ્યું, અને તથા તેઓ રાજ્યવંશીઓ તિરસ્કાર કરી વનમાં ચાલ્યા જવાને તૈયાર થઇ ગયા, પરંતુ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે તેમને તેમ કરવાનું કારણ બતાવી, વિનયપૂર્વક સાન્નવના કરી તેમ કરતાં અટકાવ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિર તરતજ શાન્ત થઇ ગયા, અને કૃષ્ણની તીવ્ર શુદ્ધિપ નાવથી આ બીજાંયુધિષ્ઠિ સાગર-તરી જવાને લાગવશાળી થયાથી તેમની બહુજ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અર્જુન પણ કૃષ્ણના સદુપદેશ પ્રમાણે વર્તીને પ્રતિજ્ઞા પાળન રૂપ દુસ્તર સાગરમાંથી બચવાને સમર્થ થયો, અને ધર્મરાજના ચરણમાં પડી વારંવાર ક્ષમા માંગી તેમને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો છેવટ અર્જુન વડિલ બંધુની આગ્રા અને આગ્રાવાદ લઇને પરમ ઉત્સાહપૂર્વક મુઠ્ઠા ક્ષેત્રમાં જઇ પાતાનું અદ્ભુત અસ્ત્રપણથી અને પ્રિયમિત્ર શ્રીકૃષ્ણની અચિન્તનીય સમરથી દુર્જય કર્ણને મારી નાખી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલવામાં કૃતાર્થ થયો.

કર્ણની આત્મજ્ઞાના અને તેનો પુરુષાર્થ.

૧. પૂર્વાભાસ.

[કર્ણના ચરિત્રનું વિશેષપાત્રું-આત્મજ્ઞાના અને પુરુષાર્થનો પ્રથમ પરિચય-કર્ણની ખોટી આપવહાલ, ઉદ્યોગ અને દંડ સંકેદપ, નિત્યપરાયણતા અને યશોલિંગના-અનુભવોનો પરાજય કરવા ખોટો ગર્વ, કર્તવ્ય છુદ્ધિ અને કૃતજ્ઞતા-આત્મ સન્માન-અહંકાર અને દંભ-દૈવની હાંસી અને પુરુષાર્થનો આશ્રય.]

કર્ણના ચરિત્રનું અવલોકન કરી અમે તેને આદર્શ ચરિત્રકહેવા ના પાડી છે, તથાપ તેનામાં જેજે મ્હોટા ગુણો જણાતા દેતા, તેન માટે તે જનસમાજમા વખણાશે, એમાં સંદેહ નથી. આ આત્માના જીવનનું પૃથક્કરણ કરતાં તેનામાં પરસ્પર વિરોધી માનસિક વૃત્તિયા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે, કર્ણના જેવો કયો માણસ અસામાન્ય સદનશક્તિ, દાન-શીલતા અને કૃતજ્ઞતા વગેરે ઉત્કૃષ્ટ નૈતિક સદ્ગુણના આદર્શરૂપ હોવા છતાં હિંસા, દ્રેષ અને મત્સર વગેરે નીચ દુર્ગુણોનું પોષણ કરી શકે? મહાવીર કર્ણ પોતાના કુટુંબજીવનમાં દાન, ખ્યાન, વ્રતાનુષ્ઠાન વગેરે અનેક પ્રકારના ધર્માનુષ્ઠાનમાંજ મગ્ન રહેતો હતો, પરંતુ રાત્રિ થતાં જેમ અંધકાર આખા જગતને ઢાળી દે છે, તેજ પ્રમાણે દુષ્ટ કૌરવોના સહવાસથી કોઇ કોઇ વખતે સર્વ ગુણોનો લોપ કરનારા કુટિલતા, તેના મનોરાજ્યનો અધિકાર લઇ તેના સમગ્ર સદ્ગુણોને ઢાંડી દેતી હતી. કર્ણના સમસ્ત ચરિત્રમાં આ પ્રમાણે સદ્ગુણો ને દુર્ગુણોનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. અમે આ પ્રબંધમાં કર્ણના ચરિત્રનું અવલંબન કરીને આ અપૂર્વ મિશ્રણ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કર્ણના સમસ્ત દુર્ગુણોમાં આત્મજ્ઞાના, અને સદ્ગુણોમાં

* કર્ણની કૃતજ્ઞતાનો ઉપસંહાર જુઓ.

પુરુષાર્થ-મુખ્ય હોવાથી, આ પ્રબંધનું નામ કર્ણની આત્મશાધા “ અને તેનો પુરુષાર્થ ” રાખવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

કર્ણના જીવનપ્રવાહમાં પુરુષાર્થનો પ્રભાવ જ્યાં ત્યાં જણાઇ આવે છે. સામાન્ય દાસીના ઘરમાં ઉછરવા છતાં જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલા કવચ અને કુંડળવાળા “ વસુધેશુ ” પોતાના અસામાન્ય પુરુષાર્થના પ્રભાવથીજ ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય અને પરશુરામ પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શિખીને જનસમાજમાં વીર અર્જુનનો બરોબરીયો ગણાયો હતો. આ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને તેણે પોતાની જે આત્મશાધા બતાવી આપી છે, તે બહુજ અસાધારણ છે, તેની આ આત્મશાધાનો પરિચય પહેલ વહેલો કૌરવ પાંડવોની અસ્ત્ર વિદ્યામાં પરીક્ષા થતી હતી ત્યાંજ થયો છે. દર્શકો રંગમંડપમાં સ્વર્ણી છેલ્લા અર્જુનની અસ્ત્રકોડાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે એક પ્રચંડ શરીરવાળા સુંદર યુવકે એકાએક મંડપના દ્વાર પાસે ઉભા રહી ધોર ગજાના સહિત પોતાનાં વખાણ કરી તેમના હૃદયમાં વિસ્મય અને કૌતુહલ ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાર પછી તે રંગ મંડપમાં પ્રવેશ કરી અર્જુનની સ્પર્ધા કરતો કહેવા લાગ્યો, “ હે પાર્થ ! તે જે કાંઈ કરી બતાવ્યું છે, તેને માટે તું કુલાતો નહિ, હું ત્હારા કરતાં વધારે સારી રીતે તે કર્યો કરી બતાવું છું.” આ પ્રમાણે કહી દ્રોણ ગુરૂની આજ્ઞા લઈ તેણે અર્જુનના જેવીજ અદ્ભુત અસ્ત્ર કોડા બતાવીને દર્શકોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે એક નીચ કુળમાં ઉછરેલો પૌરુષાભિમાની યુવક સર્વ રાજપુત્રોમાં અસ્ત્રકુશળ ગણાતા વીર કુમારની સ્પર્ધા કરવાને તૈયાર થાય, એજ તેની પોતાના પુરુષાર્થ ઉપરની અડઝ બદા બતાવી આપે છે. એ પુરુષાર્થના પ્રભાવથીજ તે, પાંડવોને નિરાંતર દ્વેષ કરનાર દુર્યોધનનું મન આકર્ષી શક્યો હતો, અને તેની સાથે મિત્રની માંદગી બંધાઈ અંગ દેશનું રાજ્ય સંપાદન કરી શક્યો હતો. કુરૂ રાજા દુર્યોધને કલિંગરાજની કન્યાના સ્વયંવર વખતે બીજા સર્વ ભૂપતિની સમક્ષ જ્યારે કન્યાનું હરણ કર્યું ત્યારે સપગા રાજાઓ તેની સાથે તુરુષ

સુદ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા, પરંતુ તે વખતે મહાવીર કર્ણે પોતાના પુરુષાર્થના પ્રભાવથી સુદમાં આવેલા સખળા રાત્રીઓને પરાસ્ત કરી પોતાના મિત્ર દુર્યોધનને બચાવી લીધો હતો. એ પુરુષાર્થના પ્રભાવથીજ અગધરેશના રાજા જરાસંધે, કર્ણ સાથે દ્વંદ્વ સુદમાં પરાસ્ત થઇ, તેને માલિની નગરી આપી હતી. કર્ણના ચરિત્રમાં તેના પુરુષાર્થના આરા અનેક વૃત્તાંતો મળી આવે છે, પરંતુ તે આત્મશાધાથી કલંકિત થયેલા હતાં.

આત્મશાધા અને પુરુષાર્થ પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવના હોવા છતાં તે બેની વચ્ચે બહુજ ગાઢ મંચંધ જોવામાં આવે છે. આત્મશાધી મનુષ્ય પુરુષાર્થને ખરેખરો દિમાયતી હોય છે, અને પુરુષાર્થમાં આત્મશાધા પ્રાર્થનીય ન હોવા છતાં તે તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. જેમ સુવર્ણના સંયોગથી સામાન્ય કાચનો કડકો પણ શોભી ઉઠે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પુરુષાર્થના સંયોગથી આત્મશાધા જેવી નીચ-વૃત્તિ પણ જનસમાજમાં આદરમાન મેળવે છે. પરંતુ આત્મશાધા જ્યારે પુરુષાર્થની સીમા ઓળંગીને અધુરા ધડાના શબ્દની માફક ખોટા ગર્વમાં ફેરવાઇ જાય છે, ત્યારે તે બહુજ ઉપદાસને પાત્ર થઇ પડે છે. વીર્યેષ્ઠ કર્ણના સંમંધમાં પણ આવા બનાવ ધણીવાર જન્યા છે. જ્યારે દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિ સાથે મસલત ચત્રાવી ઘોષયાત્રાને બદલે વનવાસી પાંડવોની દુર્દશા જોઈને દ્વૈતવનમાં ગયો, અને છેવટે ગંધર્વોના હાથથી પરાજય પામીને કેદ પકડાયો, ત્યારે કર્ણનો પુરુષાર્થ તેને ઊડવવાને તદ્દન નિષ્ફળ નિવડયાથી પાંડવોએ પોતાની સુબનતા* બતાવી દુર્જય ગંધર્વોને પરાસ્ત કરી તેને મુક્ત કર્યો હતો. આ વખતે જ્યારે અભિમાની દુર્યોધને, પોતાના ચિર-શત્રુ પાંડવોના પરાક્રમથી મુક્ત થવાથી, લજ્જા અને ક્ષોભથી મરવા જેવો થઇ જઇ, ઉપવાસ કરીને દેહનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે આત્મશાધી કર્ણ તેને આશ્વાસન આપતાં નિર્ભજની પેઠે કહેવા લાગ્યો, “દે મહારાજ ! પાંડવોએ આપને શત્રુના હાથમાંથી ઊડવ્યા, તેમાં કંઈ નવશ

કરી નથી. સગળું હિત કનું, એ રાજ્યમાં વસના સર્વે મનુષ્યોનો ધર્મ છે, એવું સમજીનેજ પાંડવોએ પોતાનો ધર્મ બચાવ્યો છે, તે પછી તેને માટે આપે શા માટે શોક કરવો જોઈએ ? ” અમે કર્ણની આવી નીચ આજ્ઞાને જાજતી, પુરુષાર્થ વગરની આત્મસાધાનું સમર્થન કરવાને શક્તિમાન નથી.

આટલું છતાં પુરુષાર્થ પુરૂષ ધૈર્ય અને ઉત્સાહ વગરનો અવા છતાં કદીપણ નિરાશ થતો નથી. અનેક વાર કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છતાં તે પોતાનો યત્ન છોડી દેતો નથી, તે તો ઉલ્લેખ નિંદા અને આતિના તાવ પ્રહારથી અંકુશવડે બોકાયલા હાથીના પેટે વધારે ઉત્તેજિત થતો જાય છે. જ્યારે દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસન વગેરેના આત્મ આશ્વાસનથી રહેજ શાંત થઈને, હસ્તિનાપુર પાછો આવ્યો ત્યારે મહાત્મા બાળમે ગંધર્વ સાથેના યુદ્ધથી કર્ણ કરતાં પાંડવો વધારે પરાક્રમી અને બળવાન સિદ્ધ કરી બતાવી તેને તેમની સાથે સલાહ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. આ વખતે મહાવીર કર્ણ, બીષ્મપિતામહને મ્હેંડે પાંડવોની પ્રસંસા થતી શ્રવણ કરી, અતિશય-દુઃખિત થઈ દુર્યોધન પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી, “ હે રાજન્ ! તમે આજ્ઞા આપો, તો હું, ભૂત્ય, બળ, અને વાહન લઈને આખું ભૂ-મંડળ જીતી લાવું. બળશળી પાંડવના ત્યાર જણે મળીને જે કાર્ય કર્યું છે, તે કાર્ય હું એકલોજ કરી બતાવીશ. ” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને મહાવીર કર્ણ દુર્યોધનની અનુમતિથી તેજ વખતે ધનુષ્ય-બાણ પારણ કરી રથમાં બેસી દિગ્વિજય કરવા નીડળી પડ્યો, અને થોડા દિવસમાંજ સદ્રીપા પ્રથિવીને જીતી લઈ, સમસ્ત ભૂપતિયોને વશ કરી અદ્ભુત ધનરત્ન સાથે હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યો. દુર્યોધને મ્હેંડી ધામધુમથી તેનો સત્કાર કર્યો, અને તેના બાહુબળથી ઉત્તારન કરેલા ધનથી ચચાવિધ વંણુવ વસ કરી ભૂમંડળમાં પોતાનું સર્વોપરીપણું સ્થાપ્યું. ત્યાર પછી તે યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ વખતે મહારાજ દુર્યોધન સુઅપૂર્વક સલામાં બેઠા હતા, તે વખતે તેમને પ્રસન્ન કરવાને કર્ણ દ્રીથી બીપણ પ્રતિજ્ઞા કરી, “ મહારાજ ! આજંથી જ્યાં સુધી હું અર્જુનનો વિનાશ

નહિ કરે, ત્યાં સુધી આસરવ્રત ધારણ કરી પાદ ધાવન અથવા જલ ગ્રહણ કરાશ નહિ. તેમ લિહુકને તેની મ્હોમાંગી વસ્તુ આપવાની પણ ના પાડીશ નહિ.”

પુરુષાર્થ, કવચ વીરત્વમાજ સમાપ્ત થતું નથી. દાનશીળતા, સત્ય પરાયણતા, અને યશોલિપ્સા વગેરે તેની શોભામાં વધારો કરે છે. જ્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણે અપત્ય સ્નેહને વશ થઈને સ્વપ્નમાં કર્ણને ઉપદેશ દીધો હતો કે, “હે વત્સ ! મેં તું સંગ્રામમાં અર્જુનનો પરાજય કરવા ઇચ્છતો હોય તો, દેવરાજ ઈંદ્રને ત્હારાં કુંડોનો કદિપણ આપતો નહિ. “તેના ઉત્તરમાં યશની ઇચ્છા રાખનાર દાનન્ધરી કર્ણે કહ્યું, “હે ભગવન્ ! આપ મ્હને મ્હારું વ્રત પૂર્ણ કરવાની અનુમતિ આપો. હું દેવરાજને મ્હારાં નશ્વર કુંડોનો આપીને અમર કીર્તિ મેળવીશ. આપ અર્જુન માટે લેશપણ શંકા કરશો નહિ. કવચ અને કુંડલ વગર પણ યુદ્ધમાં હું તેનો પરાજય કરીશ.”*

પરંતુ દીલગીરીની વાત એ છે જે જ્યારે કર્ણ, દુર્યોધનના મત સાથે મળતો થઈને અર્જુનના બળ વીર્યની સ્પર્ધા કરતો હતો, ત્યારે તેનો પુરુષાર્થ આત્મલાધાની ગંભીર કાલાશયી નિઃસ્તેજ થતો હતો. જ્યારે નપુંસક બૃહન્નલા વિરાટ રાજકુમાર ઉત્તર સાથે વિરાટ રાજ્યની ગાયો પાછી વાળવાને તૈયાર થઈ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો, ત્યારે ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય બૃહન્નલાશ્વી અર્જુનને ઓળખી કાઢી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. કર્ણથી તે સહન થયું નહિ, તેથી તેની સ્પર્ધા કરતો દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો, “હે આચાર્ય ! તમે સર્વદા અર્જુનની પ્રશંસા અને અમારી નિંદા કર્યા કરો છો; પરંતુ મ્હારામાં અને મ્હારાજા દુર્યોધનમાં જેટલી ક્ષમા છે તેના સોળમા ભાગની પણ તેનામાં નથી.” ત્યાર પછી જ્યારે અર્જુન યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે કર્ણ, દુર્યોધનને પ્રસન્ન કરવાને પોતાના વખાણ કરી કહેવા લાગ્યો. “આજે હું અર્જુનનો સંહાર કરી મ્હારાજા દુર્યોધનના મ્હારી ઉપર જે અનેક ઉપકારો થયા છે

તેનો બદલો વાળી આપી તેમના હૃદયમાં નિરંતર બોકાતી શૂળને કાઢી નાંખીશ” પરંતુ યુદ્ધમાં કર્ણની આત્મલાઘ્યા નિરર્થક ગઇ, અને દ્વૈરથ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે બે વાર પરાજય પામી રણક્ષેત્રમાંથી ન્હાસી જવું પડ્યું.

સ્થિર ચિત્ત અને દૃઢ નિયમસંગી માણસોજ પુરૂષાર્થના ખરેખરા સાધક થઇ શકે છે. તેમની કર્તવ્ય-શુદ્ધિ એવી તો દૃઢ હોય છે કે તે કદિ પણ ભય અથવા લોભથી ચલાવમાન થઇ કર્તવ્ય-માર્ગનો ત્યાગ કરતી નથી. તે હજારો અનુબ્રહ્મ અને પરિગ્રહનો અનાદર કરી, સેંકડો વિધોને તુચ્છકારી નાંખી, છેક મૃત્યુ સુધીનું પણ લાઇ, પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં ખાધું મોતી નથી. જ્યારે મહાત્મા વાસુદેવે કૌરવ પાંડવ વચ્ચે સલાહ કરાવવામાં નિષ્ફળ થઇ કર્ણને એકાન્તમાં લઇ જઈ તેને પોતાનો (કુન્તી પુત્ર હોવાનો) પરિચય કરાવી સહોદર પાંડવોનો પક્ષ લેવાનો ઉપદેશ કર્યો; અને તેને સંગઘિરાજ બનાવવાનું વચન આપ્યા માંડ્યું, ત્યારે કર્ણ, કૃષ્ણની મોટી લાલચનો તિરસ્કાર કરી પુરૂષાર્થના ઉચ્ચ શિખરે ચઢીને કહેવા લાગ્યો, “હે વાસુદેવ! દ્વૈરથ યુદ્ધમાં હુંજ અર્જુનનો પ્રીત-સ્પર્ધી ગણાઉં છું, માટે જો હું તેની સાથે તેવું યુદ્ધ ન કરું તો તેમાં મહારી તેમજ અર્જુનની-અન્નેની-અપકીર્તિ થાય. વળી મહારાજ દુર્યોધન મહારી ઉપર આધાર રાખીનેજ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે, તો હવે વધ અંધન, ભય અથવા લોભને વશ થઇને હું તેને કદિપણ દગો દઇશ નહિ. ત્યાર પછી જ્યારે કુન્તાજીએ કર્ણને “કુન્તીનંદન” કહી બોલાવી પોતાની ઓળખાણ કરાવી, અને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી પાંડવો સાથે મળી જવાની સલાહ આપી ત્યારે પણ પૌરૂષાભિમાની કર્ણ કુન્તાજીને કહેવા લાગ્યો, “આજે હું પાંડવો સાથે મળી જઈને તેમનો પક્ષ લઈશ, તો સઘળા મદને તેમનાથી ડરી ગયેલા ધારણે હજી સુધી મદને કાઢી પણ પાંડવોના ભાઇ તરીકે જાણતું નથી. તો પછી યુદ્ધ જેવા અગ્નિને પ્રમોગે પાંડવોના ભાઇ તરીકે હું તેમના પક્ષમાં જાઉં તો ક્ષત્રિયો મહારે માટે શું કહેશે?”*

કર્ણુની આત્મશ્રદ્ધા, અને આત્મ-સન્માનનું જ્ઞાન કેવું પ્રમાણ હતું, તે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના પ્રારંભમાંજ સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યું હતું. જ્યારે દુર્યોધનના કહેવાથી કૌરવ સેનાપતિ બીષ્મપિતામહે પોતાના પક્ષના વીર સંનિયોની શક્તિનો નિર્ણય કરી ગુરૂ દ્રોણની સાથે એકમત થઈ કર્ણને “અર્ધરથ” જાહેર કર્યો, ત્યારે પૌરુષાભિમાની કર્ણ અતિશય ક્રુદ્ધ થઈ બીષ્મપિતા ઉપર તીવ્ર કટાક્ષ કરી દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો, “હે મહારાજ ! આપ આ દુષ્ટ-મતિવાળા બીષ્મનો ત્યાગ કરો-એ આપનું અહિત કરવાજ ખેડો છે. એ તેજસ્વેષ કરીને મહારા તરફ જે ઇર્ષ્યા ખતાવે છે, તેનાથી આપના સૈન્યમાં મતભેદ અને ઇર્ષ્યા થવાનો સંભવ છે. આપ એનો ત્યાગ કરો. હું એકલોજ પાંડવોનો સંહાર કરી નાંખીશ.....આપે બીષ્મને સેનાપતિ નિમ્યા છે, માટે આ યુદ્ધમાં તેજ જશ ખાટી જશે. યોદ્ધાઓને બીલકુલ જશ મળશે નહિ માટે જ્યાં સુધી તે જીવતા હશે ત્યાં સુધી હું યુદ્ધ કરીશ નહિ. તેમના મરણ પછીજ હું અન્યાય મહારથીયો સાથે યુદ્ધ કરીશ.”

ત્રીજી એક બીજી સ્થળે પણ કર્ણની આત્મશ્રદ્ધાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળી આવે છે. કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થતાં પહેલાં એક દિવસ દુર્યોધને પોતાના આખા સૈન્યની સમક્ષ પિતામહ-બીષ્મને પુછ્યું કે, “હે ગાંધેય ! આપ અચાર્ય દ્રોણ, મહાજ્ઞાની કૃપાચાર્ય, વીરકર્ણ, અને દ્વિજેત્તમ અશ્વસ્થામા-એ સર્વ દિવ્યાત્મને જાણનારા મહાન યોદ્ધાઓ મહારી પક્ષમાં છો. તો તમે કેટલા વખતમાં પાંડવોના સૈન્યનો નાશ કરી શકો તે કહો.” દુર્યોધનના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બીષ્મ અને દ્રોણે કહ્યું, “અમે બન્ને એક માસમાં સમસ્ત પાંડવ સૈન્યનો સંહાર કરી શકીએ.” કૃપાચાર્યે કહ્યું, “હું બે માસમાં આખા સૈન્યનો નાશ કરું.” અશ્વસ્થામાએ કહ્યું, “હું મતિવા કરું છું કે દશ રાત્રિમાંજ સમસ્ત શત્રુ સૈન્યનો ક્ષય કરીશ” ત્યારે કર્ણે કહ્યું કે, “હું પાંચ રાત્રિમાંજ પાંડવ સૈન્યનો સંહાર કરી નાંખીશ.” મહાવીર બીષ્મ તેના આ વચન સાંભળીને મ્હોટેથી હસી પડ્યા.*

* મહારાજ યુધિષ્ઠિરે જ્યારે અર્જુનને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, ત્યારે અર્જુને

ત્યાર પછી કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધને દશમે દિવસે બીષ્મપિતામહ બાણ રચ્યા ઉપર પોઢ્યા ત્યારે, પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કર્ણ સાથે તેમને જે વાર્તાલાપ થયો હતો તે વાંચકોએ જાણ્યું છે. કર્ણ બીષ્મના મત સાથે મળતા થઇને “પુરૂષાર્થથી દૈવને ફેરવવાને કોઈ સમર્થ નથી.” એમ કણ્વ કંરવા છતાં કહેવા લાગ્યો, “હે માંગેય ! હું પણ જાણું છું કે પાંડવો અને વાસુદેવનો પરાભવ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી, પરંતુ મહેં તેમની સાથે યુદ્ધ કરી જ્ય મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” કર્ણના આ શબ્દોજ તેના અદ્વિતીય પુરૂષાર્થના ઉજ્જવલ દર્શાતરૂપ છે. ખરેખરો પુરૂષાર્થી માણસ દૈવને પ્રયત્ન જાણવા છતાં પણ પુરૂષાર્થનો ત્યાગ કરતો નથી, એ કર્ણના વૃત્તાંત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કર્ણે હતું કે, “મહારાજ ! હું ભગવાન વાસુદેવની સહાયતાર્થી રથમાં બેઠાં બેઠાં એક ક્ષણમાંજ સ્થાવર જંગમવાળા ત્રણે લોકનો સંહાર કરી શકું એમ છું. ભગવાન શંકરે મહેને જે દિવ્ય અસ્ત્રો આપ્યાં છે, તે બીષ્મ દ્રોણાદિ કોટપણ જાણ્યું નથી. પરંતુ દિવ્યાસ્ત્રથી દરેક માણસનો વધ કરવા ઉચિત નથી. તેથી સામાન્ય અસ્ત્રદ્વારાજ શત્રુઓને પરાજિત કરીશ.”

*“બીષ્મના યોગબળ” નો ઉલ્લેખ ભાગ જુઓ.

કર્ણની આત્મલાઘા અને તેનો પુરૂષાર્થ.

૨. કર્ણનું અને અર્જુનનું હૃદય યુદ્ધ.

[કર્ણનું યુદ્ધ ચડતું-કર્ણ અને શદ્યનો વાદવિવાદ-પાંડવોના વ્યૂહમાં કર્ણનું પરાક્રમ-કર્ણ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદ-કર્ણનો વિનાશ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણની કુશળતા અને અર્જુનને સલાહ-દુઃશાસન અને વૃષસેનનાં મરણ-યુદ્ધ સંખંધી જેવતાઓમાં વાદવિવાદ અને સિદ્ધાન્ત-યુદ્ધના આરંભમાં ધ્વજાઓનું પરસ્પર આક્રમણ અને રથી સાથે સારથીનો વાદવિવાદ-યુદ્ધક્ષેત્રમાં અર્જુનનું અલૌકિક શૌર્ય અને અધ્યત્થામાએ દુર્યોધનને આપેલા સદુપદેશ-કર્ણનું નાગાસ્ત્ર નાંખવું અને અધ્યસેનનું વેર લેવું-કૃષ્ણનું અલૌકિક બાહુબળ અને અર્જુનની રક્ષા-કર્ણ તરફ દૈવની પ્રતિકૂલતા-રથના પૈડાનું પૃથિવીમાં પેસવું-પરશુરામે આપેલા શસ્ત્રોનું વિરમરણ-વિહ્વલ ચિત્તના કર્ણે કરેલી ધર્મની નિંદા-પૈડાં કાઢવામાં અસમર્થ થયેલા કર્ણની અર્જુનપ્રતિ વિનંતી-કૃષ્ણનો ઉત્તર-કર્ણનું લજ્જા પામી મૈત્રાણ કરવું અને તેનું લીંગમ પરાક્રમ-અર્જુનને નાંખેલા અનિલક બાણથી કર્ણનું મરણ-ઉપસંહાર.]

આગલા પ્રશ્નમાં કર્ણની આત્મલાઘા અને તેના પુરૂષાર્થ સંખંધી વિવેચન કરી તે જતાવનારા દાખલાઓ પણ આપ્યા છે, કર્ણનો જીવનમાંથી એવા બીજા અનેક દાખલાઓ મળી આવે છે. કર્ણે મરણ

પર્યંત આત્મશ્રદ્ધાધીને તેમજ પુરુષાર્થીને ત્યાગ કર્યો નહોતો. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં જે દિવસે મદ્રરાજ શલ્યને સારથિપદે નિયોજી, અર્જુન સાથે છેલ્લું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો ત્યારે તેનો પ્રભાવ, પ્રખર સૂર્યનારાયણના તેજની પહે દુર્નિવાર્ય અને દુઃસહનીય થઇ પડ્યો હતો. તે કલા યુદ્ધને દિવસે તેનાં આત્મશ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ સંપૂર્ણ રીતે જણાઇ આવ્યાં છે. મહાભારતમાં કર્ણ અને અર્જુનનું અયુદ્ધ બાહુજ પ્રસિદ્ધ છે. એ યુદ્ધ ઉપર બન્ને પક્ષના જય પરાજયનો આધાર હતો, ભીષ્મ અને દ્રોણ પડ્યા છતાં પણ દુર્યોધન કર્ણને માથે યુદ્ધનો ભાર નાંખી તેના બાહુબળ અને પરાક્રમથી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હતો. ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય મૂળથી પાંડવોનું હિત ચલાતા હતા. પરંતુ કર્ણ તેમનો કટ્ટો દ્વેષી, અને દુર્યોધનનો આશ્રિત હતો, તેથી તેને કાચે પાંડવોનો પરાજય થવાની તેને ખાતરી હતી. મહારાજા યુધિષ્ઠિર પણ કર્ણના ભયથી સ્તોભ પામી પોતાના જય માટે શંકા રાખતા હતા. કર્ણ અને અર્જુન બન્નેએ પહેલેથીજ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી તેઓ આવા પ્રસંગની વાટ જોતા હતા. અમે આ ભીષણ યુદ્ધ-વૃત્તાંતનું વર્ણન કરતાં કર્ણનું શૌર્ય અને ચાંત્રગત માહાત્મ્યનું કીર્તન કરી આ લાંબા પ્રબંધનો ઉપસંહાર કરીશું.

વાંચક ! જો, જો, મહાવીર કર્ણ, શલ્યથી ઢંકાતા મનોહર મુસ-જશ્વત રથમાં બેસીને ધીમે ધીમે પાંડવોની સેના તરફ ચાલ્યો જાય છે. તેનો આ મેરૂદત્ત રથ વાહના ચામડાથી ઢંકાયેલો, અવાજ ન થાય એવા પૈડાવાળો, સુવર્ણમય આસનવાળો, રૂપેરી ત્રિવેણીથી શણગારાયેલો, અને ઉત્કૃષ્ઠ ઘોડાવાળો છે. તેમાં તેનાં વિવિધ ધનુષ્ય, વિપુલ ગદા, ભયંકર બાણો, અને ચક્રચક્રિત તલવાર વગેરે આયુધો, અને તેનો ભીષણ નાદ કરનારો ઘોળો શંખ પણ આવેલો છે. સાંભળ ! સાંભળ ! મહા ધનુર્ધર કર્ણને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલો જોઇને ધૌરવો મ્હોટેથી જયધ્વનિ કરી રહ્યા છે. દુદુભિ, બેરી, મૃદંગ વગેરે વિવિધ વાદ્ય ધ્વનિથી, અત્તશક્તના ઝણઝણટથી, રથના પૈડાઓના ગગડાટથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી, અને

સૈનિકાના સિંહનાદથી રણક્ષેત્ર ગાજી ઉઠ્યું છે. મદ્રરાજ શૈલ્ય સારથી તરીકે રથ ઉપર બેસીને કર્ણને નિરાશાજનક અનેક કડવાં વચનો કહ્યા કરે છે. પરંતુ કર્ણ તે ઉપર લેશમાત્ર પણ લક્ષ્ય ન આપતાં અશ્વોને અગાડી હાંકવાને વારંવાર આજ્ઞા કર્યા કરે છે.

ત્યાર પછી રથમાં બેઠેલો તે સૂર્યસમ તેજસ્વી સૂર્યકુમાર અદ્ભુત ઉત્સાહથી પાંડવોના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી પોતાના સૈનિકાને ઉત્સાહિત કરવાને પાંડવોના સૈન્યને કહેવા લાગ્યો, “હે વીર પુરુષો ! આજે તમારા-માંથી જે કોઈ મદને મહાત્મા ધનંજયને ખતાવશે તેને હું તે જે કોઈ માંગશે તે આપીશ. જે તેટલું મેળવીને પણ તે સંતોષ નહિ પામે તો હું તેને તે ઉપરાંત એક ગાંડું ભરીને રત્નો આપીશ. આ પ્રમાણે દાનશીલ કર્ણ ધણા ધણા ધનરત્ન, દાસદાસી અને ગ્રામાદિક ઉપહાર આપવાનો સ્વીકાર કરી ફરીથી કહેવા લાગ્યો, “અરે જે તે તેટલેથી પણ સંતુષ્ટ નહિ થાય તો મ્હારા પુત્ર, કલત્ર અને સમસ્ત વિદાર-સામગ્રીમાંથી જે કોઈ માંગશે તે આપીશ, અને છેવટે કૃષ્ણ અને ધનંજયનો વિનાશ કરી તેમનું જે કોઈ ધન હશે, તે સધળું તેને આપી દઈશ.” આત્મજ્ઞાથી મહાવીર કર્ણ આ પ્રમાણે કૌરવ સૈન્યને શર અટકાવી પોતાનો શંખ વગાડ્યો.

મહાવીર કર્ણના ઉપરોક્ત ગર્વના શબ્દો સાંભળીને મદ્રરાજ શલ્ય તેનું ઉપદાસ કરીને કહેવા લાગ્યો, “હે સુતપુત્ર ! તારે કોઈપણ આપતું પડશે નહિ. તું તારી મૂખતાને લીધેજ કુબેરની પેઠે ચોદાઓને ધન આપવા તૈયાર થયો છે. હે મૂઠ ! દમણા અનાયાસેજ તને અર્જુનનાં દર્શન થશે. વળી તું અજ્ઞાનતાને લીધે કૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંહાર કરવાનું કહે છે પરંતુ તે તદ્દન અસંભવિત છે. શિયાળિયાંએ યુદ્ધમાં બે સિંહોને માર્યા હોય એવું કદિ પણ સાંભળ્યું નથી. તારા જેવા નીચ માણસે જે વિચારો ન કરવા બેઠેલો, તેજ વિચારો તું કરે છે. આ સમયે તને આ અગ્નિમાં પડતાં અટકાવાને તારો કોઈ બંધુ-હિતેચ્છુ નથી શું ?”

પાંડવ હિતૈષી શલ્યના આ વાક્યમહારથી પીડાઇને કર્ણ ક્રોધપૂર્વક કહેવા લાગ્યો, “હે મદ્રરાજ ! ગુણગ્રાહી સિવાય ગુણવાન માણસની કદર યુઝવાને કાઠપણ સમર્થ નથી. તમે ગુણ વગરના છો તો પછી ગુણવાન માણસની કદર યુઝવાને કેવી રીતે સમર્થ થાવ ? મહાવીર અર્જુનના ધનુષ્ય, બાણ ક્રોધ અને બળવિક્રમની અને મહાત્મા કેશવના માહાત્મ્યની જોટલી અને અજર છે તેટલી તમને નથી. મહેં મારા પોતાના અને અર્જુનના બળવીર્યનો હિસાબ ગણીનેજ અર્જુનને યુદ્ધનું આમંત્રણ કર્યું છે. અર્જુનનાં ગાંડીવ અને કપિષ્વજ, અને કૃષ્ણના ચક્ર અને ગરુડ્વજ, બહીકણોને ભયંકર લાગે છે, પરંતુ તેઓ મહારા હર્ષમાં વૃદ્ધિ કરે છે. તમે તદ્દન મૂઢ અને યુદ્ધકળાથી અજ્ઞાત હોવાથી ભય પામીને, અથવા તો બીજા કોઇ ઉડા કારણને લીધેજ આવા અપ્રામંગિક શબ્દોથી તેમની પ્રશંસા કરો છો. હું આજના યુદ્ધમાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનો સંહાર કરી તમારા બંધુ બાંધવો સહિત તમને પણ યમપુરીમાં મોકલી દઇશ.” આ પ્રમાણે કહીને મહા તેજસ્વી કર્ણ નિર્ભયતાથી મદ્રરાજ શલ્યને રથ હાંકવાનું કહેવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી શલ્યે, કર્ણનો ઉત્સાહ મંદ પાડી નાંખવાના વિચારથી એક વિચિત્ર કૌતક-કહાણી જોડી કાઢી, કહ્યું, “હે કર્ણ ! સમુદ્ર કિનારે રહેનારા એક વૈશ્યના પુત્રો પોતાના ઉચ્છિષ્ઠ ખાનપાનથી એક કાગડાનું ભરણપોષણ કરતા હતા. ઉચ્છિષ્ઠ ભોજન ખાઇને હૃષ્ટપુષ્ટ થયેલા કાગડાએ વૈશ્ય પુત્રોના વખાણથી કુસાઇ જઇને એક દિવસે માન સરોવરમાં રહેનારા હંસને બોલાવીને કહ્યું કે, “હે હંસવર ! આવો, આપણે બન્ને આકાશમાં ઉડીએ, અને કાણુ વધારે ઉડી શકે છે તે જોઇએ ! આ પ્રમાણે કહીને તે મૂર્ખ કાગડાએ આત્મજ્ઞાધાને વશ થઇને પોતાની નીચતા બતાવી આપી. ત્યારપછી તે કાગડો, અને હંસ બન્ને એક બીજાની હરિકાષ કરતાં કરતાં સમુદ્ર તરફ ઉડવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા પછી પેલો કાગડો થાકી મથો, અને સમુદ્રમાં આશ્રય લઇ શકાય એવું કોઈ પણ સ્થાન નજરે નહિ પડવાથી ભયવિહ્વલ ચિત્તે કર્ણ સ્વરે પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી હંસને

શરણે ગયો. ક્ષુદ્ર શુદ્ધિવાળા કાગડાને સમુદ્રમાં પડી ભિન્ન થઈ ગયેલો અને કાલાવાલા કરતો જોઈને હંસને દયા આવી અને તેણે પોતાની ઉદારતા બતાવી કાગડાને પોતાની પાઠ ઉપર બેસાડીને બચાવી લઈ, મધુર સ્વરે આશ્વાસન આપી પોતાના નિવાસ-સ્થાન તરફ ચાલવા માંડ્યું.”

ત્યારપછી મદ્રરાજ શલ્ય કર્ણને ઉપદેશ આપતા હોય એવી રીતે કહેવા લાગ્યા, “હે કર્ણ ! તું પણ તે દિગ્દિશ અન્ન ખાધને મ્હોટા થયેલા કાગડા જેવો છે, એમાં સંદેહ નથી, દુર્યોધનના દિગ્દિશાન્તથી પ્રતિપાલિત થઈ તું ન્હાના, મ્હોટા, સમાન-સર્વેનો અનાદર કરે છે. તું હમણાંજ એક રથમાં બેઠેલા કૃષ્ણ અર્જુનને જોઈ શકશે. માટે જોમ પેલો કાગડો આત્મરક્ષા માટે હંસને શરણે ગયો હતો, તેમ તું પણ તે બંને વીરોને શરણે જઈ આત્મરક્ષા કર, અને તેમનો તિરસ્કાર અને આપવડાઈ કરવી છોડી દે.”

શલ્યના આ વચનો સાંભળી કર્ણને અનહદ ક્રોધ થયો. શલ્યના શબ્દોથી તેના મર્મસ્થળો ભેદાઈ ગયાં, અને તેથી તે તેજ વખતે તેને કહેવા લાગ્યો, “હે શલ્ય ! તું આવા અધર્મિત શબ્દોથી પણ મને યુદ્ધ કરતાં રોકી શકવાનો નથી. હે દુર્મતે ! તું મ્હારા ગુણ ગાવાને બદલે આવા કડવાં વચનો કહે છે, પરંતુ યાદ રાખજે કે કર્ણ કય પામવાને સંસારમાં જન્મ્યો નથી. પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાને અને યશ મેળવવાને જ તે આ પૃથિવીપર આવ્યો છે. આ વખતે દુર્યોધનના હિતનો વિચાર કરી અને મ્હારી પહેલાની પ્રતિજ્ઞા યાદ કરીનેજ હું તને જવા દઉં છું.”

* ત્યારે દુર્યોધને મદ્રરાજ શલ્યને કર્ણના સારથી થવાનું કહ્યું, ત્યારે પહેલાં તે તેણે તેમ કરવાનું કમુદ્ધ કર્યું નહિ, પરંતુ પાછલથી જ્યારે રાજનીતિમાં કુરાળ એવા દુર્યોધને તેને અર્જુનના સારથી કૃષ્ણ કરતાં પણ વધારે બળવાન બચાવી તેની પ્રશંસા કરી, ત્યારે તેણે કુલાઈ જઈને ખુશીથી તે પદ સ્વીકારવાની હા કહી હતી. વળી આ વખતે તેણે કર્ણ પાસેથી પણ પોતે ઈચ્છા મુજબ જે કોઈ પ્રિય વા અપ્રિય વચનો કહે તે સહન કરવાનું અને તે ક્ષમા કરવાનું વચન દીધું હતું, જે કર્ણ અને દુર્યોધને સમસ્ત ક્ષત્રિય વીરોની સમક્ષ આપ્યું હતું.

હે મૂર્ખા! હું હજાર શલ્ય જેવો છું. તારી સલાય ન હોય તો પણ શત્રુનો પરાજય કરવાને સમર્થ છું.”

આટલું છતાં પણ શલ્ય ફરીથી કહેવા લાગ્યો, “હે રાધેય! તારા જેવા એક હજાર કુર્ણો એકઠા થાય તો પણ તેઓ કૃષ્ણ અને અર્જુનનો વધ કરી શકશે નહિ.”

આથી અભિમાની કુર્ણોના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. શલ્યના આવા ઉપહાસ વાક્યો શ્રવણ કરીને તે તેની સાથે વાદવવાદ કરવાને તૈયાર થઇ ગયો. પરંતુ એટલામાંજ દુર્યોધને તેમની પાસે આવી કુર્ણોને મિત્રભાવે, અને શલ્યને હાથ જોડીને શાંત કર્યા. ત્યાર પછી મહાવીર કુર્ણે હારજ કરીને ફરીથી શલ્યને કહ્યું, “હે મદ્રરાજ! હવે કૃપા કરીને રથ હાંકા.”

કુર્ણ અને શલ્યનો વાદવિવાદ કુર્ણની આત્મસ્થલાધા ખરાબર બતાવી આપે છે. પરંતુ એ આત્મસ્થલાધા બાયલાઓના ખોટા ગર્વથી બોલાયલા શબ્દોથીજ ભરેલી ન્હોતી. કાર્યક્ષેત્રમાં તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. આ નીચ જનોચિત્ત માનસિક જાત કુર્ણના બાળપણથીજ સ્વભાવ સિદ્ધ થઇ ગયેલી હોવા છતાં પણ તે તેનો નૈસર્ગિક શાયે નીચ, અસીમ સાહસ, અદ્ભુત ઉત્સાહ અને અપ્રતિમ પુરુષાર્થના ઉન્નત પ્રભાથી દીપતી હતી. શલ્યના નિંદાપૂર્ણ કટુ વચનો બીર માણસને મોટે લાયક થઇ શકે, પરંતુ કુર્ણને માટે તો તે તેના ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ કરનારા થઇ પડ્યાં. રજ્જુદ્વારા ઉન્નત હાથીને કાણ બાંધી શકે? વાંસડાના વનમાં લાગેલી આગને છુટાવવાને કાણ સમર્થ છે? કલ્લોલ કન્ટી નદીની ગતિને હાથ વતી રોકી રાખવાની કોનામાં શક્તિ છે? શલ્યના કડવા વચનરૂપ વાયુથી કુર્ણનો ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો નહિ, એથી તો ઉલટો તે વૃદ્ધિજ પામતો ગયો.

ત્યાર પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પ્રમથો કયા માણસે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું તે નક્કી કરવામાં આવ્યું. મહાસજ્જ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કુર્ણ સાથે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી પરંતુ યુદ્ધ કરતી વખતે તેમની આજ્ઞાનું ખરાબર રક્ષણ થયું નહિ. મંદરાષ્ટ્રકોને વળી પાછા યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં

આવેલા જોઇને અર્જુન તેમની તરફ ધસી ગયો. આ તરફ કર્ણે પોતાના અસીમ પરાક્રમથી પાંડવોના વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્માના વર્ષાવી હજારો સૈનિકોના પ્રાણ લેવા માંડ્યા. તે જોઇને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે અતિશય ક્રોધિત થઇ તેને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવાનું આમંત્રણ કર્યું એટલે કર્ણ તેમની તરફ ધસ્યો. અને વચ્ચે ધોર સંગ્રામ ચાલવા લાગ્યો, પરંતુ પરિણામે ધર્મરાજ કર્ણના પ્રાણથી જર્જરિત થઇને રણક્ષેત્રમાંથી ન્હાસવા લાગ્યા. મહાવીર કર્ણે તેમની પુંડ પકડી, અને થોડા સમયમાંજ તેમને પકડી પાડી કેદ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે સમયે તેને પોતે કુન્તાજીને આપેલું વચન* યાદ આવ્યું. આ તરફ મદ્રરાજ શલ્ય કર્ણને મહારાજા યુધિષ્ઠિરને કેદ કરવાને તૈયાર થયેલો જોઇને તેને તેમ કરતાં અટકાવવા માટે ભય બતાવવા લાગ્યા. આથી વીરનર કર્ણ, રિમત હારણ કરી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને મુખોધીને કહેવા લાગ્યો, હે પાંડુનંદન ! તમે ક્ષત્રિય-કુળમાં જન્મીને અને ક્ષત્રિય-ધર્મને સ્વીકાર કરીને પ્રાણભયે યુદ્ધક્ષેત્રનો ભાગ કરી કેમ ન્હાસી જાવ છો ? મહેને લાગે છે કે તમે ક્ષાત્ર-ક્ષત્રિય-ધર્મ જાણતાજ નથી. તમે હમેશાં વેદાધ્યયન, અને યજ્ઞ કર્મજ કર્યા કરો છો, માટે યુદ્ધ કરવાનું કામ તમારું નથી. હવે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર સુટી દો, વીર પુરુષોની પાસે જશો નહિ અને તેમની નિંદા પણ કરશો નહિ. આ પ્રમાણે કહીને કર્ણે ધર્મરાજને છોડી દીધા એટલે નરનાથ યુધિષ્ઠિર લજ્જા પામીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને પોતાની જાવણીમાં જઇને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. આ તરફ મહારાજા યુધિષ્ઠિરના જવાથી કર્ણના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, પૂર્ણ ઉત્સાહમાં આવી જઇને દિવ્યાસ્ત્રની જળ વિસ્તારી પાંડવના સૈન્યને ક્ષત-વિક્ષત, અને છિન્નભિન્ન કરવા લાગ્યો.

* મહાભારતનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં કુન્તાજીએ કર્ણને પાંડવોના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કરી તેને તેનો જન્મ-વૃત્તાંત કહી સંભળાવી બહુ બહુ વિનવ્યો હતો. પરંતુ તે કોઈ પણ રીતે પાંડવોના પક્ષમાં જવાને કબુલ થયા નહિ. તથાપિ તે વખતે તેણે પોતાની માતાના અનુરોધથી અર્જુન સિવાય બીજા ચાર ભાઈઓને અભય વચન આપ્યું હતું. (ન્યુઓ)—કર્ણની કૃતજ્ઞતા.

આ વખતે બીમ, સાત્યકિ, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે પાંડવ પક્ષના મહારથીઓ પણ તેને અટકાવી શક્યા નહિ.

એટલામાં અર્જુને અસંખ્ય સંશયકાનો સંહાર કરતાં કરતાં દૂરથી કર્ણની હસ્તિના ચિન્હ વાળી ધ્વજ જોઇ. તેની સાથેજ કર્ણના “વિજય” નામના ધનુષ્યનો ટંકાર અને પોતાના સૈનિકોના આર્તનાદ તેના સાંભળવામાં આવ્યા. આથી તેણે મહાત્મા કૃષ્ણને પોતાનો રથ કર્ણની સ્થાપું લઇ જવા કહ્યું, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તેમ કરવાને સંમત ન થતાં કહેવા લાગ્યા, “હં પાર્થ ! મહારાજ યુધિષ્ઠિર કર્ણના બાણના પ્રહારથી બહુજ પીડાય છે, માટે પહેલાં તેમને આશ્વાસન આપીને પછીજ કર્ણનો નાશ કરજે. “મહાન બુદ્ધિશાળી કેશવના આ વાક્યોમાં પણ એક ગૂઢ ઉદ્દેશ છુપાયો હતો. તેમનો વિચાર અર્જુન કર્ણને સહેલાઈથી મારી શકે તેટલા માટે તેને બીજા વીરો સાથે યુદ્ધ કરી થાકવા દેવાનો હતો. અર્જુન પણ મહાત્મા વાસુદેવના પ્રભાણે રણક્ષેત્રમાં યુધિષ્ઠિરને શોધવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યાં આગળ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્યાર પછી તેણે બીમસેન પાસે જઈને મહારાજ યુધિષ્ઠિરના કુશળ સમાચાર પુછ્યા. મહાયુદ્ધમાં મચી રહેલો લાંમસેન મહારાજ યુધિષ્ઠિરની ખબર નહિ આપી શકવાથી અર્જુને તેને વડિલ બંધુની શોધમાં જવાને કહ્યું. પરંતુ બીમસેન યુદ્ધનો ત્યાગ કરી જવાને તૈયાર થયો નહિ. તેથી તેને માથેજ યુદ્ધનો ભાર નાંખીને કૃષ્ણ અને અર્જુન મહારાજ ધર્મરાજની શોધ કરતાં કરતાં છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા, અને છેવટે રથમાંથી ઉતરી એકાન્તમાં સુતેલા ધર્મરાજને પ્રજ્ઞામ કરી તેમને કુશળ જોઈને આનંદ પામ્યા. ત્યાર પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન વચ્ચે જે વાદવિવાદ થયો હતો, અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અપૂર્વ બુદ્ધિબળથી તેનો અન્ત લાવી અર્જુનને પ્રતિજ્ઞાના બંધન-માંથી મુક્ત કર્યો હતો, તે અમે પહેલાંજ જણાવી ગયા છીએ.* છેવટે અર્જુને મહારાજ યુધિષ્ઠિરના ચરણને સ્પર્શ કરીને કહ્યું, “મહારાજ !

* “અર્જુનનું પ્રતિજ્ઞાપાત્રન” — જુવો.

આજે કર્ણનો સંહાર કર્યા વિના યુદ્ધ ક્ષેત્રમાંથી પાછો ફરીશ નહિ.” અર્જુનના વચન સાંભળીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે તેને આશીર્વાદ આપ્યો, એટલે તેણે કૃષ્ણથી હંકારતા મ્હોટા રથમાં બેસીને રણક્ષેત્રમાં આવી મ્હોટી કર્ણના રથ સહાયે ચાલવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે અર્જુનને મહા વેગથી શત્રુના સૈન્યમાં ધસતો જોઈને તેને વધારે દૂર ચઢાવવાના વિચારથી શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા, “ સખે ! ગાડીવાના પ્રભાવથી તે જોતો સંહાર કર્યો છે, તેનો તારા સિવાય પરાજય કરવાને પણ કોઈ સમર્થ નથી. તું અસ્ત્ર કુશળતામાં, હસ્તલાઘવમાં, બાહુબળમાં, યુદ્ધ વિદ્યાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં નિજાન તારવામાં અને પ્રહાર કરવામાં બહુજ નિપુણ છે, એ વાત ખરી પરંતુ કર્ણને પણ જોવો તેવો ધારતો નહિ. મહા તેજસ્વી સૂતપુત્ર મહા બળવાન અસ્ત્રશસ્ત્રને બાણનારો, કાર્યકુશળ, દેશકાળને બાણવાણો, અહંકારી વિચિત્ર યોદ્ધો છે એ મહાવીર તેજમાં અગ્નિ જેવો, વેગમાં વાયુ જેવો, ક્રોધમાં યમ જેવો છે, અને યુદ્ધ વિદ્યામાં તારાથી કોઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી. એ વિશાળ બાહુવાળો વીર આઠ હાથ લાંબો છે, અને એની છાતી બહુજ પહોળી છે. એ વીર અતિશય દુર્બલ, અભિમાની, દેખાવડો, યોદ્ધાને ધાજતા સઘળા શુણ્ણવાળો, મિત્રને અભયપદ, અને પાંડવોનો વિદેષી છે. તારા સિવાય બીજા કોઈ પણ એ વીરવરનો વિનાશ કરવાને સમર્થ નથી માટે આ ક્ષણે તેનો સંહાર કરી શત્રુ વગરનો થા.”

ભગવાન વાસુદેવના આ ઉત્સાહવર્ધક, પ્રાસંગિક વચનોથી ઉત્સાહિત થઈને અર્જુને રણક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો, અને બાણોના વર્ષાદથી કૌરવોને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી ભીમસેનના હથેમાં વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે બીજા યુદ્ધમાં ભીમસેન દુઃશાસનને મારી નાખી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તલવાર વડે તેનું વક્ષઃ સ્થળ ચીરી રૂધિરપાન કરવા લાગ્યો. તે જોઈને દુર્યોધન અને કર્ણ આદિ કૌરવ પક્ષના યોદ્ધાઓ શોકસાગરમાં ડૂબી જઈ થોડા સમય માટે ધૈર્યહીન થઈ ગયા. આ વખતે કર્ણનો સારથિ

મદ્રાજ સહ્ય તેને સમયોચિત શબ્દોમાં આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. આ તરફ ડહુનો પુત્ર વૃષસેન, કોધાવેશમાં આવી જઈને લીમસેન પ્રતિ ધસી ગયો, અને તેમની સાથે ઘેર યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. લીમસેન અને નકુળ બન્ને મળીને પણ તેને પાછો હટાવી ન શક્યા એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઉલટા તેના બાણાગ્નિથી દંધ થઈને મૃતપ્રાય થઈ ગયા. ત્યાર પછી અર્જુને વૃષસેનનું અશૌકિક વારત્વ જોઈ ક્રોધે ભરાઈ શુરાગ્નિથી તેનું મરતક કાપી નાંખ્યું. આ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર વૃષસેનને અર્જુનના બાણથી મુલેલો જોઈને કર્ણુ નિરતિક્ષય દુઃખિત અને રોષોન્વિત થઈને કૃષ્ણાર્જુન તરફ ધસી ગયો. આ તરફ અર્જુન પણ જોતજોતામાં ડહુની સન્મુખ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે તે બન્ને વીરોના વ્યાધ્યર્મથી ઢંકાયેલા મ્લેત શોભાવાળા રથો ચંદ્ર સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યા. સૈનિકો પણ આ વીર દ્વયને ત્રૈલોક્ય-જયાકાંક્ષી ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરની પેઠે યુદ્ધમાં ઉતરી પડેલા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. હજારો વીર પુરૂષો, ધન્યવાદ આપીને, વચ્ચો હલાવીને, ગંભીર ગર્જના કરીને તુર્ય અને શંખનો નાદ કરીને કર્ણુ અને અર્જુનને ઉત્સાહિત અને અડગોદિત કરવા લાગ્યા. દુકમાં આ યુદ્ધમાં મહાવીર કર્ણુ કૌરવોના અને અર્જુન પાંડવોના પણ સ્વરૂપ બન્યા હતા.

આ તરફ દેવતા અને અસુરોમાં પણ ડહુ અને અર્જુનના જય ખરાજય સંમંધી મતભેદ પડવા લાગ્યો. દેવતાઓએ અર્જુનનો અને અસુરોએ કર્ણુનો પક્ષ લીધો. છવટે ઇંદ્રાદિ સકળ દેવતાઓ સર્વ લોક પિતા-મહા બ્રહ્માની પાસે જઈને “આ એ વીર પુરૂષોમાંથી કોણુ જીતશે ?” એવા પ્રશ્નો પુછવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન બ્રહ્માએ દેવતાઓને સંદેહ દાખવા કહ્યું, “હે દેવેન્દ્ર! મહાવીર અર્જુને પોતાના તપના પ્રભાવથી અનેક દિવ્ય શસ્ત્રો સંપાદન કર્યા છે. માટે આ યુદ્ધમાં તેનો જય અને તેના શત્રુનો વિનાશ થશે એમાં સંદેહ નથી. અર્જુન અને વાસુદેવ એ પુરાણ-માં કહેલા નર-નારાયણ છે, અને તેજ જગતના આદિ પુરૂષ છે. એના પ્રભાવથીજ આ વિશ્વ ટકી રહ્યું છે, માટે આ યુદ્ધમાં તેમનો જય થશે,

અને સતપુત્ર કર્ણુને દેવલોક અથવા તો મર્ત્યલોક પ્રાપ્ત થશે. ‘દિવાદિ દેવ મહાદેવે પણ બ્રહ્માના આ કથનને અનુમોદન આપ્યું તેથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇને તેમની ઉપર પુષ્પ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી તે ભાષણ શુદ્ધના આંરભમાં પહેલાં તો બન્ને ધ્વજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થવા લાગ્યું ધનંજયની ધ્વજા ઉપર બેઠેલા કપિવર હનુમાનજી વેગપૂર્વક કર્ણુની ધ્વજા ઉપર ક્રુદ્ધિ પડ્યા, અને તેને પોતાના દાંત અને નખ વતી છિન્નભિન્ન કરવા લાગ્યા. એટલે કર્ણુ નીલાલપાશ જેવા હસ્તિના ચિન્હવાળી ધ્વજા કુપિત થઇને કપિવર તરફ ધસવા લાગી. બન્નેના અધો પશુ પરસ્પર સ્પર્ધા કરતાં હણુહણુવા લાગ્યા, એ સમયે મદ્રરાજ શલ્ય, અને કર્ણુ વારંવાર કૃષ્ણ અને અર્જુન તરફ કટાક્ષ પાત કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કર્ણુ હસતે મુખે શલ્યને સંબોધીને કહ્યું “ હે મદ્ર રાજ ! જો ધનંજય આજે મારો વિનાશ કરે, તો તમે શું કરો ?” શલ્યે કહ્યું. “ હે સતપુત્ર ! જે આજે અર્જુન તારો સંહાર કરશે, નો હું એકલોજ કૃષ્ણ અને અર્જુનના વિનાશ કરીશ. ” આ તરફ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પુછ્યું, “ હે મહારાજ ! જો આજે કર્ણુ મહારો વિનાશ કરે તો આપ શું કરો ?” અર્જુનના તચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ હાસ્ય કરીને કહેવા લાગ્યા, “ હે ધનંજય ! કદિ દિવાકર પોતાના સ્થાન ઉપરથી ત્રણ થાય, સમુદ્ર સુકાર્મિ જાય, અને ઋષિ શાંત ગુણ ધારણ કરે તો પણ કર્ણુ તારો વિનાશ કરવાને સમર્થ થશે નહિ, તેમ છતાં પણ જે કદાચ તેમજ થશે તો પછી પ્રલયકાળજી આવી પહેલશે. હું કર્ણુ અને શલ્યને મહારા બાહુ બળેજ મારી નાંખીશ. ” કપિકેતન અર્જુન મહાત્મા જનાર્દનની આ વાત સાંભળીને હાસ્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો. “ હે જનાર્દન ! સતપુત્ર કર્ણુ અને શલ્ય આજે મળી ગયા છે, એકરૂપ થઇ ગયા છે, તથાપિ આપણી બંને બરોબર થઈ શકવાના નથી. એક ક્ષણમાજ જેમ હસ્તિ વૃક્ષને જડમૂળથી ઉખાડી નાંખી પૂર્ણ કરી નાંખે છે, તેમ હું પણ કર્ણુને તેના રથ, અશ્વ ધ્વજા, પતાકા, છત્ર, કવચ, શર, શક્તિ, ધનુષ્ય, અને સારથિ સૌ સાથે ભિન્નભિન્ન અને વિચૂર્ણિત કરી નાંખીશ તે તમે જોશો, ”

થોડીવારમાં જ દેવ અને અસુરોના સંગ્રામની પેઠે '૧૨૧ અને પાંડવોમાં ધોર યુધ્ધ ચાલવા માંડ્યું. કૌરવ પક્ષના વીરપુરુષો સુતીક્ષ્ણ બાણોથી કૃષ્ણ અને અર્જુનને વિંધી નાખવા લાગ્યા, અર્જુને પણ એક ક્ષણમાં જ શત્રુઓને બાણથી ઢાંકી નાખીને કર્ણને અસ્થાધાતથી જર્જરિત કરી નાંખ્યો, એટલામાં ધોડા અને હરિત ઉપર બેસીને લડનારા રાક, યવન અને કામેળો અર્જુનનો ચંદાર કરવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસી આવ્યા. પરંતુ તેજ ક્ષણે અર્જુને પોતાની અપૂર્વ અસ્ત્ર-કુશલતા બતાવી તે સમસ્ત વીર યોદ્ધાઓને, તેમનાં અસ્ત્રદસ્ત્ર અને મરતકો છેદી નાંખી, વાહનો સહિત જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. અંતરીક્ષમાંથી દેવતાઓ અને પૃથિવી ઉપર માણસો અર્જુનનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને તેને હજારો ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. આ વખતે અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનનો હાથ પકડી તેને સાન્વન કરતાં કહ્યું, “ હે મહારાજ ! હવે યુધ્ધ બંધ કરો. હવે વિરોધ રાખવાનું પ્રયોજન નથી. પાંડવોની સાથે સલાહ કરીને પરમ સુખથી રાજ્યાસન ભોગવો. જો તમે મ્હારા આ વચનોની અવગણના કરશો તો નક્કી જાણજો કે આ યુધ્ધમાં તમારા વિનાશજ થવાનો છે. ” પરંતુ બ્રાત્ર શોકથી વિદ્વેષ થયેલા મૃદમતિ અભિમાની દુર્યોધનને અશ્વત્થામાનાં વચનો ક્યારેય નહિ, અને તેથી તેણે મહાત્મા અશ્વત્થામાને હસી માઠી સૈનિકાને ઉત્સાહિત કરવા માંડ્યા.

થોડીવાર પછી કર્ણ અને અર્જુન વળી પાછા ધોર યુધ્ધ કરવા લાગ્યા. મહેંદ્ર જોવા તે બન્ને વીરો વળ જોવા ધનુષ્યોમાંથી એક બીજા ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યા. બન્ને પક્ષના યોધ્ધાઓ પોતપોતાના સેનાપતિને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યા. તે તુચ્છ યુધ્ધમાં કર્ણ અને અર્જુનના બીજા બાણોથી બન્ને પક્ષના સૈન્યનો ધાણુ વળવા માંડ્યો. બન્ને યોધ્ધાઓ એક બીજાના અસ્ત્રના આધાતથી ક્ષતવિક્ષત થઈ રૂધિરથી ખરડાઈ ગયા, તથાપિ તેઓ બાણ નાખતા અટક્યા નહિ. બન્નેએ પોતપોતાનું અપૂર્વ રણકૌશલ બતાવી દિવ્યાસ્ત્રોથી યુધ્ધક્ષેત્રને આગ્નિદિત કરી નાંખ્યું. સપ્તદશ સપાટી ઉપરની ચંચળ તરંગમાળાની પેઠે અસંખ્ય રથો, અશ્વો,

હસ્તિઓ અને સૈનિકો ક્ષણે ક્ષણે અચાનક વેગે ભૂમિ પર પડીને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થવા લાગ્યા. ભૂમંડળ અને નભોમંડળ બન્ને વીરોના ધનુષ્યના ટંકારથી ગાળી ઉડ્યાં, અને તેઓ તેમના દિવ્ય અસ્ત્રોના પ્રભાવથી અંધકારમય બની જવાથી પક્ષિઓ પોતાની દિશા જુલવા લાગ્યાં તે વખતે બલ, વીર્ય, પૌરુષ, અને અસ્ત્રમાયાના પ્રભાવથી કોઈ વખત કર્ણ અર્જુન કરતાં તો કોઈ વખત અર્જુન કર્ણ કરતાં વધારે અબળ જણાવા લાગ્યા. અન્યાન્ય યોદ્ધાઓ તે એક બીજાના હિત્રો શોધનારા વીરપુરુષોનું યુદ્ધ જોઇને આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયા. અંતરીક્ષમાં ઉભેલા પ્રાણિઓમાંથી કોઈ “સાધુ કર્ણ” તો કોઈ “સાધુ અર્જુન” કહીને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

એટલામાં અશ્વસેન નામનો એક નાગ વેગપૂર્વક પાતાળમાંથી બહાર નીકળ્યો. ખાંડવવનના અગ્નિને શાંત કરવાને અર્જુને આ નાગની માતાનો વધ કર્યો હતો, તેથી તે સર્પરાજે પોતાની માતાનું વેર લેવાનો વિચાર કરી કર્ણ અને અર્જુનના તુમુલ સંગ્રામનો લાભ લઇ જાનામાના કર્ણના રથમાં જઈને યોગના ઝળવડે તેના એક સર્પ બાણમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે કર્ણ બળવીર્યમાં, અને અસ્ત્ર કૌશલ્યમાં અર્જુનને પ્રાદ રીતે મહાત કરી શક્યો નહિ. પણ ઉઘટો તેના બાણથી જર્જરિત થઇને જરા થાકી ગયો હતો, તેથી તેને એકાએક પેલાજ સર્પબાણનો પ્રયોગ કરવાનું યાદ આવ્યું. અર્જુનનો વધ કરવા માટે કર્ણે આ સર્પબાણ ધણા દિવસથી ચંદનના લુકમાં રાખ્યું હતું, અને તેનો ઉપયોગ. ફક્ત અર્જુન સ્થામે ખરી અણિને વખતે કરવાનો હતો. તેજ ક્ષણે કર્ણે તે બાણ લીધું, અને ધનુષ્યનો ટંકાર કરવાને પણજને પોતાના કાન સુધી ખૂંચ ખેંચી. અશ્વસેન આ બાણમાં સંતોઈ બેઠો હતો. મદ્રગજ શલ્ય કહેવા લાગ્યા, “હે કર્ણ! આ બાણ અર્જુનનો શિરચ્છેદ કરવાને સમર્થ થશે નહિ, માટે તેનું મસ્તક છેદાઇ જાય એવા એક બીજા બાણનો ઉપયોગ કર.” તેના હિતરમાં કર્ણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું, “હે શલ્ય! કર્ણ કદિ પણ ધનુષ્ય પર ચઢાવેલું એક બાણ નાખ્યા સિવાય બીજું બાણ લેતો નથી. હું કદિપણ એ પ્રમાણે

કરીશ નહિ.” આ પ્રમાણે કહીને કર્ણે તે કાલામિ જેવા સર્પઆણુને છોડી “હે અર્જુન ! તું હમણાજ મર્યો જાણજે” એમ કહ્યું. જોતજોતામાં તે બાણ કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છુટી પ્રદિત અગ્નિની પેઠે પ્રજ્વલિત થઇ સેંકડો લેલિલમાન જીવો વિસ્તારો અર્જુનનું રૂધિર પીવાને ધર્યું. તે જોઇને મહાત્મા વાસુદેવે પોતાની લીલા બતાવી એક ક્ષણમાં રથને ધુંટણ પુર પૃથ્વીમાં પેસાડી દીધો, અશ્વો પણ પગવાળીને પૃથ્વીપર ખેસી ગયા. કેશવના આ અલૌકિક કૌશલ્યથી સર્પઆણુ અર્જુનના કેશને પણ સ્પર્શ કર્યો નહિ, પરંતુ અશ્વસેનના દેશના પ્રભાવથી તેના મસ્તક ઉપરનો દેવરાજ ઇન્દ્રે આપેલો કિરીટ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ ગયો. તે વખતે નભોમંડળમાં મ્હોટા કાલાહત્ર સાથે ભગવાન વાસુદેવની પ્રજ્ઞા થવા લાગી, અને દેવતાઓ તેમની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પેલા અશ્વસેન નામના સર્પે કર્ણની પાસે જઈને કહ્યું, “હે કર્ણ ! તે મ્હને જોયા વગરજ બાણ છોડ્યું હતું, તેથી તું આ વખતે રૂતેહમંદ નીવડ્યો નહિ. હવે ફરીથી નિશ્ચાન તારીને એજ બાણ બીજી વખત નાખ, એટલે જરૂર હું અર્જુનનું મસ્તક છેદી નાખીશ.” તે મ્હોટી કાયાવાળા નાગરાજને જોઇને કર્ણ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો, અને તે કાણ છે, અને શું કરવા માગે છે તે પૂછવા લાગ્યો. અશ્વસેન પાસેથી પોતાના પ્રશ્નો યોગ્ય ઉત્તર સાંભળી લઈને કર્ણ ગર્વ કરીને બોલ્યો, “હે નાગરાજ ! કર્ણ બીજાની સહાયતાથી વિજય મેળવવાને ઈચ્છતો નથી. આવા સો અર્જુનો સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તો પણ તે એક બાણ બીજી વખત કદિપણ યોજશે નહિ. હું બીજાં વિવિધ અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરીને અર્જુનનો સંહાર કરીશ, માટે આપ પ્રસન્ન થઈને ચાલ્યા જાવ.” કર્ણના આ ગર્વયુક્ત વચ્ચોથી ક્રોધે ભરાઇને અશ્વસેને અઘરૂંપ ધારણ કરી અર્જુનનો વધ કરવા તેની તરફ જવા માંડ્યું, પરંતુ મહાત્મા વાસુદેવની આજ્ઞાથી અર્જુને પોતાના તીક્ષ્ણબાણ વડે તેના કમ્કે કડકા કરી નાખ્યા. ત્યારપછી કૃષ્ણે પોતાના બાહુબળથી રથને પૃથ્વી-માંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો.

ત્યાર પછી તે લોભહર્ષણ સંગ્રામમાં મહાવીર કર્ણ અર્જુનના બાણના આઘાતથી વળાદત પર્વતની પેઠે નિરતિક્ષય વ્યથા પામવા લાગ્યો. તેના સુવર્ણ હીરા, અને મણિમુક્તાથી મહેલા આભૂષણો અને બન્ને કુંડલો ભૂમિ પર પડી ગયા. ક્ષણવારમાજ અર્જુન કર્ણનું અમૂલ્ય કવચ છિન્ન કિન્ન કરી નાખી સુતીક્ષ્ણ બાણોથી તેનું અંગ ક્ષતવિક્ષત કરી તેના મર્મ સ્થળો વિધવા લાગ્યો. આથી કર્ણ અર્જુનના બાણથી પીડાઇને પોતાના ધનુષ્ય-બાણનો ત્યાગ કરી મૂર્છિત થઇ ગયો. તેજ વખતે પરમ ધાર્મિક ધનંજય આતુર યોદ્ધાનો નાશ કરવો ક્ષત્રિય ધર્મથી વિરુદ્ધ ધારીને બાણ નાખતાં અટકી પડ્યો, તેથી ભગવાન વાસુદેવ કહેવા લાગ્યા કે, “હે અર્જુન ! તું શક માટે શાંત પડી ગયો છે ? પડિતો દુર્બલ શત્રુનો વિનાશ કરવામાં વિલંબ કરતા નથી. તેઓ આપત્તિમાં આવી પડેલા શત્રુને હણીને ધર્મ અને કીર્તિ સંપાદન કરે છે. માટે તું તારા આ પ્રબલ શત્રુવીર પ્રધાન કર્ણને સહેલાઈથી મારવાને તૈયાર થઇ જા, નહિ તો એક ક્ષણમાજ તે પાછો શુદ્ધિમાં આવી તારો વિનાશ કરશે.” ભગવાન વાસુદેવની સલાહ પ્રમાણે અર્જુને વળી પાછો કર્ણ ઉપર બાણનો મારો ચલાવવા માંડ્યો. આ વખતે કર્ણનો મરણ સમય આવી પહોંચેલો હોવાથી કાલે અદૃશ્યમાં તેને અગ્નિદેવી બ્રહ્માણના શાપનું સ્મરણ કરાવી કહ્યું, “ હે કર્ણ ! વસુંધરા તારા રથના ચેડાનો ત્રાસ કરે છે.” તેજ વખતે કર્ણના રથનું ડાણ પેંડુ ધીમે ધીમે ભોંયમાં ગરકવા લાગ્યું, અને આખો રથ વટોળીયામાં સપડાયલા વહાણની પેઠે ઝાળા ખાઈ ધુમવા લાગ્યો. આ તરફ પરશુરામના બ્રહ્માસ્ત્રની વાત ચાલુ તેના મનમાંથી દૂર થવા લાગી.

આ પ્રમાણે કર્ણના સર્પ બાણના વિનાશથી, રથના ભૂમિ પ્રવેશથી અને પરશુરામે આપેલા દિવ્યાસ્ત્રોના વિસ્મરણથી તે બહુજ ખેદયુક્ત અને વિદ્વલ થઇ ગયો. પરમ સહનશીલ કર્ણને આ દુઃખ અસહ્ય થઈ પડ્યું, અને તેથી તે ધર્મ ઉપર આક્ષેપ કરીને કહેવા લાગ્યો, “ ધર્મનું મતુષ્યો વારંવાર કહે છે કે, ‘ ધર્મોરક્ષતિ ધાર્મિકાન. ’ ને” શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે

મહારી ક્ષતિ અનુસાર ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવાને ધણા પ્રયત્નો કર્યા છે, અને અત્યાર સુધી તેની ઉપર દૃઢ ભક્તિ પણ રાખી છે. પરંતુ તેજ ધર્મ આજે મહારો વિનાશ કરે છે, માટે હવે એમ નકોજ થાય છે કે ધર્મ સદાસર્વદા ધામિકાનું રક્ષણ કરતો નથી.” આ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં અર્જુનના બાણથી તે વિચક્ષિત થઈ ગયો. તેના અશ્વો અને સારથિ ગમડી પડ્યા, અને તે પણ પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડ્યાથી અવિવેકી અને ઉન્મત્તની પેઠે વારંવાર ધર્મની નિંદા કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી અર્જુનના બાણથી બહુજ વિધાઈ ગયેલો અને કંપતો હોવા છતાં ફરીથી તે પોતાનું પરાક્રમ અને શક્તિ નૈપુણ્ય ખતાવવા લાગ્યો. મહાત્મા વાસુદેવની સલાહ પ્રમાણે અર્જુને ભીષણ ઘટાત્મને મંત્રથી પવિત્ર કરી, ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યું, અને જોત જોતામાં કર્ણને બાણની જાળમાં ઢાંકી દીધો. પરંતુ તે છતાં કર્ણે સુતીક્ષ્ણ બાણો છોડીને એક પછી એક એમ અગિયાર વાર અર્જુનના ધનુષ્યની પણ્ઝ કાપી નાંખી. અર્જુનના ગાંડીવને એકસો પણ્ઝો હતી, તેની તેને ખબર નહોતી. એક પણ્ઝ કાપાતાં અર્જુન તેજ વખતે બીજી પણ્ઝ ચડાવી દેતો હતો. કર્ણ અર્જુનની પણ્ઝ ચડાવવાની યુક્તિ જાણતો નહિ હોવાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તે અતિશય ક્રોધે બરાયો, અને અનેક બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો. આ વખતે કર્ણ ભાર્ગવાત્મના પ્રભાવથી સભ્યસાચીના અશ્વો છેદી નાંખી અસાધારણ પરાક્રમ ખતાવવા લાગ્યો, અને તેના કરતાં પણ વધારે પ્રબલ થઈ પડ્યો. કર્ણનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને અર્જુન પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. શ્રી કૃષ્ણ તેને વારંવાર ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યા અને પોતાનું મુખ્ય અશ્વ વાપરવાનું કહેવા લાગ્યા.

કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે અર્જુને તેજ વખતે સર્પના વિષ, અને અગ્નિ જેવા ભયંકર રૌદ્રાત્મને મંત્રજાણી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે વસુદેવરાએ કર્ણનો રથ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રાસ કરી લીધો હતો. મહાવીર કર્ણ તે જોઇને રથની નીચે ઉતર્યો, અને પોતાના બાહુજળથી રથને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પરંતુ કોઇ પણ રીતે તેમાં સફળ થયો નહિ, આથી તે વખતે તે ક્રોધ પૂર્વક અશ્ત્રુ વિસર્જન કરીને કોપાવિષ્ટ

અર્જુનને કહેવા લાગ્યો, “ હે પાર્થ ! તું થોડીવાર યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થા. મ્હારે પૃથિવીમાંથી મ્હારા રથને ખેંચી કાઢવો છે. દુર્ભાગ્યે મ્હારા રથનું જમણું પેડું પણ ભોંયમાં ગરજી ગયું છે, માટે આ સમયે તું ત્હારી આ દુર્બુદ્ધિનો ત્યાગ કર. તું રણપાંડિત કહેવાય છે, માટે મ્હારા જેવા આતુર ઉપર બાણ નાખવું તને બીલકુલ યોગ્ય નથી. હે અર્જુન ! ક્ષત્રિય ધર્મને જાણનારા શરવીરા, યુક્તકેશ, વિશુભ, શરણે આવેલા, ક્ષમા યાચતા, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને કવચ વગરના અને જેનું આયુધ બાગી ગયું છે તેવા મનુષ્યો ઉપર અને બ્રાહ્મણ ઉપર બાણ નાખતા નથી. આ મર્ત્યલોકમાં તું મહાન શરવીર, મહાનુભાવ, યુદ્ધ ધર્મને જાણનાર, દિવ્યાસ્ત્રવેતા, વેદવિશારદ અને કાર્ત્ત્વીર્યના જેવો પરાક્રમી ગણાય છે. વળી આ વખતે હું ક્ષત્રિયજાત થઇ રથની નીચે ઉતર્યો છું, અને તું રથમાં બેઠો છે માટે જ્યાં સુધી હું મ્હારા રથને ભૂમિમાંથી બહાર ન કાઢું, ત્યાં સુધી ત્હારે મ્હારો ધિનાશ કરવો જોઇએ નહિ. હું, વાસુદેવથી તેમ ત્હારાથી લેશમાત્ર પણ ભય પામતો નથી. તું ક્ષત્રિયોમાં મ્હોટા ગણાતા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી જ હું તને એક ક્ષણ થોભી જવાનું કહું છું. ”

આ વખતે ભગવાન વાસુદેવ કર્ણના વચનો સાંભળીને તેના ઉત્તરમાં કહેવા લાગ્યા, “ હે કર્ણ ! તું ભાગ્યયોગેજ આજે ધર્મનું રમરણ કરે છે. નીચ માણસો દુઃખમાં પડીને પ્રાચ્ન દૈવની નિંદા કરે છે, પરંતુ તેઓ પોતાના દુઃખો તરફ જોતા નથી. જ્યારે દુર્યોધને ત્હારી સલાહ પ્રમાણે વીર ભીમસેનને વિષ ખવાડ્યું ત્યારે ત્હારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? જ્યારે ત્હારી દુષ્ટ સલાહથી દુર્યોધને પાંડવોને વારણાવતમાં બોલાવી લાક્ષાગારમાં બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે ત્હારું ધર્મજ્ઞાન ક્યાં ગયું હતું ? જ્યારે દુષ્ટ શકુનિએ ત્હારા અનુમોદન પ્રમાણે દ્વૈતવિદ્યામાં તદ્દન અજાણ્યા મહારાજા શ્રીધરિરને કપટ દ્વૈતમાં હરાવ્યા ત્યારે ત્હારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? જ્યારે દુષ્ટ દુર્યોધને ત્હારા મતને મળતા થઇને દુઃશાસનની સહાયતાથી દ્રૌપદીને સભામાં આપ્યા ત્યારે ત્હારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? જ્યારે તે સભામાં તદ્દન નિરાધાર અને શોક વિપ્લવ દ્રૌપદીને ઉપહાસ કરતા, “ હે કૃષ્ણ !

પાંડવો શ્રીકૃષ્ણ થઇને સામ્યત નરકમાં જાય છે, મારે તું હવે બીજો પતિ શોધી લે. ” એ શબ્દો કહી ત્હારી કુટુંબીનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે ત્હારૂં ધર્મ જ્ઞાન કર્યા ન્હાસી ગયું હતું ? જ્યારે તમારા સહજા મહારથિઓએ મળીને બાલક અભિમન્યુને ઘેરી લઇ તેનો અન્યાયયુક્ત યુદ્ધમાં વિનાશ કર્યો, ત્યારે ત્હારૂં આ જ્ઞાન કર્યા ગયું હતું ? હે કર્ણ ! જ્યારે તે ઉપરોક્ત પ્રસંગે ધર્મને નેવે મુક્યો હતો તો પછી આ પ્રસંગે નકામા “ ધર્મ ” “ ધર્મ ” કહીને જીભ મુકાવાથી શું વળવાનું છે ? તું આ વખતે ધર્મપરાયણ થઇને પણ જીવવાની આજ્ઞા રાખતો નહિ. પૂર્વે જેમ નિષધ દેશના રાજા નજે પુષ્કરથી છૂતમાં પરાજય પામી ફરીથી રાજ્ય મેળવ્યું હતું; તેજ પ્રમાણે પાંડવો પણ પોતાના બાહુબળથી શત્રુનો વિનાશ કરી રાજ્ય સંપાદન કરશે. કૌરવો જરૂર ધર્મથી રક્ષાપલા પાંડવોને હાથ હણાશે, એમાં સંશય નથી. ”

મહાવીર કર્ણ ભગવાન વાસુદેવના આ વચનો સાંભળીને લજ્જાથી નીચું જોઇ રહ્યો. હવે તેના મુખમાંથી એકપણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. ત્યારપછી તેણે અતિશય ક્રોધે ભરાઇને ધનુષ્ય લઇ અર્જુન સાથે ઘેર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. અર્જુન પણ ક્રોધથી અધીરો થઇને દિવ્યાસ્ત્રોનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો. થોડી વાર સુધી બન્ને જાણુ વચ્ચે બહુજ ભયંકર યુદ્ધ થયા પછી, મહાવીર કર્ણે અર્જુનનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી બળતા અગ્નિ જેવું એક ભયંકર બાણ લઇને ધનુષ્યપર ચડાવ્યું. ધનુષ્યમાંથી છુટીને તે બાણ જોત-જોતામાં અર્જુનના વૃક્ષરથભાં પ્રવેશ કર્યો. આ બાણના આઘાતથી અર્જુનના હાથમાંથી ગાંડીવ પડી ગયું અને ધરતીકંપ વખતે જેમ પર્વત કંપે તેમ તે કંપવા લાગ્યો. તે વખતે લાગ જોઇને મહાવીર-કર્ણ બોલ્યો- મરણી ગયેલા પોતાના રથના પૈડાને ઠાઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેમાં તે કૃતકાર્ય થયો નહિ. આ વખતે મહાત્મા વાસુદેવ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા, “ હે પાર્થ ! કર્ણ રથમાં ન બેસે તે પહેલાંજ તેનું મસ્તક છેદી નાખ. ” કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે અર્જુને તેજ વખતે પ્રજ્વલિત હુરપ્રાણ દ્વારા કર્ણના રથની ધ્વજા છેદી નાખી. તે જોઇને કૌરવોના ગર્વ, યશ અને

મનોરથો લાંબી ગયા, અને તેઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યા. કર્ણને વિજય મળવાની આશા તેમના મનોમંદિરમાંથી તેજ વખતે નિસર્જન થઈ ગઈ.

ત્યાર પછી અર્જુન કર્ણનો વિનાશ કરવાની ઈચ્છાથી ઇંદ્રના વજ્ર જેવા અંજલિક નામના બાણને ગ્રહણ કરી ધનુષ્ય પર ચડાવ્યું. આ મર્મ-ભેદી બાણ હસ્તી, અથ અને મનુષ્યોને માટે પ્રાણનાશક હતું. તે કાલાન્તક ચમદંડ જેવું, મહાદેવના પિનાક જેવું, અને શ્રી નારાયણના ચક્ર જેવું નિરતિશય ભીષણ અને દેવતા તથા અસુરોનો સંહાર કરવાને સમર્થ હતું. મહાત્મા અર્જુન તેની હમેશાં પૂજા કરતો હતો. આ અસ્ત્ર તે આવા દુર્ઘટ પ્રમંથેજ વાપરતો હતો. આ વખતે પોતાના પ્રયત્ન શત્રુ કર્ણનો વધ કરવાને તેણે તે બાણને ધનુષ્ય પર ચડાવી, માંડીવનો ટંકાર કરી પ્રસન્નતાથી કહ્યું, “ નેત મહે તપોનુષ્ઠાન કર્યું હોય, વડિલોને સંતોષ્યા હોય, અને મિત્રોના દિતકારી વાડયો શ્રવણ કર્યો હોય તો આ શત્રુવિનાશક મહાન્ અસ્ત્ર આ ક્ષણેજ મહારા પરમ શત્રુ કર્ણનો સંહાર કરી મહને વિજય આપો. ” આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને તે સૂર્યસમ તેજસ્વી અંજલિક બાણ કર્ણ ઉપર નાંખ્યું. અર્જુને નાંખેલા આ મંત્રયુક્ત બાણે અપરાહ્ન સમયે પણ દિગ્-મંડળ અને નભોમંડળ પ્રકાશિત કરી પુરંદરે નાંખેલા વજ્રાસ્ત્રે જેમ વૃત્રા-મુરનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો, તેમ કર્ણનું મસ્તક છેદી નાંખ્યું. મરણ થતાંજ જેમ મનુષ્ય પોતાનાં ધન રત્નથી પરિપૂર્ણ ગૃહનો ત્યાગ કરે છે, તેમ કર્ણનું પરમ સુંદર સ્વરૂપ, તેના સુખ સંભોગથી પરિવર્ધિત દેહનો ત્યાગ કરીને, શરદ કાલના નભોમંડળમાંથી અસ્ત પામતા દિવાકરની પેઠે ભૂમિ-પર પડ્યું. આ પ્રમાણે જ્યારે મહાવીર કર્ણ ભોયપર પડ્યો ત્યારે તેના દેહમાંથી એક અતિ ઉજ્જવલ જ્યોતિ બહાર નીકળી અને તેણે નભોમંડળને ઉદ્ભાસિત કરી સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ચમત્કાર જોઈને સધળા યોદ્ધાઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા.

મહાવીર કર્ણે પોતાના છેલ્લી વખતના યુદ્ધમાં જે અસામાન્ય વીરત્વ અને અસ્તિત્વ બતાવ્યું છે, તેનોજ અમે ઉપસંહારમાં ઉદ્ભેષ્ય કરીશું. ભગવાન વાસુદેવે અને અર્જુને કર્ણના બળવીર્ય સંબંધી જે વિચારો દર્શા-

બા છે, તેજ તેની શ્રેષ્ઠતાનો પરિચય કરાવે છે. તે વીરત્વમાં અર્જુનથી કાંઈ પણ રીતે ઉતરતો નહોતો. દૈવ જે કર્ણને પ્રતિકૂળ ન થયું હોત તો અર્જુન આટલી સહેલાઈથી કર્ણનો સંહાર કરી શકત નહિ. વળી વધારામાં ગાંડીવ ધનુષ્ય, કર્પાશ્વજ રથ, અને કૃષ્ણ જેવા સારથિ ન હોત તો તે કર્ણનો કાંઈપણ રીતે પરાજય કરી શકત નહિ. વાંચક ! યશસ્વી કર્ણના પુરુષાર્થનો વિચાર કરો. રથિશ્રેષ્ઠ કર્ણ પોતાના સારથિ શલ્યના કડવા વચનો સાંભળીને લેશમાત્ર ડગ્યો નહોતો. તેણે મહારાગ્ન યુધિષ્ઠિરની સાથે યુદ્ધ કરી તેમને પરાસ્ત કરવા છતાં પણ પોતાના વચનની ખાતર તેમનો વિનાશ કર્યો નહોતો. નાગરાજ અશ્વત્થેન સંગ્રામમાં તેને સહાયતા કરવાને તૈયાર થયો પરંતુ તેણે તે સ્વીકારી નહિ. દૈવની દુર્દમનીય પ્રતિકૂલતા હોવા છતાં તેના હૃદયમાં નિરાશા અથવા ભયનો લેશપણ સંચાર થયો નહોતો. યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જ્યારે મહારાજા શ્રીકૃષ્ણે તેના ઉપર તિરસ્કાર પૂર્ણ કટૂકિતો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો હતો, તે છતાં તેણે પોતાના અપરાધો-દોષો-સંભારી લજ્જાપૂર્વક નીચું જોયું હતું, અને નકમો વાદ વિવાદ કરવો યોગ્ય ધાર્યો નહોતો. છેવટ મરણ સુધી અર્જુનના અસ્થાધાતથી જર્જરિત થવા છતાં પણ તેણે ખામ-લાની પેઠે શત્રુની પાસે ક્ષમા બિદ્યા માંગી નહોતી, તેમ તે રણક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી નહાસી પણ ગયો નહોતો. કર્ણે મરણની છેલ્લી ઘડી સુધી એક ખરેખરા શૂરવીરની પેઠે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પોતાના અસાધારણ પરાક્રમ અને પુરૂષાર્થ અતાવ્યાં હતાં. મહાભારતના યુદ્ધના તેના નિર્ભયપણાએ, ઉત્સાહે, અને દૃઢ સંકલ્પે તેને જે ઉચ્ચ રથાન આપ્યું છે તે યાવચ્ચંદ્ર દિવા કરો રહેશે. કર્ણના અદ્ભુત પરાક્રમનો વિચાર કરતાં મન સહસા વિસ્મય રસમાં ડુબી જાય છે, લોહી ઉછળે છે, અને શરીરનાં રૂવે રૂવાં ઉભા થાય છે, પ્રજલ કાલના અતન્ન ગર્ભમાં તે યુદ્ધક્ષેત્ર વિલીન થઈ ગયું છે, તે યશ જતો રહ્યો છે, અને તે ક્ષત્રિય જાતિ પણ અન્તર્ધાન થઈ ગઈ છે. તે છતાં કર્ણનો પુરૂષાર્થ જૂતકાળના તે અંધકારથી છરાઈ ગયેલા માર્ગને પ્રકાશિત કરી આર્ય જાતિના વીરત્વની પતાકા ઉડાડશે એ નિઃશંક્ય છે.

ભીમનું પ્રતિજ્ઞા પાલન.

૧ સૂચના.

[ભીમ અને દુર્યોધનનો જન્મ-ખન્ને વચ્ચે જન્મથીજ શત્રુતા, ભીમનું ઝેરી મિષ્ટાન ખાવું, નાગસૌકમાં જવું અને અમૃતપાન કરવું, શ્રુધિષ્ઠિરનો અભિષેક-લાખનાગૃહમાં બળવું, હિડિંબ અને બ્રહ્માસુરનો વધ, પાંડવોનું દ્રૌપદી સાથે લગ્ન, અને ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય મેળવવું.]

ભીમનું બાહુમગ ચિર વિખ્યાત છે, કહેવાય છે કે જ્યારે શતશંખ પર્વત ઉપર ભીમસેનનો જન્મ થયો ત્યારે “ બળ અને વીર્યવાળા માણસોના અગ્રગણ્ય મહાવીરે જન્મ મહણુ કર્યો છે ” એવી દેવવાણી થઇ હતી. વળી તે વખતે એક બીજી પણ આશ્ચર્યકારક ઘટના બની હતી. સદા-પ્રસૂત ભીમસેન માતાના ખોળમાં ઉંઘતો હતો, એટલામાં દૂરથી વાધની ધોર મળના સંભળાવાથી માતા કુન્તાજી ભય પામી ન્હાસવા ગયા. ભીમસેન તેમના ખોળામાં છે તેનું તેમને ભાન રહ્યું નહિ. તેથી ઉભા થવા જતાંજ ભીમસેન પર્વત ઉપર પડી ગયો, તે વખતે તેના વજ્ર જેવા શરીરના આઘાતથી પર્વત કંપી ઉઠ્યો, અને એક બીધણુ શબ્દ થયો. તે જોઇને કુન્તી, ચાંદુરાજ અને પર્વત ઉપર વસનારા બીજા ઋષિ મુનિયો આશ્ચર્ય ચક્રિત થઇ ગયા. ભીમસેનના જન્મ દિવસેજ દુર્યોધનનો જન્મ થયો હતો. જન્મ પામતાંજ દુર્યોધનને ગર્દભના જેવો કર્કશસ્ત્રવનિ કરવાનો આરંભ કર્યો. ગર્દભ, ગીધ, સમડી અને કાગડા વગેરે અમંગલ સૂચક પ્રાણીયો એ શબ્દ સાંભળીને ભયાનક સ્વરે ચીતકાર કરવા લાગ્યા. પવન પુકાવા લાગ્યો, અને દિશાઓ બળવા લાગી. આ પ્રમાણે ધણા અપશુકનો જણાવા લાગ્યા. તે

વખતે આહલોએ અને ધીમાન વિદુરે આ સમસ્ત અપશુકનોનો વિચાર કરીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું, “ હે રાજા! આપના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો જન્મ ચર્તાજ આ સપ્તર્ષિ અમંગળ ચિન્હો દેખાયા છે, માટે એ દુરાત્માથી સમસ્ત કુશ કુળનો વિનાશ થશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અમારા મત પ્રમાણે એનો ત્યાગ કરવોજ ઉચિત છે, નહિ તો મહાન અનર્થ થવાનો સંભવ છે. ” વિદુરે મહારાજાએ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું, તે છતાં મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રનેહને વશ થઈ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી શક્યા નહિ. આ પ્રમાણે તે વિપ-વૃક્ષનું અંકુર કુટવા દેવાથી પરિણામમાં મહારાજાને જે દારણ્ય પીડા સહન કરવી પડી છે તે વાંચક વર્ગથી અજ્ઞાત નથી.

આલ્પકાળમાંજ પાંડવો સાથે દુર્યોધનની શત્રુતાની રેખા દોરાઈ હતી. સમસ્ત બાળકોમાં તેમની જે તેજસ્વિતા દેખાતી હતી, તેમાં ભીમસેન સર્વ કરતાં અક્ષવાન જણાયો હતો. સૌએ કૌરવો એકઠા થઈને પણ કુસ્તીમાં, દોડવામાં, કે બીજી રમતોમાં ભીમસેનને હરાવી શકતા નહોતા. જલ્દીજા વખતે ભીમસેન એકી વખતે તેમનામાંના દશ જણને પકડીને પાણીમાં ડુબાડી દેતો, અને જ્યારે તેઓ ગુંગળાઈને મરણ તોલ થઈ જાય ત્યારે મૂકતો હતો. વગી જ્યારે કૌરવો ફળ તોડવાને માટે ઝાડ ઉપર ચડતા, ત્યારે પણ ભીમસેન પાટુ મારીને તે ઝાડને ધમધમાવી નાંખતો હતો, અને તેમને ફળસહિત નીચે પાડતો હતો. આ પ્રમાણે વૃકોદર સદા સર્વદા દરેક રમતમાં જીવતો હોવાથી તે આલ્પ કાળથીજ તેમને બહુજ અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. આ ઉપરાંત ભીમસેનનું અપરિમિત પરાક્રમ એકદમ દુર્યોધન તેની બહુજ ઈર્ષ્યા કરતો હતો, અને પોતાના મન સાથે ભીમસેનને ગંગાજીમાં નાંખી દઈ અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરનો પરાજય કરી સસાગરા પૃથિવીનું રાજ્ય સંપાદન કરવાની ઈચ્છા રાખતો હતો. પોતાના આ વિચાર ફળીભૂત કરવાને તે હંમેશાં ભીમસેનનાં છિદ્રો શોધ્યા કરતો હતો.

એક વખત પોતાને આ વિચાર સિદ્ધ કરવાને તેણે જળક્રીડા કરવાને બહાને પાંડવોને ગંગા કિનારે આવેલી “ પ્રમાણુકાંટિ ” નામની

પ્રમોદવાટિકામાં બેલાબ્યા, અને તે વખતે લાગ જોઇને ભીમસેનને વિષ-
મિશ્રિત લાડુ ખાવા આપ્યા. બેઠેા ભીમસેન નિઃશંક અને અતિશય પ્રીતિ-
પૂર્વક તે લાડુ ખાઇ ગયો. ત્યાર પછી સ્વધના જલકોડા કરવા લાગ્યા. સંધ્યા-
કાળે છેક થાકી જઇને ભીમસેન સિવાય સૌએ વિહાર ગૃહમાં આવીને
વિશ્રામ લીધો. પરંતુ ભીમસેન અતિશય થાક તથા વિષના ઘેનને લીધે
મંગાકિનારે સૂતા વારજ નિદ્રામાં અચેતન અને મરણુતોલ થઇ ગયો.
દુર્યોધન પોતાને પોતાની ધારણામાં સફળ થયેલો જોઇ મનમાં બહુજ
હરખાવા લાગ્યો, અને પોતાના મિત્રોની સહાયતાથી તેણે તેજ રાત્રે ભીમ-
સેનને બરોબર બાંધીને મંગાજીમાં નાખી દીધો; પરંતુ સદ્ભાગ્યે ત્યાં પહોં
તેની રક્ષા થઇ. કહેવાય છે કે, મંગાજીમાં પડતાંજ તેનાગલોકમાં જઇ પહેંચ્યો.
ત્યાં આગળ નાગોએ તેને ધણા ડંશ કર્યા અને તેમના જંગમ વિષથી
ભીમસેનના શરીરમાંનું સ્થાવર વિષ ઉતરી ગયું. ત્યાર પછી નાગરાજ વાસુ-
કિનું આતિથ્ય પ્રદર્શ કરીને તેમણે આપેલા અમૃતનું પાન કર્યું, અને દિવ્ય
શય્યા ઉપર શયન કરીને વિશ્રામ લીધો. આ પ્રમાણે બળને વધારનાર
અમૃતનું પાન કરવાથી ભીમસેન દૃઢ હજાર હાથીના જેટલો બળવાન
અને યુદ્ધમાં અજીત થયો હતો.

સમય જતાં પાંડુરાજના મ્હોટા પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો યુવરાજ પદ
ઉપર અભિષેક થયો. અદેખા દુર્યોધનથી તે સહન થયું નહિ. તેણે કર્ણ
અને દુઃશાસનની સાથે વિચાર કરીને દુર્ગુહિ ધૃતરાષ્ટ્રની અનુમતિથી પાંડ-
વોને વારણાવતમાં યાત્રાને બહાને બેલાવી મંગાબ્યા, અને તે વખતે
પાપાત્મા પુરોચનને મ્હોટી લાલચોથી વશ કરીને પાંડવોને લાક્ષા-
ગૃહમાં* બાળી મુકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મહાત્મા વિદુરની કૃપા અને

* આ લાક્ષાગૃહ, લાખ વગેરે જલદીથી સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોનું બનાવેલું
હતું. દુર્યોધન પુરોચન નામના માણસની સહાયતાથી વારણાવત નગરમાં તે ઘર
બંધાવી કુન્તાજી તથા પાંડવોને ત્યાં બેલાવ્યા હતા. પરંતુ મહાત્મા વિદુરને
તેની દુષ્ટતાની ખબર પડી ગયેલી હોવાથી તેમણે એક વિશ્વાસુ માણસને મોકલી

કુશલતાથી તેઓ તે વિપદમાંથી પણ ઉગરી ગયા હતા. ત્યાર પછી પાંડવો
એ, વિદુરજીએ મોકલેલા માછીની સહાયતાથી ગંગાજીની પેલેપાર ઉતરીને
બાધાદિ અનેક હિંસક પ્રાણીઓવાળા ઘેર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે
તે દુર્ગમ અરણ્યમાં પણ તેમને દુરાત્મા કૌરવોના અત્યાચારના ભયથી
સહા સર્વદા બહુજ સંભાળીને રહેવું પડતું હતું. આ વખતે માતા કુંતાજી
અને યુધિષ્ઠિરાદિ ચારે ભાઈઓનો આધાર એક માત્ર ભીમસેનના બાહુ-
બળ ઉપરજ હતો. તેઓ જ્યારે યાકી જતાં ત્યારે ભીમસેન કુંતાજીને
ખાંધે, નકુલ અને સહદેવને કહે, અર્જુન તથા યુધિષ્ઠિરને હાથ ઉપર
એસાડીને ઝડપથી ચાલતો હતો. તેના હાથના આધારથી વૃક્ષો ઉખડી
પડતાં હતાં, અને પગના ધમકારથી ધરતી ધ્રુજતી હતી. જ્યારે માતા
અને ભાઈઓ નિદ્રાવશ થતાં ત્યારે ભીમસેન જગૃત રહીને તેમની રક્ષા
કરતો હતો. એક વખત હિડિંબ નામનો દુષ્ટ રાક્ષસ, પાંડવોનો જીવ લેવાને
તૈયાર થયો, પરંતુ ભીમસેને તેની ઉપર ક્રોધપૂર્વક આક્રમણ કરી પોતાના
અસ્થાધારણ બાહુબળથી તેને મારી નાખ્યો. મહાત્મા વ્યાસજીની સલાહ
પ્રમાણે જ્યારે પાંડવો એકચક્રાનગરીમાં નિવાસ કરવા ગયા ત્યારે ત્યાં
પણ ભીમસેને પોતાને આશ્રય આપનાર આઠાણુ પરિવારના ઉપકારનો
બહોળો વાળવાને નિર્દય બકાસુરનો વધ કરીને નગરવાસી જન સાધારણ
ઉપર મ્હોટો ઉપકાર કર્યો હતો. વળી જ્યારે જયશીલ પાર્થે ગન્ધેદ્રની પેઠે
દુપદ સહામાં પ્રવેશ કરી મ્હોટા ધનુષ્યને ખેંચી પોતાની અપૂર્વ અસ-
કુશળતાથી દુર્ભેદ મચ્છ વિંધી નાખ્યો, અને ઈર્ષાપરાયણ ક્ષત્રિયો તેની
સાથે બીષણુ સંપ્રાપ્ત કરવાને તૈયાર થઈ ગયા ત્યારે પણ ભીમસેન દંડધારી

ઉપરોક્ત લાખાગૃહથી ગંગાજીના કિનારા સુધી એક સુરંગ ઝોદાવી હતી. એક
દિવસ લાગ જોઈને ગંભીર રાત્રે ભીમસેન, તે ગૃહને સળગાવી મુકી માતા અને
ભાઈઓને લઈને સુરંગને રસ્તે નહાસી છુટ્યો, અને પાપાત્મા પુરોચન પોતે તૈયાર
કરેલા લાક્ષાગૃહમાંજ બળી મરણ પામ્યો.

“ કુંતાજીનો પ્રત્યુપકાર ” જુલો.

યમરાજની પેઠે વૃક્ષોથી ઘેર યુદ્ધમાં શસ્ત્રાદિ અનેક ભૂપાલોનો પરાજય કરી પોતાના અસામાન્ય બાહુબળનો પરિચય દેરાવ્યો હતો. જોત જોતામાં પાંડવો ફરીથી પ્રકાશમાં આવ્યા. દ્રુપદ રાજાએ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મ્હોડે પાંડવોનો પરિચય મેળવી કૃતાર્થ થઇ વિધિ વિધાનપૂર્વક મહા સતી દ્રૌપદીને પાંડવોની સાથે પરણાવ્યાં. જ્યારે આ સમાચાર કૌરવ સભામાં પહોંચ્યા ત્યારે બીજા વિદુરાદિ મંત્રી વર્ગની સલાહ પ્રમાણે દુર્યોધનની મરજી ન હોવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને અર્જુ રાજ્ય આપ્યું, અને તેથી તે પછી તેઓ પરમ સુખથી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

ભીમનું પ્રતિજ્ઞાપાલન.

૨ સંકલ્પ.

[ઘૂતકીડામાં પાંડવોના પરાજય અને વનવાસ, ભીમનો ક્રોધ અને પ્રતિજ્ઞા, દ્રૌપદીનું સાથે જવું, ભીમનું આઝ્ઞાંકિતપણું અને ક્ષમા, કૌરવ સભામાં દુર્યોધનનો દુર્બ્યવહાર સાંભળીને ભીમને ક્રોધ થવો અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો દૃઢ સંકલ્પ]

ત્યારપછી પાંડવોના રાજસ્ય યજ્ઞ સંપૂર્ણ થવાથી દુર્યોધન, તેમનો મહિમા, અને ઐશ્વર્ય જોઇને તેમની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યો અને તેથી તેણે શકુનિની સહાયતાથી તેમને ઘૂત રમવાનું આમંત્રણ કરી કપટથી પરાજીત કર્યાં. તે વખતે દુરાત્મા કૌરવોએ પરમ સાધ્વી પાંડવપત્ની સતી દ્રૌપદીનું હલાહલ અપમાન કર્યું તોપણ મહાત્મા પાંડવોએ પોતાના પણને માટે

ગ્રામ રાખી ધૈર્વપૂર્વક તે દાક્ષિણ્ય અપમાન પણ સહન કર્યું હતું. * પરંતુ ભણ્ડવીર ભીમસેને તે વખતે તે પાપાત્માઓને યોગ્ય દંડ કરવાની જે ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે, તે કદિપણ ભુલ્લી ગયો નહોતો. દુર્યોધને પોતાની પરમ ક્ષુભિત બતાવી પાંડવોને સતી દ્રૌપદીસહિત વનવાસ મોકલ્યા. તે વખતે દ્રૌપદી અને ભીમસેને સૌથી વધારે રૂંધ અને ખિન્ન મને તેર વર્ષનો લાંબો સમય વિતાડ્યો હતો, અને તે દરમિયાન તેમણે લેશ પણ શાંતિ ભોગવી નહોતી. ક્ષમાશીળ યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાનાથી અને તેટલો સદુપદેશ આપતા હોવા છતાં પણ તેમનો કોપાનળ શાન્ત થયો નહોતો. દશ હજાર હાથી જેટલા બળવાળા જે ભીમસેને હિડિંબ, બક, કિર્મીર અને જટાસુર વગેરે રાક્ષસોનો વધ કર્યો હતો. જે વીરપુરૂષે મહાયુદ્ધમાં દુર્જય જરાસંધ, અને કામી કીચકનો સંહાર કર્યો હતો; જે અસીમ સાહસિક દુષ્કર્ષ યોદ્ધાએ દ્રાપદીને પ્રસન્ન કરવાને કુભેર-સરોવરમાં સ્નાન કરી તેના રક્ષકોનો પરાજય કર્યો હતો અને ગંધમાદન પર્વતના ઉંચા શિખર ઉપર ચડીને યક્ષોને પરાસ્ત કરી કુભેરના મિત્ર મણિમાનને માર્યો હતો, તેણે જે ધાર્યું હોત તે તેજ વખતે સમસ્ત કૌરવોના પ્રાણ લીધા હોત, પરંતુ ધર્માત્મા ભીમ સર્વદા પોતાના વડીલમંદુ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞામાં રહેતો હોવાથીજ, તેણે પોતાના પરમ શત્રુને જવા દીધા હતા. વળી મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથીજ ઘોષયાત્રા વખતે દુર્યોધન અને તેની સ્ત્રીઓને ગંધર્વોના હાથમાંથી છોડાવ્યાં હતાં અને દ્રૌપદીનું દરજી કરવા આવેલા દુરાત્મા જયદ્રથના પ્રાણ લીધા નહોતા. x

વળી જ્યારે મહાત્મા વાસુદેવ કૌરવ પાંડવના હિતની ખાતર વિષ્ટિ કરવા જવાને તૈયાર થયા ત્યારે પણ ભીમસેને મ્હોટાભાઈના મતને મળતા થઈને બન્ને પક્ષમાં શાન્તિ જળવાય એવો માર્ગ લેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

* પાંડવોનો ભાતુભાવ અને સત્યનિષ્ઠા.

x “યુધિષ્ઠિરની સુજનતા અને દયા” અને “યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા” એ મથાળાના પ્રજાઓમાં આ વિષયનો સચિત્તર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

કૂર સ્વભાવના પાપી દુર્યોધનને હ્રમેશ પોતાને અદિત કરનાર, વેરી ધારવા છતાં પણ ભરતકુળના બાવી ક્ષયનો વિચાર કરી યુદ્ધ કરવાની અભિલાષા મુકી દઇ ભીમસેને દુર્યોધન સાથે સંધી કરવાની વાતને અનુમોદન આપ્યું હતું. આ વખતે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા ગિરિના લઘુત્વના, અને અમિના શીત-લત્વની પેઠે-ભીમકર્મા ભીમસેનના અદ્ભુત પૂર્વ નત્ર વચનો સાંભળીને આ-શ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા, અને મહા સતી દ્રૌપદી ધર્મપથાવલંબી વૃકા-દરની ક્ષમા જોઇને બહુજ ખેદ થયો હતો. ત્યારપછી જ્યારે કૃષ્ણને મુખે “ દુર્યોધન એક સોયની અણિ જોટલી પણ જગ્યા આપવાની ના પાડી પોતાના પરમ મિત્ર વાસુદેવને બાધવાને તૈયાર થઈ ગયો હતો. ” એ વાત સાંભળી ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પહેલાંના વેરને યાદ કરીને તેની નિંદરતા, અને તેના પરાક્રમ અને સાહસો ચિર પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે ભીમસેન હાથમાં ગદા લઇને, શલપાણિ શંકરની પેઠે અમર ઉલ્લસિત યમરાજની પેઠે રણમાં ધુમતો, ત્યારે કેટલાક હાથી, ઘોડા, રથી, પાચદળ અને વીર સૈનિકા માર્યા જતા હતા. તેની ગણતરીજ નહોતી રચિયો તેના પ્રહારથી રથ અને અશ્વ સહિત દૂર પડી નાશ પામતા હતા, ગજરાહિયો તેની મદાના આઘાતથી લથડી પડતા હતા, અને સ્વારો તેના વિપુલ પદા-ઘાતથી પોતાના અશ્વો સહિત ભૂમિપર પડીને પંચત્વને પામતા હતા. તેના હાથમાં આવેલો કાષ્ઠ પણ વીર સહેલાઈથી ખચી જતો નહિ.

ભીમસેનનું પ્રતિજ્ઞાપાલન.

૩. દુઃશાસન વધ.

મહાવીર ભીમસેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાના વિચારથી ધીમે ધીમે ધણા કૌરવોનો સંહાર કર્યો હતો. એક વખત દશ કૌરવોએ મળીને ભીમસેન ઉપર બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો હતો, પરંતુ તેણે તેમને તીક્ષ્ણબાણ, બાલા, ખડ્ગ, અને મદા વગેરે યથોપયુક્ત બાયુધોથી યમદ્વારમાં પહોંચાડી દીધા હતા. સિંહ જેમ મૃગશાના ટાળા ઉપર કુદી પડે, તેમ તે પણ કૌરવ, સૈન્ય ઉપર પ્રમળ વેગે આક્રમણ કરીને વાવાઝોડાથી ઉખડી પડતાં વૃક્ષોની પેઠે તેમનો મૂળમાંથી નાશ કરતો. ભીમસેનનું સુખ્ય લક્ષ્ય પોતાના પ્રમળ અને કદા શત્રુ દુર્યોધન અને દુઃશાસનને હણવા ઉપરજ હતું. તેઓ જ યુદ્ધના મૂળ સ્વરૂપ હતા. કર્ણનો વધ થયો તે પહેલાં ભીમસેન દુઃશાસનના બાણથી વિંધાઈ ને કોષપૂર્વક મદાના પ્રહારથી તેને ભૂમિપર નાંખી દઈ મદા ઉલ્લાસ પૂર્વક દશે દિશાઓ ગમવી મુકે એવી ઘોર મર્જના કરવા લાગ્યો. તે વખતે કૌરવોનો અત્યાચાર અને તેમની દુષ્ટતા તેમને યાદ આવ્યાથી તે ક્રોધ કરીને, કર્ણ, દુર્યોધન, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, અને કૃતવર્માને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો, “હે યોદ્ધાઓ! બાળે હું આ પાપાત્મા દુઃશાસનને યમપુરીમાં મોકલું છું, માટે તમારામાં શક્તિ હોય તો તેની રક્ષા કરો.” આ પ્રમાણે કહીને કેસરી જેમ ઉન્મત્ત માતંગ ઉપર આક્રમણ કરે તે પ્રમાણે કુદકો મારી રથમાંથી નીચે ઉતરી દુર્યોધન અને કર્ણની સમક્ષમાંજ દુઃશાસનની છાતી ઉપર ચડી બેઠો. ત્યાર પછી કેટલીક વાર તેની રદામું ભેઈ રહી પોતાની બીધણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને તીક્ષ્ણ ખડ્ગથી તેની છાતી ચેરી નાંખી શોણિતપાન કર્યું. અને તેજ ખડ્ગથી તેનું મસ્તક છેદી નાંખી વારંવાર સ્થિરપાન કરતાં કરતાં કહેવા લાગ્યો, “અહા! માતાનું દ્વંધ, ઘી, સુરા, ઉત્કૃષ્ટ જળ અને દહિં તથા દ્વંધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્તમ છાસ વગેરે જે અમૃતસમ સ્વાદિષ્ઠ પીવાના

પદાર્થો ગણાય છે, તે સર્વ કરતાં આજે મહને આ શત્રુચ્છિર સ્વદિષ્ઠ લાગે છે.” ક્રોધે ભરાયેલો ભીમસેન આ પ્રમાણે કહ્યા પછી દુઃશાસનને મરી ગયેલો જોઇ જરા હાસ્ય કરીને તેને ફરીથી કહેવા લાગ્યો કે, “હે દુઃશાસન ! આ વખતે મૃત્યુએ તારી રક્ષા કરી છે. હવે હું તને કાંઇ પણ કરી શકું એમ નથી.” સૈનિકો ભીમસેનને ઇચ્છિરપાન કરતો જોઇને “આ મનુષ્ય નથી પણ રક્ષસજ છે” એમ કહેતાં કહેતાં ભય પામીને નહાસવા લાગ્યા. રુધિરથી ખરડાઇ ગયેલા શરીરવાળો ક્રોધપરાયણ વૃકોદર આ પ્રમાણે શત્રુનો સંહાર કરવામાં કૃતકાર્ય થવાથી હાસ્યપૂર્વક કેશવ અને અર્જુનને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, “હે વીરો ! મહેં દુઃશાસનનો વધ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે આજે સફળ-પૂર્ણ-કરી છે. હવે થોડા સમય-માંજ આ સંગ્રામરૂપ મહા યજ્ઞમાં દુર્યોધનરૂપી બીજા પશુનો ભોગ આપી શાન્ત થઇશ.” આ પ્રમાણે કહી ભીમસેન પરમ ઉસાહથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યો.

ભીમનું પ્રતિજ્ઞાપાલન.

૪ ગદાચુરની તૈયારી.

(મદ્રરાજ શલ્યનું મરણ, દુર્યોધનનું દ્વૈપાયન સરોવરમાં પેસી જવું, પાંડવોનું સરોવર પાસે જવું, યુધિષ્ઠિરના તિરસ્કારથી અભિમાની દુર્યોધનનું બહાર આવવું, અને ચુર કરવાની ઇચ્છા, યુધિષ્ઠિરનું અનુમોદન, શ્રીકૃષ્ણનો અસંતોષ, ભીમનું સાન્ન્યન, ગદાચુરની તૈયારી.)

દુઃશાસન અને કર્ણના મરણથી દુર્યોધન શોક સાગરમાં ડુબી ગયો.

પશ્ચાત્તાપથી તેનું હૃદય ખળવા લાગ્યું. અશ્વત્થામા અને દ્રુપાચાર્ય તેને યુદ્ધ કરવાનું ઊંડી દૃષ્ટિ પાંડવોને શરણે જવાની સલાહ આપવા લાગ્યા, પરંતુ તે તેને ગળે ઉતરી નહિ. આથી બીજે દિવસે મહાવીર શલ્યને સેનાધિપતિ નીમીને વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. મહારાજ શલ્ય પાંડવોના મામા થતા હતા. પરંતુ તેમણે દુર્યોધનને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં સહાય કરવાનું વચન આપેલું હોવાથી પોતાના ભાણેજોના રત્નેહ અને સંબંધને ન ગણીકારતાં ક્ષત્રિયધર્મ પ્રમાણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે કૌરવોનો પક્ષ લીધો હતો. આમ છતાં તેમના નૈસર્ગિક પ્રેમમાં કાંઈપણ ન્યૂનાધિકતા થઈ નહોતી. કૌરવ પાંડવનું યુદ્ધ થયા પહેલાં જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે શલ્ય મામાની સહાય માંગી હતી, ત્યારે તેમણે પોતે દુર્યોધનને આપેલા વચનનું સ્મરણ કરાવી યુદ્ધમાં કર્ણને નિરૂત્સાહિત કરવાનું માથે લીધું હતું, અને તે કાર્ય તેમણે યથાશક્તિ ખળવ્યું હતું, એ આપણે આગલા પ્રબંધમાં જોઈ ગયા છીએ. મહારાજ શલ્ય મદ્રરાજ્યના અધિપતિ હતા, જે દળ પશુ માદ્રાજ નામે ઓળખાય છે.

કૌરવ સેનાપતિ શલ્ય અર્ધા દિવસ સુધી લયંકર યુદ્ધ કરીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને હાથે નરણ પામ્યા, તે જોઈને કૌરવ-સૈન્ય લય પામી ન્હાસવા લાગ્યું. પરંતુ દુર્યોધને ફરીથી ઉત્ત્રાહિત કરીને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ભીમસેન અને અર્જુન દુર્યોધનના બાકી રહેલા સૈન્યમાં પેસીને ત્રાહ્ય, ત્રાહ્ય વર્તાવવા લાગ્યા. તેથી શકુનિ પોતાની પક્ષના સધળા ધોડેશ્વર ચોદાઓને લઈને આગળ ધસી આવી ધોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ વખતે સહદેવે પોતાની પ્રતિજ્ઞા યાદ કરીને તેનો સંહાર કર્યો. અર્જુને સંસમકોના નેતા ઋષભા અને તેના ભાઈ અને પુત્રોનો સંહાર કરી અવશિષ્ટ કૌરવ સૈન્યને નિર્મૂલ્ય કરવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે એક પછી એક સધળા ચોદાઓ મરણ પામ્યા એટલે દુર્યોધન વિજયની આશા મુકા દઈને ખિલ અંતઃકરણે અને લોહીલુહાણ શરીરે પોતાની ગદા લઈ સૈન્યમાંથી છટકી ગયો, અને આલતાં આલતાં પૂર્વ દિશામાં આવેલા દૈપાયન સરોવરમાં પ્રવેશ કરી આપાના પ્રભા-

વધી તેનું પાણી સ્તંભિત કરી નાખ્યું. દુર્યોધનની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનામાં ફક્ત અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, અને કૃતવર્મા-એ ત્રણ જીવતા રહ્યા.

આ તરફ પાંડવો અદાર દિવસના ભયંકર યુદ્ધમાં વિજય મેળવી પરમ આનંદપૂર્વક સિંહનાદ અને શખધ્વનિ કરવા લાગ્યા, અને દુર્યોધનનો નાશ કરવાના હેતુથી આખા રણક્ષેત્રમાં ફરી ફરીને તેની શોધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ કોઇપણ રીતે તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ તેથી આખરે છેક થાકી જઇને સૈન્ય સહિત છાવણીમાં આવી વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કલહના મૂળનો નાશ કરવાને તેમણે દુર્યોધનને શોધી કાઢવા માટે કુરુક્ષેત્રની ચાર તરફ દૂતો મોકલ્યા, પરંતુ ઘણી ઘણી શોધ કરતાં તેમને પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ, અને તેથી સઘળા મિત્રો યુધિષ્ઠિર પોતાના દૂતોને દુર્યોધનને શોધી કાઢવામાં નિષ્ફળ ગયેલા જોઇને ખિન્ન થઈ દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી મહાવીર ભીમસેન દુર્યોધનનો પત્તો મેળવવામાં કૃતકાર્ય થઈ મહારાજ યુધિષ્ઠિર પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો, “ મહારાજ ! મહેં પારધીને મેંહોડે સાંભળ્યું છે કે દુરાત્મા દુર્યોધન પાણી સ્તંભિત કરી દ્વૈપાયન સરોવરમાં ભરાઈ બેઠો છે.” ભીમસેનનાં આ વચનો સાંભળીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને અને સઘળા જાણીતાને બહુજ આનંદ થયો. તેઓ જનાર્દનને આગળ કરીને સરોવર ઉપર જવાને તૈયાર થઇ ગયા. તેજ વખતે પાંડવો, પાંચાસો, અને અન્યાન્ય વીરક્ષત્રિયો પ્રસન્ન ચિત્તે સિંહનાદ કરતા કરતા વિદ્યુદ્ભવે દ્વૈપાયન સરોવર તરફ જવા લાગ્યા, અને જોત જોતામાં ત્યાં પહોંચી ગયા. મહારાજ યુધિષ્ઠિર સૈન્ય સહિત સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યા. પછી ભગવાન વાસુદેવને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ હે કૃષ્ણ ! આ જુવો, દુર્યોધન માયાળુથી જળને સ્તંભાવી રાખી આ સરોવરમાં સંતાઇ ગયો છે. કોઇપણ મનુષ્યનો તેને ભય લાગતો નથી. પરંતુ અમે એ માયાવીને કદિપણ જીવતો રહેવા દેવાના નથી. કદિ દેવસજ્જ હંદ્ર પોતે તેને સહાયતા કરશે, તોપણ તે એને આ મર્ત્યલોકમાં સંત્રાપ કરતાં મરણ પામેલો જશે.”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરને રાત્રીનો વધ કરવાને ઉત્સાહિત થઇ ગયેલા જોઇને શ્રી કૃષ્ણ હર્ષ પામીને કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજ ! હવે આપ આપની માયાના બળવડે એ માયાવીની માયાનો નાશ કરો. ”

શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનાં વચનો સાંભળી રિમત હાસ્ય કરી મહારાજ યુધિષ્ઠિર મહાત્મણી દુર્યોધનને સંબોધીને યુક્તિપૂર્ણ, ધર્માર્થ યુક્ત મૃદુવાક્યોમાં તેને ધિક્કારવા લાગ્યા. ભીમસેનાદિ બીજા બાઇઓ પણ વારંવાર ભળતા ઝાઝાનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા. અભિમાની દુર્યોધન યુધિષ્ઠિર અને તેમના બાઇઓનાં તિરસ્કારયુક્ત વચનો સાંભળી વારંવાર દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખવા લાગ્યો, અને બંને હાથ હલાવી પાણીમાંથી બહાર નીકળી યુદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કરી મહારાજ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો, “ હે કુન્તીનંદન ! તમારે બંધુબાંધવ, રથ અને વાહન સધળું છે પરંતુ હું તો એકલો રથ અને વાહન વિનાનો પરિશ્રમથી ચાકી ગયેલો છું. એક માણસ સાથે ઘણા વીરો યુદ્ધ કરે એ યુક્તિ સંગત નથી, માટે તમે એક પછી એક મહારી સાથે સંગ્રામ કરવાને તૈયાર થાવ. હું રથ અને શસ્ત્રવગરનો છું તે છતાં જેમ અભાતનો બાલ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વિસ્તારીને નક્ષત્રોને ઝાંખાં પાડી દે છે, તેમ હું પણ તમારા સઘળાનો સંહાર કરીશ ” ધર્મભીરુ મહારાજ યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનનાં ઉપરોક્ત વચનોના ઉત્તરમાં કહ્યું, “ હે દુર્યોધન ! તું ભાગ્ય બલેજ ક્ષત્રિય ધર્મ જાણીને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો છે, માટે ત્હારી મરણમાં આવે તે આયુધ ધારણ કરીને અમારામાંના ગમે તેની સાથે યુદ્ધ કર. અમે સઘળા રણક્ષેત્રમાં ઉભા ઉભા તમારું યુદ્ધ જોયા કરીશું. જો તું અમારામાંથી ગમે તે એક જણનો વિનાશ કરીશ, તો તને આપું રાજ્ય મળશે, અને અમે અમારો પરાલભ સ્વીકારીશું. ” તે સાંભળીને દુર્યોધને કહ્યું-હે ધર્મરાજ ! જ્યારે મ્હારે ક્રોધ એકજ જણ સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, તો હવે હું તમારામાંથી જે સૌથી વધારે બળવાન હશે તેની સાથેજ યુદ્ધ કરીશ. વળી તમે મ્હને મહારી ગજરમાં આવે તે આયુધ ગ્રહણ કરવાની રજા આપો છો, તો હું આ ગદા લઇનેજ યુદ્ધ કરીશ. હવે તમારામાંથી

જેનામાં મ્હારૂં બળવીર્ય સહન કરવાની શક્તિ હોય તે વીર મ્હારી સાથે ગદાયુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ જાય.”

દુર્યોધનનાં વાક્યોને અનુમોદન આપીને મહારાજ બુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા, “ હે ગાંધારીતનય ! તું હવે સરોવરમાંથી બહાર નીકળી મ્હારી અથવા મ્હારા પક્ષના કોઇ પણ વીર સાથે યુદ્ધ કરી ત્હારૂં પરાક્રમ બતાવ. આજે જે ઇંદ્ર પણ ત્હને આશ્રય આપશે, તે પણ તું નષ્ટ થશે એમાં સંદેહ નથી.” દુર્યોધન બુધિષ્ઠિરનાં આ વચનો સહન નહિ થવાથી દરમાં ફસાઇ પડેલા બીયણુ બુજંગની પેઠે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખવા લાગ્યો, અને તરતજ પર્વતની પેઠે સુદૃઢ બીયણુ લોહમય ગદા ખાંધે મુકીને સરોવરને ખજલલાવી મુકી પ્રચંડ સૂર્યની, શિખરોવાળા પર્વતની, અથવા તો કોંધે ભરાયલા શૂળપાણિ શંકરની પેઠે પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો. આ વખતે તેનું પાણીથી ભિંન્નચક્તું શરીર જળમાં રહેતા મ્હોટા સર્પ જેવું દેખાવા લાગ્યું. સાર પછી ધર્મરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સુવર્ણમય કવચ, અને કનક-મંડિત વિચિત્ર ટોપ ધારણ કરી, પોતાની ગદા ઉપાડી, પાંડવોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો, “ હે વીરો ! હવે તમારામાંથી કોઇપણ મ્હારી સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ જાય. હું નિશ્ચયપૂર્વક તેનો સંહાર કરી વૈરાગિ શાન્ત કરીશ. મ્હારી ખાત્રી છે કે ન્યાય પ્રમાણે ગદાયુદ્ધમાં તમારામાંથી કોઇ પણ મ્હારી બચાવરી કરી શકે એમ નથી જ.”

રાજા દુર્યોધનને આ પ્રમાણે વારંવાર તર્જન ગર્જન કરતો જોઇને મહામતિ વાસુદેવ ક્રોધ કરી બુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા, “ હે મહારાજ ! તમે શો વિચાર કરીને દુર્યોધનને “ જે તું અમારામાંથી ગમે તે એક જણનો વિનાશ કરીશ તો તને આખું રાજ્ય મળશે અને અમારો પરાલભ સ્વીકારીશું.” એમ કહ્યું ? એ દુરાત્મા જે આપની અથવા અર્જુન, નકુળ અથવા સહદેવની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરશે, તો તમારી કેવી દુર્દશા થશે ? મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તમારામાંથી કોઇ પણ એની સાથે ગદાયુદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. ભીમસેનને મારવાની ઇચ્છાથી દુર્યોધને તેર વર્ષ મુધી

લોહાના પુતળા સાથે કસરત કરી છે. આપણામાં ભીમસેન સિવાય એની બરોબરી કરી શકે એવું કોઈ પણ નથી, માટે મ્હને લાગે છે કે પહેલાં શકુનિ સાથે ઘૂત રમતાં તમે જેવી રીતે હારી ગયા હતા, તેવીજ રીતે આ યુદ્ધકોડનો પણ આરંભ થયો છે. ભીમસેન બળવાન અને પરાક્રમી છે, પરંતુ દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં પ્રવીણ છે. બળવાન અને પ્રવીણ એ બન્નેમાં પ્રવીણ જ વધારે સમર્થ ગણાય છે. તમે એવા સમર્થ શત્રુને આપણા કલ્યાણ માર્ગમાં આડે મુકીને પોતે વિષમ સંકટમાં આવી પડ્યા છો અને અમને પણ પાડ્યા છે, તમે અમને પણ વિપદ સાગરમાં નાંખી દીધા છે.” મહાત્મા વાસુદેવ બ્યારે આ પ્રમાણે મહારાજા યુધિષ્ઠિરની સૂર્યતા માટે શોક કરવા લાગ્યા, ત્યારે મહાબળી ભીમસેન તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો. “હે શ્રી કૃષ્ણ ! તમે નિશ્ચિત થાવ. આજે હું નક્કી દુર્યોધનનો વિનાશ કરી અમારા વૈરાગિને શાન્ત કરીશ. ધર્મરાજને આપણા વિનય ભાસે છે. દુર્યોધનની ગદા કરતાં મહારી ગદા બહુજ મ્હોટી અને ભારે છે. હું મહારી તેજ ગદા લઈને આજે દુર્યોધન સાથે યુદ્ધ કરીશ. આપ શાન્ત થઈને મહારં યુદ્ધ જોયા કરો, હ્રદ્ર શત્રુ દુર્યોધનની વાત તો દૂર રહી પરંતુ દેવ અને અસુરે પણ મહારં પરાક્રમ સહન કરી શકશે નહિ.”

મહાત્મા વાસુદેવ ભીમસેનનાં વચનો શ્રવણ કરી પ્રસન્ન થઈને તેને ઘણું ઘણું માન આપી યુદ્ધ કરવાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યા. મહાવીર સાલકિ, યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો, અને પાંચાળો પણ ભીમસેનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તે જોઈને ભીમસેન મહારાજા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈ શત્રુનો વિનાશ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની ગદા ઉઘી કરી દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જવાનું કહીને કહેવા લાગ્યો, “હે દુર્યોધન ! તારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે અને તે હસ્તિનાપુરમાં અમારી પ્રતિ જે અસહ્ય વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, તે સધળાને યાદ કર. તેં દુષ્ટ શકુનિની સહાયતાથી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને કપટ ઘૂતમાં હરાવ્યા હતા. રાજમહિષી દ્રૌપદીનું બરી સહામાં અપમાન કર્યું હતું, અને નિરપરાધી પાંડવોને વનવાસ મોકલ્યા હતા, તે

સઘળાનું કળ તારે આજે ભોગવવું પડશે. હે કુલનાશક નરાધમ ! તારે માટેજ અમારા પિતામહ ભીષ્મ ધાયલ થઇ બાણશય્યા ઉપર પોઢ્યા છે; તારે માટેજ વીર દ્રોણ, શલ્ય અને કર્ણ માર્યા ગયા છે. તારે પાપેજ તારા મંધુઓ, પુત્રો અને અગ્રંખ્ય યુદ્ધ વિદ્યા વિશારદ વીર ક્ષત્રિયો પોતાનાં વિપુલ સૈન્ય સાથે યમપુરીમાં સિધાવ્યા છે. હવે તું એકલોજ બાકી રહ્યો છે. પરંતુ આજે ગદાના પ્રહારથી હું તારો પણ વિનાશ કરીશ. આજે પાંડવોનાં કલેશ, ત્હારાં અહંકાર અને રાજ્ય લોભ નષ્ટ થશે.”

મહાવીર વૃકોદરનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળીને દુર્યોધન નિર્ભયપણે કહેવા લાગ્યો, “ હે વૃકોદર ! નકામા થુંક ઉડાડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ જા. નિશ્ચયપૂર્વક જાણજો કે આજે હું તારો મદ ઉતારી નાંખીશ. હે કુલાધમ ! દુર્યોધન સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે તારાં વચનોથી ડરવાનો નથી. મ્હને ધણી દિવસથી તારી સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર હતો. દૈવ ઇચ્છાથી આજે તે પાર પડ્યો છે. હવે નકામો વાદવિવાદ કે આત્મલાઘા કરવાની જરૂર નથી. તેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરી બતાવ. ” દુર્યોધનનાં આ વચનો સાંભળીને પાંચાળો અને સૂન્યો તાળીયો પાડીને તેની પ્રસંસા કરવા લાગ્યા. મહાવીર દુર્યોધને તેમની પ્રશંસાથી કુલાઈ જઈને યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. મહાવીર વૃકોદર પણ પોતાની વિપુલ ગદા ઉચ્છાદીને વેગપૂર્વક તેની તરફ ધસવા લાગ્યો. આ વખતે પાંડવપક્ષના વાજ્રાંગ વગાડનારાઓએ પોતાનાં વાજ્રાંગના મધુરનાદથી દશે દિશાઓ ગજગવી મુકી, ઘોડાઓ વારંવાર હણહણવા લાગ્યા, અને વિન્યા-કાંક્ષી પાંડવોના અસ્ત્રશસ્ત્રો પ્રકાશવા લાગ્યાં.

ભીમનું પ્રતિજ્ઞાપાલન.

૫ ગદાયુદ્ધ.

(બલદેવનું આવાગમન-દુર્યોધન અને પાંડવોનું કુરૂક્ષેત્રમાં જન્મ-ભીમ અને દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ. દુર્યોધનની ઝંઘા ભાંગી જવાથી તેનું ભૂમિપર પડવું-બલદેવનો ક્રોધ-વાસુદેવનું સાત્ત્વન-ઉપસંહાર.)

આ પ્રમાણે તે બન્ને વીરો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અને પાંડવ પક્ષના અન્યાન્ય યોદ્ધાઓ તેમની આસપાસ ઉભા રહ્યા, તે સમયે શ્રી કૃષ્ણના મ્હોટા ભાઈ બલદેવજી પોતાના બન્ને શિષ્યોના યુદ્ધના સમાચાર સાંભળીને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. પાંડવો તેમને જોઈને બહુજ પ્રસન્ન થઈ મહાત્મા કેશવ સાથે તેમની સ્થામે જઈ યથાવિધિ આદરસત્કાર કરી “હે મહાત્મન ! આપના આ બે શિષ્યોનું યુદ્ધ જુવો” એમ કહેવા લાગ્યા. બલદેવજીને તીર્થયાત્રા ભ્રમણ કરી પોતાના પ્રિય શિષ્ય દુર્યોધન અને ભીમ-સેનનું ગદાયુદ્ધ જોવાનો વિચાર કરી આ સ્થળે આવેલા જોઈને તેમને બહુજ આનંદ થયો, અને તેઓ ભક્તિપૂર્વક ગુરૂદેવનો યથોચિત સત્કાર અને અભિવંજન કરીને પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનવા લાગ્યા. સારપછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે ઉભા થઈ યોગ્ય આસન આપી અર્ધ અને પાદ વડે તેમની પૂજા કરી કુશળ સમાચાર પુછ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નોના યથોપયુક્ત ઉત્તર આપીને બલદેવજી કહેવા લાગ્યા, “મહારાજ ! મ્હેં તાપસોને મ્હોડે સાંભળ્યું છે કે કુરૂક્ષેત્ર પરમ પવિત્ર અને સ્વર્ગતુલ્ય છે. દેવતા, ઋષિ, અને મહાત્મા બ્રાહ્મણો ત્યાં નિવાસ કરે છે, અને વીર પુરૂષો

આગળ યુદ્ધ કરતાં મરણ પામીને અનાયાસે સ્વર્ગમાં નિવાસ કરવાને
 િ થાય છે માટે હવે આપણે અત્રથી લાંઝ જઈએ.”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે બલદેવજીનાં વચનને અનુમોદન આપ્યું, એટલે
 ૥ કુરુક્ષેત્ર તરફ આવવા લાગ્યા. દુર્યોધન પણ પ્રસન્નતાથી પોતાની
 યુ ગદા લઇને પાંડવોની સાથે ચાલવા લાગ્યો. જોત જોતામાં સધળા
 કુરુક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા, અને સરસ્વતી નદીની દક્ષિણમાં આવેલા
 પવિત્ર પ્રદેશને યુદ્ધને માટે નક્કી કર્યો. તે વખતે કવચધારી મહા-
 રાવાળો બીમસેન પોતાની મ્હોટી ગદા સહિત રૂદ્ર જેવો, અને મહા-
 તાન દુર્યોધન ટોપ અને સુવર્ણમય કવચ ધારણ કરીને સુમેરૂ પર્વત
 શોભવા લાગ્યો. સાર પછી તે બન્ને વીરો સમરાંગણમાં ઉતરીને
 ભરાયેલા બે હાથીયોની, અગર બે સિંહોની પેઠે એક બીજાનો વધ
 ની ઇચ્છાથી પરસ્પરના છિદ્રો જેવા લાગ્યા અને થોડીવારમાંજ એક
 ઉપર આક્રમણ કરી વિજય મેળવવાની આશાથી ધોર તુમુલ યુદ્ધ
 લાગ્યા. રૂધિરથી ખરડાયેલા શરીરવાળા ગદાધારી બન્ને વીરો
 મેત કિંશુક (ખાખર) વૃક્ષ જેવા ભાસવા લાગ્યા. એક બીજાની
 મો અથડાઇ તેમાં નીકળતા અસિના તણખાઓથીજ જાણે નભો-
 ૬ તારાથી છવાઈ ગયું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. તેઓ જ્યારે પોત-
 ની ગદા ફેરવવા લાગ્યા, સારે જે બીજણુ શ્વેદ ઉત્તન થયો, તે
 માને સધળા આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા.

સાર પછી તે વીરો પોતપોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી એક
 ને ક્ષતવિક્ષત કરી છેવટે વિચિત્ર મંડળ, ગતિ, પ્રભાગતિ, વિવિધ
 આન, પ્રહારવચન, પરિવારણ, પરાવર્તન, સંવર્તન વગેરે વિવિધકળા
 િને પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે વખતે પરસ્પરના આઘાતથી
 ૬ શરીર રૂધિરની ધારાઓથી છવાઈ ગયેલાં હોવાથી, તેઓ મહા
 ૬ ઉતરી પડેલા બે હસ્તીઓ જેવા ભાસવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે બીમ
 દુર્યોધનનું આ ગદાયુદ્ધ વધારે તુમુલ થતું ગયું. પરંતુ મહાવીર દુર્યોધન

વિવિધ મંડળ અને કૌશલ બતાવીને સમરાબિયુમાં ધુમીને ભીમ કરતાં વધારે નિપુણ જણાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ભીમસેન અને દુર્યોધન બન્ને એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈ પણ એક બીજાને પરાસ્ત કરવાને સમર્થ થયું નહિ. છેવટે દુર્યોધને પોતાની ગદાના આધાતથી ભીમસેનનું કવચ ભેદી નાંખ્યું. આ વખતે તે બન્ને વીરોનું ધોર યુદ્ધ જોઈને અર્જુન મહાત્મા વાસુદેવે કહેવા લાગ્યો, “ હે સખે ! આ ટુંકાદર અને દુર્યોધનમાં કયો વીર તમારા મત પ્રમાણે વધારે યુદ્ધકુશળ છે, અને કોનામાં કયો ગુણ વધારે છે તે જાણવાની ઈચ્છા થઈ છે, તો તે કહો. “ એ સાંભળીને ભગવાન વાસુદેવે કહ્યું. “ હે ભાઈ ! આ બન્ને વીરોએ એકજ ગુરૂના હાથ નીચે એક સરખું શિક્ષણ મેળવ્યું છે. ભીમસેન દુર્યોધન કરતાં બળવાન છે, પરંતુ તેના કરતાં દુર્યોધનની મહેનત અને યુદ્ધ-નિપુણતા વધારે છે, માટે મહારા ધારવા પ્રમાણે ભીમસેન ન્યાયયુદ્ધમાં દુર્યોધનનો પરાજય કરી શકશે નહિ. અન્યાય યુદ્ધમાંજ દુર્યોધનનો વિનાશ થવાનો છે. માયાવી દુર્યોધનને માયાબળ વડેજ મારવો ઊચિત છે, માટે જો ભીમસેન તેની સાથે ન્યાયયુદ્ધ કર્યા કરશે, તો મહારાજ યુધિષ્ઠિર વિષમ સંકટમાં આવી પડશે. ”

મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને અર્જુને પોતાની ડાબી ઝંઘા ઉપર હાથ પજાડી ભીમસેનને સંકેત કર્યો. મહાબળી ભીમસેન તે જોઈને તેનો અભિપ્રાય સમજી જઈ ગદા લઈને થોડીવાર ચોગરદમ ધુમીને દુર્યોધનને આશ્ચર્યચકિત કરવા લાગ્યો. ગદા-યુદ્ધમાં અપૂર્વ નિપુણતા ધરાવનાર દુર્યોધન પણ ભીમસેનનો વધ કરવાની ઈચ્છાથી, કોઈ વખત ઉછાળા મારીને તો કોઈ વખત શાન્તપણે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ધુમવા લાગ્યો. સાર પછી તે દાઢણુ યુદ્ધમાં બન્ને જણુ બહુ જ થાકી ગયા, અને તેથી થોડીવાર વિશ્રામ લઈને ફરીથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ પરસ્પરના આધાતથી બન્ને જણુનાં ગાત્રો જર્જરિત થઈ શરીર ઇથિરથી ખરડાઈ ગયાં. તે વખતે મહાવીર ટુંકાદરે ઇચ્છાપૂર્વક લાગ આવ્યાથી દુર્યોધન જરા ભવં કરીને તેની તરફ

ધસી ગયો. તેને પોતાની તરફ ધસી આવતો જોઈને મહાવીર ભીમસેને તેની ઉપર વેગપૂર્વક ગદા નાંખી, પરંતુ દુર્યોધને ખડ્ગ ચાલાકીથી તેને ચુકાવી દઈને ભીમસેનના શરીર ઉપર ગદાનો આઘાત કર્યો. આથી ભીમસેનનું શરીર લોહી લુહાણુ થઈ ગયું, અને તે ખડાવરા જેવો બની ગયો. પરંતુ તે વખતે તેણે એવું તો વૈર રાખ્યું કે, દુર્યોધને તેને અવિચલિત અને સ્થામિ પ્રહાર કરવાનો લાગ જોતો ધારીને બીજવાર પ્રહાર કર્યો નહિ. મહાવીર ભીમસેન એકાદ ક્ષણ શ્વાસ લઈને ક્રોધ કરીને દુર્યોધન ઉપર ધસી ગયો. દુર્યોધને ભીમસેન ક્રોધે ભરાઈ પોતાની તરફ ધસી આવતો જોઈને તેનો પ્રહાર ચુકવવાની ઈચ્છાથી ઉચે કુદવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ભીમસેન તેનો વિચાર કળી જઈ ઘેર ગર્જના કરી તેની રહામું ગયો, અને જેવો દુર્યોધન તેનો પ્રહાર ચુકવવાને ઉચે કુદવા ગયો કે તરતજ પોતાની બીધણુ ગદાથી તેની ઝંઘામાં પ્રહાર કર્યો. ભીમસેનની આ વળ જેવી બીધણુ ગદાએ દુર્યોધનની ઝંઘાઓ લાંગી નાંખી તેજ વખતે તેને ભૂમિપર પાડ્યો.

આ પ્રમાણે જ્યારે દુર્યોધન પૃથ્વીપર પડ્યો ત્યારે તેના પ્રયંડ શરીરથી ધરતી ધ્રુજ ઉઠી, અને અંતરીક્ષમાં યક્ષ, રાક્ષસ, અને પિશાચો બીધણુ-ધ્વનિ કરવા લાગ્યા. મૃગો, અને પક્ષીઓએ તુમુલ કાલાહલ કરી મુક્યો. ચુદ્ધક્ષેત્રમાં ઊમેલા, હાથી, ઘોડા અને વીર યોદ્ધાઓ ચીત્કાર કરી ઉઠ્યા, અને ધ્વજધારી અને અસ્ત્રશસ્ત્રધારી વીરપુરૂષો પણ કંપી ઉઠ્યા. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના અપશુકનો થતા જોઈને પાંડવો, અને પાંચાલો ખેદ પામ્યા. ત્યાર પછી સમર વિજયી ભીમસેન દુર્યોધનની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો, “હે દુરાત્મન! પૂર્વે તે સભામાં “ગર્-ગર્” કહીને મહારો જે ઉપહાસ કર્યો હતો, અને સતી દ્રૌપદીને જે શબ્દો કહ્યા હતા તેનું ફળ ભોગવ. અમે દુષ્ટાચરણુ, આગ, છૂત, અને વિશ્વાસઘાત વગેરે કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કર્મ કર્યું નથી. કેવળ પોતાના ખાદુબળથીજ શત્રુનો નાશ કર્યો છે.” આ પ્રમાણે કહીને ભીમસેન ભોંયપર પડેલા દુર્યોધનના મસ્તકને હાત મારવા લાગ્યો. ધર્માત્મા ક્ષત્રિયો ભીમસેનનો આ નીચ માણસના જેવો

દુષ્ટ વ્યવહાર જોઇને દુઃખિત થયા, તેથી મહારાજ યુધિષ્ઠિર વિજયથી કુલાઇ ગયેલા ભીમસેનને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “હે ભાઇ ! તું તારા ઋણમાંથી મુક્ત થયો છે, અને ન્યાયપૂર્વક, કે અન્યાય પૂર્વક શત્રુનો સંહાર કરીને તારી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરી છે. માટે હવે શાન્ત થા. દુર્યોધન પણ આપણો ભાઈ, અને તે ઉપરાંત તે અહાર અક્ષૌહિણી સૈન્યનો, અને કૌરવનો અધિપતિ છે, માટે એના મસ્તકને લાત મારી અધર્મ કરતો નહિ.” મહારાજ યુધિષ્ઠિરનાં આ વચ્ચનોથી ભીમસેનનો રોષ ઉતરો ગયો, અને તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. ત્યાર પછી તે દુર્યોધન પાસે જઈ ગદ્ગદ કંઠે સાંત્વન કરી કુરુકુળનો વિનાશ, અને દુર્દશા જોઇને વારંવાર દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકવા લાગ્યો.

એટલામાં મહાપ્રણી બલદેવજી ભીમસેન પોતાના પ્રિય શિષ્ય દુર્યોધનની ઝંઘામાં પ્રહાર કરેલો જોઇને ક્રોધાવિષ્ટ ચિત્તે ગર્જના કરી ભીમસેનને વારંવાર ધિક્કારી કાઢી કહેવા લાગ્યા, “ધર્મ યુદ્ધમાં નાલિની નીચેના ભાગમાં પ્રહાર કરીને વૃદ્ધાદેર અન્યાય કર્યો છે.” નાલિની નીચેના ભાગમાં ગદા પ્રહાર કરવો નહિ, એ શાસ્ત્રોક્ત સ્થિર સિદ્ધાંત છે. પરંતુ મહામૂર્ખ ભીમસેન શસ્ત્રની આજ્ઞાનો ભંગ કરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ત્યો છે.” હલધારી બળદેવ આ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં અતિશય ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ મુસળ લઇ ભીમસેન તરફ ધસવા લાગ્યા. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેમને પોતાની આંખમાં લઇને શાન્ત કરવાને કહેવા લાગ્યા, “હે મહાત્મન ! પ્રતિજ્ઞાપાલન એજ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે. મહાવીર ભીમસેન કૌરવ-સભામાં દુર્યોધનની ઝંઘા ભાંગી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પૂર્વે મહર્ષિ મૈત્રેયે પણ દુર્યોધનને “ભીમસેન તો ગદાથી તારો ઝંઘા ભાંગશે.” એવો શાપ દીધો હતો. માટે ભીમસેનના આ કાર્યમાં લેશ પણ દોષ જણાતો નથી. હે રેવતી રમણ ! હવે કલ્પિયુગ આવી પહોંચ્યો છે, અને મહાત્મા ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાનો આ યોગ્ય અવસર છે, માટે આપ શાન્ત થઈ ક્રોધનો ત્યાગ કરો. વળી યુદ્ધ વિશારદ પાંડવો આપણી ફાઇના છોકરા

છે, માટે તેઓ પણ આપણા સહજ મિત્ર છે. એમની ઉત્તરિમાં આપણી ઉત્તરિ છે, એમાં સંદેહ નથી.”

વાસુદેવનાં આ વચનોથી જળદેવજીનો ક્રોધ શમી તો ગયો, પરંતુ “ભીમ-
સેને અન્યાયપૂર્વકજી વિજય મેળવ્યો.” એ વાત તેમના મનમાંથી
દૂર થઇ નહિ. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને મુખે “કૂટ-ધર્મ” શ્રવણ કરીને પણ
અપ્રસન્ન ચિત્તે કહેવા લાગ્યા, “હે વાસુદેવ ! ભીમસેને દુર્યોધનને અધર્મ
યુદ્ધમાં માર્યો છે, માટે એ જગતમાં કૂટ યોદ્ધા તરીકેજ પ્રખ્યાત થશે.
વળી રાજા દુર્યોધન ધર્મયુદ્ધ કરતાં મરણ પામેલો હોવાથી તે પરલોકમાં
શાશ્વતગતિ, અને આ લોકમાં અતિશય યશ પામશે.” આ પ્રમાણે કહીને
બલદેવજીએ દ્વારકાં તરફ ચાલવા માંડ્યું. જલદેવજીના જવાથી પાંચાલ, યાદવ,
અને પાંડવોના મનમાં બહુજ ખેદ થયો.

ત્યારપછી મહાવીર ભીમસેન શત્રુના સંહારથી હર્ષ પામી ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરની પાસે જઇ, પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ ! આજે
આપની પૃથ્વી નિષ્કંટક થઇ છે. હવે રાજ-ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય શાસન
કરો. આજથી આ અનેક પર્વતો, વનો, ઉપવનો, અને વાટિકાઓ વાળી, નાના
રતોથી ભરેલી વસુંધરા પુનઃ આપના અધિકારમાં આવી છે, માટે હવે આપ
નિષ્કંટકપણે રાજ્ય કરો.” ભીમસેનનાં વચનો સાંભળીને મહારાજા યુધિષ્ઠરે
કહ્યું, “હે વૃકોદર ! આજે શ્રીકૃષ્ણની પ્રલાહથી દુર્યોધન મરાયો છે, વૈરાગિ
શાન્ત થયો છે, અને સમસ્ત વસુંધરા આપણા અધિકારમાં આવી છે.
દૈવયોગે આજે શત્રુનો સંહાર કરી વિજય મેળવી તું ધણા વર્ષના ક્રોધ
ઝણમાંથી મુક્ત થયો છે.”

ભીમસેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે અદ્ભુત વીરત્વ બતાવ્યું છે
અર્થ, પરંતુ તે નિષ્કુર અને અધર્મ આચરણો આચરતાં બીલકુલ અન્યાયો
નથી. ક્ષત્રિયોનું પ્રતિજ્ઞાપાલન કેવું બીધણું હતું તે અર્જુન અને ભીમ એ
બન્નેના જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ અર્જુન હમેશાં ન્યાયમાર્ગનું

અવલંબન કરીને પોતાનું કાર્ય કરતો હતો, જ્યારે ભીમસેન પોતાની પ્રતિ-
જ્ઞા પૂર્ણ કરવાને ન્યાયને કારણે મુકી દેતો હતો. પરંતુ આમ કરવાનું પણ
એક કારણ હતું. વૈર વાળવાના વિચારોએ તેનાં હાડ અને ચામને બેદી-
નાંખી છેક મર્મસ્થળોને સ્પર્શ કર્યો હતો. દુર્યોધનના અસાચાર અને
દુષ્ટવહાર તેને માટે તદ્દન અસહ્ય હોવાથીજ તેનામાં ધર્મનું પાલન કરવા
નોટલું ધૈર્ય રહ્યું નહોતું. એટલા માટેજ તેણે ગદા યુદ્ધના નિયમોના ભંગ
કરીને દુર્યોધનનો મંહાર કર્યો હતો. આ પ્રમાણે અન્યાય યુદ્ધમાંજ વિજય
મળેલો હોવા છતાં, ‘પ્રતિજ્ઞા પાળવી એજ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે’ એમ
વિચાર કરીને મનમાં હરખાતો હતો. અને તેથીજ તેણે વિજય મેળવીને,
“ હવે મ્હને સ્વર્ગ મળે, કે નરક મળે, તેની મ્હને લેશ પણ સ્પૃહા નથી ”
એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. ભીમનાં એ વચનો ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય
છે કે પ્રતિજ્ઞાપાલન એજ તેના જીવનનો મૂળ મંત્ર હતો. એજ તેના જીવન-
નું સારવ્રત હતું. એ ધ્રુવતારા ઉપર લક્ષ્ય રાખીનેજ તેણે તેર વર્ષો સુધી
અતિશય કલેશ સહન કર્યો હતો, અને તેથીજ આ વખતે પાપ પુણ્યનો
વિચાર કરવાની તેનામાં ધીરજ રહી નહોતી. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એજ
છે કે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે પણ તેના આ નિર્દિત કાર્યમાં અનુમોદન આપ્યું
હતું. એના નિગૂઢ કારણોનો નિર્ણય કરવો દુઃસાધ્ય નથી. શ્રીકૃષ્ણે મહાન
ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાના હેતુથીજ ભીમસેનને અન્યાય યુદ્ધ કરવા જણાવ્યું હતું.
બલદેવજીને શાન્ત કરતી વખતે ભીમસેનના બચાવમાં તેમણે જે શરણો
રજ્યુ કર્યા હતાં તે પણ ખરાંજ હતાં. પ્રતિજ્ઞાપાલન એ ક્ષત્રિયોનો પરમ
ધર્મ છે. આ તરફ ન્યાયયુદ્ધમાં પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાનો લેશ પણ મંભવ
નહોતો. ગદાયુદ્ધમાં નાભિની નીચેના ભાગમાં પ્રહાર કરવો એ રજુનીતિના
નિયમની વિરુદ્ધ છે, જ્યારે ભીમસેને દુર્યોધનની ઝંખા ભાંગી નાંખવાનીજ
પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એટલા માટે આ બન્ને ઉપર વિચાર કરી પ્રતિજ્ઞા
પાલનનેજ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ માની શ્રી કૃષ્ણે ભીમસેનના આ કાર્યમાં અનુ-
મોદન આપ્યું હતું. વળી દુર્યોધને પાંડવોને દીધેલા દુઃખોનું અને તેના
દુશ્મનરણનું સ્મરણ થતાંજ તેની ઉપર દયા થાયજ નહિ. માટે ભીમસેનના

અન્યાય યુદ્ધ માટે તેની ઉપર આક્ષેપ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. દુર્યોધનને તેના નિદિત અને દુષ્ટ કર્મોનું ફળ આપવાનોજ તેમનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. વળી દુર્યોધનને માટે જે ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો હતો, તેવોજ ઉપાય બીજા વીરોને માટે પણ લેવામાં આવ્યો હતો. બીજા દ્રોણાદિ મહાત્માઓએ અધર્મનો પક્ષ લીધો હતો, અને તેથી શ્રી કૃષ્ણે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેમનો પણ વધ કરાવ્યો હતો. ભીમનો જય તેમનો બહુજ પ્રાર્થનીય હતો, કારણ કે તેમ ન થાય તો અધર્મનો જય થતો હતો. નીતિય કેશવે લોકોને દેખાડવા માટેજ અધર્મ પરાયણ દુર્યોધનનો વિનાશ કરી પૃથ્વિને પાપના ભારમાંથી મુક્ત કરી હતી. શ્રીકૃષ્ણના અવતારવાદનો એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એ ઉદ્દેશથીજ તેમણે કંસ, અને દુર્જય જરાસંધનો સંહાર કર્યો હતો. શ્રી કૃષ્ણે દેશકાળનો વિચાર કરી દૂટ રણનીતિનો આશ્રય લઈ પાપાત્મા કૌરવોને નિર્મૂલ્ય કરીને “ધર્મે જય” અને “પાપે જય.” એ મહામંત્ર વિદ્યોષિત કરી જગતનું જે કલ્યાણ કર્યું છે તે ખરેખર અનિર્વચનીય છે, એટલા માટેજ અમે કહ્યું છે કે, “સુર વાંચકને મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણના મહાત્મ્યનો પગલે પગલે અનુભવ થશે.” *

અશ્વત્થામાનું વેર.

૧ દ્રોણ અને દુપદની કથા.

(અશ્વત્થામાનો જન્મ, દ્રોણાચાર્યની દરિદ્રતા, દુપદ સાથે વૈરભાવ, હસ્તિનાપુરમાં આવી કૌરવ પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપવું-દુપદનો પરાજય, પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદીનો જન્મ.)

દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ વૈરભાવને વસ ચંદને જે દુષ્કર્મ કર્યું છે, અને તેને માટે તેને યાવજજીવન પશ્ચાત્તાપ રૂપી જે અગ્નિથી શે-કાવું પડ્યું છે, તેજ આ પ્રબંધનો મુખ્ય વિષય છે. દ્રોણાચાર્યે પોતાની આરા પ્રમાણે કૃપાચાર્યની જાહેન કૃપી સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને તેના ગર્ભમાં જ અશ્વત્થામાનો જન્મ થયો હતો. બાલક અશ્વત્થામાનો જન્મ થતી વખતે તેમણે અશ્વની માફક ધ્વનિ કર્યો, તેથી દ્રોણાચાર્યે તેનું નામ અશ્વત્થામા પાડ્યું હતું. દુર્ભાગ્યે દ્રોણાચાર્ય બહુજ નિર્ધન હતા. પોતાનો ધર-અંસાર ચલાવવો તેમને બહુજ કઠિન લાગતું હતું, પરંતુ અનેક બ્રાહ્મણોથી નિંદાતા હોવા છતાં પણ તેઓ પૈસા મેળવવા માટે બીજાની સેવા કરવા ઇચ્છતા નહોતા. એક દિવસ અશ્વત્થામાએ દૂધ પીવાની હક લીધી, અને તેઓ રૂદન કરવા લાગ્યા. તે જોઈને દ્રોણાચાર્યને બહુજ ખેદ થયો, અને તેઓ ગાયની શોધમાં નીકળી પડ્યા. પરંતુ ઘણું ઘણું ભટકવા છતાં દુધાળી ગાય મળી શકી નહિ. આથી તેઓ નિરાશ થઈને ઘર તરફ પાછા ફર્યા, તે વખતે કેટલાક બાળકો પોતાને ઘેરથી લોટવું પાણી કરી લાવી બાળક અશ્વત્થામાને “ આ દુધ છે, લે લે પી જ, ” એમ કહીને લલચાવતા તેમના જોવામાં આવ્યા. અણસમજી અશ્વત્થામા તે લોટવું પાણી પી જઈને, “ મહે

દૂધ પીધું, મ્હે' દૂધ પીધું ” એમ કહીને પરમ આનંદપૂર્વક તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. તે જોઇને પેલા બાળકો અ-ધોઅન્ય તાળી આપીને દ્રોણાચાર્યનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યાં. આ વખતે પોતાના સંતાનની દુર્દશા જોઇને અને બાળકોના ઉપહાસયુક્ત વચ્ચેના સાંભળીને દ્રોણાચાર્યનાં મર્મરચના બેદાઈ ગયાં. તેમને પોતાની ભત ઉપર બહુજ તિરસ્કાર છુટ્યો. ઉવટ પોતે શું કરવું, તે સુઝ નહિ પડતી, બાળ સંખ્યા દુપદના સ્નેહને યાદ કરી પોતાના પરિવાર સહિત પાંચાલ રાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યા, અને દુપદરાજ પાસે જઈ પોતાની બાલમૈત્રિનું સ્મરણ કરાવી તેમની પાસે સહાય માગી, પરંતુ દુપદ રાજ્યએ પોતાનું વચન ભૂલી જઈ મહાત્મા દ્રોણનો ઉલટો ઉપહાસ કર્યો. આથી મહાત્મા દ્રોણને બહુજ ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેઓ તેજ વખતે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે વખતથી દુપદરાજ સાથેના તેમના વેરભાવનો આરંભ થયો.

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્ય હસ્તિનાપુરમાં જઈ પોતાના સાળા કૃપાચાર્યને ઘેર રહેવા લાગ્યા. આ સમયે તેમણે કુરુરાજ કુમારોનાં મન આકર્ષીને બીજમના આશ્રયથી કૌરવપાંડવોને અસ્તવિદ્યા શિખવવાનું માથે લીધું. આ સ્થાને નિયુક્ત થઈને તેમણે અદ્ભુત શિક્ષણ-પદ્ધતિથી પોતાના શિષ્યોને અસ્તવિદ્યામાં સુશિક્ષિત કર્યા, અને ત્રિયશિષ્ય અર્જુન અને અન્યના વીર-કુમારોના પરાક્રમથી દુપદરાજને પરાસ્ત કરી પોતાના વેરભાવને શાન્ત કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે પોતાની મોટી ઉદારતાથી શરણે આવેલા અને સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠેલા દુપદ રાજાને સુકત કરી તેને તેનું અર્ધું રાજ્ય પાછું આપી તેની સાથે ફરીથી સંખાભાવ સ્થાપ્યો. આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યથી પરાજિત થવાથી દુપદરાજ પોતાને બળહીન ધારવા લાગ્યો, અને પોતાના બળવીર્યથી તેમનો પરાજય કરવો અસાધ્ય જણીને અલૌકિક બ્રાહ્મ-બળવડે દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરી શકે એવો પુત્ર સેનવવાની ઇચ્છાથી તેજ વખતે તીર્થ પર્યટન કરવા નીકળી પડ્યો. એક વખત ભાગીરથીના તટ ઉપર બ્રમણ કરતાં કરતાં તેને યાજ્ઞ અને ઉપયાજ નામના બે મહા તપસ્વી

બ્રહ્મર્ષિનાં દર્શન થયાં. દુપદરાજે તે બે મહાત્માઓની સેવા શુભ્રુષા કરવા માંડી, અને કેટલેક દિવસે તેમને પ્રસન્ન કરી પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું. દુપદ રાજના દુઃખની વાત સાંભળીને યાજ્ઞ અને ઉપયાજ્ઞે તેને પ્રતિષ્ઠિ યજ્ઞ કરવાની સલાહ આપી. દુપદરાજએ તેજ વખતે તે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યાજ્ઞ અને ઉપયાજ્ઞ એ બે બ્રહ્મર્ષિઓએ દુપદના યજ્ઞમાં દીક્ષિત થઈ પ્રવ્રત્તિત અગ્નિમાં આહુતિ આપી કે તરતજ તેમાંથી દેવકુમાર જોવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો દ્રોણનો નાશ કરનાર સુકુમાર પુત્ર અને યજ્ઞની વેદીમાંથી સર્વાંગ સુંદર કૃષ્ણ નામની કૌરવકુળનો નાશ કરનારી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. આ પ્રમાણે પાંચાળી, અને કૌરવકુળની યત્રતાનાં મૂળ વધારે ઉઠ્યાં હત્યા.

અશ્વત્થામાનું વેર.

૨ નારાયણાસની કથા.

(દ્રોણાચાર્યનો વધ જવાથી અશ્વત્થામાનો ક્રોધ અને પ્રતિજ્ઞા, નારાયણાસનો પ્રયોગ અને તેની શાન્તિ.)

પિતાના શુભ્રુદાય પુત્રમાં હતરી આવે છે તેથી દ્રોણાચાર્યના જોવો વૈરભાવ અશ્વત્થામામાં જોવામાં આવે તો તેમાં કાર્ષ્ણ નવાઈ જોવું નથી. “ જ્યારે દ્રોણાચાર્યે અશ્વત્થામાનો ભાગ કર્યો ત્યારે દુરાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમના દેશ પકડીને નિર્દય હુંદારાની પેઠે તેમનો સંહાર કર્યો. ” એ સમાચાર જ્યારે મહારીર-અશ્વત્થામાના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ ઇંછેદાયલા સર્પની પેઠે, અથવા તો છંધનસંયુક્ત અગ્નિની પેઠે ક્રોધામિથી પ્રવ્રત્તિત થઈ ઉઠ્યા, અને હાથે હાથ ધસી, હાંત પીસી રાતા પીળા થઈ જઈ દીર્ઘ નિશ્વાસ

મુકવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેમણે પાંડવોનાં અધર્મ આચરણનો, અને ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નના પાપકર્મનો યોગ્ય જડેલો આપવાનો નિશ્ચય કરી રાજા દુર્યોધનની
સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “ હે રાજા! હું સત્ય અને ધૃષ્ટદેવના સોગંદ
ખાધને કહું છું કે પાંચાલોને નિર્મૂળ કર્યા વિના હું કદિપણ જીવન ધારણ
કરીશ નહિ. ” મહાવીર દ્રોણ-પુત્રની આ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કૌરવ-
સૈનિકો પ્રસન્ન થઈને શંખ, ભેરી, દુન્દુભી વગેરે વાજાંત્રો વગાડવા લાગ્યા.
અશ્વની ખરીયોધી અને રથના પૈડાઓથી પોડાઈને પ્રાથવી પશુ કંપી
ઉડી. તે તુમુલ શબ્દથી ભૂમંડળ, દિગ્મંડળ, અને નભોમંડળ ગાજી ઉઠ્યાં.
તે મેધના જેવો ગંભીર તુમુલધ્વનિ સાંભળીને પાંડવો ઝોઝા થઈ વિચાર
ચકાવવા લાગ્યા. આ તરફ આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામાએ તેજ વખતે પાણીનો
સ્પર્શ કરીને નારાયણાત્મ ઉત્પન્ન કર્યું. આ પ્રમાણે તે નારાયણાત્મનો આદુ-
ર્ભાવ થવાથી વાદળાં વમર ધોર ગર્જના થવા લાગી. વર્ષાદ પડવા માંડ્યો,
અને ચારે તરફથી પવન પુઠાવા લાગ્યો. આ વખતે ધરતી ધ્રુજવા લાગી,
સાગર-સલિલ ખળભળી ઉઠ્યાં, નદીઓ વિપરીત દિશામાં વહેવા લાગી,
પર્વતના શિખરો વિદોર્ણ થવા લાગ્યાં, દિશાઓ અધકારથી છવાઈ ગઈ,
સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો, માંસાહારી પક્ષિયો છુટથી વિચરવા લાગ્યાં, દેવ દાનવ અને
ગંધર્વો પણ વિચારમાં પડી ગયા, અને મૃગશાઓ પાંડવોની જમણી તરફ
નહાસવા લાગ્યાં. અચાનક આવું તોફાન થયેલું જોઈને સધળાં આશ્ચર્યચકિત
થઈ ગયાં, અને પરસ્પર તેનું કારણ પુછવા લાગ્યાં. ભૂપતિયો અશ્વત્થામાનું
તે ભીષણ અત્મ જોઈને ભયભીત થઈ કંપી ઉઠ્યા.

ત્યારપછી અશ્વત્થામા પિતાનું વેર સેવાને પ્રલય-કાલીન ચમદેવની
પેઠે શત્રુનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. બે મ્હોટા સમુદ્રોની પેઠે કૌરવ
અને પાંડવોના સૈન્યનો ભયંકર સમાગમ થઈ ગયો. મહાવીર અશ્વત્થામાએ
પાંડવો અને પાંચાલ સૈનિકોપર લક્ષ્ય કરીને નારાયણાત્મ છોડી દીધું. શિશિર-
ના અન્તમાં જેમ અગ્નિ સુકાં ધાસને બાળી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે તે-
નારાયણાત્મ પણ પાંડવ સૈન્યનો વિનાશ કરવા લાગ્યું. તે જોઈને મહાત્મા

વાસુદેવ પાંડવ પક્ષના વીરોને હાથના ઘીંતથી યુદ્ધ કરતાં અટકાવીને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે યોદ્ધાઓ ! તમે શીઘ્ર અસ્ત્રશસ્ત્રોનો પરિભ્રમ કરી પોતાપોતાના વાહન ઉપરથી ઉતરી જવ, તેમ કરવાથી એ અસ્ત્ર તમારો વિનાશ કરી ચક્રશે નહિ. યુદ્ધ કરવું તો દૂર રહું, પરંતુ જે કોઈ યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરશે, તેનો પશુ આ અસ્ત્ર પાતાળ લગી જઈ વિનાશ કરશે.” મહાત્મા વાસુદેવનાં આ વચનો સંભળતાં સખળા પોતાપોતાના આયુધો ઉતારી નાંખી વાહન ઉપરથી ઉતરી પડ્યા, અને યુદ્ધનો વિચાર કરતા પશુ બંધ પડી ગયા.

આ વખતે મહાવીર ભીમસેને રથમાં બેસીને અશ્વત્થામાની રહામું જોઈ પોતાની યુદ્ધ-નિપુણતા બતાવી. ક્ષણચરમાં તેમને બાણની બળથી ઢાંકી દીધા. તે જોઈને મહાવીર અશ્વત્થામાએ ઇષ્ટ હાસ્ય કરીને સુતીક્ષ્ણ બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવી ભીમસેનને ઘેરી દીધો. એટલામાં બીજા સખળા યોદ્ધાઓ અસ્ત્રશસ્ત્રો ત્યાગ કરી ભૂમિ ઉપર ઉતરી ગયેલા હોવાથી નારાયણાત્મ પશુ ભમતું ભમતું ભીમસેનના માથા ઉપર આવી પહોંચ્યું. આ પ્રભાણે ભીમસેનને તે દિવ્ય અસ્ત્રના તેજમાં ઢંકાઈ ગયેલો જોઈને આજુ સૈન્ય હાહાકાર કરવા લાગ્યું. અર્જુન ભીમસેનને નારાયણાત્મથી ઢંકાઈ ગયેલો જોઈને તેને વારૂણાત્મથી પરિવ્રત કરવા લાગ્યો. અર્જુનના બાણના પ્રભાવથી એક ક્ષણમાં જ નારાયણાત્મ વારૂણાત્મથી ઘેરાઈ જવાથી દેખાતું બંધ થયું. પરંતુ બીજા ક્ષણે ભીમસેન દ્રોણ પુત્રના અસ્ત્રના પ્રભાવથી અશ્વ, સારથિ અને રથ સહિત ઢંકાઈ જઈ પ્રદિશ અગ્નિમાં ઘેરાઈ ગયો. તે વખતે મહાવીર અર્જુન અને વાસુદેવ ભીમસેનની પાસે જવાને પોતાની માથાના પ્રભાવથી તે અસ્ત્રના બળથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજમાં પ્રવેશ કરી નારાયણાત્મને જ્ઞાન્ત કરવા બળપૂર્વક અસ્ત્રશસ્ત્ર સહિત ભીમસેનને ખેંચવા લાગ્યા. વાસુદેવે વૃકોદરને રથમાંથી ઉતારી પાક્યો તેથી તેણે સર્વની પેઠે હોઈ નિઃશ્વાસ નાંખી રોષપૂર્વક આયુધનો ત્યાગ કર્યો. આમ થતાં નારાયણાત્મ પશુ શાન્ત થઈ ગયું.

અશ્વત્થામાનું વેર.

૩ અશ્વત્થામાનું સેનાપત્ય,

[દુર્યોધનનો અશ્વત્થામાને સેનાધિપતિ તરીકે અભિષેક કરવો-અશ્વત્થામાની સીધી પ્રતિજ્ઞા-કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માની સહાયતા-પાંડવોની ડાવણીમાં ભોમહર્ષણુ હત્યાકાંડ- દુર્યોધનનું મરણ.]

વેરભાવવાળા માણસો એક વખત પોતાનું વેર વાળતાં નિષ્ફળ નિવડે તોપણ તેઓ પોતાનું વેર ભૂલી જતા નથી. વૈરભાવ અકર્નિય તેમના હૃદયમાં ભસ્મથી આગ્રહિત થયેલા અગ્નિની પેડે બળ્યા કરે છે, અને તે સમય આવતાંજ પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠે છે. અશ્વત્થામાને પણ તેમજ થયું. સહી ધણી વાર નિષ્ફળ જવા છતાં તેમનો વૈરભાવ શાન્ત થયો નહિ. જ્યારે બીમસેને અન્યાય યુદ્ધમાં દુર્યોધનની કંધાઓ ભાંગી નાંખવાના સમાચાર તેમના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ ક્રોધથી ઉન્મત્ત થઇને તેની પાસે જઇને પ્રતિજ્ઞા કરીને કહેતા લાગ્યા કે-“ હે દુર્યોધન ! આજે હું ગમે તે રીતે ભગવાન વાસુદેવની સમક્ષજ સપથા પાંચાળોને યમદારમાં મોકલી દઈશ. માટે તું મ્હને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપ. ” તે સાંભળીને દુર્યોધને કૃપાચાર્યને કહ્યું કે-હે દ્વિજોત્તમ ! જો આપ મ્હારા હિતચિંતક હો તો આજ ક્ષણે મહાત્મા અશ્વત્થામાને સેનાપતિપદે અભિષિક્ત કરો. રાજની આજ્ઞાથી ક્ષત્રિય કર્મ પાલનારા બ્રાહ્મણોને યુદ્ધ કરવામાં દોષ નથી. ” મહાત્મા કૃપાચાર્યે દુર્યોધનના કલા પ્રમાણે તેજ વખતે અશ્વત્થામાનો સેનાધિપતિના પદ ઉપર અભિષેક કર્યો.

ત્યાર પછી અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, અને કૃતવર્મા, એ ત્રણે જણા ત્યાંથી

નીકળીને પાસેના મોટા વૃક્ષોની ઘંટાવાળા, લતાઓ અને વેલાઓથી છવાયેલા બીવણ અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ તેઓ થોડીવર વિભ્રમ કરી ઘોડાને પાણી પાછું અનેક પ્રકારનાં પશુ પક્ષિઓથી પરિપૂર્ણ, ફળ અને પુષ્પોથી શોભતા, સ્થળે સ્થળે સ્વચ્છ પાણીના કુંડોવાળા અરણ્યને ફરી ફરીને નિહાળતા લાગ્યા. થોડીવાર પછી એક અનેક જાના પ્રજાખાઓવાળું વડનું ઝાડ તેમની નજરે પડ્યું. તેને જોઈને તે ત્રણે વીરો તે વૃક્ષ પાસે જઈને રથમાંથી ઉતરી પડ્યા, અને ઘોડાઓને છોડી નાખી આશ્રમન કરી સંસ્થાવંદન કરવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી રાત્રી પડી. અનેક ગ્રહનક્ષત્ર અને તારાના સમુદાયથી મમયંકૃત નભોમંડળ વિચિત્ર મંડપની પેઠે શોભવા લાગ્યું. નિશાચરો સ્વચ્છંદે વિચરીને ભયંકર કોલાહલ કરવા લાગ્યા. મનુષ્યોનિંદ્રાદેવીને આવીન થઈ ગયા. આ વખતે કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, અને કૃપાચાર્ય પેલા વડના ઝાડનીચે બેસીને દુઃખિત અને શોકાકુન્નચિતે કૌરવ પાંડવના યુદ્ધની વાતો કરતા હતા. તેઓ પશુ અસ્ત્રશસ્ત્રના પ્રહારથી ક્ષતવિક્ષત થઈ ગયેલા હતા. ધનુષ્યા ઉપરાંત બહુજ થાકી ગયા હતા તેથી વાત કરતાજ તેઓ ત્યાં આગળ સુઈ ગયા. કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને દુઃખ સહન કરવાનો અભ્યાસ નહિ હોવાથી તેઓ દીનદીનની પેઠે ભૂમિપર પડતાજ ઉઘી ગયા. પરંતુ મહાવીર અશ્વત્થામાને પાંડવો ઉપર બહુજ ક્રોધ ચઢેલો હોવાથી થાક લાગેલો હોવા છતાં પણ ઉંઘ આવી નહિ. આ પ્રમાણે જન્યત અવસ્થામાં પાંડવોના વિનાશ સંબંધી વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ વનની ચારે તરફ જોતા હતા, એટલામાં તેમની દષ્ટિ પાસેના એક ખીજા વિશાળ વડના ઝાડ ઉપર પડી. આ વૃક્ષ ઉપર અમૂલ્ય કાગડાઓ પોતપોતાના માળામાં નિરાંતે સુતા હતા એટલામાં એક મ્હોટું ધ્રુવડ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યું તેના નહોરીયાં, અને મુખ બહુ લાંબાં હતાં. ત્યારપછી તે ધ્રુવડે ધીમે રહીને વૃક્ષની શાખા ઉપર બેસી પેલા કાગડાઓમાંથી કેટલાકની પાંખો વીંખી નાંખી, કેટલાકના માંથા મચડી નાંખ્યા, અને કેટલાંકના પગ તોડી નાંખ્યા. જોત જોતામાં તે સ્થળ

કામગાંઝો મરણ પામ્યા, અને તેમના ઊભ ભિભ અવયવોથી વૃક્ષ નીચેની સપળી જગ્યા હંકારી મર્ધ, જે જોઇને પેલા ધ્રુવડને ઝડપે આનંદ થયો.

મહાવીર અશ્વત્થામા આ પ્રમાણે તે ધ્રુવડને સન્નિને સમયે પોતાના કાર્યમાં સફળ થયેલું જોઇને પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા, “ખરે-ખર, આ ધ્રુવડ મને મારા શત્રુનો વિનાશ કરવાનો જ ઉપદેશ આપે છે. આ વખતે શત્રુનો સંહાર કરવાનો યોગ્ય અવસર આવી પહોંચ્યો છે. આજે મહેં દુર્યોધન પાસે પાંડવોનો વિનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે પરંતુ સન્મુખ યુદ્ધમાં તેમનો કદિપણ સંહાર થઈ શકશે નહિ. જો હવે હું ધર્માનુસાર યુદ્ધ કરવા જઈશ, તો તેમાં કદાચ મહાર્ પણ મરણ થશે, પરંતુ આ પ્રમાણે લાગ જોઇને અત્યારે જ યુદ્ધ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ કરી, શત્રુનો સંહાર કરવાને સમર્થ થઈશ; એમાં લેશમાત્ર શંકા નથી.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેજ રાત્રિએ નિદ્રામાં પોઢેલા પાંચાલ અને પાંડવોનો વિનાશ કરવાનો નિશ્ચય કરી અશ્વત્થામાએ પોતાના મામા કૃપાચાર્ય અને ભોજ રાજ કૃતવર્માને જાગૃત કર્યા, અને તેમને પોતાનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. અશ્વત્થામાનો દુષ્ટ વિચાર સંભળીને તેઓ દિગ્ભ્રૂદ બની ગયા, અને એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. પરંતુ થોડીવાર કેટલોક વિચાર કરી મહાત્મા કૃપાચાર્યે અશ્વત્થામાને યથોચિત સદુપદેશ આપીને કહ્યું, “હે અશ્વત્થામા ! ઉધતા શુઓને ખાયલાની પેઠે હણુવા એ તદન ગેરવ્યાજની છે માટે રાતની રાત નિરાતે શયન કર. રહતાર થતાજ ધર્મ યુદ્ધમાં શત્રુનો સંહાર કરજે.” પરંતુ અશ્વત્થામાને આ વચનો રૂચ્યા નહિ, તેથી તેઓ ક્રોધ કરીને કહેવા લાગ્યા. “હે મામા ! દુરાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મનો આશ્રય લાગને મહારા પિતાનો સંહાર કર્યો છે, માટે આજે હું તેરીજ રીતે તે અધર્મ પાપપરાયણ દુપદ પુત્રને મારી નાંખીશ. પાપાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારે હાથે વિનષ્ટ થઇ સ્વર્ગમાં જાય એજ મારો ઉદ્દેશ છે. જુઓ, પાપાત્મા પાંડવ અને પાંચાલોએ વારંવાર ધર્મને નેવે મુક્યો છે. તેમણે ધણી ધણી વાર ધર્મની આગાઓનું ઉદ્ધવન કર્યું છે તો પછી હવે તેમનો ઉચ્છેદ કર્યા

સિવાય મને કેમ ઉધ આવે ? હું આ રાત્રિને સમયેજ મ્હારા પિતાને હથુ-
નાસાઓનો નિન્દ્રાવસ્થામાંજ વિનાશ કરીશ. તેમ કરતાં મ્હને ઠીક કે પતંગ-
યોનિ પ્રાપ્ત થાય તો તેને પણ હું એમરુકર માની લઇશ. આજે હું મ્હારા
વિચાર અમલમાં મુક્યા વિના રહેવાનો નથી. માટે તમે કવચ પહેરી
આયુધ લઇ મ્હારી સાર્થિ ચાલો, " આટલું કહી ચિરસંચિત દિવસ-પ્રોપ
સહન ન કરી શકવાથી અશ્વત્થામાએ રથમાં બેસી તેજ વખતે પાંડવોની
જાવણી તરફ ચાલવા માંડ્યું. કૃપાચાર્ય, અને કૃતવર્મા પણ તેની પાછળ
પાછળ ગયા.

આ પ્રમાણે મહારથી અશ્વત્થામા કોપભેર પાંડવોની જાવણી પાસે આવી
પહોંચ્યા, તો ત્યાં આગળ એક ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવા તેજવાળા, મ્હોટા
શરીરવાળા બચંકર પુરૂષ તેમના જોવામાં આવ્યો. તે નાગ યજ્ઞોષવીતધારી
મહાપુરૂષના આકાર અને વેષનું વર્ણન કરવું બહુજ દુષ્કાર છે. તે
અદ્ભુત આકારવાળા બચંકર મહા પુરૂષને જોઇ લય ન પામતાં અશ્વત્થામાએ
તેની ઉપર દિવસાઓનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માંડ્યો. પરંતુ તે સમયે અશ્વ-
ત્થ તે દિવ્ય પુરૂષના દેહ ઉપર પડતાંજ દરમાં સંતાતા નોળીયાંની પેઠે
અંતર્ધાન થઇ જવા લાગ્યા. આ જોઇને અશ્વત્થામા બહુજ આશ્ચર્ય
ચક્રિત થઇ ગયા, અને નિરાશ થઇ દૈવને એજ માની રથમાંથી ઉતરી
જઇ તે રોદકર્મા રૂદ્રદેવને પ્રજ્વાલ કરી સૌમ્ય મંત્રથી પોતાની દેહને
અર્પણ કરી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે જોઇને ભગવાન રૂદ્ર હાસ્ય
કરીને કહેવા લાગ્યા, " હે વીર ! કૃષ્ણ મ્હારા મિત્ર છે. તેમના સન્માનની
રક્ષા અને ત્હારા બળતીર્થની પરીક્ષા કરવાનેજ મ્હે પાંચાલોને સુરક્ષિત
કરી માયાળળનો વિસ્તાર કર્યો છે. પરંતુ પાંચાલોનો વિનાશકાળ આવી
પહોંચ્યો છે, અને હવે તેમના જીવનની રક્ષા થઇ શકે એમ નથી. " આ-
પ્રમાણે કહીને ભગવાન ભવાનીપતિયે અશ્વત્થામાને એક સુતીક્ષ્ણ બડમ
આપી તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. હવે અશ્વત્થામા શ્રી શંકરના તેજના
પ્રભાવથી પહેલાં કરતાં વધારે ઉત્તેજન થઇને વેગપૂર્વક પાંડવોની જા.

ભૂમિમાં પેદા, કૃપાઆર્ય અને કૃતવર્મા દ્વાર આમળજ ઉભા રહ્યા.

દ્રોણકુમાર મુખ્યદ્વારને ત્યાજ કરી આડમાર્ગે પહોંચેલી ઊવણીમાં પ્રવેશ કરી પત્ની લેશ પણ અવાજ ન થાય એવી રીતે પહેલ વહેણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સપન-મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યા, અને તેને અનેક મુગંધી માળાઓથી શોભતી દેદિધ્યમાન શય્યામાં નિર્ભયપણે સુતેલા જોઇને ઠેસ મારીને જાગૃત કરી અને હાથે તેના કેશ ખેંચી ભૂમિપર પાડવા લાગ્યા. મહાવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જાગૃત થયા છતાં પણ નિદ્રા અને ભયને લીધે તે વખતે કાંઇપણ કરી શક્યો નહિ તેથી સિંહ જેમ મદોન્મત માતાંગના મર્મસ્થળો ભાંગી નાખે, તેમ અશ્વત્થામાએ તેના મર્મસ્થળો ભેડી નાખી સંહાર કર્યો. એટલામાં તેની સ્ત્રીઓના હાહાકારથી કેટલાક વીર પુરુષો જાગી ઉઠ્યા, અને તેઓ એકદમ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના શયનગૃહ પાસે ધસી આવ્યા; પરંતુ અશ્વત્થામાએ દ્રુપદથી તે સર્વેનો વિનાશ કરીને થોડે દૂર ઉત્તમૌજને સુતેલો જોઇને તેની પાસે જઇ પહોંચ્યા, અને એક ક્ષણમાં તેના વક્ત્રસ્થળ અને કંઠ છુંદી નાખી તેને યમદ્વારમાં પહોંચાડી દીધો. આ પ્રમાણે ઉત્તમૌજને રાક્ષસને હાથે મરેલો જોઇને મહાવીર યુવામન્યુએ પોતાની ગદા લઇને ધસી આવી, અશ્વત્થામાની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો, પરંતુ અશ્વત્થામાએ તેજ વખતે તેનો સંહાર કરી આગળ ચાલવા માંડ્યું. તેમને આવતા જોઇને પ્રતિવિંધ, સુતસોમ, સતાનીક, શ્રુત કર્મા અને-દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વારાફરતી અશ્વત્થામાને વિંધવા લાગ્યા પરંતુ અશ્વત્થામાએ તેમને પણ યમપુરીમાં પહોંચાડી દીધા. ત્યાર પછી બીજમપિતામહને મારનાર શિખંડીએ તેમની ઉપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ અશ્વત્થામાએ તેના ખડ્ગચતી બે ક્લેક કરી નાખ્યા. ત્યાર પછી ખડ્ગવિદ્યા વિશારદ મહાવીર અશ્વત્થામા પાંડવોની ઊવણીમાં રમખાણ મચાવી સધળા પ્રભદ્રકો, વિરાટ રાજાનું બાકી રહેલું સઘળું સૈન્ય, દુષ્કનન પુત્ર પૌત્ર, મિત્રો, અને અન્યાન્ય વીરોને પણ વિનષ્ટ કરવા લાગ્યા.

આ જોઇને ધણા માણસો અશ્વત્થામાના રૌદ્રરૂપથી ભય પામી ન-

હાસવા લાગ્યા પરંતુ તેઓ નિંદાના આવેશમાં શ્રીમંત્ર પડી મૂક્યા પામી ગયા. મત્ત માતંગ જે પ્રમાણે એક વિસ્તીર્ણ સરાવરને ખજાજાવી મુકે, તેજ પ્રમાણે દ્રોણકુમારે પાંડવોની જાવણીને વિક્ષેપિત કરી મુકી. આ સમયે કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા પણ ન્દાશીને દારપાસે આવેલા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. વળી તે ઉપરાંત તેમણે જાવણીમાં ત્રણ ઠેકાણે આગ લગાડી, તેના ભડકાથી આખી જાવણીમાં પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. અને તેથી અશ્વત્થામાનું કાર્ય વધારે સરળ થયું મહાવીર અશ્વત્થામા અસંખ્ય મનુષ્ય હસ્તી, અને અશ્વોનો સંહાર કરી કાળાન્તક યમની પેઠે વિચારવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પિતાના વિનાશથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષને શાન્ત કરી સહવાર થતાજ વીરવર અશ્વત્થામા રૂધિરથી ખરડાયેલે શરીરે જાવણીની બહાર આવ્યા, અને કૃપાચાર્ય, અને કૃતવર્માને મળીને કુરરાજ દુર્યોધન પાસે જઈ સમસ્ત વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ત્યાર પછી દ્રોણપુત્રનાં રૂઝુમિય-વાક્યો શ્રવણ કરીને દુર્યોધનને તે ત્રણે વીરોને આલિંગન કરી સુખપૂર્વક આણુ વિસર્જન કર્યા.*

—

* કેરલાક આધુનિક મહાભારતના અંશમાં આ સંબંધી એવું વર્ણન કરવામાં : છે કે, “ અશ્વત્થામા નિંદ્રાવશ થયેલા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોનો શિરચ્છેદ કરી તેને પાંડવોનાજ મસ્તકે ધારી દુર્યોધન પાસે લઈ ગયા. દુર્યોધન તેને પાંડવોના મસ્તક ધારીને પહેલાં તેા બહુજ પ્રથ થયા, પરંતુ એ મસ્તકે હુંદતી વખતે તેના તે ભ્રમ દૂર થયા. અને પાંડવોને બદલે નેમના પાંચ પુત્રોના મસ્તકો આવેલાં જોઈને બહુજ ખિન્ન થયા. આ પ્રમાણે હર્ષ-વિષાદમાં તેના શ્વ નીકળી ગયા, ” પરંતુ વ્યાસ દેવના મૂળ મહાભારતનાં આની ગંધપણ નહિ હોવાથી અમે તે સંબંધી આ પ્રબંધમાં કોઈપણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

અન્ધતામાનું વેર.

૪ બ્રહ્મશિરઅસની કથા.

(ફૂલને મ્હોઠે અન્ધતામાએ રાત્રિએ કરેલા હત્યાકાંડનું અવશ્ય કરી મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો અરિતાપ-દ્રૌપદીનો વિલાપ અને આહાર નિંદ્રાનો ત્યાગ કરી મરણ પામવાની પ્રતિજ્ઞા લીમસેન પ્રતિ દ્રૌપદીનો અનુરોધ-અન્ધતામાનો વધ કરવા લીમનું જવું-કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ-અન્ધતામા ઉપર લીમસેનનું આક્રમણ -અન્ધતામાએ કરેલો બ્રહ્મસૂનો પ્રયાગ.)

આ તરફ રહવાર પડતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિએ મહારાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આવી ગઈ રાત્રે બનેલા બીષણ હત્યાકાંડની ખબર આપી. મહારાજા યુધિષ્ઠિર આ અમંગળ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ પુત્રના અને અન્યાન્ય બંધુઓના મરણથી શોક પામી મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા, અને કેટલીક વારે શુદ્ધિમા આવી વિલાપ કરવા લાગ્યા. સાર પછી તેમણે દ્રૌપદીને, તેમના પીયેરીયાં સહિત બોલાવી લાવવાને નકુળને આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા થતાંજ નકુળ રથમાં બેસીને દેવી પાંચાલી અને પાંચાલ રાજાની રાણીઓને તેડવા ગયો. નકુલના ગયા પછી મહારાજા યુધિષ્ઠિર શોકાકુળ ચિત્તે બીમાદિ બાધ-ઓ સહિત પોતાની છાવણીમાં રૂદ્ધ કરતાં કરતાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો, પોતાના પુત્રો, બંધુ બાંધવો, અને અનેક વીર ક્ષત્રિયો લોહીલુહાણ થઈને જમિપર પડેલા હતા. આ અતિ હૃદયવિદારક દેખાવ જોઈને યુધિષ્ઠિર અને તેમની સાથે આવેલા સખળા બાધઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા.

એટલામાં મહાત્મા વકુલ રક્તા કંઠસ્થાં દ્રૌપદી સહિત ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. મહાસતી પાંચાલી કાવણીમાં પોતાના પુત્રોનો સંહાર થયાના સમાચાર સાંભળી શોકાકુળ ચિત્તે વાવાઝોડાથી કંપતી કેળની પેઠે ધૂજતાં ધૂજતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે આવીને એકાએક ભૂમિપર પડી ગયાં. તેમનું મુખમંડળ તિમિરાવૃત્ત ધર્મની પેઠે અભિન ચમ્પ ગયું. ક્રોધ પરાયણ જોકેદર પ્રિયતમાને ધૂળમાં આળોટતી જોઇ તેને પોતાના હાથ ઉપર લઇ વારંવાર આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. પુત્ર શોકાર્તા દ્રૌપદી બીમસેનના આશ્વાસનથી કાંઈક શાન્ત થઇને અન્યાય પાંડવોની સમક્ષ ધર્મમાં યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા, “ સહારાજ ! ક્ષત્રધર્મ પ્રમાણે પુત્રને કાળના મુખમાં નાખી દઇ આપ શું સુખેથી રાજ્ય ભોગવશો ? સમસ્ત પૃથિવીના અધીશ્વર થઇને પણ શું તમને સુભદ્રાના પુત્ર વીર અશ્વિમન્યુંને ભૂલી શકશો ? હે નાથ ! અશ્વપત્રી કાવણીમાંજ આપના પુત્રો હણ્યા. તે છતાં આપ કેમ સ્થિર રહી શક્યા છો ? પાપ પરાયણ દૂર અશ્વત્થામાએ મુખમાં સુતેલા મહારા વીર પુત્રોને મારી નાખ્યા છે, તેથી મહારું હૃદય ફેફડી જાય છે. જો આજે આપ તેનો સંહાર નહિ કરો તો હું પણ આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી દેહત્યાગ કરીશ માટે જો મહેને જીવતી જોવા ઈચ્છતા હો તો સત્વર એ દુરતમાને એનાં દુષ્ટ કર્મેનું ફળ ચખાડો. ” આ પ્રમાણે કહીને મહા સતી દ્રૌપદીએ તેજ વખતે અજપાણી ગ્રહણ નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

પરમ ધાર્મિક મહારાજ યુધિષ્ઠિર સતીનો આ સંકલ્પ સાંભળીને બહુજ ખેદ પામ્યા, અને તેમને સાન્ત્વન કરતાં કહેવા લાગ્યા, “ યાદસેનિ ! તમે ધર્મનો મર્મ જાણો છો. તમારા પુત્રો તથા ભાઈઓ ધર્મ યુદ્ધમાં મરાયા છે, માટે તેમને માટે તમે લેશ પણ શોક કરશો. નહિ વળી દ્રોણ પુત્ર અશ્વત્થામા અહિંથી ધણે દૂર આવેલા દુર્ગમ અરણ્યમાં નહાસી ગયા છે, તો તેમને તેના મૃત્યુની ખબર કેવી રીતે પહોંચે ? ” તેના જવાબમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું, “ મહારાજ ! મહારાજ ! મહે સાંભળ્યું છે કે અશ્વત્થામાના મરતક ઉપર એક સહજ મણિ છે, જો તમે તે પાપતમને મારીને તે મણિ

લઇ આવશે. તો તેને આપના મસ્તક ઉપર રાખીને હું કાષ્ઠપર પ્રકારે જીવન ધારણ કરી શકીશ.” ધર્મરાજને આ પ્રમાણે કહીને દ્રૌપદી ભીમ-સેનની પાસે આવ્યાં, અને તેને કાતર સ્વરે કહેવા લાગ્યાં “હે નાથ ! ક્ષત્રિય ધર્મનું સ્મરણ કરો મહારી રક્ષા કરવી એ તમારો મુખ્ય ધર્મ છે, માટે દેવરાજે જે પ્રમાણે જાણરને માર્યો હતો, તેજ પ્રમાણે તમે પણ પા-પાત્રા અશ્વત્થામાને મારી નાખી તેના મસ્તક ઉપરનો મણિ લઇ આવો.” આ પ્રમાણે અશ્વત્થામાનો મંડાર કરવા ભીમસેનને ઉત્તેજિત કરીને દ્રૌપદી પોતાના પુત્રનો વિયોગ થવાથી વિલાપ કરવા લાગ્યાં. મહાવીર ભીમસેનથી તેમનો વિલાપ સાંભળી શકાયો નહિ, તેથી તે તેજ વખતે ધનુષ્ય લઇ સુવર્ણ મંડિત રથમાં બેસી, નકુલને પોતાનો સારથિ બનાવી, અશ્વત્થામાનો વિનાશ કરવાને નીકળી પડ્યો.

તે જોઇને યદુકુળ તિલક મહાત્મા વાસુદેવ યુધિષ્ઠરને કહેવા લાગ્યા, “મહારાજ ! પુત્ર-શોકથી સંતાપ પામીને આપનો બાઇ ભીમસેન બહુ સાહસિક કર્મ કરવાને તૈયાર થયો છે. ધનુર્ધરામાં બહુજ પ્રવીણ ગણાતા ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પોતાના પુત્રને બ્રહ્મશિર નામનું જે અસ્ત્ર આપેલું છે, તે સમસ્ત પૃથ્વી બાળી નાંખવાને સમર્થ છે. આચાર્ય પહેલાં એ અસ્ત્ર અર્જુનને આપ્યું હતું, પરંતુ તેથી અશ્વત્થામાને ઇર્ષ્યા થઇ, અને તેણે ક્રોધ કરીને પિતાની પાસે તે અસ્ત્રની

કરી, સર્વ ધર્મને જાણનારા દ્રોણાચાર્ય પોતાના પુત્રને દુઃશીલ અને અયગ સ્વભાવનો જાણવા છતાં પણ તેને પ્રસન્ન કરવાને એ અસ્ત્ર તેને આપ્યું છે. અશ્વત્થામાએ દિવ્યાસ્ત્રના પ્રભાવથી દેવતાઓથી પણ અજીત છે માટે આ ક્ષણે આપણે તેના હાથમાંથી વૃકાદરને બચાવી લેવો જોઇએ.” આ પ્રમાણે કહીને શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રકારના આયુધવાળા સમુજવલ રથમાં બેઠા. તે જોઇને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠર અને ધનુર્ધર અર્જુન પણ તેમના ગરુડવજ રથ ઉપર ચઢીને શ્રીકૃષ્ણની બન્ને બાજુએ બેસી ગયા, અને દંદ્રની આસ-પાસ બેઠેલા બે અશ્વિનીકુમારોની પેઠે શોભવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠર અને

અર્જુન બરોબર એકા એટલે શીકુંબ્લે અવોની લગામ ખેંચી તેમને પુર પાટ દોડાવી ચુક્યા, અને થોડીવારમાં બીમસેનની પાસે આવી પહોંચી તેને પાછો વાળવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ બીમસેનને કાઢી પણ રીતે પાછો ફેરવી શક્યા નહિ. આ તરફ મહાગળી બીમસેન તેમના વાક્યનો અનાદર કરી દ્રૌપદીના પુત્રોને હરનારા અશ્વત્થામાને શોધતો શોધતો ભાગીરથીને કિનારે આવી પહોંચ્યો તો ત્યાં આમળ અન્નાન્ન અપિયોથી વિંદાધ ને એટલા મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્રૌપદનની પાસે રૂકમાં અશ્વત્થામાને આખે શરીરે લી યોળા વચ્ચે ધારણ કરી મહિન અવસ્થામાં એટલા ગેમા. તેને ગેર્તાજ મહારીર બીમસેન કોધથી ધનુષ્ય લઇ “તિષ્ઠ તિષ્ઠ” (ઉભો રહે, ઉભો રહે.) કહેતાં કહેતાં તેની ઉપર ધસી ગયો. મહારથી અશ્વત્થામા બીમસેનને એકા એક પોતાની ઉપર ધસી આવેલો. અને તેના અંન્ને બાઈઓને તેની પાછળ ના રચમાં એટલા ગેધને બહુજ ખિન્ન થયા. અને ફરીથી યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચેલો ગેધને તે વિપત્તિ વખતે દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર કરી એક તણખધું લીધું.

ત્યાર પછી કોધભેર તે તણખલામાં બ્રહ્મશિર અસ્ત્ર સંયોજીને “આ નાથી પાંડવોનો વિનાશ થાવ” એમ કહી નાખી દીધું. તે દિવ્યાસ્ત્ર નંખા-તર્તાજ ત્રિલોકને ભસ્મભૂત કરવા માટેજ ગાણે ઉત્પન્ન થયો હોય, એવો પ્રચંડ અગ્નિ તેમાંથી પ્રકટ થયો.

અથત્યામાનું વેર.

૫ અથત્યામાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

અથત્યામાના અન્નનું નિવારણ કરવા અભૂતિનો અન્ન પ્રથો-
ગખને અન્નોના વર્ષલુથી સૃષ્ટિનો લોપ થવાની આશંકાનારદ
અને બ્યાસનું આવાગમન-અભૂતિનું પોતાના બ્રહ્મશિરાએ પાછું
ખેંસી લેવું-અથત્યામાનું અન્નને પાછું ખેંચવામાં અસામર્થ્ય,
અને તેને પાંડવ-મહિલાઓનો ગર્ભસ્થ શિશુ સંતાન ઉપર નાંખવું
બાલક માતી અથત્યામા ને કુબ્જનો શાપ બ્યાસ દેવનું અનુમોદન
-અથત્યામાનો મણિ જોઈ દ્રૌપદીના કોપની શાન્તિ, ઉપશંકાર.)

મહા બાહુ મધુસૂદન અથત્યામાનો વેપ જોઇને તેનો અભિપ્રાય
સમજી ગયા, અને અભૂતિને કહેવા લાગ્યા, “ હે સખે ! દ્રોણાચાર્ય તને જે
દિવ્યાન્ન આપ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, માટે
આ વખતે તારા સમસ્ત કુળની રક્ષા કરવાને તેજ અન્ન નાંખી અથત્યા-
માના અન્નનું નિવારણ કર. ” શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો સંભળી અભૂતિ પોતાનું
ધનુષ્ય લઇને રથમાંથી ઉતરી પડ્યો, અને સૌથી પહેલાં અથત્યામા, અને
ત્યાર પછી પોતાને, અને પોતાના બાઇઓ માટે સ્વસ્તિ વાચન કરી ગુરુ
અને દેવતાઓને પ્રણામ કરી “ આ અન્નથી અથત્યામાના અન્નનું નિવા-
રણ થશે ” એમ કહીને તેણે તે દિવ્યાન્ન છોડી દીધું. તે વખતે દ્રોણ પુત્ર
અને અભૂતિના તે દિવ્ય અન્નો એકાએક પ્રલપકાલીન અનલની પેઠે

પ્રજ્જવલિત થઇ હોવાં. તે સમયે દુષ્કરે ત્રાસ ખરવા લાગ્યા, જવજંતુ ભયભીત થઇ ગયા, આકાશમાં ભીષણ શબ્દ અને વિદ્યુત્પાત થવા લાગ્યો, અને ગિરિ અને આરણ્યોથી પરિપૂર્ણ સસાગરા પૃથિવી પણ કંપી હોડી.

તે સમયે સર્વ ભૂતાત્મા નારદ અને ભરતકુળના પિતાશ્રી વ્યાસ દેવ તે બે દિવ્યચાતુર્યને તેજથી ત્રણે લોકને સંતાપ પામતા જોઇને અશ્વત્થામા અને અર્જુનને શાન્ત કરવાના વિચારથી બંને અત્યો વચ્ચે આવિર્ભૂત થઇ પ્રજ્જવલિત અગ્નિની પેઠે શોભવા લાગ્યા. તેમને જોઇને મહાવીર ધનંજય અતિશય ખેદ પામીને પોતાના અસ્ત્રને પાછું ખેંચી દેવાના વિચારથી તેમને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, “ મહેં અશ્વત્થામાના અસ્ત્રના વેગનું નિવારણ કરવા માટેજ આ દિવ્યચાતુર્યનો પ્રયોગ કર્યો છે. જો આ વખતે હું તેને પાછું ખેંચી લઇશ તો પાપાત્મા અશ્વત્થામા પોતાના અસ્ત્રના પ્રભાવથી જરૂર અમને બધાને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. માટે જેતાથી અમારું અને સર્વે લોકનું મંજળ થાય એવો ઉપાય બતાવો. ” આ પ્રમાણે કહીને મહાત્મા ધનંજયે પોતાના અસ્ત્રને પાછું ખેંચી લીધું. એ અસ્ત્રને પાછું ખેંચી દેવાને દેવતાઓ પણ અસમર્થ હોય છે. પરંતુ મહાવીર ધનંજય સત્યવ્રત, બ્રહ્મચારી, અને ગુરુશુશ્રુષાપરાયણ હોવાથી જ આ પ્રમાણે કરી શકેલો હતો.

આ તરફ મહાવીર અશ્વત્થામા પણ તે બંને ઋષિયોને પાસે આવતા જોઇને ભય અને દબંગ પામવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ ડાહ્યપણ રીતે પોતાનું અસ્ત્ર પાછું ખેંચી શક્યા નહિ. આથી તેઓ અતિશય દીનપણે દૈવાયન ને કહેવા લાગ્યા, “ હે મુનિસત્તમ ! મહેં બ્રહ્મસેનથી ભય પામીને, ખરેખરી વિષત્તિને વખતે પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે જ આ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. મહેં ક્રોધથી હિન્મત્ત થઇને પાંડવોનો વિનાશ કરવાને આ અસ્ત્ર છોડી બારી કુર્મ કર્યું છે, તેમાં મંદેહ નથી. પરંતુ હવે કાંઈ બની શકે એમ નથી. અને એ અસ્ત્ર જરૂર પાંડવોનો વિનાશ કરશે. ”

તે સાંભળી વ્યાસદેવ કહેવા લાગ્યા, “ વત્સ ! મહાત્મા અર્જુનને

આ બ્રહ્મચારીઓની ખબર હોવા છતાં તેણે તારા વિનાશ કરવાને તેના પ્રયોગ કર્યો નહોતો. એણે તો ફક્ત તારા અસ્તનું નિવારણ કરવા માટેજ તેને છોડ્યું હતું, અને આ વખતે વળી પાછું પણ ખેંચી લીધું છે. તારા પિતા પાસે બ્રહ્માસ્ત્ર મેળવીને પણ એ વીરે કાંઈપણ દિવસ ક્ષત્રિય ધર્મમાંથી અલાય માન થયો નથી. હવે તારે પણ પાંડવો અને તેના રાજ્યની રક્ષા કરવી જોઈએ. માટે હવે જલદીથી તારા દિવ્યાસ્ત્રને પાછું ખેંચી લઈ શાન્ત થા એટલે પાંડવો પણ સુખી થાય. રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર કદિપણ અધર્મથી વિજ્ય મેળવવા ઇચ્છતા નથી. હવે તું તારા માથાનો મણિ પાંડવોને આપી દે, એટલે તેઓ તારા પ્રાણની રક્ષા કરશે. ” મહાત્મા વ્યાસદેવનાં વચન પ્રમાણે અશ્વત્થામાએ પોતાના માથાનો મણિ આપવાનું કશુંલ કયું, પરંતુ કાંઈપણ રીતે પોતાના અસ્ત્રને પાછું ખેંચી નહિ શકવાથી તેને પાંડવ-મહિલાઓના ગર્ભસ્થ શિશુ-મૃતાનો ઉપર નાખવાનો વિચાર કર્યો.

મહામતિ વાસુદેવને પાપાત્મા અશ્વત્થામાના આ વિચારના ખબર પડતાંજ તેઓ તેને કહેવા લાગ્યા “ હે દ્રોણ પુત્ર! પૂર્વે એક મહા તપસ્વી બ્રાહ્મણે અશ્વત્થામાના પુત્રની વહુ ઉત્તરાને કહ્યું છે કે ‘ હે રાજકુમારિ! કૌરવ વંશનો વિનાશ થતી વખતે તારા ગર્ભમાંથી એક પુત્ર જન્મ પામશે, અને તે કૌરવવંશની પરિક્ષિણ સ્થિતિમાં જન્મ પામવાથી પરિક્ષિત નામે ઓળખાશે. એ પવિત્ર બ્રાહ્મણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે કદિપણ મિથ્યા થવાનું નથી, માટે પાંડવોનો વંશ રાખવા માટે પરીક્ષિત નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થશે જ. ”

કૃષ્ણનાં વચનો સાંભળીને મહાવીર અશ્વત્થામા ક્રોધ કરીને બોલ્યા. “ હે કૌરવ! તમે પાંડવો તરફ પક્ષપાત બતાવીને જે કાંઈ કહ્યો છે, તે કદિપણ સફળ થવાનું નથી. મેં જેમ કહ્યું છે તેમજ થશે. તમે વિરાટ દુહિતાના ગર્ભની રક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરો છો, પરંતુ હમણાંજ મહારા અસ્ત્રથી તેનો ગર્ભ તુટી જશે. ” તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “ હે અશ્વત્થામા! તમારું દિવ્યાસ્ત્ર વ્યર્થ જવાનું નથી. પરંતુ એ ગર્ભસ્થ બાળક

તમારા અભ્યાસ પ્રભાવથી મરણ પામી પાછો સજીવન મળે, અને લાંબા સમય સુધી પૃથિવીનું રાજ્ય કરશે. લોકો તમને પાપપરાયણ બાબતે અણુશે. વળી આ વખતે તમે નિર્દોષ બાળકોનો વિનાશ કરો છો, તેથી તમારે તેનું પાપ ભોગવવું પડશે. અને તેને પ્રભાવે તમારે ત્રણસો વર્ષ સુધી નિર્જન અરણ્યોમાં ભટકવું પડશે; અને કાષ્ઠપણુ સ્થળે સુખશાન્તિથી રહી શકશો નહિ. આ સમયમાં તમારું શરીર અનેક વ્યાધિઓથી પીડાશે. એને લોકો અને પશુઓ મંઘાઇ ઉઠશે. તે દરમિયાન પાંડવકુળના તિલક સ્વરૂપ પરીક્ષિત મ્હોટો થઇ મહાત્મા કૃપાચાર્ય પાસે અસ્ત્રશસ્ત્રનું શિક્ષણ લઈ સમસ્ત વેદ-વેદાંગનો અભ્યાસ કરી ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે સાઠ વર્ષો સુધી રાજ્ય કરશે. હે નિર્ભય ! તમારી સમક્ષ જ પરીક્ષિત રાજ્ય શાસન કરશે. આ ક્ષણે તમે એનો અહ્મ અથી વિનાશ કરશો, તે છતાં હું તેને સજીવન કરીશ, અને તમને મ્હારી તપસ્યા અને સત્યનું પરાક્રમ બતાવીશ.”

કૃષ્ણ બોલતા બંધ થયા એટલે તરતજ વ્યાસદેવ બોલ્યા ઉઠ્યા, “હે દ્રૌણામજ ! જ્યારે તમે અમારા વાક્યનો અનાદર કરીને આ દાણુ કર્મ કરવાને તૈયાર થયા છો, અને બ્રાહ્મણ થઇ ક્ષત્રિય ધર્મનું અવલંબન કરી કુર્કર્મ કરો છો, તો તમારે જરૂર મહાત્મા વાસુદેવે કહેલું ફળ ભોગવવું પડશે.”

હતભાગ્ય અશ્વત્થામા પાંડવોને પોતાનો મણિ આપી દઇ તેજ વખતે કૌના દેખતાં વનમાં ચાલ્યા ગયા. પાંડવો તે મણિ લઇ, વ્યાસ અને નારદની પૂજા કરી કૃષ્ણસહિત પોતાની ઊવણી તરફ પાછા ફર્યા. ત્યાં આવીને જુવે છે તો દ્રૌપદી પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે આહાર-પાણીનો ત્યાગ કરી ઊવણીમાં પડી રહ્યાં છે તેથી મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પ્રમાણે કીમ-સેન દ્રૌપદીને અશ્વત્થામાનો મણિ આપીને કહેવા લાગ્યો, પ્રિયે ! આજે તારા પુત્રને મારનારનો પરાજય કરી તેને જ મણિ મંજાવ્યો હતો, તે હું લઇ આવ્યો છું, માટે તે ગ્રહણ કર, અને ક્ષત્રિય ધર્મને યાદ કરી શોક કરવો મુકી દે. અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ અને તેમાં પણ આપણા ગુરુનો પુત્ર હોવાથી અમે તેનો સંહાર કર્યો નથી. પરંતુ તેનો યજ્ઞ નષ્ટ થયો, અને

હવે ફક્ત કહેવરજ બાકી રહ્યું છે. તેથી હવે મહિષવરનો અને આયુધ-બ્રહ્મ દીનદીન મનુષ્યની પેઠે વિચરણ કરે છે.”

ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને મનસ્વી દ્રૌપદી કહેવા લાગ્યાં, “નાથ! મહારો મનોરથ સફળ થયો છે, જીવો ગુરુનો પુત્ર એ પણ આપણો ગુરુજ છે. માટે તેઓ જે મહિષ ધારણ કરતા હતા, તે મહિષ હવે મહારાજા ધર્મરાજ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરશે. “હ્યાર પછી ધર્મરાજે દ્રૌપદીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુરુની પ્રસાદી તરીકે તે મહિષ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યો. મહિષ ધર્મરાજના મસ્તક ઉપર મુકતાંજ તે અશ્વત્થામાના પર્વત શિખરની પેઠે શોભવા લાગ્યું. તે જોઈને પુત્ર શોકથી આતુર થયેલાં દ્રૌપદી પણ ઉઠીને બેઠાં થયાં.

પ્રિય વાચક! ઉપરાઉપરી ત્રણે વીરોના પ્રતિજ્ઞાપાલનનું વર્ણન થયું છે. અર્જુન, ભીમસેન, અને અશ્વત્થામા-એ ત્રણે જણે ભીષણ પ્રતિજ્ઞાના પાશથી બંધાઈને અસામાન્ય શૌર્યવીર્ય બતાવી શત્રુનો સંહાર કર્યો છે. ત્રણે જણે વેર વાળવાના વિચારને વશ થઈને ક્ષત્રિયોચિત વીર ધર્મનો આશ્રય લઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ પાળી છે. પરંતુ તેઓએ જીવજીવતા ઉપાધિથી પોતા પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્યો છે. અર્જુને હમેશાં ન્યાયમાર્ગે ચાલીનેજ શત્રુનો સંહાર કર્યો છે. ભીમસેન શત્રુનો સંહાર કરી વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી કેટલેક સ્થળે ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરતાં અટક્યો નથી, અને અશ્વત્થામાએ પોતાનો ભીષણ વૈરભાવ કેળવવાને અતિ નિષ્કુર કર્મ કરતાં પાછું નેહ્યું નથી. એ ત્રણે મહાવીરોની પ્રકૃતિનો વિચાર કરતાં માલમ પડે છે કે અર્જુનમાં સાત્ત્વિક, ભીમમાં રાજસિક, અને અશ્વત્થામામાં તામસિક ગુણ વધારે હતા, અને એટલા માટેજ અર્જુન જનસમાજમાં આદર પામી પૂજાયો છે. ભીમસેન દૂટ યોદ્ધા તરીકે ઓળખાયો છે, અને અશ્વત્થામા પોતાના પાપકર્મના પ્રતિક્ષણ સ્વરૂપ લોકની અજ્ઞા અને નિંદાને પાત્ર થયા છે.

ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્બુદ્ધિ.

(ધૃતરાષ્ટ્રના મનની દુર્બલતાનો પ્રથમ પરિચય-પાંડવોનો પાંડવોનો અવ્યુદય બોધને ધૃતરાષ્ટ્રથી ઈર્ષ્યા-રાકુનિના કપટ દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રની સંમતિ-ધૃતરાષ્ટ્રના કપટ ભરેલા આતિથ્ય અને અજ્ઞાનના તરફ દૃષ્ટિનો અસતોષ-ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર શોક-સંજય, વ્યાસ અને વિદુરનો ઉપદેશ ધૃતરાષ્ટ્રનું લોહાના લીમને ચગદી નાંખવું-કૃષ્ણનો ઉપદેશ અને સાન્નિધ્યના.)

મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે અનુચિત પુત્ર સ્નેહને વશ થઇને પોતાના પાપાત્મા પુત્રના પાપ કર્મમાં સંમતિ આપીને જે દુર્બુદ્ધિ અને અવિવેકતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેજ કુરુ-કુળના વિનાશનું મૂળ કારણ હતું. એટલા માટેજ મહાભારતમાં અમનીષી* (નિર્બુદ્ધ) ધૃતરાષ્ટ્રને રૂપકસ્તરે દુર્યોધન-રૂપ અહંકારમય વૃક્ષના મૂળ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. જ્યારે દુર્યોધને જન્મ વખતે ગર્દભની પેઠે કર્કશવનિ કરવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે અનેક પ્રકારના અપશુકનો જણાવા લાગ્યા, તે જોઇને તત્વચ વિદુરે અને બીજા વિદ્વાન વ્રાહ્મણોએ તેને સમસ્ત કુળના વિનાશ રૂપ ધારીને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને તેનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપી, પરંતુ તે સમયે ખોટા પુત્ર-સ્નેહને વશ થઇ તેમની સલાહ નહિ માનીને ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના મનની દુર્બલતાનો પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો.

* “ દુર્યોધનો મન્વુમયો મહામુમઃસ્કન્ધઃકર્ણઃશકુનિ તસ્ય-શાંભા દુઃશાસનઃપુષ્પફલે સમૃદ્ધે મૂલરાજા ધૃતરાષ્ટ્રે S મનીષી ॥ ”

મહાભારત—આદિપર્વ.

ત્યાર પછી જ્યારે તેમણે પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ધૃતરાષ્ટ્ર-પર અભિષેક કરીને જોયું કે પાંડવો અલૌકિક બાહુબળવાળા અને યુદ્ધમંદિ જતાય એવા છે ત્યારે તેમના હૃદયનો શુદ્ધભાવ મહિન થવા લાગ્યો, અને તે દિવસથી તેઓ તેમના સંબંધી એવી તો ચિંતા કરવા લાગ્યા કે, તેમને રાત્રે નિરાંતે ઉંઘ પણ આવતી નહિ. આ પ્રમાણે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અતિશય બ્યાકુળ અને ઉદિગ્ન થઇને પોતાની કુટ-રાજનીતિ જાણનારા કશિક નામના પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે નિરપરાધી પાંડવોની ધર્ષા કરવા લાગ્યા. લાગ જોઇને પાપ ભુદ્ધિ દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ, અને દુઃશાસન સાથે પાંડવોનો વિનાશ કરવાનો વિચાર કરી, મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવી તેમને વારણાવતપા બોલાવવાની સલાહ આપી. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના પુત્રના કુષ્ટ વિચારની ખબર હોવા છતાં કુન્તાજી સહિત પાંડવોને વારણાવતમાં બોલાવી તેમને જે વિપત્તિમાં નાખ્યા હતા, તેનો વિચાર કરતાં અંધરાજ દુર્બુદ્ધિનો બરાબર પરિચય થાય છે.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે તેમની રાજ્યશ્રી જોઇને દુર્યોધનને બહુજ ધર્ષા થઇ, તે વખતે પાપાત્મા શકુનીએ તેમને દૂત રમવાનું આમંત્રણ કરી શ્રી બ્રહ્મ કરવાની તેને સલાહ આપી. શકુનિની સલાહથી દુર્યોધને પોતાનો વિચાર મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવ્યો, આ વખતેજ ધૃતરાષ્ટ્રે અક્ષક્રીડા (દૂત) ને બહુજ અનર્થકારક જણાવ્યા છતાં પુત્રના વિચારને અનુમોદન આપીને કુરુકુળના વિનાશનું બીજ રોપ્યું હતું. તે વખતે તત્ત્વદર્શી મહાત્મા વિદુરે અને ધર્મશીળ દેવી માંધારીએ મહારાજને આ દૂત બંધ રાખવાને ધણી ધણી સલાહ આપી હતી. પરંતુ તે સખગાની અવગણ્યા કરી મોહને વશ થઇને તેમણે પાંડવોને જે પ્રમાણે શ્રી બ્રહ્મ કર્યા હતા, તે વાંચવાથી પણ ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્બુદ્ધિનો સ્પષ્ટ પરિચય થાય છે.

જ્યારે મહાત્મા જનાર્દન ઉપલબ્ધ નમરથી ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે પાંડવો તરફથી વિદિ કરવાને આવ્યા, અને તેમને માર્ગમાં વિશ્રામ કર્યો, ત્યારે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરજી સાથે શ્રીકૃષ્ણને ઉપહાર તરીકે કયા કયા પદાર્થો

આપવા, તે સંબંધી વિચાર કરવા માંડ્યો. આ વખતે મહાત્મા વિદુરે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે, “ મહારાજ ! આપ શ્રીકૃષ્ણને જે પદાર્થો આપવાની ઇચ્છા કરો છો, તે પદાર્થો તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે બહુજ ઓછા છે. આ બીજા અનેક પદાર્થો અરે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર પૃથિવી મેળવવાને લાયક છે. હું સત્ય કહું છું કે તમે જે પદાર્થો આપવાને તૈયાર થયા છો, તે ધર્માનુષ્ઠાન કે કૃષ્ણની પ્રીતિ સંપાદન કરવાના નથી, પરંતુ તેમને કપટથી છેતરવા માટેજ છે. હું તમારા બહારના ડોળ ઉપરથી જ તમારા મનના વિચારો કળી ગયો છું. પાંડવો આપની પાસે ફક્ત પાંચ ગાર્ગનીજ માંગણી કરે છે, પરંતુ તે પણ તમે સ્વીકારતા નથી તો તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આપનો સંધિ કરવાનો વિચારજ નથી ” મહાર્મા વિદુરના આ વચનો ઉપરથી ધૃતરાષ્ટ્રની ધૂર્તતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમણે આવી કપટ ભુક્તિનો આશ્રય લીધેલો હોવાથીજ સર્વજ્ઞ વાસુદેવે હરિતનાપુરમાં પ્રવેશ કરી પોતાના આદર સત્કાર માટે રાજ-શિક્ષિયોએ તૈયાર કરેલા નાના રતનથી વિભૂષિત સુસજ્જીત સભામંડપ તરફ દષ્ટિપાત પણ ન કર્યો, એટલુંજ નહિ, પરંતુ કૌરવના નિમંત્રણની અવગણના કરી, ચુદ્ધ હૃદયના વિદુરજીનું આતિથ્ય સ્વીકાર્યું હતું અને પોતે તેમને ત્યાં બાજી આપને સંતુષ્ટ થયા હતા.

શ્રીકૃષ્ણે ઉભય કુળના હિત માટે કૌરવ સભામાં મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને જે સદુપદેશ આપ્યો હતો, તે પહેલાં * વિસ્તારથી આલેખાયેલો હોવાથી આ સ્થળે તેનો મુનરૂદ્ધેષ કરવો નિષ્પ્રયોજન છે. તે વખતે પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તેની ઉપર દુર્લક્ષ આપીને પોતાની નિર્બુદ્ધિનો પરિવ્યથ કરાવ્યો હતો, તે સમયે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે હૃદય અને અવિવેકી દુર્ધાધનને શિક્ષા કરવાની સલાહ આપી હતી, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમ કરવાને સંમત થયા નહોતા. ત્યાર પછી જ્યારે મહાત્મા વાસુદેવ સંધિ કરવામાં નિષ્ફળ જઈ કૌરવ-સભામાંથી પાછા ફર્યા, ત્યારે મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને સંબોધીને કહ્યું હતું કે, “ હે કેશવ ! મહારા પુત્રાનું બળ તમારાથી અબળંદ્યું નથી. આપ સર્વજ્ઞ છો. મહારી

સ્થિતિ અને મહેં કૌરવોમાં શાન્તિ સ્થાપવાને જે જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે સઘળું જાણો છો. મોટે મ્હારે વિચારે શંકા કરવી આપને ઉચિત નથી. પાંડવો ઉપર મ્હારે ક્રોધપણુ પ્રકારનું વેર નથી. તેમ મહેં દુર્યોધનને પણ જે કાંઈ કહ્યું છે તે તમારાથી અંગ્રાત નથી. “તે સાંભળીને વાસુદેવે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મ દ્રોણ, બાહિલક, વિદુર અને કૃપાચાર્યને સંબોધીને કહ્યું, ”હે મહાતુલ્યો આજે કૌરવ સભામાં જે જે ઘટનાઓ બની છે, દુરાત્મા દુર્યોધને ક્રોધાન્ધ થઇને જે કાંઈ કર્યું છે, અને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના મનની જે દુર્બુદ્ધિતા બતાવી છે, તે સઘળું આપે યથાસ્થિત જોયું છે. હવે હું આપ સઘળાને યુદ્ધનું આમંત્રણ કરી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે જાઉં છું.”

શ્રી કૃષ્ણના ઉપરોક્ત વચનો ઉપરથી પણ ધૃતરાષ્ટ્રના મનની દુર્બુદ્ધિતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જો આ સમયે તેમણે પોતાનો ખરેખરો ધર્મ બળવો હોત-પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી પાંડવોની સાથે સંધિ કરી હોત તો કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ ચાલજ નહિ, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણે તેમનેજ દોષત્રાન ગણી આ વચનો :હાં હોય એમ લાગે છે.

ત્યાર પછી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્બુદ્ધિ, અને દુર્યોધનના દ્રેષ અને લોભથી કુરુક્ષેત્રનું ભીષણ યુદ્ધ થયું, તે વખતે સંજય મહાત્મા વ્યાસદેવે આપેલા દિવ્ય ચક્ષુના પ્રસાવથી સઘળો યુદ્ધ-આપાર પ્રત્યક્ષ કરતા હતા, અને ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું યથારિથત વર્ણન કરી સંભળાવી છેવટ “મહારાજ ! આપની દુર્બુદ્ધિને લીધેજ આ ભીષણ ક્ષય થવા બેઠો છે.” એમ પોતાનો મત પણ પ્રકાશિત કરતા હતા. છેવટે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે એક પછી એક પોતાના સોયે પુત્રોના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેઓ પુત્ર-શોકથી અત્યંત દુઃખિત થઇને મુંગાની પેઠે બોલવા ચાલવાનું મૂકી દઇ ચિંતામાંજ દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, તેથી મહા શુદ્ધિશાળી સંજયે તેમને સાન્તાન કરીને

કહ્યું કે, હે નરનાથ ! આપે વૃદ્ધ પુરુષો પાસે આરે વેદ અને વિવિધ શાસ્ત્રો સાંભળ્યાં છે, માટે શોકનો ત્યાગ કરો. દુર્યોધન યૌવન-મદના ઊન્મત-પણામાં લોકને વશ થઈને, પોતાના હિતેચ્છુઓના સદુપદેશની અવગણના કરીને દુષ્ટ માણસોના કષ્ટા પ્રમાણેજ વર્તેલો હતો, માટે તેનું ફળ આજે તેને ભોગવવું પડ્યું છે. તેની પોતાની યુદ્ધરૂપ તરવારે તેનું પોતાનુંજ મળું કાપી નાંખ્યું છે. દુર્ભેતિ દુર્યોધન, બહુજ ક્રૂર, અહંકારી, અકબલ્લીન, અને લોભી હતો. તે દુરાત્મા દુઃશાશન, કર્ણ, શકુનિ, ચિત્રસેન, અને મદરાજ શલ્યની સલાહ પ્રમાણે, કુરૂ વૃદ્ધ બીષ્મ, ગાંધારી, વિદુર, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વાસુદેવ, અને વ્યાસ નારદ વગેરે ઋષિઓના સદુપદેશને ન સાંભળતાં હમેશા યુદ્ધનાજ વિચારો કર્યા કરતો હતો, એટલા માટેજ તે રાજ્ય સહિત વિનાશ પામ્યો છે. આપ પહેલાં બંને પક્ષના મંથરથ થયા હતા પરંતુ પાછળથી તમે આપના પુત્રને સદુપદેશ આપી બંને ઉપર સમભાવ બતાવ્યો નથી માટે આ ક્ષણે આપને પશ્ચાત્તાપ કવવો પડે છે. હે રાજન્ ! શોક, અર્થ, ફળ, મિથ અને મોક્ષ વગેરે સ્વર્ણી ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અવરોધ નાંખે છે. જે પુરુષ પોતે અમિ સળગાવી તે ઉપર લુગડું ધરી બળી મરે, અને પછી પરતાવો કરવા એસે તે કદિ પણ પંડિત કહેવાય નહિ. ત્હમે પિતા-પુત્રે લોભરૂપથી અનેક કુ-વાચ્ય રૂપ વાયુથી પાંડવ રૂપી બીષણ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો છે, અને તેમાંજ આપના પુત્રો દર્બાની પેઠે બળી મુલા છે, તો તેમને માટે શોક કરવો હિતિ નથી. ” આ પ્રમાણે કહીને સંજય મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી મહાત્મા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રના શોકનો ભર આછો કરવાના વિચારથી તેમને, વિવિધ ધર્મોપદેશ આપ્યો પરંતુ તેથી શાંત ન પડતાં તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈને ભૂમિપર પડી ગયા. તે વખતે કૃષ્ણ-દ્રૌપદી, વિદુર, સંજય અને બાંધવો તેમની ઉપર શીતળ પાણી છાંટી પવન નાંખવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કેટલીકવાર તેમની મૂર્ચ્છા વળી. પરંતુ તેમના શોકમાં કોઈ પણ ઘટાડો થયો નહિ. તેઓ બહુજ શોક કરવા લાગ્યા, અને તેમ કરતાં કરતાં એવા

આવેશમાં આવી ગયા કે છેવટે આત્મહત્યા કરી આ અસહ્ય દુઃખમાંથી છુટવાને તૈયાર થઇ ગયા. આ વખતે મહાર્ષિ વેદેભાસ શોક પામતાં પોતાના પુત્રની દુર્દશા જોઇને કહેવા લાગ્યા, “હે વત્સ ! તું સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનારે, શુદ્ધિમાન અને પરમ ધાર્મિક છે. તારાથી કાંઇપણ અજ્ઞપ્રયું નથી. તું મનુષ્યની અનિત્યતાથી પણ સારી રીતે વાકિફ છે. જ્યારે પ્રાણી માત્ર અનિત્ય છે. અને જેનો જન્મ તેનું મૃત્યુ નક્કીજ છે તો પછી તું શા માટે શોક કરે છે ? દૈવે તારી સમક્ષજ દુર્યોધનને નિમિત્તરૂપ કરી તમારામાં આ વિરોધ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, માટે કૌરવ કુળનો નાશ દૈવની ઇચ્છાથીજ થયો છે, અને તેને તેમ થતાં કાંઇપણ અટકાવી શકે એમ હતુંજ નહિ. તારા પુત્ર દુર્યોધને લોક-સંહારને માટેજ કલિના અંશથી ગાંધારીના મર્જમાં જન્મ લીધો હતો. તે બહુજ કોપી, અંચલ સ્વભાવનો, અગ્નિવેદી અને દુઃશીળ હતો. દૈવેચ્છાથી તેના ભાઇઓ પણ તેના જેવાજ ઉઠ્યા હતા, અને તેને દુરાત્મા શકુનિ જેવા મામા, અને કર્ણ જેવા મિત્રો મળ્યા હતા, દુર્યોધનની પેઠે બીજા પણ કેટલાક ભૂપતિયોએ લોક-વિનાશને માટેજ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધો હતો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે યથારાજા તથા પ્રજા. અર્થાત્ જેવો રાજા તેવીજ પ્રજા હોય છે. રાજાના ગુણદોષ પ્રજામાં પણ ઉતરી આવે છે. રાજા ધર્મ પરાયણ હોય તો અધર્મ પણ ધીમે ધીમે ધર્મના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે, તેજ પ્રમાણે શેડના ગુણ દોષ નોકરોમાં પણ ઉતરી આવે છે એમાં સંશય નથી. દુષ્ટ રાજાના દોષથીજ તારા બીજા પુત્રોપણ માર્યા ગયા છે, માટે તેમને માટે નકામો શોક કરવાનું કારણ નથી. તારા પુત્રો બહુજ દુરાચારી હતા, તેમના દોષથીજ ક્ષત્રિયોનો વિનાશ થયો છે. પાંડવોનો એમાં કાંઇપણ અપરાધ નથી. તને આ પ્રમાણે શોકા-કુળ જોઇને યુધિષ્ઠિર પોતાનો જીવ કાઢવાને તૈયાર થઇ જશે. ધર્મરાજ બહુ દયાળુ છે. તેઓ પણ પક્ષો કિટપતંગ વગેરે સુદ્ર પ્રાણીઓ ઉપર પણ દયા રાખે છે, તો પછી તારી હિપર દયા કેમ નહિ રાખે ? હવે તું મહાર્ષિ કહ્યું માનીને દૈવની પ્રત્યક્ષતાનો વિચાર કરી અને પાંડવો તરફ કરુણ

ખતાથી જીવન ધાકણ કર. તેમ કરવાથી તું જરૂર જનસમાજમાં અક્ષય-કીર્તિ મેળવી ધર્મ અને અર્થનું પાલન કરી લાંબા સમય સુધી તે અનુદાન કરવાને સમર્થ થશે, માટે આ સમયે પ્રજા રૂપ જળનું સિંચન કરી પુત્રશોક રૂપ દાવાનળને શાન્ત કરવામાંજ તારૂં કર્તવ્ય સમાવહું છે.”

મહા તેજસ્વી વેદવ્યાસના આ વચનો સાંભળીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ચોટીવાર વિચાર કરીને કહેવા લાગ્યા, “હે મહર્ષે ! હું અગાધ શોકસાગરમાં ડુબી ગયો છું. વારંવાર મોહ ઉત્પન્ન થવાથી મહાર્ષે આત્મજ્ઞાન અંતર્હિત થઇ ગય છે. આજે આપના મુખનો ઉપદેશ સાંભળીને એમ સિદ્ધ થાય છે, કે મહારા પુત્રો દૈવેન્દ્રીથીજ મરણ પામ્યા છે, માટે હવે હું આત્મહત્યાનો વિચાર તેમજ શોક વગેરે કાંઇપણ કરીશ નહિ.” મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રનાં આ વચનો સાંભળી વ્યાસદેવ પ્રસન્ન થઇ અન્તર્ધ્યાન થઇ ગયા. ત્યાર પછી સંજય, દુર્યોધન અને તેનાં સૈન્યના વિનાશથી પરમ ખેદ પામીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા, “મહારાજ ! અનેક દેશના ભૂપાલો કુરુક્ષેત્રમાં આવીને આપના પુત્રો સહિત પિતૃલોકમાં ગયા છે. દુર્યોધને પોતાનો વેરભાવ વાળવા જતાં સમસ્ત પૃથ્વીને નષ્ટ-પ્રાપ્ય કરી નાંખી છે. માટે હવે આપ નિયમપૂર્વક પુત્ર, પૌત્ર, અને પિતૃઓનું પ્રેતકાર્ય સંપાદન કરો. “સંજયનાં આ વચનો સાંભળી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર મૂર્ચ્છિત થઇ ભૂમિપર પડી ગયા. તે જોઇને ધર્માત્મા વિદુરે કહ્યું, “મહારાજ ! ગ્રાણી માત્રને વહેલા મોડા મરવાનું તો છે જ. આયુષ્ય પુરૂ થયા પછી કોઇ એક ક્ષણ પણ જીવી શકતું નથી. કાલ સર્વેને પોતાની તરફ આકર્ષે છે. તેને કોઇ પ્રિય કે અપ્રિય છે જ નહિ. તથાપિ જો પ્રમાણે વાયુને વશ થઇને ઉડે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યો પણ કાલને વશ થઇને ગ્રાણ્ય ત્યાગ કરે છે. તેને માટે શોક કરવો ઉચિત નથી. વળી તમે જો મહાત્માઓ માટે શોક કરો છો, તેઓ બીલકૂલ શોક કરવાને લાયક નથી. તેઓ રણક્ષેત્રમાં મરણ પામી ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ગયા છે. વીર યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં ગ્રાણ્ય ત્યાગી જેવી રીતે સહજમાં સ્વર્ગ

મેળવી શકે છે, તેવી રીતે બીજા લોકોને અનેક દાન પ્રુણ કરવાથી, યજ્ઞોથી તપશ્ચર્યાથી કે વિદ્યાના પ્રભાવથી પણ સહેલાઈથી સ્વર્ગ મળતું નથી. યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયોને માટે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો ઉત્તમ માર્ગ છે. ક્ષત્રિયો માટે યુદ્ધ કરતાં કાંઈપણ શ્રેષ્ઠ નથી. આપના પક્ષના બળવાન અને પરાક્રમી ક્ષત્રિયો પરમ ગતિને પામ્યા છે માટે હવે આપ જ્ઞાન્ત થઇને શોકનો પરિત્યાગ કરો, આપના કર્તવ્યનું પાલન કરો.”

મહાત્મા વિદુરજીનો આ સદુપદેશ સાંભળીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર કાંઈક જ્ઞાન્ત થયા અને એક વાહન લાવવાની આજ્ઞા કરી વિદુરજીને કહેવા લાગ્યા, “મહાત્મન ! તમારા વચનોથી મ્હારો શોક દૂર થયો છે, હવે તમે અને ગાંધારી સત્વર જઇને કુંતી અને અન્યાન્ય મહિલાઓને અહિં તેડી લાવો.” આ પ્રમાણે કહીને ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠા. અને પુત્ર શોકથી રૂદન કરતાં સતી ગાંધારી પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે કુંતી અને અન્યાન્ય અન્તઃપુરની સ્ત્રીઓને લઇને તેમની પાસે આવી પહોંચ્યાં. ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે આવતાજ તે સમગ્રી રમણીઓ હૃદયસ્વરે આકંઠ કરવા લાગી. મહાત્મા વિદુર શોકા-કુળ ચિત્ત અને ગદ્ગદ કંઠે તે રડતી કકળતી-કુલ-મહિલાઓને આશ્વાસન આપી રથમાં બેસાડી નગરની બહાર લઇ આવ્યા તે વખતે કૌરવોના દરેક ગૃહમાં આર્તનાદ થવા લાગ્યો. નગરના સમગ્રા માણસો શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા. આ તરફ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને ધૃતરાષ્ટ્રના નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા. આ સમાચાર મળતાજ તેમને મળવાને મહાત્મા વાસુદેવ, સાત્યકિ, યુયુત્સુ, અને પેતાના ચારે ભાઈઓ સાથે તે તરફ આવવાને તૈયાર થયા. દ્રૌપદી પણ ઉદ્વિગ્નચિત્તે પાંચાલ-મહિલાઓ સાથે તેમની સાથે ગયાં. ત્યાર પછી થોડે દૂર જઇને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે જોયું તો ધૃતરાષ્ટ્ર સમસ્ત સ્ત્રીઓ સાથે ભાગીરથીના તટ તરફ ગય છે. અને કૌરવ સ્ત્રીઓ કર્ણ સ્વરે કલ્પાત કરીને કહે છે કે, “હાય ધર્મરાજ ! આ સમયે તમારા ધર્માનુરાગ, અને દયા કયાં જતાં રહ્યાં ! હાય ભાઈ, પુત્ર અને મિત્રોના વિનાશ કરતા તમારો જીવ કેમ ચાલ્યો ? મહાવીર બીષ્મ, દ્રોણ, અને જયદ્રથને સંહાર

કરીને તમારા મનને બચા કેમ થતી નથી ? હાય, હવે મહાવીર અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, અને ગુરુ અને મંદુઓના વિરહ આગળ આ રાજ્ય પ્રાપ્તિ તમને શું આનંદ આપનાર છે ?”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે મહિલાઓનો આ પ્રમાણેનો વિલાપ સાંભળી તેમને વટાવી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે જઈ તેમને પ્રજ્ઞામ કર્યા. ત્યાર પછી અન્યાન્ય પાંડવોએ પણ પોતપોતાના નામ કહીને તેમને નમન કર્યું. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે ખેડ પામી ધર્મરાજને આલિંગન કરી પોતાનો દુષ્ટ વિચાર પાર પાડવાના હેતુથી ભીમસેનને આલિંગન કરવા બોલાવ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રનો વિચાર પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને મારનાર ભીમસેનનો વિનાશ કરવાનો હતો. મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણથી તેમનો આ મનોવિચાર ગુમ રહી શક્યો નહિ. તેમણે પહેલાંથી ભીમસેનનું લોહાનું પુતળું લારી મુક્યું હતું. તેથી આ વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે ભીમસેનને આલિંગન કરવા બોલાવ્યો, ત્યારે ભીમસેનને હાથવતી રાકી રાખી પેલા પુતલાને આગળ ધરી દીધું. મહા જળવાન મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે તે લોહના ભીમને આલિંગન કરી તેને ખરેખરો ભીમ ધારી જળપૂર્વક તેના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યા. ભીમના લોહના પુતલાના ચુરેચુરા કરવા જતાં ધૃતરાષ્ટ્રની છાતી ફાટી ગઈ, તેમના મુખમાંથી રૂધિરની ધારા વહેવા લાગી, અને તેઓ લોહીલુવાણ થઈને ભૂમિપર પડી ગયા. આ જોઈને સધળે હાહાકાર વર્તી રહ્યો. મહામતિ સંજય તેમને સાન્તવન આપવા લાગ્યા. ત્યાર પછી થોડીવારે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે શાન્ત થઈ શોકાકુળ ચિત્તે “રે ભીમ !” “રે ભીમ !” કહીને રૂદન કરવા માંડ્યું. તેથી મહાત્મા વાસુદેવે તેમને ક્રોધ વચરના અને પોતાના કૃત્ય માટે પર્યાપ્તાપ કરતા જોઈને કહ્યું “મહારાજ ! આપ શોક કરશો નહિ. આપે લોહના ભીમને કચડી નાંખ્યો છે, ખરા ભીમનો વિનાશ કર્યો નથી. ગદ્દે આપને ક્રોધાવેશમાં આવેલા જોઈને ભીમને અટકાવી રાખી પહેલાંથીજ તેના પુતલાને આપની આગળ ધર્યું હતું. આપના જેવું ક્રોધ જળવાન નથી. આટલા બધામાં આપનું બાહુજળ સહન કરી શકે એવો એક પણ વીર છેજ નહિ, જેવી

રીતે કાળના પાશમાં સપડાયલો માણસ કદિ જીવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે આપની બાથમાં આવેલો કાષ્ઠપણુ વીર આત્મ-રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી એટલા માટેજ મહેં દુર્યોધને તૈયાર કરાવેલું ભીમનું પુતળું આપને આપ્યું હતું. આપનું મન પુત્રશોકથી અતિશય ખીન્ન અને ધર્મ-ભાવ વગરનું થઇ ગયેલું હોવાથીજ આપે ભીમસેનનો વિનાશ કરવાનો વિચાર કર્યો હતા. પરંતુ ખરી રીતે આપે તેનો સંહાર કરવો જોઇ તો નથી. આપના પુત્રો કદિપણુ જીવવાના હતાજ નહિ, કેમકે તેમ થવાનું હોત તો આ યુદ્ધ ન થવા દેવા અને સન્ધિ કરવા મહેં જે પ્રયત્નો કર્યો હતા તે મિથ્યા જાતજ નહિ માટે હવે આપ શાંત થઇ શોકનો ભાગ કરો.”

ત્યારપછી સેવકોએ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સ્નાનાદિ શૌચક્રિયા કરાવી, એટલે મહાત્મા વાસુદેવ ફરીથી કહેવા લાગ્યા, “ હે નરનાથ ! આપ સમસ્ત કાર્યકાર્યનો નિમ્ન્યક્ષ કરવામાં સમર્થ, દુઃશી, અને વેદ, પુરાણ અને રાજ-ધર્મ વગેરે વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છો, તો પછી પોતાનો અપરાધ હોવા છતાં આ પ્રમાણે શા માટે ક્રોધ કરો છો ? જ્યારે હું વિષ્ટિ કરવા આવ્યો ત્યારે પણ મહેં, અને ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, અને સંજય વગેરે સત્રજાએ આપને કહ્યું હતું કે પાંડવો આપના કરતાં વધારે બળવાન છે; માટે સંધિ કરવામાંજ લાભ છે. એ આપને સંધિ કરવાને બાંધેલું કહ્યું હતું, પરંતુ આપે તે ઉપર બીલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. મહેં આપને દુર્યોધનને યોગ્ય શિક્ષા કરી તેનો ત્યાગ કરવાનું પણ કહ્યું હતું, પરંતુ આપ તેમ કરવાને પણ સંમત થયા હતા નહિ. એ ચંચળ મનના દુર્યોધનના અને તેના દુષ્ટ મિત્રોના કલા પ્રમાણે ચાલવાથીજ આપની આ દુર્દશા થઇ છે. તો પછી આપ ભીમસેનનો સંહાર કરવાની કેમ ઇચ્છા કરો છો ? ભીમે શો અપરાધ કર્યો છે ? જે નીચે પોતાની દુષ્ટતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી સતી દ્રૌપદીને બર સભામાં લાવી. તેમનું અપમાન કર્યું હતું, તેનુંજ વેર ભીમસેને લીધું છે. માટે હવે આપે પોતે વિરપરાધી પાંડવોને કેટલો બધો અન્યાય આપ્યો છે, અને દુર્યોધને તેમની ઉપર કેટલા

અભ્યાસ કર્યા છે, તેનો વિચાર કરી કોષનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે, ”

મહાત્મા કેશવના આ વચનો સાંભળીને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રનો ક્રોધ ઉતરી ગયો, તેઓ પોતાના કાર્ય માટે પત્ન્યાત્તાપ કરવા લાગ્યા, અને દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહેવા લાગ્યા. “ હે મધવ ! આપે જે કાંઈ કહ્યું તે સત્ય છે પરંતુ બળવાન પુત્ર પ્રેમથી મ્હારૂં વૈય જતું રહ્યું હતું, અને તેથી મ્હેં બીમસેનને મારવાનો વિચાર કર્યો હતો. સુભાગ્યે આપે બીમસેનની રક્ષા કરી, તેથી તે મ્હારી બાથમાં આવ્યો નહિ. આવ્યો હોત તો જરૂર તેનો વિનાશ થઈ જત. હે કેશવ ! આપના આ કાર્ય માટે આપને ખરેખરો ધન્યવાદ ઘટે છે. હવે હું શાન્ત થયો છું. અને મ્હારો શોક દૂર થઈ ગયો છે, માટે બીમસેનને મ્હારી પાસે મોકલો, એટલે હું તેને આદર પૂર્વક આશ્વિન કરી કુશળ સમાચાર પુછું. હે દેવકીનંદન ! મ્હારા પુત્રો, અને બીજા અનેક જૂપતિયો મરણ પામ્યા છે, માટે પાંડવોજ મ્હારી પ્રીતિ અને આશીર્વાદને પાત્ર થશે.” આ પ્રમાણે કહી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર રૂદન કરતાં કરતાં બીમસેન, અર્જુન, નિકુળ અને સહદેવને આશ્વિન કરી તેમના કુશળ સમાચાર પુછી આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા.

ગાંધારીનું ધૈર્ય.

(લીમના અન્યાય યુક્ત ગદા યુદ્ધ માટે યુધિષ્ઠિરની આરાધના કૃષ્ણને હસ્તિનાપુર જવું, અને ગાંધારીને સાન્તવન કરવું—ગાંધારીની ક્ષમા ખતાવવી—ગાંધારીનો શાપ આપવાનો વિચાર—ન્યાસ દેવનું અવાગમન અને તેમનો ઉપદેશ ગાંધારીના ક્રોધની શાન્તિ—રણભૂમિ જોઈને ગાંધારીનો વિશાપ—કૃષ્ણ અને યદુવંશ પ્રતિ ગાંધારીનો અતિશાપ—કૃષ્ણનો જવાબ અરિષ્ટ-સમાસોચના.)

મહારાજ યુધિષ્ઠિર, અન્યાયયુક્ત ગદા યુદ્ધમાં લીમસેનને હાથે દુર્યોધનને મરેલો જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “દુર્યોધન ન્યાય પ્રમાણે જ યુદ્ધ કરતો હતો. પરંતુ અમે તેને ગદાયુદ્ધના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને જ મારી નાંખ્યો છે માટે જ્યારે આ સમાચાર માતા ગાંધારીના સાંભળવામાં આવશે ત્યારે તેઓ પુત્રના શોકથી અને ક્રોધથી અધીરા થઈ જશે, અને અમને સ્વર્ણાને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખશે. મહા સતી ગાંધારી પાંડવો તો શું, પરંતુ ત્રણે લોકને બાળીને ભસ્મ કરવાને સમર્થ છે માટે સૌથી પહેલાં તેમના ક્રોધની શાન્તી કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરી મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભગવાન વાસુદેવને કહેવા લાગ્યા કે—“હે કૃષ્ણ ! તમે અમારા મિત્ર—શુભેચ્છક છો, આપની કૃપાથી આજે અમારું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું છે. તમે અમારી સમક્ષ આ લોભકર્ણભ્યું સંભ્રામમાં અતિશય દુઃખ ભોગવ્યું છે. હે જનાર્દન ! તમે અમારે માટે વારંવાર જે મદાના પ્રહારો, બાણો, અને શકિત, સિદ્ધિપાલ, તોમર અને પરશુ વગેરે વળ જેવા અસ્ત્ર સંભ્રામ

આધાતો, અને શત્રુઓના અતિ કઠોર વચ્ચનો સહન કર્યા છે તે સંબંધ આજે દુર્યોધનના વિનાશથી સાર્થક થયાં છે. પરંતુ આજે અમારા અધાની રક્ષા કરવાને તમારે એક બીજો પ્રયત્ન કરવો પડશે. અમારા મહોટા કાકા મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના પત્ની માતા ગાંધારીએ અતિ કઠોર તપશ્ચર્યાઓ કરીને પોતાનું શરીર સુકવી ગઈ છે. તેઓ જ્યારે પોતાના પુત્ર અને પૌત્રોના મરણના દુઃખદ સમાચાર સાંભળશે, ત્યારે બહુજા ખેદ પામીને શાપથી અમને હારમ કરી નાંખશે માટે મહારા ધારવા પ્રમાણે પહેલાં તેમને પ્રસન્ન કરવાં એજ કોશિષ કરું છે. આ વખતે તે શોક સાગરમાં ડૂબી ગયેલા ક્રોધપરાયણ ગાંધારી પાસે તમારા સિવાય બીજા કોઈપણ જાણી શકે એમ નથી. માટે તમેજ તેમના ક્રોધની શાન્તિ કરી આવો. હે કૃષ્ણ ! તમે અવ્યય અને પ્રાણી માનના ઉત્પત્તિ અને સંહારના કર્તા છો. તમે યુક્તિ પૂર્વક આપના અપૂર્વ શુદ્ધિ બળથી ગાંધારીને શાન્ત કરવાને સમર્થ થશો, વળી મહારાજા કૃષ્ણ દૈવાયન પણ ત્યાં જશે. માટે અમારા હિતને માટે અમારા કાકી-માતા-ગાંધારી પાસે જઈને તેમના ક્રોધને સમાવી દો. એ આપનો મુખ્ય ધર્મ છે. ”

ધર્મસંજ્ઞના વચનો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેજ વખતે રથમાં બેઠા, અને તેના પૈદાના ધર્ધર જાળો દિશાએ ગળતી મુકતાં હરિનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી તેઓ રથમાંથી ઉતરી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલમાં ગયા, અને સૌથી પહેલાં મહર્ષિ કૃષ્ણ દૈવાયનના દર્શન અને પાદ વંદન કરી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને પ્રણામ કર્યા. તે પછી તેઓ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો હાથ પકડી કર્ણ રસ્તે રૂંદન કરવા લાગ્યા, અને થોડી વાર ત્રિભુવનની જગ વડે પોતાની બન્ને આંખો ધોઇ નાંખી રીતરિવાજ પ્રમાણે આચમન કરી તેમને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. “હે સુબર્ણનંદિન ! આ એકમાત્ર આપના જેવી કોઈ પણ બી દષ્ટિગોચર થતી નથી. તમે સભામાં મહારાજાના આપના પુત્રોને બન્ને પક્ષનું હિત થાય એવો ધર્મચર્ચ યુક્ત ઉપદેશ આપ્યો હતો, પરંતુ આપના પુત્રોએ આપનો ઉપદેશ બીજ-

કુલ્ય અન્યો નહિ. આપે તેજ વખતે દુર્યોધનનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું હતું કે, “હે મહા! હું કહું છું કે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ જય છે. આ વખતે આપના ચાલદો કાર્યના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા છે, માટે આપ આદિ અન્ત સુધી જે કંઈ બન્યું છે તેનો વિચાર કરી શોકનો ત્યાગ કરો. હે સતિ! તમે ધારો તો તમારા તપોબળના પ્રભાવથી પોતાના ક્રોધાગ્નિથી ચરાચર વિશ્વને બાળી નાખવાને સમર્થ છો. પરંતુ કૃપા કરીને પાંડવોનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છા કરશો નહિ. હવે કુલરક્ષા, પિંડદાન, અને પ્રેતકર્મ જેવાં દરેક કાર્યો-પાંડવોના ઉપરજ આધાર રાખે છે. આપના તરફ ધર્મરાજ્ય યુધિષ્ઠિરને બાળપણથી જ કેવો સ્નેહ અને ભક્તિભાવ છે તે આપનાથી અજાણ્યું નથી. હમણાં પોતાના સમગ્રા શત્રુઓનો વિનાશ થયેલો હોવા છતાં પણ તેઓ રાત્રિદિવસ દુઃખાગ્નિમાં બળ્યા કરે છે, અને તમને પુત્ર શોકથી અતિશય ખિન્ન અને બ્યાકુળ થએલાં સાંભળીને તમારી પાસે પણ આવો શક્તા નથી.”

પુત્ર શોકના જેવો શોક નથી. અહપતિની અબળા સ્ત્રી ભતિની વાત-તો દૂર રહી પરંતુ હિમાલય જેવો અચળ, સમુદ્ર જેવો ગંભીર અને બૃહ-સ્પર્શિત જેવો સુહિમાન પણ પુત્ર શોકથી અધીરો થઈ જાય છે. તેની સાથે સરખાવતાં ગાંધારીના ધૈર્યને હજાર રીતે ધન્યવાદ થટે છે. તેમના ધૈર્યથી અટકાયેલો શોકરૂપી પ્રવાહ તેમના હૃદયના બંધનોને તોડી નાખી મહા મહેનતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનરૂપ બંધનોનો વિનાશ કરી શક્યો નહિ. તેઓ મહાત્મા વાસુદેવનાં વચનો સાંભળીને કહેવા લાગ્યા, “હે કેશવ! તમે જે કંઈ કહો છો, તે સત્ય છે, દારૂણ શોકના આવેશને લીધે મ્હારે મન ચળી ગયું હતું, પરંતુ તમારાં વચનો સાંભળીને તે શાન્ત થઈ ગયું છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ વૃદ્ધ રાજા એક તો અંધ, અને વળી હવે પુત્ર વચરના થઈ ગયા છે. હવે તેમનો પણ આધાર પાંડવો ઉપરજ છે.” આ પ્રમાણે કરીને ગાંધારી પોતાના વચ્ચથી મુખ ઢાંકી દઇને રૂદન કરવા લાગ્યાં. બહુજ શાન્ત પ્રકૃતિનો માણસ પણ પોતાના પુત્રને મારનાર ઉપર ક્રોધ કરી તેનું વેર લેવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ મહા સતી ગાંધારીએ પોતાના અસાધારણ ધૈર્યથી

કોષને શમાવી દઇ પાંડવોને ક્ષમા આપી હતી. આ પ્રમાણે ગાંધારીને શાન્ત કરી મહાત્મા ધીરુષ્ણ પાંડવોની જાવણીમાં આવી પહોંચ્યા.

પરંતુ શોકનો ધર્મ એવો છે કે તે દરેક વખતે એક સરખો રહેતો નથી, કેટલીક વખત તે વીંછીના ડાંખની માફક બળી ઉઠે છે. એક દિવસ મહાત્મા વાસુદેવ અને પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી ગાંધારી પાસે ગયા. તે વખતે તેમને એકાએક ક્રોધ થઇ આવ્યો અને તેઓ મહારાજા ધર્મરાજને શાપ આપવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે સમયે દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા અને પ્રાણી માત્રના મનના વિચારો જાણનાર સત્યવતીના પુત્ર—મહાત્મા વેદવ્યાસ ગાંધારીનો આ દુષ્ટ વિચાર જાણીને જાગીરથીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા અને પોતાની પુત્ર-વધૂને શાન્ત કરવાને કહેવા લાગ્યા, “હે કલ્યાણિ! તે પૂર્વેજ દુર્યોધનને ‘વત્સ’ જે સ્થાને ધર્મ છે, તેજ સ્થાને જય છે.” એ વચનો કહ્યા હતાં. મહાત્મા પાંડવો તુમુક્ષ યુદ્ધમાં અસંખ્ય નરપતિયોનો સંહાર કરી હેવટ વિજય મેળવી તારી આજા પ્રમાણે વર્તે છે. હે દેવિ! તું પ્રણી માત્રનું હિત કરનારી છે. તારે વચન કદિ પણ મિથ્યા જવાનું નથી. પૂર્વે તારામ અસાધારણ ક્ષમા હતી, તો હવે તું તારા એ સહગુણનો શા માટે ત્યાગ કરે છે? આ વખતે અધર્મનો પરાજય કરવો એજ તારું કર્તવ્ય છે, જે સ્થાને ધર્મ હોય તેજ સ્થાને વિજય હોવો જોઇએ. માટે હે સતિ! તારા ધર્મ અને પુરોક્ત વચનો યાદ કરી ક્રોધનો ત્યાગ કર,” તે સાંભળીને ગાંધારીએ કહ્યું, “ભગવન્! પાંડવો ઉપર મહને દ્રેષ નથી, પરંતુ પુત્ર-શોકને લીધે મહાર્ અન્તઃકરણ ખડું વિગ્રહસ્થ થઈ જાય છે. કુન્તા જેમ પાંડવની રક્ષા કરે છે, તેમ મહારે અને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તેમની રક્ષા કરવી જોઇએ. કૌરવો પોતાના અહંકારને લીધેજ સંગ્રામમાં મરણ પામ્યા છે, તે માટે મને ક્રોધ થતો નથી. પરંતુ જીમે દુર્યોધનને મદદ કરવા બોલાવી તેને પોતાના કરતાં વધારે યુદ્ધ-નિપુણ જોઇ મહાત્મા વાસુદેવની સમક્ષ તેની નાબિધી નીચેના ભાગમાં મદદ મારી તેથીજ મહ

ક્રોધ ચઢ્યો છે. યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવા, કાસ્તમાં દર્શાવેલા ધર્મ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું એ શું વીરપુરુષને ઉચિત છે ? ”

મહાવીર બીમસેન ગાંધારીના વચનો સાંભળીને ભય પામી વિનયપૂર્વક પોતાના દોષના અચાવમાં અનેક જુદા જુદા કારણો બતાવવા લાગ્યો. ત્યારે ગાંધારીએ કહ્યું, “ વત્સ ! તે મહારા એકસો પુત્રોમાંથી જેણે તારો થોડો અપરાધ કર્યો હોય, તેવા એક પુત્રને પણ જીવનો કેમ ન રહેવા દીધો ? એ એક પુત્ર પણ અમારા આંધળાની લાકડી રૂપ થઈ પડત. હાલમાં અમે જુદા થઈ ગયાં છીએ, અમારું રાજ્ય પણ જતું રહ્યું છે, તો હવે તમેજ અમારા પુત્ર રૂપ છો. છતાં તમે જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા હોત તો અમને આટલું બધું દુઃખ થાત નહિ ! ! બીમસેનને આ પ્રમાણે જવાબ દીધેને મહા સતી ગાંધારી ક્રોધ કરીને ફરીથી “ હમણાં ધર્મરાજ ક્યાં છે ? ” એમ બોલી ઉઠ્યા, તે સાંભળીને મહારાજા ધર્મરાજે હાથ જોડી ક’પતે શરીરે તેમની પાસે જઈને નમ્રતાથી કહ્યું, “ માતાજી ! આપના પુત્રોને હજીનાર, બહુજ નિર્દય નરાધમ, અને આપના રાજ્યના વિનાશનો એક માત્ર હેતુ સ્વરૂપ યુધિષ્ઠિર આપની પાસેજ ઉભો છે. માટે આપ તેને અભિશાપ આપો. આર્યે ! હું મિત્રદ્રોહી, મહાનીચ, અને મૂઢ છું. મહેંજ જ્યારે તમારા જેવા મુહુરોનો વિનાશ કર્યો હોય, તો મહારે આ રાજ્ય, જીવન, અને ધનનું કાંઈપણ કામ નથી. ” આ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં ધર્મરાજ ગાંધારીવા અરણ્યમાં આઠાટી પડ્યા. આ વખતે મહાસતી ગાંધારીએ કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકી આવરણમાંથીજ મહાત્મા ધર્મરાજની આંખોના ટેરવા સામું જોયું, અને તે ઉપર તેમની દષ્ટિ પડતાંજ ઉપરનો નખ બળી ગયો. તે જોઈને અર્જુન ભય પામી વાસુદેવની પાછળ ભ્રમી ગયો, અને બીજા પાંડવો પણ ભય પામી આમ તેમ નહાસવા લાગ્યા. તે જાંઈને મહા સતી ગાંધારી પોતાનો ક્રોધ સમાવી દઈ માતાની પેઠે તેમને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં.

ત્યાર પછી બ્રહ્મચારિણી પતિપરાયણ ગાંધારી મહાધિ કૃષ્ણ-દ્વૈપાનને

આપેલા વચનના પ્રભાવથી દિવ્યચક્ષુઓથી ત્યાંથીજ કૌરવોના રણક્ષેત્ર આવલોકન કરી કરુણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યા, અને તે પછી કૌરવ-મહારાજો સાથે કુરુક્ષેત્રમાં જઈ દુર્યોધનને જોતાં જ મૂંઝાઈત ચર્મ મૂળમ કપાયેલી કેળની પેઠે ભૂમિપર પડ્યાં. થોડી વાર પછી તેઓ શુદ્ધિમાં આવી એટલે દુર્યોધનના લોહીથી ખરકાયલા શરીરને આલિંગન કરી “હા પુત્ર” કહીને ઘેટીથી ઝડપ કરતાં કરતાં તેના હારથી વિભૂષિત વિશ્વવક્ષસ્થળને પોતાનાં અશ્રુ ભિંદુઓથી ભીંજવવા લાગ્યાં. સારપછી શ્રીકૃષ્ણ બોલાવી રણભૂમિમાં પડેલા અમંજ્ય વીરોના મૃત-દેહને ખતાવી તેમનાં બીણાં લોક ક્ષયનું મૂળ કારણ માની લઈ કોપપૂર્વક કહેવા લાગ્યા “હે કૃષ્ણ ! મહેં મહારા પતિની સેવા કરીને જે કાંઈ પુણ્ય એકદુ કંઈ તે ફક્ત પુણ્યના પ્રભાવથી તમને અભિશાપ આપું છું કે તમે જે પ્રમદ કૌરવ અને પાંડવોના ક્ષાંતિ-વિનાશ તરફ ઉપદ્રા ખતાવી છે, તેજ પ્રમદ તમારો જ્ઞાતિ વર્ગ પણ તમારાથીજ વિનાશ પામશે. આજથી છત્રીશ વર્ષ ઉપર તમે અમાત્ય, જ્ઞાતિ, અને પુત્ર પરિવાર વગરના થઇને વલભતાં લભતાં બહુજ ખરાબ રીતે વિનાશ પામશો, અને તમારી સ્ત્રી અમારી પેઠે સ્વામી, પુત્ર, અને બંધુ બાંધવ વગરની થઇને વિલાપ શોકમાં દિવસ નિર્ગમન કરશે. મહા સતી ગાંધારીને આ અભિશાપ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ હસતાં હસતાં જ કહેવા લાગ્યા “દેવિ ! મહારા સિવાય યદુવંશ વિનાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. મહેં એ યદુવંશની ધણીકાણ સુરક્ષા કરી છે, અને તેથી આજે તમે મહેંને મહાર્ક કર્તવ્ય જ ખતાવ્યું યાદવોનો દેવ, હાનવ, કે મનુષ્ય સંહાર કરી શકે એમ નથી માટે તે પરસ્પર યુદ્ધ કરીને જ વિનાશ પામશે.”

આહા ! ધર્મશીલા મહાસતી ગાંધારીનું ધૈર્ય કેવું અપૂર્વ છે ? તેમ જે કોંધાગ્નિ ધર્મનુરાગથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તે ધર્મોપદેશથીજ શાંત થયો છે. ભીમસેનનું અન્યાયયુદ્ધ જ તેમના કોષનું મુખ્ય કારણ હતું. યાજ્ઞ અને વાસુદેવના ઉપદેશથી, અને મહારાજા યુધિષ્ઠિરના વિરયથી :

હજાવી દેવાને સમર્થ થયા હતા. ત્યાર પછી એક વખત અતિશય શોક અમ્મ જવાથી ધૈર્ય-ચ્યુત થઈ વિશ્વનિષંતા વાસુદેવનેજ અરેખરા અપરાધી ધારી તેમને સાપ આપ્યો હતો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ નિર્વિકારી યોગીપુરુષ હતા. તેઓ ગાંધારીના શાપથી શા માટે ક્ષોભ પામે ? તેમણે જગતના કલ્યાણ માટે અધાર્મિક કૌરવોનો વિનાશ કરાવેલો હોવા છતાં, પતિમતા ધર્મશીળા ગાંધારીના વચનોનો અનાદર કર્યો નહિ, તેમણે પોતાના ભક્ત પાંડવોને ક્રોધાગ્નિથી બળતા બચાવી લઈ પ્રસન્નતાથી પોતાનીજ આહુતિ આપી હતી. તેમને મન સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મરણ, માન અને અપમાન, ખ્યાતિ અને નિંદા વગેરે સમાનજ હતાં, ગાંધારીના અભિશાપમાં જે કંઈ રહસ્ય હતું, તેના પ્રવર્તક પોતે જ હતા, અને તેથીજ તેમણે આત્મ-વિસર્જન કર્યું નહોતું. તેમણે મહા સતી ગાંધારીના વચનની રક્ષા, અને તેમનો ક્રોધ શાન્ત કરી આશ્વાસન આપવામાં પોતાની મહત્તા બતાવી આપી છે. નારી જાતિ તરફ અસહના હિંદુઓ કેવું સન્માન ગતાવતા હતા, અને તેમની તરફ કેવી દયાળુ રીતે વર્તતા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં ૨૫૪ જણાઈ આવે છે.

આ પ્રમંથમાં અમે સાથે સાથે કૌરવ—દંપતીનું ચરિત્ર પણ ચિતર્યું છે. ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી બન્ને પુત્રના શોકથી અતિશય અધીરા થઈ પાંડવોનું અહિત કરવાને તૈયાર થઈ ગયા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાનો દુષ્ટ વિચાર સિદ્ધ કરવાના હેતુથી ભીમસેનને આલિંગન કરવા બોલાવ્યો પરંતુ ચતુરચૂડમણિ કેશવે તેને બદલે ભીમના લોહાના પુતલાને આગળ ધરી ભીમસેનની રક્ષા કરી હતી. અંધરાજ લોહાના ભીમના ચુરેચુર કરી નાંખી કેવા હાસ્યારપદ થયા હતા તે વાંચકોને પહેલાંજ માલમ પડ્યું છે. વાસુદેવે પોતાની કુશળતાથી ભીમની રક્ષા કરી કૌરવપતિને જે સુશિક્ષા આપી હતી, તેણેજ સંજીવની સુધાની પેઠે તેમના શોકથી બળતા હૃદયમાં શાન્તિનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો. સંજય, વિદુર, અને વ્યાસદેવના સંકેતો ઉપદેશથી પણ જેના મનની મહિનતા દૂર થઈ નહોતી, તે શ્રીકૃષ્ણના આ અપૂર્વ ચાતુર્યથી એકાએક નષ્ટ થઈ હતી, અને તેને પ્રભાવેજ તેમણે પોતાની કુર્બુદિ માટે

પ્રજાતાપ કરી પાંડવોને રનેદ્વર્વક આલિંગન કરી આશીર્વાદ આપ્યો હતો, પરંતુ ગાંધારી કપટ-શુદ્ધિથી પાંડવોનું અનિષ્ટ કરવાને તૈયાર થયાં નહોતાં. તેમની ધર્મ-શુદ્ધિજ તેમના ક્રોધના મૂળ કારણ રૂપ હતી, તે છતાં તેઓ પોતાના અસામાન્ય ધૈર્ય-શુભથી ક્ષમા બતાવતાં ખંચાયા નહોતાં. ધૃતરાષ્ટ્રે બળવાન પુત્ર—ત્રેમને વશ થઈને પોતાના મનની કુર્બળતા બતાવી હતી, પરંતુ ગાંધારી પોતાના અસાધારણ પાતિવ્રત્યે અને તપના પ્રભાવથી જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને પણ અભિશાપ દેવાને સાહસ કરી શક્યા હતાં. શ્રીકૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રની કુર્વાસના દ્વાર કરી તેમને સમુચિત શિક્ષા આપી હતી. પરંતુ તેઓ પતિ-પરાયણ સતી ગાંધારીના વચનનો અનાદર કરી શક્યા નહોતા. મહાત્મા વાસુદેવના આ પ્રદારના ભિન્ન ભિન્ન વ્યવહારનો વિચાર કરતાં કંરવ-કંપતીના ચરિત્રબળનું તારતમ્ય જણાઇ આવશે.

યુધિષ્ઠિરનો મોહ.

(કર્ણનો ખરેખરો પરિચય થતાં મહારાજા ધર્મનો આક્ષેપ, કુંતી તરફ યુધિષ્ઠિરનો અભિશાપ-યુધિષ્ઠિરનો વૈરાગ્ય-અન્નુન વચ્ચેનો ઉપદેશ-વ્યાસ અને વાસુદેવના ઉપદેશથી યુધિષ્ઠિરનો શોક ત્યાગ-યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક-બાણશર્યા ઉપર સુતેજા લીખપિતામહ પાસે ધર્મરાજ અને શ્રીકૃષ્ણનું આત્રાગમન-કૃષ્ણ લીખપિતામહનો ઉપદેશ-લીખનો દેહત્યાગ-યુધિષ્ઠિરનો પરિતાપ-કૃષ્ણનો ઉપદેશ.)

મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડવોનો, કૌરવ કુટુંબની સ્ત્રીઓ સહિત યુદ્ધમાં મરણ પામેલા વીરક્ષત્રિયોના આત્માની શાન્તિ માટે તેમનું ઉદ્ધ

કાર્ય કરવાને પતિત પાવની બાગીરથીને કિનારે આવી પહોંચ્યા; અને તેમના નામનો ઉચ્ચાર કરીને વિધિપૂર્વક જળની અંજલિયો આપવા લાગ્યા. તે વખતે કુન્તાજી શોક વિદ્વેષ ચિત્તે આંસુ સારતાં કહેવા લાગ્યાં, “હે પુત્રો! જે મહાવીર અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યો છે, જેને તમે દારૂ સંધાને પુત્ર મણુતા હતા, અને જેનો સંહાર કરીને તમે યશ અને વિજય મેળવવાની ઇચ્છા કરતા હતા, તે મહાવીર કર્ણના નામની જળાંજલિ આપો. તે સહજ કવચ, કુંડળધારી વીરવર તમારો મોટો ભાઇ હતા, અને તેણે ભગવાન દિગ્ગજના ઔરસથી મહારા ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો.” માતા કુન્તાજીના આ વચનો સાંભળીને યુધિષ્ઠિરાદિ પાંચે ભાઇઓ કર્ણને માટે જ બહુ જ શોક કરવા લાગ્યા અને મહાત્મા યુધિષ્ઠિર કર્ણના શોકથી મરણતોલ ચર્ચ જઈ જનનીને કહેવા લાગ્યા, ‘હે આર્યે! જેના બાહુબળથી અમે સંધાના ભય પામતા હતા, તેને આપે વસ્ત્રથી ઢાંકી રાખેલા અગ્નિની પેઠે શા માટે ગુમ રાખ્યો? અમને અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો અને પાંચજો, અને કૌરવોના વિનાશ માટે જેટલો શોક નથી થતો, તેના કરતાં વધારે શોક કર્ણના વિનાશથી થાય છે. આજે કર્ણનો વિરહ અમને અગ્નિની પેઠે બાળે છે. હાય! તમે પહેલાં જ આ ગૂઢ વૃત્તાંત કહ્યું હોત તો અમને સ્વર્ગીય વસ્તુ પણ દુર્લભ થાત નહિ, અને કૌરવકુળનો ક્ષય કરનાર આ બીષણ હત્યાકાંડ પણ સંભવત નહિ.” આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના વિશ્વાસ અને પરિતાપ કરીને અતિશય દુઃખી થઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કર્ણની સ્ત્રીઓને બોલાવી મંગાવી. તેના આત્માની શાન્તિ માટે વિધિ પ્રમાણે દૈહિક ક્રિયા કરીને શોકાકુળચિત્તે બાગીરથીના જળમાંથી બહાર નીકળ્યા.

આ પ્રમાણે મહાત્મા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઇઓ સહિત કર્ણની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા, અને અન્યાન્ય મિત્રોની તર્પણ દિવા કરીને પોતાની વિશુદ્ધિને માટે એક માસ સુધી ગામ બહાર બાગીરથીના તટ ઉપર રહેવા લાગ્યા. તે સમયે પોતાના શિષ્યો સહિત મહાત્મા વ્યાસદેવ, નારદ, દેવળ, દેવરથાન, અને કણ્વ વગેરે સિદ્ધ મહાત્મા ઋષિઓ, અને બીજા પણ

જાનેક વિદ્વાન સ્નાતક અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો, મહારાજ યુધિષ્ઠિરને મળવાને ત્યાં આગળ આવ્યા. ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર તેમને જોતાં જ ઉભા થઈ તેમનો આદર સત્કાર કરી પૂજન કર્યું, એટલે તે પૂજ્ય મહાત્માઓ તેમની પાસે અમુલ્ય આસનો ઉપર બેસીને તેમને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મહર્ષિ નારદ ધર્મરાજને કુશળ સમાચાર પુછ્યા, એટલે તેઓ પોતાના બંધુ, બાંધવ અને મિત્રોને યાદ કરીને ફરીથી શોક કરવા લાગ્યા, અને કુંતાજીએ કર્ણનો ખરખરો પરિચય ગુપ્ત રાખી તેમને ભાત વિચ્છેદના પાપમાં નાખ્યા તે માટે પરિતાપ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મહાત્મા નારદ મહાવીર કર્ણના જીવન-વૃત્તાંતનું સવિસ્તર વર્ણન કરી યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. શોકથી પરિતાપ પામતાં કુંતાજી પણ ધર્મરાજને સં-જોધીને મધુર વાક્યથી કહેવા લાગ્યાં, “વત્સ! યુદ્ધ થતા પહેલાં મહેં અને ભગવાન ભારકરે-અન્નેએ-કર્ણને સદુપદેશ આપ્યો હતો, પરંતુ કર્ણ કોઈ પણ રીતે તારી સાથે મળવાને સંમત થયો નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે તમારી તરફ બહુજ દ્વેષ બતાવ્યો હતો અને તેથીજ મહેં દુર્વિનયી કર્ણનો અનાદર કર્યો હતો.”

શોકાકુળ મહાત્મા ધર્મરાજ માતાના આ વચનો સાંભળી આંસુ સારતા કહેવા લાગ્યા, “જનનિ! આપે કર્ણનું જીવન વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખ્યું તેથીજ અમારે આ વિષય દુઃખ વેડવું પડ્યું છે, માટે હું શ.પ દઉં છું કે કોઈપણ દેશમાં કોઈ પણ રમણી કોઈ પણ વાત ગુપ્ત રાખી શકે નહિ.” મહારાજ યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે આ જાતિને અભિશાપ આપીને પુત્ર, પૌત્ર, અને બંધુ બાંધવોને યાદ કરી બહુજ ઉદ્વિગ્ન થિતે હુમાના અગ્નિ પેઠે મૈનધારણ કરી બેસી રહ્યાં. ત્યાર પછી તેઓ તે અમલ શોકને લીધે વારંવાર દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી અર્જુન તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યા, “ધનંજય! આપણા યાતિબંધુઓનો વિનાશ કરીને આપણે બહુજ દુર્દશામાં આવી પડ્યા છીએ. હવે મહારાથી આ દુઃખ સહન થતું નથી માટે ચાલ, આપણે યાદવ નગરમાં જઈને ભિક્ષા માગી ખાઈએ. “ધર્મરાજના

આવા શોક મોહયુક્ત અને રાજ્ય ભોગનો પરિત્યાગ કરી વનવાસ, તપસ્સા, અને બિદ્યા-જ્ઞાતિ ધારણ કરવાના વિચારો સાંભળીને મહારાજ અર્જુન વહિલ બંધુનો અસામાયિક વૈરાગ્ય જોઈને અતિશય દુઃખ પામી કહેવા લાગ્યો, “ મહારાજ ! રાજવંશમાં જન્મ મહણ કરી અને ધર્મ પ્રમાણે પૃથિવીને જીતી લઈ નપુંસકની પેઠે રાજ્ય-લક્ષ્મીનો પરિત્યાગ કરવો, એ આપના જેવા શુદ્ધ ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય નથી. માટે હવે રાજ્યોએ કરવા જેવા યજ્ઞ-યાગાદિ કરવામાં, અને અશેષ ક્ષેત્રસ્થ અર્થ સંગ્રહ કરવામાં મન પરાવો. ”

મહાવીર અર્જુન આ પ્રમાણે અનેક સમયોચિત કાર્ય જણાવી મહારાજા ધર્મરાજને ફરીથી ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે કાંઈપણ રીતે તેમનો મોહરૂપ અંધકાર દૂર કરી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી તે બન્નેની વચ્ચે ધણી ધણી તર્ક વિતર્કો અને વાદ વિવાદ થયા, તે છતાં પણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરની મોહજાળ દૂર થઈ નહિ. ત્યાર પછી બીમસેન, નકુળ, સહદેવ અને દ્રૌપદી, તેમના શોક દુઃખ ચિત્તમાં શાન્તિ-જનનું મિત્રન કરવાના વિચારથી અનેક પ્રકારના સદુપદેશ આપી, અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિ બતાવી તેમને રાજ્યધર્મનું પ્રતિપાલન કરવા માટે ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યાં. વળી મહાતપસ્વી દેવસ્થાન, મહર્ષિ વેદવ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ, અને મહાત્મા કૃષ્ણ પણ અમુલ્ય ધર્મોપદેશ અને અનેક દાખલાઓ આપી ધર્મરાજને સન્તવન આપવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત સઘળા મહાત્માઓના સદુપદેશથી સહેજ શાંત થઈને મહારાજા ધર્મરાજ ભગવાન વ્યાસદેવને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ ભગવાન ! આપ સમગ્ર રાજધર્મ અને આપત્તિ વખતે મહણ કરવા યોગ્ય નીતિ વિષયોનું કીર્તન કરો. ધર્મ ચર્યા રાજ્યરક્ષા પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે, માટે એક માણસ એકી વખતે ધર્મ રક્ષા અને રાજ્ય-ભાર કવી રીતે મહણ કરી શકે, તે વિચાર મહારા મનમાં ધોળાયા કરે છે, અને તેથીજ મ્હને વારંવાર મોહ થઈ આવે છે. ”

ત્યાર પછી સાક્ષાત્ વેદસ્વરૂપ ભગવાન વ્યાસદેવ, દેવર્ષિ નારદ તરફ જોઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા. “ વત્સ ! જો તને તે સમગ્ર

ધર્મ વૃત્તાંત સાંભળવાની ઇચ્છા હોય, તો કુરુકુળ પિતામહ વૃદ્ધ બીષ્મની પાસે જા, તે સર્વ ધર્મને જાણનાર બીષ્મ પિતામહજ તારા સંઘના મંત્રયો- નું નિરાકરણ કરી શકશે. માટે એ મહાત્મા આજીવન ત્યાગ કરે ન કરે, ઝિટલા- માંજ તું જલદીથી ત્યાં જઈ પહોંચ.” ત્યાર પછી યદુકુળ-તિલક મહામતિ વાસુદેવે ચારે વર્ણનાં હિત માટે ધર્મરાજને કહ્યું, “ મહારાજ ! આ પ્રમાણે અતિશય શોક કરવો આપને યોગ્ય નથી. મહાત્મા વ્યાસદેવજી એ કંઈ કહે છે તેનું હંમણાંજ પાલન કરો. આ સમસ્ત બ્રાહ્મણો, ભૂપાલો, અને આપના ભાઈઓ, અને દ્રૌપદી સંઘનાં આપની સત્તામાં રહેવાની ઇચ્છા કરે છે. વળી આપના રાજ્યની ચારે વર્ણની પ્રજા પણ આવી પહોંચી છે, માટે એ સંઘનાનું હિત કરવાને જગવાન વ્યાસદેવજીની આજ્ઞા પ્રમાણે મહાવીર બીષ્મ પાસે ચાલો.” મહાત્મા વાસુદેવનાં આ વચનો સાંભળી માનસિક શોક સંતાપનો ત્યાગ કરી સમસ્ત લોકોનું હિત કરવાના વિચારથી મહા રાજા યુધિષ્ઠિર તેજ વખતે ઉઠા થયા, અને નક્ષત્રથી પરિવૃત્ત થયેલા ચંદ્રની પેઠે પોતાના અંધ બાધવો સહિત મહારાજાનું ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કરી અસંખ્ય દેવતા અને બ્રાહ્મણોની અર્ચના કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી મહારાજા ધર્મરાજે યુગચર્મથી હંકાયલા, સારા લક્ષણો વળા, સોળ શ્વેત ઘોડાઓથી ખેંચાતા, દેદિપ્યમાન રથમાં આરોહરણ કર્યું. બીમસેને તેમના ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી, અર્જુને તેમના મસ્તક ઉપર સુશોભિત શ્વેત છત્ર ધર્યું, અને માદ્રી પુત્ર નિકુળ અને સદેવ પ્રભા સંપન્ન શ્વેત આમરો હાજવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તે દિવ્ય રથમાં ખેડેલા પાંચે ભાઈઓ, પંચસૂતાત્મક દેહની પેઠે શેઠભરા લાગ્યા. તે વખતે વાસુદેવ સાત્યકિ સહિત, મહારાજાનું ધૃતરાષ્ટ્ર અધિષ્ઠી સહિત, અને કુન્તાજી, દ્રૌપદી વગેરે સ્ત્રીઓ મહાત્મા વિદુરની રક્ષા નીચે યથોપયુક્ત વાહનમાં ખેસીને ધર્મરાજને અનુસરવા લાગ્યાં. તેમની પાછળ અસંખ્ય શણગારાયલા રથો, હસ્તીઓ, અશ્વો, અને પાયદલો દોડવા લાગ્યા. મહાત્મા ધર્મરાજના નગર

પ્રવેશના શુભ સમાચાર જોત જોતામાં સધળે પ્રસરી ગયા. સધળે આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો. નાગરિકો સમસ્ત નગર અને રાજ્યમાર્ગને શણગારવા લાગ્યા. જોતજોતામાં આખા નગરમાં પ્રવેતમાળાઓ બંધાઇ ગઇ, અને રંગ ઝેરંગી ધ્વજ પતાકા ઉડવા લાગી. રાજ્યમાર્ગ ધૂપ અને ચંદનથી મધમધી રહ્યો. અને રાજ મંદિર વિવિધ સુગંધી પુષ્પો, અને માળાઓથી છવાઈ ગયું. નગર દાર સુગંધી પુષ્પોથી અને અસંખ્ય મસ્તક ઉપર નવા જળ-પૂર્ણ કસબ વાળી ગૌરાંગી કુમારિકાઓથી શોભી ઉઠયું. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના બંધુ બધિવો સહિત, દાસ, ભાટ, ચારણ અને બંદિજનોનાં સ્તુતિ ગીતો સાંભળતાં સાંભળતાં તે અસામાન્ય શોભા સંપન્ન હરિતનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ પ્રમાણે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ધીમે ધીમે નગરના વિવિધ ભાગત્વ પદાર્થોથી સુશોભિત રાજ્યમાર્ગ વટાવીને રાજ-મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યા, એટલે નગરવાસી પ્રજા કર્ણુમિય મંથુર શબ્દોથી તેમને અભિનંદન આપવા લાગી, અને બ્રાહ્મણો તેમને આશીર્વાદ આપવાના વિચારથી આસપાસ વિંટાઇ ગયા. તે વખતે ધર્મરાજ મંગળાકાક્ષી વિપ્રોથી વિંટાઇને નક્ષત્રમાળાથી પરિવૃત ચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓ પુરોહિત ધૌમ્ય, અને જ્યેષ્ઠ-તાત ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત અસંખ્ય મોદક, રત્ન, સુવર્ણ, વસ્ત્ર, અક્ષત્કાર, અને અન્યાન્ય વિવિધ વસ્તુઓથી સમસ્ત બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવા લાગ્યા, તે વખતે તેમના પ્રીતિકર-કર્ણુમિય પવિત્ર પુણ્યાહવાચનથી ગગન મંડળ ગાજી રહ્યું. ચારે તરફ જયજયકાર, મનોહર દુન્દુભિ અને શાંખ ધ્વનિ થવા લાગ્યા. હજારો બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થઈને મહારાજ ધર્મરાજને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. એવામાં તે બ્રાહ્મણોમાંથી દુર્યોધનનો મિત્ર કિશુક વેષધારી ચાર્વાક નામનો દુષ્ટ રાક્ષસ ધર્મરાજની નિંદા કરવા લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં આગળ એટલા અન્યાન્ય બ્રાહ્મણોના ક્રોધાગ્નિથી દગ્ધ થઇને, વિદ્યુતથી બળી ગયેલાં વૃક્ષની પેઠે તે તેજ વખતે જ્વલિત પડ્યો. તેજોષ્ઠને મહારાજ ધર્મરાજ હર્ષ પામીને બ્રાહ્મણોનો યથોચિત સમાદર કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી કુન્તીપુત્ર ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે પ્રસન્ન ચિત્તે સુવર્ણના

આસન ઉપર બેસીને વિવિધ માંગલ્ય પદાર્થોને સ્પર્શ કર્યો. તે સમયે પુષ્પ, અક્ષત, અમ્બુ, દૂધ, મધ, ઘી, ચૂરિકા, સુવર્ણ, વિવિધ રત્નો, જળ પૂર્ણ કલશો, અને સમિધાર્દિ વિવિધ અભિષેકની સામગ્રી આણવામાં આવતાંજ, પુરોહિત ધૌમ્ય મહાત્મા વાસુદેવની આગ્રા પ્રમાણે વ્યાધ્યર્ચથી હંકાયેલા સુશોભિત આસન ઉપર મહાત્મા યુધિષ્ઠિર અને દુષ્ટકુમારી કૃષ્ણાને બેસાડીને વિવિધ મંત્રો ઉચ્ચારીને અમ્બિમાં આહુતિ આપવા લાગ્યા. મહાત્મા વાસુદેવ પણ રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પ્રજાવર્ગ સહિત ઉભા થઈને પોતાના પાંચજન્ય શ્રાવણી ધર્મરાજને અભિષેક કરવા લાગ્યા, ચારે તરફ શ્રુતિમનોહર વાણ્દ્યનિ થવા લાગ્યા. તે સાંભળી મહારાજ ધર્મરાજે ધૈર્ય શાળી, વેદ-પારંગત, સાધુ બ્રાહ્મણોને હજાર હજાર મુદ્રા આપી સ્વરિત વાગ્ધન કરાવી તેમનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈને બ્રાહ્મણો મધુર સ્વરે મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સાધુ બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ લઈ, પ્રજાવર્ગથી પૂજર્ષ મહારાજ ધર્મરાજ પોતાના વિસ્તીર્ણ રાજ્યનું શાસન કરવાને રાજ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા.

ત્યાર પછી મહારાજ ધર્મરાજે મહાત્મા વાસુદેવ, અને સમસ્ત વિપ્રોની સમક્ષ કહ્યું, “મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર મહારા પરમ દેવતા અને પિતા છે. હું સમસ્ત જ્ઞાતિનો વધ કરીને તેમની શુશ્રુષા કરવા માટેજ જીવન ધારણ કરું છું, માટે જેમણે મારી પ્રીતિ સંપાદન કરવી હોય તેમણે તેમની આગ્રા પ્રમાણેજ વર્તવું. તેઓ મહારા, આપના, અને સમસ્ત જગતના અધિપતિ છે, ત્યાર પછી તેમણે ભીમસેનને યુવરાજનું પદ આપીને મહાબુદ્ધિ વિદુર અને સંજયને પોતાના સલાહકાર તરીકે, અર્જુનને રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને, નકુળને સેનાપતિ તરીકે, સંહદેવને અંગરક્ષક તરીકે, અને પુરોહિત ધૌમ્યને દેવકાર્થ ઉપર નિયુક્ત કર્યા, અને તેમાં ખાસ કરીને વિદુર, સંજય અને યુધિષ્ઠિરને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રની આગ્રામાં રહેવાની જાલામણ કરી. આ પ્રમાણે રાજ્યભોગ બંદોબસ્ત કરી મહારાજ ધર્મરાજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહેલા લાગ્યા, “હે વાસુદેવ ! મેં હકત આપના અનુગ્રહ, નીતિ, બળ, બુદ્ધિદોશજ, અને

પરાક્રમના પ્રભાવથી આ વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું છે. માટે હું આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરીને તેઓ તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. વાસુદેવ પણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરના ભક્તિ પૂર્ણ વચ્ચનો—સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈને વિનયપૂર્વક તેમનું મન રંજન કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે મહાત્મા વાસુદેવને લોકહિતને કારણે પરમ પવિત્ર અને ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક કરીને તેમણે બાણ શય્યા ઉપર પોઢેલા બીભ્મપિતામહ પાસે જવાની આજ્ઞા કરી. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતાં જ મહારાજા યુધિષ્ઠિર ત્યાં જવાને તૈયાર થઈ ગયા, અને એક લાણુ પણ વિહાન ન કરતાં તેજ વખતે શ્રીકૃષ્ણને આગળ કરી પોતાના સમસ્ત બંધુ બાધિવોને લઈને બીભ્મપિતામહ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યારપછી પ્રશાન્ત અમિનારાચણુ જેવા બીભ્મપિતામહને કેટલીકવાર જોઈ રહીને શ્રીકૃષ્ણ તેમને સંમેધીને ખેદપૂર્વક કહેલા લાગ્યા, “ હે બીભ્મ ! આપ અસામાન્ય યોગમળથીજ આ બીષણુ વેદના સહન કરી શકો છો. આપના સિવાય ત્રણે લોકમાં બીજો કોઈ પણ પોતાના યોગમળથી મૃત્યુને અટકાવી શકવાને સમર્થ નથી. આપ જ્ઞાની, ધર્મજ્ઞ, અને ત્રણે કાળને જાણનારા છો. આ મૃત્યુ લોકમાં આપના જેવા ગુણવાન અને બળવાન કોઈ પણ જોવામાં તેમ સાંભળવામાં પણ નથી. આપના ગુણના પ્રભાવેથી દેવતાઓનો પણ પરાજય કર્યો છે. વેદમાં કહેલો ધર્મ, શિષ્ટાચારની પ્રણાલી, અને ઇતિહાસ, પુરાણ, અને ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેનું આપને યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે. આ લોકમાં કોઈ પણ વિષયનો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તો તેનું સમાધાન આપના સિવાય બીજું કોઈ પણ કરી શકે એમ નથી. મહારાજા યુધિષ્ઠિર કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં થયેલા જ્ઞાતિ હાનિથી અતિશય ખેદ પામ્યા કરે છે, માટે આપ એમના હૃદયના શોકના આવેગનું નિવારણ કરો. આપના જેવા બુદ્ધિમાન પુરૂષોજ મોહાવિષ્ઠ મનુષ્યોને સાન્તવન આપી શકે એમ છે.”

મહાત્મા બીભ્મ, ભગવાન વાસુદેવના ઉપરોક્ત પ્રશંસાનાં વાક્યો શ્રવણ કરીને પ્રસન્ન ચિત્તે રહેજ માથું ઊંચું કરી પોતાના બન્ને હાથ ગોડી તેમની

સ્તુતિ કરીને કહેવા લાગ્યા, “હે લોકનાથ ! આજે આપના આ વચનો સાંભળીને મહારા મનને બહુજ આનંદ થાય છે. હું આપની આગળ શું કહું ? દરેક વાક્યો આપનામાંજ વિદ્યમાન રહ્યા છે. આ લોકમાં તમેજ સુદિમાનતા અગ્રગણ છો. મનુષ્યોએ જે કાંઈ કાર્ય કર્યા છે, અને કરે છે, તે સઘળાં આપનામાંથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે. વળી હમણાં બાણના આઘાતથી મહારે અંતઃકરણ પીડાય છે. ગાય દીલાં યદ્ય ગયાં છે અને સુદિ પણ મંદ પડી ગઈ છે. વિષ અને અગ્નિ જેવા બીષણબાણોન વ્યથાથી મહારામાં બોલવાની શક્તિ રહી નથી, અને તેથી હું મહારા પ્રાણ વિચર્જન કરવાની ચેષ્ટા કરું છું. અશક્તિને લીધે મહારાથી બોલી શકાતું નથી તો હવે હું આપની આજ્ઞાનું કેવી રીતે પ્રતિપાલન કરું ? હે ભગવાન આપ પોતેજ ધર્મરાજને હિતોપદેશ આપો. આપ સઘળાં શાસ્ત્રોને બાણ નારા, લોકકર્તા, અને નિલ પદાર્થ છો, આપની હાજરીમાં મહારા જેવે સુદ્ધ મનુષ્ય બીજાને શું ઉપદેશ આપે ? ગુરૂ વિદ્યમાન હોય તે છતાં શિષ્ય કેવી રીતે ઉપદેશ આપી શકે ? ”

બીજાના ઉપરોક્ત વચનો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “ હે ગાંગેય તમે સર્વાર્થદર્શી, મહાવીર અને કૌરવ કુળના ધુરંધર છો, તેથી તમે આવા વિનયયુક્ત વચનો બોલો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તમે શસ્ત્ર પીડાય બહુ દુઃખી થતા જણાવ છો, માટે હું પ્રસન્ન થઈને વરદાન આપું છું. તમને બાણના આઘાતથી થતી ગદાગિ, મૂર્છા, દાહ, ક્રુધા, પિપાસા વગેરે કાંઈપણ પ્રકારનું દુઃખ થશે નહિ. તેમ તમારે અંતઃકરણ જ્ઞાનના પ્રકાશથી ઉજ્જવળ થશે, અને સુદિમાં લેશ પણ ન્યૂનતા થશે નહિ. ” આ પ્રમાણે મહાત્મા બીજાને આશ્વાસન આપી પ્રસન્ન કરી ભગવાન મધુસૂદન પાંડવે સહિત હસ્તિનાપુર આવ્યા.

બીજે દિવસે રહવારમાં નારદાદિ મહર્ષિઓ, ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડવો, યુદ્ધ અગ્રેલાં ભૂપાલો, અને મહાત્મા ઋષિકેશ વગેરેએ બીજા પિતામહ પાંડવને તેમના કુશળ સમાચાર પુછ્યા, ત્યારે બીજા બોલ્યા, “ હે જન

દેવ ! તમારી કૃપાથી મહારો દાહ, મોહ, શ્રમ, ગ્તાનિ વગેરે સધળા રાગ દૂર થઈ ગયા છે. હમણાં હું તમારા વરદાનના પ્રભાવથી ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાનનું હાથમાંના રૂળની પેઠે નિરીક્ષણ કરી શકું છું. વેદ, વેદોક્ત ધર્મ, સિદ્ધાન્ત, આશ્રમ ધર્મ, રાજધર્મ, અને દેશના, કુળના અને જાતિના ધર્મોયરણ્ય મહારો મનમાં સ્ફુરી નીકળ્યા છે. તમારી કૃપાથી મહારી બુદ્ધિ નિર્મળ અને ચિત્ત સુસ્થિર થયું છે, માટે હવે હું હિત-અહિત સધળું કહી શકીશ, પરંતુ તમે પોતે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને કાંઈ પણ હિતોપદેશ આપતા નથી તે જોઈને મને કૌતૂહલ થાય છે, માટે કૃપા કરીને મહારો તે સંશય દૂર કરો.”

આ સાંભળીને ભીષ્મપિતામહનો સંશય દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, “હે કુરૂ-પિતામહ ! તમે મને કીર્તિ અને કલ્યાણના મૂળ સ્વરૂપ જાણો છો. હિત અને અહિત સધળાં કાર્યો મહારામાથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે તેથી જે પ્રમાણે ચંદ્રને શીતાંશુ કહેવાથી કોઈને આશ્ચર્ય થતું નથી, તેજ પ્રમાણે હું યશસ્વી થઈશ તોપણ કોઈ વિસ્મય પામવાનું નથી. આથી તમને વધારે યશસ્વી કરવાને માટે મહેં મહારી બુદ્ધિ તમને આરોપણ કરી દીધી છે. ન્યાં સુધી આ રાજ્યે લોક વિજ્ઞાન રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિનું આદોલન કયાં કરશે. તમે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને આ સમગ્રે જે કાંઈ ઉપદેશ આપશો, તે સાક્ષાત્ વેદ-વાક્યની પેઠે જન સમાજમાં આદર પામશે. તમારો યશ વિસ્તારવો એજ મહારો ઉદ્દેશ છે. માટે તમારી આસપાસ જેઠેલા સધળા ધર્મ—જ્ઞાસુ નરપતિઓને ધર્મોપદેશ આપો.”

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સ્વરૂપ અને નિત્ય પદાર્થ છે. તમારી કૃપાથી મહારી વાણી અને મન દઢ થયું છે. માટે હવે હું ધર્મ સંબંધી વિવેચન કરીશ. હવે મહા યશસ્વી ધર્મ પરાયણ યુધિષ્ઠિર મને પ્રશ્ન પુછે.” આ સાં ભળીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. “કૌરવનાથ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠર, પરમપૂજ્ય, માન્ય ભક્ત, ગુરૂ, આત્મીય, બંધુ બાંધવ અને અન્યાન્ય લોકોના પ્રાણને સંહાન થવાથી બહુજ લાભ પામે છે, અને તેથી તેઓ હમણાં તમારા અભિશાપના ભયથી તમારી પાસે આવી શકતા નથી.”

બીજે કહ્યું, “વાસુદેવ! જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ધર્મ, દાન અભયન, અને તપશ્ચર્યા છે, તે પ્રમાણે ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ શત્રુસંહાર છે. યુદ્ધમાં પોતાના શત્રુનો નાશ કરવો, એજ ક્ષત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે. “સંગ્રામનું આમંત્રણ ચર્તા ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરવું” એમ મહાત્મા મનુ પણ કહી ગયા છે. યુદ્ધથી જ ક્ષત્રિયો યશ, ધર્મ અને સ્વર્ગ મેળવે છે. “પિતા-મહાનાં આ વચનોથી સ્નેહ શાન્ત થઈ ને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે તેમની પાસે જઈ વિનયપૂર્વક નમન કર્યું. તે જોઈ ને મહાત્મા બીજમ પ્રસન્ન થઈને ધર્મ-રાજનું મસ્તક સુંઘી તેમને બેસવાની આજ્ઞા કરી કહેવા લાગ્યા, “ધર્મરાજ! તમારે કોઈપણ પ્રકારનો લય રાખવો નહિ. હવે તમે નિઃશંક ચિત્તે જે કાંઈ પુછવું હોય તે પુછો.

ત્યાર પછી મહારાજા યુધિષ્ઠિરે બીજમ અને વાસુદેવને નમસ્કાર અને બીજા ગુરૂજનો પ્રત્યે યથોચિત સન્માન બતાવીને પિતામહને રાજધર્મ સંબંધી વિવેચન કરવાને કહ્યું, એટલે તેમણે ધર્મ, જગદ્વિધાતા કૃષ્ણ, અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને સંબોધીને શાશ્વત રાજધર્મ કહેવાનો આરંભ કર્યો. આ પ્રમાણે બાણશય્યા ઉપર સુતેલા મહાવીર બીજમ દરેરાજ ધર્મરાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક પછી એક શાન્તિ પર્વમાં કહેલા રાજધર્મ, આપદ્ધ ધર્મ સંબંધી વિવિધ વિચિત્ર કથાઓનું વર્ણન કરી મોહ વિઝૂળ મહારાજા યુધિષ્ઠિરના શોકથી સંતાપ પામતા હૃદયમાં અમૃત-વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેમણે અનુશાસન પર્વમાં કહેલાં દાન-વિધિ, અને પ્રવૃત્તિ ધર્મ સંબંધી નાના પ્રકારના ઉપાખ્યાનો કહી અને ધણા ધણા સદુપદેશ આપીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો સંશય દૂર કર્યો.

કેટલાક દિવસ પછી બીજમ પિતામહનો મૃત્યુકાળ આવી પહોંચ્યો. યુધિષ્ઠિરનો હાથ ઝાલી તેમને મેષ જેવા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, “વત્સ! હવે ઉત્તરાયણ આવી પહોંચી છે, તેથી તે સમયે તને તારા અમાત્યો સહિત આ ૧૧ પહોંચેલો જોઈને હું બહુજ પ્રસન્ન થયો છું. હું ૫૮ દિવસો સુધી આ બાણશય્યા ઉપર સૂઈ રહ્યો છું અને તે દિવસો મહને

વર્ષો જેટલાં લાગ્યા છે. હવે સદ્ભાગ્યે પરમ પવિત્ર મહા મહિનો, શુક્લ પક્ષ આવી પહોંચ્યો છે, માટે હવે હું થોડા સમયમાજ સુખ પૂર્વક જીવન વિસર્જન કરીશ. આ પ્રમાણે કહીને તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને સંમોધીને કહેવા લાગ્યા, “હે મહારાજ ! તમે ધણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સેવાશુશ્રૂષા કરી છે. સદ્ગુણ વેદ શાસ્ત્ર અને ધર્મનું રહસ્ય તમારાથી અજાણ્યું નથી. કોઈ પણ ભાવી મિથ્યા કરી શક્યું નથી. તમારા પુત્રો બહુજ ક્રોધી, લોભી, અદેખા, અને દુષ્ટાચરણવાળા હતા માટે તમે તેમને માટે શોક કરશો નહિ. એક રીતે પાંડવો પણ તમારાજ પુત્રો છે તેથી તમે આ ધર્મ પાંચણ, અને ગુરુજનોની સેવા શુશ્રૂષા કરનાર પાંડવોનું પ્રતિપાદન કરજો. સરલ સ્વભાવ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર હમેશાં તમારી આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તશે.”

ત્યારપછી મહાત્મા ભીષ્મ મહાગદ કંઠે ભગવાન વાસુદેવની સ્તુતિ કરી તેમને સંમોધીને કહેવા લાગ્યા, “ભગવાન ! હવે હું આપને એકાગ્ર ચિત્તે નમસ્કાર કરું છું. તમે કૃપા કરીને મહારી તેમજ તમારા પરમ ભક્ત પાંડવોની રક્ષા કરજો. મહેં પહેલાંજ દુર્યોધનને કહ્યું હતું કે, “જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે, અને જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાંજ જય છે, માટે તું ભગવાન વાસુદેવની સદાયતાથી પાંડવો સાથે સલાહ કર. પરંતુ તેણે મ્હારું તે કથન માન્યું નહિ, અને તેથીજ પરિણામે તેને કાળના મુખમાં પડવું પડ્યું છે. એ દુરાત્માને લીધેજ પૃથ્વી વીરપુરૂષો વગરની થઈ ગઈ છે. હું તમને પુરાણ-પુરૂષ રૂપે ઓળખું છું. મહેં મહર્ષિ નારદ અને વેદવ્યાસને મ્હોડે સાંઝળ્યું છે કે અર્જુનને અને તમે પૂર્વે નરનારાયણ રૂપે અવતરીને બદરિકા-શ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરી હતી. હવે મ્હારો દેહ ત્યાગ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, માટે અનુમતિ આપો કે જેથી મ્હને દેહાન્તે પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય.”

મહાત્મા ભીષ્મનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળીને ભગવાન વાસુદેવે તેમને અભયદાન આપીને કહ્યું, “હે મહાત્મન ! આ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી આપને વસુદેવની પ્રાપ્તિ થશે. આપ તદન નિષ્પાપ છો, અને માર્કંડેયના જેવા

પિતૃમક્ત છે, તેથીજ મૃત્યુ પશુ આપને આધીન રહી સેવકની પેઠે વર્તે છે.” શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં આ વચ્ચેનાં સંલિંગી તેમને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી ભીષ્મપિતામહ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવો, અને અન્યાન્ય વીર ક્ષત્રિયોને મંગોધીને કહેવા લાગ્યા, ‘વત્સો ! હવે હું દેહત્યાગ કરું છું, માટે મ્હને તેમ કરવાની રજા આપો. સત્ય એજ પરમ બળ છે માટે સત્ય ઉપરથી તમારું મન ચત્રાયમાન ન થાય એ પ્રુખ સંભાળજો.” આ પ્રમાણે કહીને સધળાને આલિંગન કરી તેઓ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ફરી ફરીને હમેશાં જ્ઞાતી, બ્રાહ્મણ, આચાર્ય, અને ઋત્વિજોનો સત્કાર કરવાનું કહેવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે કહીને મહારાજ શાન્તનુના પુત્ર મહાયોગી ભીષ્મ થોડી-વાર મૌન ધારણ કરી ધીમે ધીમે મૂલ-આધાર વગેરે સ્થાને ચિત્તનો વિ-રોધ કરી તરત લીન થઇ ગયા. આ વખતે તેમનો પ્રાણવાયુ રૂંધાવાથી તે જે જે અંગનો ત્યાગ કરતો ગયો, તે તે અંગ ઉપર થઇ બાણ અને ધા વગરનું થવા લાગ્યું. તે જોઈને વેદવ્યાસ આદિ મહર્ષિયો, પાંડવો અને વાસુદેવ વગેરે સધળા આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. નેત્રજંતમાં ભીષ્મ પિતામહના શરીર ઉપરના સધળા ધા અદશ્ય થઇ ગયા, અને તેમનો પ્રાણ અહરંધ્રને ભેદી નાંખી ખરતા તારાની પેઠે આકાશ માર્ગે ચલ્યો ગયો. આ સમયે દેવતાઓએ ચારે તરફથી દુર્લભનાદ કરી પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા માંડી. સિદ્ધ, અને મહર્ષિઓ પરમ આનંદમાં આવી જઇને શાન્તનુ પુત્ર ભીષ્મ દેવને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. ક્ષયકાળમાંજ ભીષ્મના અહરંધ્રમાંથી આ-કાશ માર્ગે જતું તેજ સધળાની સમક્ષ વિલીન થઇ ગયું.

આ પ્રમાણે ભરતકુળ ધુરંધર મહાત્મા ભીષ્મે દેહત્યાગ કર્યો, એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર અને પાંડવોએ એકઠા થઇને તેમનું વિધિપૂર્વક પ્રેતક્ષર્ કર્યું. ત્યાર પછી સધળા ભાગીરથીમાં જઇ ભીષ્મપિતામહના નામથી તર્પણાદિ કરી બહાર આવ્યા, તે વખતે મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું હૈયું ભરાઇ આવવાથી તેઓ રડતા કકગતા વિધાયલા માતાંમની પેઠે બુમિપર પડ્યા. તેમને આ પ્રમાણે રડતા જોઇને મહાત્મા વાસુદેવ ભીમસેનને તેમને બેઠા

કરવાની આજ્ઞા કરી ધર્મરાજને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. બીજા ભૂપાળો તેમની આ સ્થિતિ અને તેમને વારંવાર દીર્ઘનિશ્વાસ નાંખતા જોઈને અતિ-શય શોક કરવા લાગ્યા, અને અર્જુનાદિ પાંડવો તેમને મૂર્ચ્છિત થઈ ગયેલા જોઈને તેમની આસપાસ બેસી ગયા. તે વખતે પરમ જ્ઞાની ધૃતરાષ્ટ્ર અને મહાત્મા વાસુદેવ, મહારાજ યુધિષ્ઠિરની દુર્દશા જોઈને અત્યંત ખેદ પામી તેમને સાન્તવન કરવા તૈયાર થયા, અને ધર્મરાજ કૃષ્ણને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “વાસુદેવ! તમે મહારા તરફ જે પ્રીતિ બતાવો છો તે મ્હને વિવ્રક્ષણ લાગે છે. આ દશરૂ તેમ મહારા તરફ યથેષ્ટ મિત્રભાવ બતાવી, કૃપા કરી મ્હને તપોવનમાં આલ્યા જ્યાં રાજ આપો. મહાવીર કર્ણ, અને પિતામહ લીધ્મના મરણથી મહારા મનમાં લેણ પશુ શાન્તિ નથી. માટે હવે હું તપશ્ચર્યા કરીને મહારા આ ઘોરતર પાપમાંથી મુક્ત થઈશ. હે હૃષિકેશ! આ દશરૂ જેનાથી મહારા મનમાં પવિત્રતાનો સંચાર થાય એવો ઉપાય બતાવો.”

આ સાંભળી ભગવાન વાસુદેવ રાહુચરત સૂર જોવા, ધુમાડાવાળા અગ્નિજેવા—તદન નિસ્તેજ અને બિન્ન અંતઃકરણવાળા ધર્મરાજને આશ્વાસન આપીને કહેવા લાગ્યા, “હે મહારાજ! કુટિલતા, એ મૃત્યુનું અને સરળતા એ વ્રજપ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે. આ વાક્યનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય ત્યારેજ યથાર્થ જ્ઞાન થયેલું કહેવાય છે, એ સિવાય બીજી બધી ખોટી વાતોજ છે. હજી તમારું કાર્ય પૂરું થયું નથી. હજી પણ તમારે માથે શત્રુ છે. તમારા શરીરમાં અહંકાર રૂપ જે દુર્જય શત્રુ રહે છે, તેને આપે જીત્યો નથી. પંચભૂતાત્મક પંચેન્દ્રિય સાથે દરરોજ અહંકારને ચુક થાય છે, એ અહંકારનો નાશ કેવળ વિવેકરૂપી અભિપ્રાય થઈ શકે છે. અહંકારના આ-કમણથી જ્યારે જીવાત્મા મોહ પામે છે, ત્યારે ગુરૂ તેને તત્વજ્ઞાનના પ્રસાદથી ભગ્યત કરે છે, અને ત્યારે તે તત્વજ્ઞાનરૂપી વજ્રદારા અહંકારનો નાશ કરી શકે છે.

“હે ધર્મરાજ! વ્યાધિ એ પ્રકારના છે. શારીરિક અને માનસિક:

એ બન્ને પ્રકારની વ્યાધિયો એક બીજાની સહાયતાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. એકની સહાયતા વિના બીજાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. શરીર અસ્વસ્થ થવાથી મન પણ તેવુંજ થાય છે અને મનને દુઃખ થવાથી શરીર પણ દુઃખ પામે છે. કફ, પિત્ત, અને વાયુ એ ત્રણ શરીરના ગુણ છે. જ્યારે એ ત્રણે ગુણો સમભાવે હોય છે, ત્યારે શરીર સ્વસ્થ હોય છે, અને તેમાં ફેરફાર થતાંજ શરીરને દુઃખ થયેલું જણાય છે. પિત્તનો વધારો થવાથી કફનો અને કફનો વધારો થવાથી પિત્તનો ઘટાડો થાય છે. શરીરની પેઠે મનના પણ ત્રણ ગુણ હોય છે. એ ત્રણ ગુણનાં નામ સત્વ-રજ-અને તમ* છે. એ ત્રણ ગુણો જ્યાં સુધી સમાન હોય છે ત્યાં સુધી મન સ્વસ્થ રહે છે. પરંતુ એ ત્રણ ગુણમાંથી એકની અધિકતા થતાં, બીજાની ન્યૂનતા થાય છે, હર્ષની પાછળ શોક, અને શોકની પાછળ હર્ષ, સંતાપ રહેલો હોય છે. દુઃખમાં સુખનો, અને સુખમાં દુઃખનો અનુભવ કોણ લઈ શકે? માટે હવે સુખદુઃખ સંબંધનું ભુલી જવું એજ આપનું કર્તવ્ય છે. આ સમયે સુખ અને દુઃખ અતીત-પર-એતા પરચ્છન્ન પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું, એજ આપનું કર્તવ્ય છે. પૂર્વે બીજી દ્રોણાદિ સાથે તમને જે ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું, તેના કરતાં અહંકાર સાથેનું યુદ્ધ વધારે બીષણ અને ધોર છે. એ યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો એજ હવે આપનું પરમ કર્તવ્ય છે. યોગ અને તેવા બીજા કાર્યોનું અવગ્રંથન કરવાથીજ તેમાં વિજય મળી શકે એમ છે.

* પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણ અવ્યય આત્માને દેહમાં બાંધી રાખે છે, તેમાં નિર્મલ હેતુ બતાવનાર અને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવ વગરનો સત્વગુણ જીવાત્માને સુખ, અને જ્ઞાનના બંધનથી બાંધે છે. રજોગુણ અનુશાસના હેતુ રૂપ અને તૃષ્ણા અને સંગનું કારણ હોવાથી તે જીવાત્માને કર્મના બંધનથી બાંધે છે. તમોગુણ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો અને મોહને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને તેથી તે પ્રમાદ, આળસ, અને નિંદ્રાપેડે જીવાત્માને બાંધે છે. આ પ્રમાણે સત્વગુણ જીવને સુખ આપે છે, રજોગુણ કર્મમાં પ્રેરે છે, અને તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ પ્રમાદમાં નાખે છે.

ગીતા-અધ્યાય ચોથો.

આ યુદ્ધમાં મનુષ્ય, બાણ, ચાકર નોકર તેમજ બધું બાંધવ વગેરે કોઇની પણ જરૂર પડવાની નથી, અને તેઓ તમને તેમાં સહાય પણ કરી શકવાના નથી, માટે હવે કેવળ નિર્વિકલ્પાત્મક આત્માની સહાય લઇને તે યુદ્ધ માટે તૈયાર થર્ષ જાવ. જે તમે આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવશો નહિ, તો તમારા સુખનો પાર રહેશે નહિ; માટે તમે પહારા આ ઉપદેશનું પાલન કરી સત્વર અહંદારનો પરાજય અને શોકનો ત્યાગ કરી સ્વસ્થ ચિત્તે રાજ્યનું પ્રતિપાલન કરો.

“હે ધર્મરાજ ! એકલા રાજ્યનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ મળવાનો કદિપણ સંભવ નથી. સમરત ઇન્દ્રિયોનો પરાજય કરવાથીજ સિદ્ધિ મળે છે. જેઓ રાજ્યાદિ વિષયોનો પરિત્યાગ કરવા છતાં મનમાં ને મનમાં વિષયભોગનો વિચાર કરે છે તેમને ધર્મ અથવા સુખ કદિપણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. મમતા સંસાર પ્રાપ્તિનું અને નિર્મમતા અલ્પાન્વ પ્રાપ્તિનું મૂળ કારણ છે. આ વિરૂદ્ધ ધર્મી મમતા, અને નિર્મમતા અલક્ષિતપણે દરેક મનુષ્યના ચિત્તમાં નિવાસ કરી, પરસ્પર આક્રમણ અને પ્રતિરોધ કરે છે. જે મનુષ્ય આ સ્થાવર જંગમ આખી પૃથિવીનું રાજ્ય મેળવીને પણ મમતાનો પરિત્યાગ કરી શકે છે, આ સંસારના બંધનોથી કદિપણ બંધાતો નથી; અને જે મનુષ્ય ક્રૂણ, કૂલ ખાઇને અરણ્યમાં રહેવા છતાં નિષયાસનાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તે સંસારની જાળમાં જકડાયલો જ રહે છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિય અને વિષય, એ સવળાને માયામય જાણવામાંજ તમારું કર્તવ્ય સમાયલું છે. જે મનુષ્ય કોઈપણ પ્રાણી પદાર્થ ઉપર મમતા રાખતો નથી, તેજ સુક્તિ મેળવવાને સમર્થ થાય છે. કામી પુરૂષો કદિપણ પ્રશંસાને પાત્ર થઈ શકતા નથી. કામના મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેજ સવળા પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ છે. કામનાનો પરાજય કરવો બહુજ મુશ્કેલ છે. નિર્મળતા અને યોગાભ્યાસ સિવાય કોઈપણ કામનાનો પરાજય કરવાને શક્તિમાન થવાનું નથી. જે મહાત્માઓ અનેક જન્મોના અભ્યાસથી કામનાને અધર્મરૂપ જાણી ક્રૂણ મેળવવાની વાસનાનો ત્યાગ કરી દાન, ધ્યાન,

વેદાધ્યયન, તપસ્યા, વ્રત, યજ્ઞ, વિવિધ નિયમ, અને યોગનો આશ્રય લે છે, તેજ કામનાનો પરાજય કરવાને સમર્થ થાય છે. કામનો નિગ્રહ એજ યથાર્થ ધર્મ, અને મોક્ષનું સાધન છે. એમાં લેશપણ સંશય નથી માટે તમે વિધિપૂર્વક અશ્વમેધ અને એવા બીજાં સુસમૃદ્ધ યજ્ઞો કરીને કામનાને ધર્મમાં ફેરવી નાંખો. બંધુ બાંધવોના વિયોગ માટે વારંવાર શોક કરવો એ આપને માટે તદ્દન અનુચિત છે. આ પ્રમાણે અહનિશ શોક કરવા છતાં પણ તમે તેમને કદિપણ જોષ્ટ શકવાના નથી, તેથી હવે શોકનો ત્યાગ કરી વિવિધ યજ્ઞો કરો. તેમ કરવાથીજ તમે આ લોકમાં અક્ષય કીર્તિ, અને પરમેકમં ઉત્તમગતિ મેળવવાને સમર્થ થશો.

ભગવાન વેદવ્યાસ, દેવરથાન, અને નારદાદિ ઋષિયોના આ પ્રમાણેના આશ્વાસનથી ધર્મરાજનો, મોહરૂપી અંધકાર દૂર થઇ ગયો, અને તેમણે તેજ વખતે બંધુના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકનો ત્યાગ કરી ફરીથી તેમની-ઉર્ધ્વ-દૈદિક ક્રિયા કરી દેવતા અને બ્રાહ્મણોની યથોચિત સેવા અને સત્કાર કરીને પ્રશાન્ત મને રાજ્ય-શાસન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યુધિષ્ઠિરની ત્યાગ શીલતા.

(મહારાજ યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞ કરવાનો વ્યાસદેવનો ઉપદેશ-ધન-સંચય કરવાને પાંડવોનું હિમાલય જવું-યાદવોનું હસ્તિનાપુર આવવું-પાંડવોનું હસ્તિનાપુર પાછું આવવું-અર્ધમેધની તૈયારી-યજ્ઞના અર્ધની રક્ષા કરવા અર્જુનની નિમણૂક અને દિગ્વિજય કરવા નીકળવું-પોતાનાજ પુત્ર મણિપુરના રાજા બહુવાહનને હસ્તે અર્જુનનો પરાજય અને શાપભોચન-યજ્ઞીય અર્ધ સાથે વિજયી પાર્થનું પાછું આવવું-યજ્ઞની સભા અને તેનું વર્ણન-દક્ષિણા પ્રદાન-અને યજ્ઞની સમાપ્તિ-ઉપસંહાર.)

પિતામહ બીજમના સ્વર્ગવાસથી વારંવાર શોક કરતા મહારાજ યુધિષ્ઠિરે જ્યારે સંન્યસ્ત લેવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે મહર્ષિ વેદવ્યાસ તેમને આશ્વાસન આપતાં કહેવા લાગ્યા, “ વત્સ ! હજુ તમારી શુદ્ધિ પરિપક્વ થઈ નથી. તમે હજુપણ બાળકની પેઠે વિમોહિત થઈ જાવ છો. પરંતુ તમને આવી સ્થિતિમાં જોવા છતાં પણ હું તમને એચાર શબ્દો કહેવા માગું છું. યુદ્ધજ જેવી જીવિકા છે એવા ક્ષત્રિયોના ધર્મને તમે સારી રીતે જાણો છો. ધર્મપરાયણ નરપતિને કદિપણ શોક કે દુઃખ થતાં નથી. તમે મહાત્મા બીજમ પાસે સમગ્ર મોક્ષ ધર્મ પણ સાંભળ્યો છે. તેમણે તમારા ધણા મંદેહો દૂર કર્યા છે. તેમને દરેક પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોનું અને રાજધર્મ અને દાનધર્મનું પણ સારું જ્ઞાન થયું છે, માટે સર્વ ધર્મને જાણી-સર્વે

શાસ્ત્રોમાં વિચારે થઈ અચાતાની પેઠે આ પ્રમાણે ખોટો મોહ કરવો તદન અનુચિત છે.

“ હે ધર્મરાજ ! તમે હજુ સુધી સારી રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરવાને સમર્થ થયા નથી. આ દુનિયામાં કાંઈ કાંઈ પણ કરી શકતું નથી. ઈશ્વરની પ્રેરણાથીજ સખાં સારાં નરસાં કર્મો થાય છે, માટે નકામો પરિતાપ કરવો યોગ્ય નથી. વળી તમે કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધથી તમારી જ્ઞાતને પાપમાં પડેલી માનો છો, તો જે કાર્યો કરવાથી પાપનો નાશ થાય તેનું કર્તવ્ય કરે છું તે શ્રવણ કરો. દુષ્ટકર્મો કરનાર મનુષ્ય દાન, યજ્ઞ અને તપસ્યાથી પોતાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. દેવતા અને અસુરોએ પણ પુણ્ય મેળવવાને વ્રણા ધણા યજ્ઞો કર્યા છે. યજ્ઞના જેવું ઉત્તમ કાર્ય બીજું એક નથી. દેવતાઓએ પણ એ યજ્ઞના પ્રભાવથીજ પોતાનાથી વધારે બળ અને પરાક્રમવાળા દાનવોનો પરાજય કર્યો હતો; માટે, તમે દશરથપુત્ર ત્રી રામચંદ્રજી અને તમારા પિતામહ મહારાજ ભરતની પેઠે ત્રિધિપૂર્વક રાજસ્ય, સર્વમેધ, અને અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરો. અશ્વમેધ મહુ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે, તેથી યથાવિધ દક્ષિણા પ્રદાન સહિત તે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવું એજ તમારું કર્તવ્ય છે.”

પિતામહનો આ ઉપદેશ સાંભળીને મહારાજ યુધિષ્ઠિર રહેલા બગ્યા, “ભગવાન ! આપના કહ્યા પ્રમાણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી ભૂપાળો પવિત્ર અને નિષ્પાપ થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ હાલમાં અમારાથી તે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે એમ નથી. અમારું સઘળું ધન નષ્ટ થયેલું છે, તો પછી હમણાં અમારાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કેવી રીતે થઈ શકે ? વળી આ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પૃથિવી દાન જ પ્રદાન ગણાય છે અને બીજાં બધાં દાનો તેથી હિતરતાં છે. પૃથિવીદાનવાળો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તેજ ઉત્તમ ગણાય છે. મહાને પણ એવો ઉત્તમ યજ્ઞ કરવાનીજ ઇચ્છા છે માટે આપ મને હવે તે સંબંધી યોગ્ય ઉપદેશ આપો.”

આ સાંભળી મહર્ષિ વેદવ્યાસે થોડીવાર વિચાર કરીને કહ્યું. “ વત્સ ! તે માટે તમે ચિંતા કરશો નહિ, તમરા ભંડારો હાલમાં ખાલી થઈ ગયા

છે તે ખરૂં છે. પરંતુ તે થોડા સમયમાં જ વિવિધ ધન રત્નોથી ભરાઇ શકે એમ છે. પૂર્વે મહારાજ મરતે દ્વિમાસ્ય પર્વત ઉપર યજ્ઞ કરી બ્રાહ્મણોને એકેક દગલો સુવર્ણ આપ્યું હતું, પરંતુ તે બધું લઈ જવાને તેઓ અસમર્થ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. હજુ પણ તે સુવર્ણ ત્યાજ પડ્યું છે માટે તમે જઈને લઈ આવો. આથી તમારા યજ્ઞનું કામ બહુ સરલ થઈ પડશે.”

ત્યારપછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરના પુછવાથી ભગવાન વ્યાસદેવે મરત રાજાના યજ્ઞનું સવિસ્તર વર્ણન કરી તેમને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. ભગવાન વાસુદેવ અને દેવરથાન, કણ્વ અને નારદાદિ ઋષિયો પણ ભગવાન વેદવ્યાસના ઉપદેશને મળતા થઈ ધર્મરાજને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની અવશ્યતા જણાવવા લાગ્યા. આથી તે બધાના ઉપદેશોથી શાન્ત અને ઉત્સાહિત થઈને મહારાજ યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ વખતે મહાત્મા વાસુદેવ પોતાના પ્રિય શિષ્ય અને સખા અર્જુનની સાથે કેટલોક સમય ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહીને આનંદપૂર્વક વિહાર કરી વિવિધ ધર્મોપદેશ આપી તેનું મન મનવશ લાગ્યા. ત્યાર પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરની રજા લઈ સાત્યકિ અને સુલદ્રા સાથે દારકથી હંકારતા દિવ્ય રથમાં બેસીને દારકા ગયા. આ તરફ મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભગવાન વ્યાસ અને વાસુદેવના ઉપદેશ પ્રમાણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો પોતાના ભાઈઓ સાથે નિચાર કરવા લાગ્યા, અને છેવટ તેજ વખતે મરત રાજાના યજ્ઞનું સુવર્ણ લઈ આવવાનો નિશ્ચય કરી જોઇતી તૈયારી કરવા લાગ્યા. ધર્મરાજની આજ્ઞા થતાંજ સદ્રાજી સૈન્ય સંજ્ઞ થઈ ગયું, અને પાંડવો સમસ્ત રાજ્યનો ભાર યુયુત્સુને સોંપી બ્રાહ્મણોદ્વારા દેરાદિદેવનું પૂજન, અમિહોત્રી બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા અને અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને કુન્તાજીની આજ્ઞા લઈ ધન પ્રાપ્ત કરવાને સારા શકુન જોઇ નગર બહાર નીકળ્યા. આ વખતે બ્રાહ્મણો અને નગરવાસી સમસ્ત લોકો પરમ આનંદ પામી તેમના યજ્ઞ ગાવા લાગ્યા અને સૈનિકોના કોલાહલથી નભોમંડળ પણ ગાજી ઉઠ્યું.

આ પ્રમાણે હસ્તિનાપુરથી મોટી સેનાસહિત નીકળી મહારાજ યુધિષ્ઠિર દિમાલય પાસે આવી પહોંચ્યા, અને જ્યાં આગળ મહારાજ મરતે યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યાં આગળ મુકામ કર્યો. ત્યાર પછી મહર્ષિ ધૌમ્ય અને વેદવેદાંગને જાણનારા બ્રાહ્મણો પાસે વિધિપૂર્વક શાન્તિ કરાવી સારા નક્ષત્રવાળા પવિત્ર દિવસે વિવિધ ઉપચાર સહિત ભગવાન ભૂતનાથ, ધનેશ્વરકુબેર, મણિભદ્ર, અને બીજા અનેક ભૂત અને યક્ષોનું પૂજન કર્યું. આ પ્રમાણે મન, વાણી અને કર્મથી દેવાદિદેવ મહાદેવ અને તેમના અનુચરોને પ્રસન્ન કરી બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ અને આરા લઇ જે સ્થાનમાં પોતાના અભિલષિત, સુવર્ણના ઢગલાઓ પડ્યા હતા ત્યાં આગળ ખોદવાની આરા કરી. ધર્મરાજની આરા થતાજ તેમના અનુચરોએ ત્યાં આગળ ખોદવા માંડ્યું, અને તેમ થતાજ તે સ્થાનમાંથી ધણી જાતના સુવર્ણના પાત્રો, લોટા, આચમની, પત્રાલાં વગેરે અસંખ્ય વિચિત્ર પાત્રો મળી આવ્યાં. હસ્તિનાપુરથી નીકળતી વખતે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે તે ધન ભરી લેવા માટે ધણી વાસણો, અને તેને લઇ આવવા માટે ઢગરો ઉંટ, ગર્દભ, હસ્તી, મનુષ્ય, રથ અને ગાડાં જેવાં અસંખ્ય વાહનો પોતાની સાથે લઇ લીધાં હતાં. આ વખતે મહારાજની આરા થતાજ તે સધળાં વાસણો, અદ્ભુત સુવર્ણ, અને અસંખ્ય સુવર્ણ પાત્રોથી ભરાઇ યોગ્ય સ્થળે લાવવામાં આવ્યાં, અને ત્યાર પછી તેઓ ફરીથી મહાદેવનું પૂજન કરી મહર્ષિ વેદવ્યાસની આરા પ્રમાણે પુરોહિત ધૌમ્યને આગળ કરી હસ્તિનાપુર તરફ પાછા ફર્યા.

આ તરફ અશ્વમેધ યજ્ઞનો યોગ્ય સમય આવી પહોંચતાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરના આગ્રહનું સ્મરણ કરી મહાત્મા વાસુદેવ પોતાના વડીલ બંધુ બલદેવજીને આગળ કરી સુભદ્રા અને પ્રદ્યુમ્ન, યુયુધાન, આરુદેણુ, શ્યામ, ગદ, કૃતવર્મા, સારણુ, નિશક, અને ઉન્નુપ વગેરે યાદવ વીરો સહિત હસ્તિનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની ગેરહાજરીમાં મહાત્મા યુયુત્સુએ તેમનો યથાશક્તિ આદર સત્કાર કરી તેમનું પૂજન કર્યું. આ પ્રમાણે યથાયોગ્ય સત્કાર અને પૂજન ગ્રહણ કરી તેઓ સભામાં બેઠા હતા, તેજ

વખતે અભિમન્યુનો પુત્ર પરીક્ષિત યજ્ઞરૂપે ઉત્તરાના ગર્ભમાંથી બહાર પડ્યો. તેથી મહાત્મા વાસુદેવે ખેદયુક્ત ચિતે યુયુત્સુ સહિત અન્તઃપુરમાં પ્રવેશ કરી જોયું તો, મહાનુભાવા કુન્તાજી, દ્રૌપદી, અને સુભદ્રા, બીજી કૌરવસ્ત્રીયો સહિત રૂદન કરતાં કરતાં પોતાના માણસોને “ શ્રીકૃષ્ણને જલદી તેડી લાવો, જલદી તેડી લાવો ” એ પ્રમાણે આગ્રહપૂર્વક કહેતાં હતાં તેમને આ પ્રમાણે કંઈપાંત કરતાં જોઈને શ્રીકૃષ્ણ સત્વર તેમની પાસે ગયા અને તેમને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જોઈને શોકથી વિદ્વજ્ઞ-યજ્ઞ ગયેલી કુન્તી, સુભદ્રા, અને ઉત્તરા વગેરે પાંડવવનિતાઓ વિલાપ કરી કરીને વાસુદેવને તેમની પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાનું રમરણ કરાવી અભાગથી બળી-ગયેલા અભિમન્યુના પુત્રને સજીવન કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે તે રમણીયોના વિલાપો શ્રવણ કરી મહાત્મા મધુસૂદન આચમન કરી અશ્વત્થામાના અભાગના પ્રતિ-સંહાર કરી ઉત્તરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા “ વત્સે ! મ્હને અસત્યવાદી જાણીશ નહિ. આ જો, હું તમારા બધાની સમક્ષ જ તારા પુત્રને સજીવન કરે છું. ” ઉત્તરાને આ પ્રમાણે કહી ભગવાન હૃષિકેશ ફરીથી કહેવા લાગ્યા. “ જો મ્હેં કોઈ પણ સમય યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવી હોય, જો હું સત્ય અને ધર્મ પ્રમાણેજ વર્તતો હોઉં, જો મ્હેં ધર્મ અને આત્મણે પ્રત્યે સતત લક્ષિત બતાવી હોય, જો મ્હારે મ્હારા મિત્ર મિત્ર અર્જુન સહિત કોઈ પણ દિવસ વિરોધ ન થયો હોય તો, અને જો મ્હેં કંઈ અને કેશીનો ધર્મ પ્રમાણેજ સંહાર કર્યો હોય, તો મારા તે સમગ્ર પુણ્યના બળવડે અભિમન્યુનો આ મરણ પામેલો પુત્ર આ વખતે સજીવન થાય. ” મહાત્મા કેશવનાં આ વચનો પુરા થતાંજ ઉત્તરાના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું બાળક સચેતન ધઈને રડવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કૃપાથી તે બાળકને હાથપગ હલાવતું જોઈને કુન્તાદિ પાંડવસ્ત્રીયોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કુબતા માણસને નૌકા મળવાથી જેટલો આનંદ થાય તેટલોજ આનંદ પરીક્ષિતના સજીવન થવાથી કુન્તી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા અને ઉત્તરા વગેરે પાંડવ મહિલાઓને.

થયો, અને તેથી તેઓ વારંવાર શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા કરતા લાગ્યાં. પરીક્ષિતના જન્મના સમાચાર બહાર પડતાંજ સઘળે આનંદ આનંદ મચાવી રહ્યો. બાટ ચારણ અને બંદિજનોએ કુરુવંશની પ્રશંસા કરી મહાત્મા જનાર્દનની રતુતિ જરવાને આરંભ કર્યો. તેજ વખતે ઉત્તરાએ ઉમા થઇને પુત્ર સહિત આનંદપૂર્વક વાસુદેવને પ્રણામ કર્યા. મહાત્મા કૃષ્ણે અને અન્યાન્ય માદવેએ તે સુકામળ નવકુમારને જોઇને તેને આનંદપૂર્વક મહા મૂલ્યવાન વિવિધિ રત્નો આપ્યાં, અને કુરુ કુળની પરિક્ષીણ અવસ્થામાં તેનો જન્મ થવાથી તેનું નામ પરીક્ષિત રાખ્યું. ત્યાર પછી તે બાળક શુકલપક્ષના ચંદ્રની પેઠે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો, તે જોઇને હસ્તિનાપુરના સ્થળગા રહેવાસીઓનાં મન આનંદથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયાં. પરીક્ષિતનો જન્મ થવા પછી એક માસે પાંડવો હિમાલય પર્વત ઉપરનું ધન લઇ હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા, અને પરીક્ષિતનું અલૌકિક જન્મવૃત્તાંત શ્રવણ કરી આનંદ પામી મહાત્મા કેશવની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

થોડા દિવસ ગયા પછી સયવતીના પુત્ર મહર્ષિ વેદવ્યાસ પણ હસ્તિનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા અને પાંડવો અને યાદવોએ તેમનો યથોપયુક્ત આદરસત્કાર કરી અર્ધચંપાદ પૂજન કર્યું. ત્યાર પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કેટલીક વાતચીત કરીને તેમને વિનયપૂર્વક કહ્યું, “હે ભગવાન્! આપની કૃપાથી અમે જે ધન સંપાદન કર્યું છે, તે સમ્રાજ્ય હવે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં વાપરવાની દૃષ્ટા છે માટે તે સંબંધી અમને કાંઇ સલાહ આપો. અમે ફક્ત આપની અને મહાત્મા કેશવની ઉપરજ આધાર રાખીએ છીએ.” તે સાંભળીને વ્યાસદેવજીએ કહ્યું, રાજા! હવે હું તમને થોડા દિવસમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની સલાહ આપું છું. અશ્વમેધ યજ્ઞથી સમ્રાજ્ય પાપદૂર થાય છે માટે તમે તે પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાથી નિષ્પાપ થશો એમાં કાંઇપણ શંકા નથી.”

થોડા સમયમાંજ મહારાજા યુધિષ્ઠિરે વ્યાસદેવના વચ્ચે પ્રમાણે એક પછી એક અશ્વમેધ યજ્ઞમાં જોઇતી તમામ સામગ્રી તૈયાર કરાવી, મહાવીર

અર્જુનને કહ્યું, “ લાઇ ! તું આ યજ્ઞના અશ્વનું રક્ષણ કરજે. તારા સિવાય બીજું કોઇ પણ એ કાર્ય કરી શકે એમ નથી. જે રાજ્યો તારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેમને આપણા આ યજ્ઞનું વૃત્તાંત જણાવી યુદ્ધ કરી પરાસ્ત કરજે, અને નિર્દિષ્ટ સમયે અશ્વસહિત નિર્વિઘ્ને પાડો ફરજે એવો મહારો આશીર્વાદ છે.” અર્જુનને આ પ્રમાણે કહી ધર્મરાજે ધૃતરાષ્ટ્રની અનુમતિથી ભીમસેન અને નકુળને રાજ્યનો ભાર સોંપી સહદેવને સર્ગાસંગમધી અને કુટુમ્બીયોની આગતાસ્વાગતા કરવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યાર પછી દીક્ષાનો સમય આવી પહોંચતાં પુરોહિતોએ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા આપી. આ વખતે તેઓ ઋત્વિજોની મધ્યમાં બેઠેલા હોવાથી પ્રદક્ષિ અગ્નિની પેડે શોભવા લાગ્યા. વળી ધર્મરાજે સુવર્ણની માળા, મૃગચર્મ, દંડ અને ક્ષૌભવસ્ત્ર ધારણ કરેલું હતું, અને તેથી તેઓ યજ્ઞ-દીક્ષિત સાક્ષાત્ પ્રજાપતિના જેવા લાગતા હતા. તેમના ઋત્વિજો, અને અર્જુન પણ તેમના જેવાજ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી શોભી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી યજ્ઞના અશ્વને યાત્રાવાની તૈયારી થઇ એટલે ધનંતજયે તેને સંબોધીને કહ્યું, “ હે અશ્વ ! તારું મંગલ થાવ; તું નિર્વિઘ્ને ગમન કર, અને થોડા સમયમાંજ પાછો આવી પહોંચજે.” આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર અર્જુને પણ ધર્મરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્રણ અંગુલી-યો ધારણ કરી ગાંડીવનો ટંકર કરી આનંદપૂર્વક અશ્વની પાછળ યાત્રાવા માંડ્યું, ત્યાર પછી તે અશ્વ એક પછી એક અનેક દેશોમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો, અને અર્જુન તેની પાછળ પાછળ જઇને અમંખ્ય રાજ્યોનો પરાજય કરી મહારાજા ધર્મરાજનું આધિપત્ય સ્થાપતા લાગ્યો. પૂર્વે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં કિરાત, યવન, મેચ્છ, અને આર્યજાતિના જે વીરો મરણ પામ્યા હતા, તે સઘનાના બંધુ બંધિવો આ વખતે અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા. ત્રિગર્ત, પ્રાગજ્યોતિષ અને સિંધુદેશના રાજપુત્રો સાથે અર્જુનને ઘેર યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું, પણ તેઓ અર્જુનનું બળતીર્થ સંકેત કરવાને અસમર્થ હોવાથી એક પછી એક ઘરણે થયા.

ભારપછી અર્જુન અશ્વમેધના અશ્વસહિત મણિપુર આવી પહોંચ્યો, રથારે તેનો પોતાનો બ્રહ્મવાહન તેના આવવાના સમાચાર સાંભળી બ્રહ્મ-
જ્ઞોને આગમ કરી વિનયપૂર્વક તેનો આદર સત્કાર કરવાને રહામે ગયો.
ક્ષત્રિયધર્માવશથી મહાવીર અર્જુન પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે વિનયભાવ
ધારણ કરતો જોઈને બહુ ગુસ્સે થયો, અને તેની નિંદા અને ભત્રીયા
કરવા લાગ્યો. પિતાનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્મવાહન લજ્જાથી નીચું જોઈ
પોતાના કર્તવ્ય સંઘર્ષી વિચાર કરતો હતો એટલામાં નાગપુત્રો ઉત્તુપીએ
તેની પાસે આવીને તેને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. ઉત્તુપીના
વચનથી સાવધ થઈને બ્રહ્મવાહને યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને થોડી-
વારમાંજ સુવર્ણનું કવચ અને સુશોભિત ટોપ ધારણ કરી અમ્રખ્ય ભાથા-
વાળા, સુવર્ણના વિવિધ અક્ષરોથી શોભતા, પવનવેગી ચારધોડા અને
હિરણ્ય સિંહ-ધ્વજવાળા વિચિત્ર રથમાં બેસીને પિતા અર્જુન તરફ ધસી
પોતાના અશ્વવિદ્યામાં કુશળ અનુચરોને અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડાને બાંધવાનો
હુકમ કર્યો. તેની આજ્ઞા થાંજ અનુચરોએ તે ઘોડાને બાંધી લીધો.
પોતાના પુત્રનું વીર કર્મ જોઈને અર્જુન બહુજ પ્રસન્ન થયો, અને પોતાના
પ્રત પ્રમાણે તેના ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગ્યો. આ તરફ મહાવીર
બ્રહ્મવાહન પણ સુતીક્ષ્ણ દિવ્ય બાણોથી અર્જુનને પીડવા લાગ્યો. તેની
થોડીવારમાં તે પિતા પુત્રનું યુદ્ધ દેવ અને અસુરના યુદ્ધની પેઠે ઘોર થઈ
ગયું. મહાવીર અર્જુન બ્રહ્મવાહનના બાણથી અતિશય વ્યથા પામી
બેભાન થઈ રથમાં ઢળી પડ્યો. ત્યાર પછી જાન આવતાં અર્જુન બ્રહ્મવાહનને
અમ્રખ્ય ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો, અને તેની સાથે વધારે ઘોર યુદ્ધ કર-
વાનો વિચાર કરી ધનુષ્યનો ટંકાર કરી પોતાના દિવ્યાસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા
લાગ્યો. અર્જુનના ક્રોધથી ફેંકેલા બાણોવડે જોતજોતામાં બ્રહ્મવાહનના રથની
ધ્વજ છેદાછ મઠ, અને તેના અશ્વો નષ્ટ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ધ્વજ
અને રથ વિનાનો થવા છતાં પણ મહાવીર બ્રહ્મવાહન અર્જુન સાથે પહે-
જાની માફકજ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, અને છેવટ પિતા અર્જુનને સંપ્રામથી

વિમુખ થયેલા જોઇને બાળકના જેવી સ્વાભાવિક ચપલતાથી તેના હૃદયમાં એક અતિ તીવ્ર શુ બાળુનો પ્રહાર કર્યો. એ બાળુ અર્જુનને વાગ્યું કે તરતજ તે તેની દારૂણ પીડાથી બેભાન થઇ ભૂમિપર પડ્યો. બ્રહ્મવાહન પણ બહુ થાકી ગયો હતો, અને વળી અર્જુનના બાણોથી ક્ષત વિક્ષત થઇ ગયો હતો, તેથી અર્જુનને પડેલા જોઇને તે પણ મોઢ પામી ભૂમિપર પડ્યો.

આ પ્રમાણે મહાવીર ધનંજય અને બ્રહ્મવાહન મૂર્છા પામી ભૂમિપર પડ્યા તે વખતે તેની માતા ચિત્રાંગદાએ રણભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેમને બેભાન સ્થિતિમાં પડેલા જોઇ-મરણ પામેલા ધારી-અનિશ્ચય આકંઠ કરતી મૂર્છાવશ થઇ ગઇ. થોડીવારે તેને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે તેનાગકન્યા ઉલુપીને પોતાની પાસે ઉમેલી જોઇ તેનેજ સ્વામીના વિનાશનું મૂળ કારણ ધારી તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગી. આ તરફ વીર બ્રહ્મવાહનની મૂર્છા વળતાં તે પણ પિતાને મરણ પામેલા ધારી માતાસહિત પરિતાપ કરવા લાગ્યો, અને તે બંનેએ અન્નપાણીનો ત્યાગ કરી ત્યાં આગળજ જીવન-વિસર્જન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમની આવી દુર્દશા જોઇને ઉલુપીએ નાગલોકના સજીવન-મણિને સંભાર્યો, અને તેમ કરતાંજ તે મણિ તેની પાસે પ્રાદુર્ભૂત થયો. ત્યાર પછી તે સજીવન મણિ ગ્રહણ કરીને ઉલુપી સવળા સૈનિકાની સમક્ષ બ્રહ્મવાહનને સંબોધીને કહેવા લાગી, “ વત્સ! શોકનો ત્યાગ કરી ઉભો થા. અર્જુનનો પરાજય કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય જ નથી. ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ પણ તેનો પરાજય કરી ચક્રે એમ નથી. તારા પિતાનું મંગળ કરવાનેજ મ્હેં આ સાધાનો વિસ્તાર કર્યો હતો માટે તારે તે સંબંધીના પાપનો લેશ પણ વિચાર કરવો નહિ. આ દિવ્યમણિ પણ આવી પહોંચ્યો છે, માટે તે ગ્રહણ કરીને તેને ત્હારા પિતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર સુક, એટલે તરતજ તું તેમને સજીવન થયેલા જોઇશ.

વિમાતાનું વચન સાંભળી મહાવીર બ્રહ્મવાહને પ્રસન્ન થઇને તે મણિ અર્જુનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર સુક્યો. મણિનો સ્પર્શ થતાંજ તે સજીવન થઇને

ઉધમાંથી ઉઠતો હોય તેમ આંખ ઉઘાડી ઉઠીને બેઠો થયો, આ પ્રમાણે અર્જુન ઉલુપીએ આજીવના સજીવન મણિના પ્રભાવથી સજીવન થઈ બેઠો થયો, એટલે બ્રહ્મવાદને ભક્તિપૂર્વક તેના ચરણમાં પડી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો. અર્જુને પણ બ્રહ્મવાદને આલિંગન કરી તેનું મસ્તક સુંબું. ત્યાર પછી શોક કરી સુકાઈ ગયેલી ચિત્રાંગદા અને ઉલુપીને જોઈને અર્જુને વિરમય પામી બ્રહ્મવાદને તેમના આવવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે નાગ-કન્યા ઉલુપીએ તેને સંદેહ દૂર કરવાને તેના શાપના* વૃત્તાંતનું વર્ણન કરી મધુર વાક્યથી તેને પ્રસન્ન કર્યો. મહાત્મા અર્જુન પતિવ્રતા ઉલુપીના ચતન અને બુદ્ધિયગથી પોતાને શાપમાંથી મુક્ત થયેલો જોઈને તેની પ્રશંસા કરી પોતાના પ્રિયપુત્ર બ્રહ્મવાદને કહ્યું, “વત્સ ! મહાત્મા મુષિશિર આવતી ચૈત્રી પુનમે અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કરશે, માટે તે દિવસે તું તારી મતા ચિત્રાંગદા, અને વિમાતા ઉલુપીને ક્ષધ મંત્રિમંડળ સહિત હસ્તિનાપુર આવજે.”

આ પ્રમાણે અર્જુને પોતાના પુત્ર બ્રહ્મવાદને આમંત્રણ અને પ્રિય-તમા ઉલુપિ અને ચિત્રાંગદા સહિત સાદર સંભાળણું કરી અશ્વની પાછલ ફરતાં ફરતાં એક પછી એક મગધ, ળંગ, પુંડ્ર, અને કોશળ દેશો અતિક્રમ કર્યો. ત્યાર પછી તે દરેક પ્રમાણે ગમન કરનાર અશ્વ ચેદિ, કાશી, ગંગ, કિરાત, તગન, અને દશાર્ણ દેશમાં ભમીને ફરીથી દક્ષિણ-સમુદ્ર કિનારે ફરી પ્રાવિડ, અંધ્ર, મહોપિક, કોઠ્યગિરિ ફરી વળ્યો. અર્જુન પણ તેની

*કહેવાય છે કે, લીખપિતામહને ચિખંડીની સહાયતાથી અર્જુને બાણશર્યા ઉપર પોઠાડયા, તેથી તેના અન્યાય સુદ્ધને લીધે લીખ-જનની ગંગાદેવીના અનુ-મોદનથી વસુદેવો તેને શાપ દેવાને તૈયાર થયા. આ અશુભ સમાચારની ખબર પડતાંજ નાગકન્યા ઉલુપીએ પોતાના પતિનો ઉદ્ધાર કરવાને પોતાના પિતાને વસુ-દેવોને શરણે જવાનો આગ્રહ કર્યો. ઉલુપીના આગ્રહ પ્રમાણે તેનો પિતા વસુદેવોને શરણે જઈ અર્જુનના હિતને માટે વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, ત્યારે ગંગાજની આજ્ઞાથી તેમણે કહ્યું કે, “અર્જુન પુત્ર બ્રહ્મવાદને તેને સંભ્રામમાં પાડશે. ત્યારે તે અભ્રાશ શાપમાંથી મુક્ત થશે.”

પાછળ પોતાના ગાંડિવના પ્રભાવથી અનેક વીરોનો પરાજય કરતો, મહારાજા ધર્મરાજની આજુ ફેરવતો સૌરાષ્ટ્ર, અને ગોકર્ણુ, અને પ્રભાસ વગેરે પ્રદેશો ફરીને દારકા પાસે આવી પહોંચ્યો. ધનંજય યજ્ઞના અશ્વ સહિત દારિકામાં પેઠો, એટલે સંત્રામેચ્છુ યદુવંશીય બાળકો અશ્વને બાંધી લઈ અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. પરંતુ મહાત્મા ઉગ્રસેને તેમને તેમ કરતાં અટકાવી વસુદેવ સહિત અર્જુનની પાસે જઈ પ્રસન્નતાથી તેનો આદર-સત્કાર કર્યો. સારપછી મહાવીર અર્જુન, મહાત્મા ઉગ્રસેન અને મામા વસુદેવની આજ્ઞા લઈને ફરીથી અશ્વની પાછળ જવાને તૈયાર થયો અને તે અશ્વ સાંથી નીકળી સમુદ્રને પશ્ચિમ કિનારે થઈ પંચનદ્ર પ્રદેશમાં (પંજબ) ફરી છેવટ ગાંધાર દેશમાં જઈ પહોંચ્યો. આ વખતે શકુનિનો પુત્ર સાં આગળ રાજ્યશાસન કરતો હતો. તે અર્જુનને પોતાના અધિકારમાં આવેલો જોઈ પોતાના પિતાના મરણનું વેર લેવાને, તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદલ વગેરે ચારે પ્રકારની સેના સાથે તેની રહામે ધસી આવ્યો. ધર્મપરાયણ ધનંજયે ગાંધારપતિને આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયેલો જોઈને વિનયપૂર્વક મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો મંદેશો કહી સંભળાવી યુદ્ધ નહિ કરવાને કહ્યું, પરંતુ તે ન હ માનતાં તેણે અર્જુન ઉપર બાણની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આથી ક્રોધે ભરાઈને-અર્જુને એક અર્ધ-ચંદ્રાકાર બાણથી તેના મસ્તક ઉપરનો ટોપ ઉડાવી દઈ તેને જયદ્રથના મસ્તકની પેઠે દૂર નાંખી દીધો. એ જોઈને ગાંધાર દેશના વીરો આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ ગયા, અને ગાંધારરાજ પણ ભય પામીને પલાયન કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તે ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરનાર અશ્વે અનેક દેશોમાં પર્યટણ કરીને છેવટે હસ્તિનાપુરનો માર્ગ લીધો.

એટલામાં મહાત્મા અર્જુનના એક દૂતે હસ્તિનાપુર આવીને તેના અશ્વસહિત ક્ષેત્રકુશળ પાછા ફરવાના મંત્રણ સમાચાર કહ્યા. દૂતનાં આ પ્રિય-વચનો-શુભ સમાચાર-સાંભળીને મહારાજા યુધિષ્ઠિરને બહુજ આનંદ થયો, અને તેજ વખતે તેમણે તેને અદલક ધન આપવાનો આદેશ કર્યો. બીજે

દિવસે સ્થવારમાં કૌરવ ધુરંધર વિશ્વવિજયી અર્જુને અશ્વસહિત નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે ઉચ્ચૈઃશ્વર્ય બ્રેષા તે યજ્ઞના અશ્વના પગની ધૂળ ઉઘે ઉડીને પરમ શોભા પામવા લાગી અને નગરવાસીઓએ પરમ આદરવાદ પૂર્વક અર્જુનની અતિશય પ્રશંસા કરી તેના યજ્ઞ ગાવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે નગરવાસીઓની શ્રુતિ-મનોહર સ્તુતિ-શ્રવણ કરતો કરતો અર્જુન યજ્ઞભૂમિ પાસે આવી પહોંચ્યો, અને પ્રથમ ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરી મહારાજા યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનને યથાવિધિ અભિવાદન, અને વાસુદેવ, નકુળ અને સહદેવને આલિંગન કરી તેમની સાથે સુખપૂર્વક વિશ્રામ કરવા લાગ્યો. તેજ સમયે મથિુપુરના રાજા મહાત્મા બલુવાહને, માતા ચિત્રાંગદા અને વિમાતા હિલુપી સહિત હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરી યજ્ઞપંડપમાં ખેડેલા વૃદ્ધ કૌરવ અને અન્ય ન્ય જૂપતિઓને અભિવાદન કરી તેમના આશીર્વાદ મહણ કર્યા. સારપદી બલુવાહને પિતામહી કુન્તાજીના ભવનમાં પ્રવેશ કરી તેમને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યા, અને ચિત્રાંગદા અને હિલુપી એ બંને કુન્તાજી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા અને બીજી કૌરવ કુળની સ્ત્રીઓ સહિત વિનીતભાવે મધુર સંભાષણ કરવા લાગ્યાં. મહાત્મા ધર્મરાજા અને કુન્તાજીએ પણ વિવિધ પ્રકારના રતના-લંકારો આપી તેમને યથોચિત આદર આપી ઉતારા માટે અતિ ઉત્તમ શય્યા અને આસનનો મંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો. આ પ્રમાણે સાસરીયાં તરફથી આદરમાન પામી તેમની આરાધી યજ્ઞસ્વિની ચિત્રાંગદા, અને હિલુપી બાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યાં.

સાર પદી ત્રીજે દિવસે મહાત્મા વેદવ્યાસ મહારાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજા ! યોજકો કહે છે કે હવે યજ્ઞનું સુદર્ત આવી પહોંચ્યું છે માટે આજથી જ તમે અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કરો. તમારા આ યજ્ઞમાં કોઈપણ પ્રકારનું વિદ્ય આવશે નહિ. આ યજ્ઞ “ બહુસુવર્ણ-પદ ” નામથીજ ઓળખાય છે, અને બ્રાહ્મણો જ યજ્ઞનું મૂળ કારણ છે, માટે યજ્ઞ સમાપ્ત થયે બ્રાહ્મણોને ત્રમણી દક્ષિણા આપવી એ તમારો ધર્મ છે. તમે બ્રાહ્મણોને ત્રણગણી દક્ષિણા આપશો તો તમને

પણ તેના બદલામાં ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ મળશે, અને તમે યતિવધથી અગેલાં સઘળાં પાપમાંથી મુક્ત થશો. અશ્વમેધ યજ્ઞના અન્તમાં સ્નાન કરવાથી અતિશય પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે.”

મહાત્મા વેદવ્યાસના ઉપદેશ પ્રમાણે ધર્મરાજે તેજ દિવસે દીક્ષા લીધી, એટલે વેદવેદાંત પારંગત યજ્ઞનિપુણ બ્રાહ્મણો, તે સુસમૃદ્ધ અશ્વમેધ યજ્ઞને આરંભ કરી વિધિપૂર્વક પોતપોતાનાં કાર્યો કરવા લાગ્યા. યજ્ઞકાર્યમાં નિયોજ્યલક્ષા વિપ્રો વિધિપૂર્વક અગ્નિ નારાયણનું સ્થાપન કરી સોમલતામાંથી રસ કાઢી શાસ્ત્રાનુસાર પ્રારંભની યજ્ઞક્રિયા કરવા લાગ્યા. યજ્ઞના સઘળા સભાસદો પડશાસ્ત્રને જાણનારા, વ્રતપરામણુ, ચરિત્રવાન, બ્રહ્મચર્ય પાળનાર અને તર્કવિતર્કમાં નિપુણ હતા. હેતુવાદને માનનારા વક્તાઓ તે યજ્ઞની સભામાં બેસી પરસ્પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છાથી નાના પ્રકારના તર્કવિતર્કો કરવા લાગ્યા. યજ્ઞ-પ્રસંગે આવેલા રાજાઓ મહારાજા યુધિષ્ઠિર તરફથી અતિશય આદર સત્કાર પામી યજ્ઞશ્રીમિનું નીરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. યજ્ઞશ્રીમિમાં કોઈ સ્થળે સુવર્ણના વિચિત્ર તોરણો, કોઈ સ્થળે વિવિધ શય્યા, આસન, અને વિહાર-સામગ્રી, કોઈ સ્થળે લોકોની ઠંક, કોઈ સ્થળે ધડા, કળશ, આચમની, અને પંચપાત્રના ઢગલા, કોઈસ્થળે સુવર્ણથી મઢેલા દારૂમય યૂપો, કોઈસ્થળે નાના પ્રકારના સ્થળજ અને જલજ શ્રવજંતુ, કોઈસ્થળે વિવિધ પક્ષીઓ અને જંગલી પ્રાણીઓ, કોઈસ્થળે ચિત્ર-વિચિત્ર મનોહર પુષ્પવાળા વૃક્ષો, અને રમણીય લતામંડપો, કોઈસ્થળે પત્ર, પુષ્પ અને પક્ષવધો સુશોભિત સ્તંભો, તો કોઈસ્થળે સંગેમરમર પથ્થરના પગથીયાંઓ આવી રહ્યાં હતાં. આ સગળું જોઈને સઘળાં આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જતાં હતાં. રાજા મહાશયનના વિસ્મયનો પાર નહોતો, અને તેમને જાણે આખો જંબુદ્વીપ મહારાજા યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમંડપમાં આવી ગયો હોય એમ લાગતું હતું.

આ પ્રમાણે અશ્વમેધ યજ્ઞની આરંભ થયા પછી મહાવીર ભીમસેન, મહારાજા યુધિષ્ઠિરની આગા પ્રમાણે દરરોજ અમંપ્ય માણસોને બોળજી

કરાવતો હતો. ચારે તરફ અન્નના પર્વતો, ઘી અને દહિની નદીયો, અને ખીજ અનેક સામગ્રીઓ પડેલી હતી. રહવારથી તે સાંજ સુધી ભોજનનું કામ ચાલતુંજ હતું. એક લક્ષ આલ્મણો જમી રહે એટલે એકવાર દુંદુભીનાદ કરવામાં આવતો હતો. આવા દુંદુભીનાદો એક આંખા દિવસમાં ઘણીવાર થતા હતા. મહારાજ ધર્મરાજની યજ્ઞભૂમિએ દેવર્ષિ, ગંધર્વ, અપ્સરા, કિન્નર, સિદ્ધ અને આલ્મણોથી પરિપૂર્ણ થઇ અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી હતી. સર્વ-શાસ્ત્ર પ્રણેતા મહર્ષિ વેદવ્યાસ પોતાના શિષ્યો સહિત યજ્ઞ મંડપમાં ખીરાજીને નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રીય કર્મો કરતા હતા અને યજ્ઞના અવસાનમાં નારદ, તુંભુર, વિશ્વાસુ, ચિત્રસેન, અને અન્યાન્ય ગંધર્વો નૃસ, ગીત અને વાદ્યથી અભ્યાગતોનાં મન રંજન કરતા હતા.

સારથી યોગ્ય સમયે યાજ્ઞકાએ યજ્ઞભૂમિમાં, છ બિલીના, છ ખદિરના, છ પલાશના, છ દેવદાફના અને એક શ્લેષ્માતક (શેલટ) ના યૂપ (સ્તંભો) ઉભા કર્યા, એટલે મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી લીમસેને તેમની શોભામાં વધારો કરવાને ખીજા અમ્રખ્ય સુવર્ણ સ્તંભો ઉભા કરાવ્યા. આ સમસ્ત સ્તંભો વસ્ત્રોથી ઢંકાયલા હોવાથી સપર્ષિથી વિંટાયલા ઇંદ્રાદિ દેવતાઓની પેઠે શોભવા લાગ્યા. સારથી યાજ્ઞકાએ ત્યાં આગળ કાંચનમય ઇષ્ટકા (યજ્ઞભૂમિઓ) દ્વારા અદાર હાથ જેટલા ચાર ગુચ્છાઓથી સુસજ્જીત એક ત્રિકાણુવાળો ગરૂડાકાર સ્થંડિલ તૈયાર કરી તેના પડખાંઓ સુવર્ણના બનાવી ચણવાનું કામ પૂર્ણ કર્યું એટલે ઋત્વિજોએ શાસ્ત્રાનુસાર જુદા જુદા દેવતાઓ માટે જુદા જુદા પશુ, પક્ષી અને મત્સ્યાદિનું સ્થાપન કરી યજ્ઞના અશ્વને ખીજા ત્રણસો પશુ સહિત ઉપરોક્ત યૂપ સાથે બાંધ્યો. સારથી યજ્ઞમાં દીક્ષિત થયેલા આલ્મણોએ ક્રમે તે સધળા પશુઓનું માંસ રાંધીને શાસ્ત્રપ્રમાણે અશ્વનું હૃદય કર્યું એટલે મહા સતી દ્રૌપદી આલ્મણોની આજ્ઞા પ્રમાણે તેની પાસે આવી ઉભાં. સારથી આલ્મણોએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તે અશ્વના હૃદયનો મેદ ગ્રહણ કરી તેને રાંધવા માંડ્યો, અને મહારાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના સધળા ભાઇઓ સાથે તેના સર્વ પાપનો નાશ કરનાર

ધુમાકાને સુંઘવા લાગ્યા. છેવટે સોળ ઋત્વિગ્નેએ તે અશ્વના બાકી રહેલા અંગોને ગ્રહણ કરી અગ્નિમાં આહુતિ આપી દીધી.

આ પ્રમાણે અશ્વમેધ યજ્ઞ સમાપ્ત થયો એટલે ભગવાન વેદ વ્યાસ અને તેમના શિષ્યો ઇન્દ્રતુલ્ય તેજસ્વી મહારાજ યુધિષ્ઠિરને વારંવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા, અને મહારાજ યુધિષ્ઠિરે વિવિધ પૂર્વક બ્રાહ્મણોને હજારો સુવર્ણ-મુદ્રા, અને ભગવાન વેદવ્યાસને સમસ્ત પૃથિવીનું દક્ષિણા-દાન આપ્યું. ત્યાર પછી મહાત્મા કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન ધર્મરાજને કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજ ! હું તમારી આપેલી પૃથિવી ગ્રહણ કરીને પાછી તમનેજ આપુ છું. બ્રાહ્મણોએ ધનનીજ આજ્ઞા રાખવી જોઇએ, માટે તમે તેને બદલે મ્હને ધન આપો. આ સાંભળીને મહારાજ ધર્મરાજ પોતાના ભાઇઓ, અને અન્યાન્ય ભૂપા-ગોત્રી સમક્ષ ઋત્વિગ્નેને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ હે વિત્રો ! મ્હેં મ્હારા આ યજ્ઞમાં પૃથિવીનું દાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને તે પ્રમાણે અ-ર્જુનથી છતાંયેલી આ પૃથિવી આપને આપી છે તો તમે તેને ચાતુર્હોત્રના પ્રમાણમાં વહેંચી લઇ ગ્રહણ કરો. હવે હું અરણ્યમાંજ પ્રવેશ કરીશ. બ્રાહ્મણોનું ધન લેવાની મ્હને બીલકુલ ઈચ્છા નથી. ”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરના ઉપરોક્ત વચનને દ્રૌપદી અને અન્યાન્ય પાંડવોએ અનુમોદન આપ્યું. તે જોઈને સભામાં ખેડેલા સધળા સભાસદોને રોમાંચ થયો, અને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. નભોમંડળમાંથી પણ ધન્યવાદ અંબળાવવા લાગ્યા, અને બ્રાહ્મણો મહા આનંદપૂર્વક હર્ષધ્વનિ કરી ઉડ્યા. તે જોઈને મહાત્મા વેદવ્યાસ બ્રાહ્મણોની સમક્ષ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પુનઃ કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજ ! હું તમારી આપેલી પૃથિવી તમનેજ પાછી સોંપું છું, માટે તમે તે ગ્રહણ કરીને તેને બદલે બ્રાહ્મણોને સુવર્ણના દાન આપો.” એટલે વેદવ્યાસના વચનોને અનુમોદન આપતાં મહાત્મા વાસુદેવ પણ ધર્મરાજને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજ ! મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન જે કંઈ કહે છે, તે યોગ્યજ છે, અને આપને તેજ પ્રમાણે કરવું ઘટે છે.” મહારાજ ધર્મરાજ મહાત્મા કેશવના ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી તેમની

આત્મા પ્રમાણે ઋત્વિજ્ઞેને તથા ગણી દક્ષિણા આપવા લાગ્યા. મહર્ષિ વેદ-
વ્યાસે ધર્મરાજ પાસેથી તે સમસ્ત દ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને તેના ચાર ભાગ પાડી
ઋત્વિજ્ઞેને વહેંચી આપ્યું. આ પ્રમાણે મહારાજ યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણોને મન-
માંનતી દક્ષિણા આપી અશ્વમેધ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરી તેના અંતમાં રનાન કરી
નિષ્પાપ થઈ પોતાના ભાઈઓ સાથે પરમ શાન્તિ ભોગવવા લાગ્યા. ત્યાર
પછી મહારાજા વાસુદેવ, યજ્ઞદેવ, અને પ્રહુમ્ન વગેરે યાદવ-વીરો અને
યજ્ઞવાહન વગેરે નરપતિઓ યથોચિત આદરસત્કાર પામી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની
આજ્ઞા લઈ પોતપોતાની રાજધાની પ્રત્યે વિદાય થયા એટલે ધર્મરાજ
નિષ્કલંક ચંદ્રની પેઠે મોહ વિમુક્ત અને નિષ્પાપ થઈને બ્રાહ્મણો સાથે મહા-
આનંદપૂર્વક નિવાસ કરવા લાગ્યા.

આ વાંચક ! આ પ્રયંધનું નવીન મથાણું જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈશ
નહિ. જે મહાભારતીય યુગના નીતિબોધક આપ્યાનો આ અંથમાં સંગ્રહ-
વામાં આવ્યા છે, તે પુરાણા યુગમાં યાગયજ્ઞાદિ ક્રિયાકલાપ અવશ્ય પ્રતિ-
પાત્ર નિત્ય-કર્મ જેવાં ગણાતાં હતાં. દ્વાપરયુગમાં યજ્ઞાનુક્રમ જોઈ ક્ષત્રિય
ભૂપતિઓને માટે ધર્મસંપાદક કરવાનું મુખ્ય કર્મ ગણવામાં આવતું હતું.
અને ત્યાગશીલતા એજ દ્વાપરનો મુખ્ય ધર્મ હતો, એમ નીચેના શ્લોક
ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:—

તપઃપરંકૃતે યુગે વ્રતાણાં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલ્હી યુગે ”

એટલા માટે મહાભારતની નીતિકથામાં મહારાજા યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ
યજ્ઞનું આ વર્ણન અપ્રાસંગિક તો નહિ જણાય, પરંતુ તેમ નહિ કરવાથી
આ સંગ્રહ-પુસ્તકનાં અંગમાં હીનતા આવવાનો સંભવ રહે છે.

આ સાથે વળી એક વધારે મહત્વનો વિષય આપનું ધ્યાન ખેંચશે !
મહાભારતના કર્તાએ યાગયજ્ઞાદિ ક્રિયાકાંડના અશેષ ગુણનું કીર્તન કરતાં
“ યત્તજ એક પૂજા છે, યત્તજ એકવ્રત છે, યત્તજ ચિતશુદ્ધિનું એક સાધન

છે, યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ ધર્માનુષ્ઠાન છે, યજ્ઞ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરનાર મહૌ-
પધિ છે અને યજ્ઞ સર્વ પાપને ભસ્મ કરનાર મહા મંત્ર છે.” એવા
અનેક પ્રશંસાપુર્ણ વચનો કહ્યા છે. વળી મહારાજ યુધિષ્ઠિર જેવા જે
સઘળા ચક્રવર્તી રાજાઓએ યુગે યુગે રાજસ્ય અને અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞો
કરી સાર્વભૌમપદ મેળવ્યું છે, તેમના પુણ્યના પ્રભાવની પણ સીમા નહોતી,
અને તેના પ્રભાવથી તેઓ આ લોકમાં અતૂલ કીર્તિ સંપાદન કરી પરલો-
કમાં સદ્ગતિ પામવાને સમર્થ થયા છે, પરંતુ મહા જ્ઞાની અને દીર્ઘદષ્ટિ-
વાળા ભગવાન વ્યાસદેવજીએ કોઈ પણ રથને કુસંસ્કાર કે અલંકારને આ-
શ્રય આપ્યો નથી. તેમણે-વિચાર કર્યો કે-યજ્ઞનું આતું અપૂર્વ ફળ સાંભ-
ળીને જનસમાજના મનમાં “ યજ્ઞ પુણ્યપ્રાપ્તિનો એક માત્ર માર્ગ છે,
અને તેજ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્માનુષ્ઠાન છે ” એવી પ્રાન્તિ થઈ જશે, અને મ્હોટા
મ્હોટા યજ્ઞ કરનાર રાજાઓના મનને તે વિશે અલંકાર આવી જશે, અને
તેટલા માટે તેમના ચિત્તમાં એવો વિકાર ન જન્મે, તેથીજ અમારા ક્ષુદ્ર
મત પ્રમાણે તેમણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞના અન્તમાં નકુલો-
પાખ્યાનનું વર્ણન કર્યું છે.

અમારી આ ધારણા કપોળ-કલ્પિત નથી, કારણ કે મહાત્મા વૈશંપાયને
પણ જનમેજય રાજા પાસે નકુલોપાખ્યાનનું કીર્તન કરી ઉપસંહારમાં
કહ્યું છે કે, “ મહારાજ ! યજ્ઞને સર્વોત્કૃષ્ટ માનીને ગર્વ કરવો ઘટતો નથી.
અસંખ્ય મહર્ષિઓ યજ્ઞ કર્યા વિના કેવળ તપશ્ચર્યાથીજ સ્વર્ગ મેળવવાને
સમર્થ થયા છે, માટે અહિંસા, સંતોષ, સુશીલતા, સરસતા, તપસ્યા આત્મ-
સંયમ અને સત્ય-એ સઘળાં યજ્ઞથી કોઈ પણ રીતે ઉતરતાં નથી.

ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રજાવત્સલતા.

(યુધિષ્ઠિરના સદ્વ્યવહારથી ધૃતરાષ્ટ્રનું પ્રસન્ન થવું, અને ભીમસેનના દુર્વાક્યથી ખેદ પામી વનમાં જવાને તૈયાર થવું-
કચ્છા નહિ હોવા છતાં ધર્મરાજની તેમ કરવામાં અનુમતિ આ-
પવી-પ્રજા પાસે ધૃતરાષ્ટ્રની વિદાય માંગવી-પ્રજાનું નિવેદન-
શાંખનો ઉત્તર-ઉપસંહાર.)

રાજ્ય મેળવ્યા પછી મહાત્મા પાંડવોએ પંદર વર્ષ સુધી પિતૃવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્ય પાલન કર્યું. એ પંદર વર્ષોમાં વિદુર, સંજય અને યુધિષ્ઠિ વગેરે સર્વદા તેમની સેવા શુશ્રુષા કર્યા કરતા હતા. ભીમસેન વગેરે વીર પુરુષો પણ મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા માથે ચઢાવી તેમની ઉપાસના અને ચરણવંદના કરતા હતા, અને માતા કુંતાજી, અહનિશ ગાંધારીની સેવામાં રહેતા હતાં અને તેમને ગુરૂપત્નીના જેટલું માન આપતાં હતાં. દ્રૌપદી, મુલદ્રા, અને અન્યાન્ય પાંડવત્નીયો ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે પોતાના સાસુસસરા જેટલો ભક્તિભાવ બતાવતાં હતાં, મહારાજ યુધિષ્ઠિર તેમને હમેશાં ઉત્તમ શય્યા, વસ્ત્રો, આભરણો, અને રાત્રીઓચિત ભક્ષ્યાદિ પદાર્થો અર્પણ કરતા હતા. મહાત્મા કૃપાચાર્ય અને ભગવાન વેદવ્યાસ પણ સતત તેમની પાસેજ રહેતા હતા. “મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર વિહીન થયા છે, માટે એમને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછું ન આવે તેમજ તમારે વર્તવું. “ એવો વારંવાર ઉપદેશ કરીને મહારાજ ધર્મરાજ પોતાના ભાઈઓને સાવધાન રાખતા હતા, અને તેઓ પણ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ અતિશય ભક્તિભાવ બતાવતા હતા, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્લુહિને લીધે કૌરવ કુળના સંહાર રૂપી જે દુર્ઘટના થવા પામી હતી, તે ભીમસેનના હૃદયમાંથી કોઈપણ રીતે દૂર થતી

નહોતી, અને તેથી તે તેમને સુખ આપવા માટે બીજા ભાઈઓ જેટલો યત્ન કરતો નહોતો.

આ પ્રમાણે પાંડવો અને અન્યાન્ય ઋષિમનિયોથી સન્માન પામતાં મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પહેલાંની માફક સુખમાં રહીને બંધુ બાંધવોના આદ્ય નિમિત્તે આહ્વાણોને ધણાં ધનદાન કરવા લાગ્યા. પાંડવો તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે દરેક કામ કરતા હતા, અને તેમના વિનય, આજ્ઞાનુવર્તીપણું અને ભક્તિ જોઈને ધૃતરાષ્ટ્ર બહુજ પ્રસન્ન રહેતા હતા. પતિપરાયણા ગંધારી પણ પુત્રશોકનો ત્યાગ કરી પાંડવોનેજ પોતાના પુત્રો ગણીને સુખપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, મહારાજા ધર્મરાજ ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન રાખવાને પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરતા હતા, અને તેથી તેઓ તેમની ઉપર પ્રસન્ન થઈ મંદબુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને સંભારીને અનુતાપ કરતાં હતાં, અને દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી જપાદિ ક્રિયાથી પરવારી આહ્વાણોદ્વારા સ્વસ્તિવાચક અને અગ્નિમાં આહુતિ આપી પાંડવોના દીર્ઘાયુષ્ય અને અજીતપણાની પ્રાર્થના કરતાં હતાં. ટુંકામાં આ સમયે પાંડવો તરફથી તેમને જે સંતોષ થતો હતો તેવો મંદોષ તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી કોઈ પણ દિવસ મળ્યો નહોતો. આ વખતે આહ્વાણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણના લોકો તેમને પ્રસન્ન કરતાં હતાં. મહાત્મા વિદુર અને ગાંધારી પણ ધર્મરાજનું સૌજન્ય જોઈને બહુજ પ્રસન્ન થયાં હતાં, પરંતુ ભીમસેન ઉપર તેમને એટલો બધો લાવ નહોતો. ભીમસેન મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને જોતાંજ મનમાં કચવાતો હતો, પરંતુ ધર્મરાજ પોતે તેમની સેવા શુશ્રૂષા કરી તેમને પ્રસન્ન રાખવાને પ્રયત્ન કરતા હોવાથી, તેનો તેમ કર્યા વિના છુટકો થતો નહોતો.

આ પ્રમાણે પંદર વર્ષો વીતિ ગયા પછી એક વખત ભીમસેન દુર્યોધન, દુઃશાસન, અને મહારાજા યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ, કુન્તા, અને દ્રૌપદીની ગેરહાજરીમાં પોતાના અન્યાન્ય બંધુ બાંધવો પાસે અભિમાન

કરીને કહેવા લાગ્યો, “બંધુઓ ! મહેં મહારા આ સુગોળ બાહુઓના અભાવથી અનેક પ્રકારના અત્સશસ્ત્ર જાણનારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો વિનાશ કર્યો છે. મહારા આ ચંદનથી ચર્ચેલા બાહુઓથીજ દુરાત્મા દુર્યોધન પોતાના પુત્ર મિત્ર સહિત યમદારમાં પહોંચી ગયો છે,” મહાવીર ભીમસેનને આ પ્રમાણે બોલતો સાંભળીને ધૈર્યશીળા ગાંધારીના મનમાં લેશ પણ દુઃખ થયું નહિ. પરંતુ કૌરવપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમસેનના ઉપરોક્ત બીષણ વાક્યમહારથી વ્યથિત થઈ ખેદ કરવા લાગ્યા. અને પોતાના દુષ્કર્મો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેમણે મહારાજા યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું, “વત્સ ! ત્હારું કલ્યાણ થાઓ. મહેં મહારા આશ્રય નીચે પરમ સુખથી નિવાસ કરીને વારંવાર દાન અને શ્રાદ્ધાનુષ્ઠાનદ્વારા ધણું પુણ્ય કર્યું છે. મહારા સો પુત્ર યુદ્ધમાં હણાઇને અનાયાસે સ્વર્ગમાં ગયેલા હોવાથી તેમના મરણ માટે મહેને લેશ પણ શોક થતો નથી. માટે હવે તું મહેને ગાંધારી સહિત વનમાં જવાની રજા આપ. હું તેની સાથે વડકલ પહેરી અરણ્યમાં રહીને તને આશીર્વાદ આપીશ. છેલ્લી અવસ્થામાં પુત્રને રાજ્યનો ભાર સોંપી દઈ વાનપ્રસ્થ પ્રહણ કરવું એજ મહારું કર્તવ્ય છે. હું, ત્યાં આગળ વાયુ ભક્ષણ કરીને પત્ની સહિત ઉત્કૃષ્ટ તપ કરવામાંજ હવેના દિવસો ગાળીશ. તેમ કરવાથી તું પણ તે તપસ્યાના ફળનો ભોક્તા થઇશ. કારણ કે આપણા આર્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજ્યમાં જે કાંઈ શુભાશુભ કાર્યો થાય છે, તેમાં રાજાનો ભાગ પણ સમાયલો છે. ”

મહારાજા યુધિષ્ઠિર વડિલ કાકાના ઉપરોક્ત ખેદયુક્ત વચનો સાંભળીને બહુજ ખેદ પામ્યા, અને તેમને પોતાની ઉપર પ્રસન્ન થઈ વનમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળી સંતુષ્ટ ચિત્તે પ્રજાપાલન કરવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. પરંતુ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર કાંઈ પણ રીતે તેમ કરવાને સંમત થયા નહિ, ત્યારે ભગવાન વેદવ્યાસે તેમના મનનો અભિપ્રાય જાણી લઈને યુધિષ્ઠિરને તેમને વનમાં જવા દેવાનો ઉપદેશ કર્યો. સંજય, કૃપાચાર્ય, અને યુયુત્સુએ પણ તેમના ઉપદેશને અનુમોદન આપ્યું, તેથી છેવટે મહારાજા ધર્મરાજ

તેમ કરવાને સંમત થયા. આ પ્રમાણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરની અનુમતિ મેળવીને ધૃતરાષ્ટ્રે પરમ આનંદપૂર્વક ભોજનકાર્ય સમાપ્ત કર્યું. ત્યાર પછી તેમણે ધર્મરાજને રાજનીતિ સંબંધી વિવિધ મૂલ્યવાન સદુપદેશ આપીને પોતાની પ્રગવને બોલાવી. ધૃતરાષ્ટ્રનું આમંત્રણ સાંભળતાં જ કુરૂ-જંગલમાં નિવાસ કરનારા સઘળા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો રાજભવનમાં આવી પહોંચ્યા. તેમના આવ્યા પછી નરપતિ ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને સંબોધીને કહ્યું, “હે મહામાન્ય પુરૂષો ! તમે કૌરવોના પરમ હિતૈષી છો. કૌરવ-રાજાઓ પણ તમને પ્રસન્ન રાખવાને સતત પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, માટે આ વખતે હું આપની પાસે જે કાંઈ પ્રાર્થના કરું છું તે સફળ થશે એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે. હું મહર્ષિ વેદવ્યાસ અને કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની અનુમતિથી વનમાં જવાને તૈયાર થયો છું. અમારી સાથે તમારો જે ચિર-સંબંધ-પ્રેમ છે તેટલો પ્રેમ અન્ય દેશના રાજાપ્રજા વચ્ચે લાગ્યેજ હોય છે. મહારાજ યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં પણ અમને એટલું બધું સુખ મળ્યું નથી. હું એક તો જનમાંથી હતો અને તેમાં હવે જુદા અને પુત્ર પૌત્ર વગરનો થયો છું માટે મારે વાન-પ્રસ્થ લીધા શિવાય આત્મિક શ્રેય મેળવવાનો બીજો એક ઉપાય નથી, માટે તમે તેમ કરવાની અનુમતિ આપો.”

મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રના આવા કર્ણ-શબ્દો સાંભળીને પ્રગવર્ગ સંજળ નેત્ર, ગદ્ગદ સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો, અને તેમાંથી કાઢી પણ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને ઉત્તર આપી શક્યું નહિ, આથી તેઓ તેને સંબોધીને ફરીથી કહેવા લાગ્યા, “હે સંબ્રાન્ત મહાશયો ! મહેં તમારું જે પ્રતિપાલન કર્યું છે, તે જો સાંઈ ન હોય તો મને તે માટે ક્ષમા કરજો. દુર્યોધનની દુર્નીતિ અને મહારી દુર્લુહિથી જે અસંખ્ય નરપતિયો કાળના મુખમાં જઈ પડ્યા છે તેમને રમરણ કરીને મહારી ઉપર ક્રોધ કરશો નહિ. તમે સંપદમાં તેમજ વિપદમાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરની સાથે રહેજો. હવેથી ભગવાન બ્રહ્માના જેવા મહાતેજસ્વી યુધિષ્ઠિર તમારું પ્રતિપાલન કરશે. હું તેમને

તમારા અને તમને તેના હાથમાં સોંપું છું. અભ્યાર સુધી તમે કોઈપણ દિવસ મહારા ઉપર કોપ કર્યો નથી. તમારી રાજ્ય-શક્તિ ચિર પ્રસિદ્ધ છે, માટે આ ક્ષણે હું તથા ગાંધારી હાથ જોડીને તમારી પાસે અમારા અગ્રણ્ય ભુદિવાળા, લોભી રવેચ્છાચારી અને દુરાત્મા પુત્રોના અપરાધ ક્ષમા કરી અમને વનમાં જવા રજ આપવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.”

મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રના આ વચનો સાંભળીને સધળા શોકાકુળ થઈ કોઈ પોતાના હાથવતી, તો કોઈ પોતાના વસ્ત્રોથી મેઢા ઢાંકી રૂદન કરવા લાગ્યા. સારપછી કેટલીક વારે શાન્ત થઈને તેઓએ શાંત નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પોતાનો મત જણાવી, તેમને પોતાનો અભિપ્રાય મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવા વિનંતિ કરી, એટલે તે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તેમની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે-“ મહારાજ ! આપની પ્રજા આપને વિદિત કરે છે કે આપે જે કાંઈ કહ્યું છે તે લેશ પણ મિથ્યા નથી. કૌરવો સાથે અમારે વિશ્વક્ષણ પ્રેમ છે. આપના કુળનો કોઈ પણ રાજ્ય અમારૂં પ્રતિપાલન કરવામાં પરાંગમુખ તેમજ અપ્રિય થયો નથી. સધળા રાજ્યો પિતા માતાની પેઠે અમારૂં પાલન કરતા આવ્યા છે. મહારાજ દુર્યોધને પણ અમને અપ્રિય હોય એવું કોઈપણ કાર્ય કર્યું નથી. હવે ધર્મપરાપણુ મહાત્મા વેદવ્યાસે આપને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે પ્રમાણે આપ ખુશીથી વર્તો. આપના વિયોગથી અમને બહુજ શોક થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આપના ગુણો અમારા અંતઃકરણમાંથી કદી પણ દૂર થવાના નથી. પૂર્વે મહારાજ શાન્તનુ, આપના પિતા વિચિત્રવૃર્ષ, અને મહાત્મા પાંડુ વગેરેએ જે પ્રમાણે રાજ્યપાલન કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે આપના પુત્ર દુર્યોધને પણ અમારી રક્ષા કરી છે. એમનાથી અમારૂં લેશ પણ અનિષ્ટ થયું નથી. અમે તેમને પિતાતુલ્ય ગણતા હતા. અમે આપની કૃપાથી પરમ સુખથી નિવાસ કરીએ છીએ. આપનાથી તેમજ દુર્યોધનથી અમને બીજકુલ દુઃખ થયું નથી. આપ કુરુ-કુળના ક્ષયને માટે મહારાજ દુર્યોધન ઉપર જે કંઈ દોષ મુકે છે, તે તદન ખોટો છે. એમાં દુર્યો-

ધન, કૃષ્ણ, શકુનિ કે આપ પોતે કોઇ પણ પ્રકારે દોષ પાત્ર નથી, દૈવેચ્છાથીજ કૌરવોનો વિનાશ થયો છે. દૈવ અનિવાર્ય છે. કોઇપણ પ્રકારના પુરૂષાર્થથી તેનું નિવારણ થતું નથી. આપ આ સમસ્ત જગતના ગુરુ છો અને આપને તેમજ આપના પુત્ર દુર્યોધનને અધર્મી ગણતા નથી. માટે અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે મહારાજ દુર્યોધનને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદથી તેમના બધું બાંધવો સહિત દુર્ભલ સ્વર્ગના સુખની પ્રાપ્તિ થાવ, અને આપ પણ તપસ્યા કરીને સનાતન ધર્મના ગૂઢ રહસ્યો જાણવાને સમર્થ થાવ. અચાર સુધી અને જે જે પ્રકારના સુખમંત્રોગો ભોગવ્યા છે, તે આપનાથી અજાણ્યા નથી. દીર્ઘદર્શી જીતેન્દ્રિય મહારાજ યુધિષ્ઠિર કહે, સુવાંચુ, અને ભરત વગેરે રાજર્ષિઓની રીતિનીતિનું અવલંબન કરી ધર્માનુસારે રાજ્યાશાસન કરે છે. તેઓ બહુજ દયાળુ, સરળ અને પવિત્ર છે માટે અને “ એ કુન્તી પુત્ર મહારાજ યુધિષ્ઠિર અમારી ઉપર હજારો વર્ષ રાજ્ય કરે ” એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ. તેમના જત્ર નીચે અને પરમ સુખથી નિવાસ કરીશું. તેમના પ્રધાનોમાં કોઈ ટુંકી દષ્ટિવાળો કે મૂર્ખ વ્યક્તિ છેજ નહિ. વળી ભીમસેન વગેરે મહા પરાક્રમી ભાઈઓ પણ તેમની આજ્ઞામાંજ રહે છે. તેથી તેઓ અમને જે અગ્રિય હોય એવું કાર્ય કરે એવો સંભવ નથી. તેઓ સાધુ સન્નજનોપ્રતિ પ્રેમ અને દુષ્ટોપ્રતિ તિરસ્કાર બતાવે છે. વળી મહાનુભવા કુન્તી, દ્રૌપદી, ઉલુપી, અને સુભદ્રા પણ અમારાથી પ્રતિકૂળ વ્યવહાર કરતાં નથી. આપે અમારી ઉપર જે સ્નેહ બતાવ્યો છે, અને મહારાજ યુધિષ્ઠિર જે સ્નેહ બતાવે છે તે અમે કદિપણ વિસરી જવાના નથી. પાંડવો સાથે અમે કદિપણ અયોગ્ય વર્તન રાખી શકવાના નથી. કદિ અમે અધર્મી થઈશું તોપણ મહાત્મા પાંડવો ધર્માનુસારે અમારૂં પ્રતિપાલન કરશે. એ મહાત્માઓ પૃથિવી તો શું, પરંતુ સ્વર્ગલોકનું પણ પ્રતિપાલન કરવાને સમર્થ છે. તેઓ સંપત્તિમાં હશે કે વિપત્તિમાં હશે તોપણ અમે તેમને વશ રહીશું. માટે આપ હવે સંતાપ કરવો છોડી ઈર્ષ સ્વસ્થચિત્તે ધર્માનુષ્ઠાન કરો.”

મહામતિ શાંખે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ત્યાં આગળ આવેલી સંઘળી પ્રજાએ તેને વારંવાર ધન્યવાદ આપી તેના વચનને અનુમોદન આપ્યું. ભારપટ્ટી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રજાજનોનો મત જાણી લઈ તેમને સ્નેહપૂર્વક વદાય કરી ગાંધારીસહિત પોતાના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો.

વાંચક ! પ્રાચીન ભારતના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્રનું પ્રજા-વાત્સલ્ય અને પ્રજાની રાજ્યભક્તિનું નિરીક્ષણ કર ! પુત્ર-શોકથી પીડાતા અંધરાજાના અંધકારમય હૃદયમાં પણ પ્રજાવત્સલ્યની વિમળ જ્યોત્સ્ના પ્રકટી નીકળી હતી. પ્રજા તરફના તેમના કરુણારસથી ભરેલાં વત્સલ્યમય વિનયી વચનો સાંભળીને કોને વ્યથા ન થાય ? પ્રબલ પ્રતાપી નરપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર સામાજ્યેશ્વર યુધિષ્ઠિરની શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને સેવા શુશ્રુષાના પ્રમળ-પ્રલોભનનો લાગ કરી પારલૌકિક સુખ મેળવવાને વન જવાને તૈયાર થાય, તો તેમને તેમ કરતાં કોણ અટકાવી શકે એમ હતું ? કાર્ષ્ણ નહિ, અને તે છતાં તેમણે એક દીનદીન મનુષ્યની પેઠે પોતાની પ્રજાની અનુમતિ માગી હતી, તેજ તેમનું પ્રજાવાત્સલ્ય બતાવી આપે છે, જેઓ સંસારના સર્વ પ્રકારના સુખઅંભોગ અને સ્નેહ મમતાને જલાંજલિ આપી કઠોર તાપસ ધર્મનો આશ્રય લેવાને તૈયાર થયા હતા, તેમણે પણ આ મોટા પ્રજાવાત્સલ્યથી પીગળીને અને પોતાના કર્મો માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને પ્રજા-પાસે ક્ષમા લિપ્તા માંગી, “ જ્યાં અનુરાગ, ત્યાંજ વિનય; અને જ્યાં વાત્સલ્ય, ત્યાંજ સરળતા ” એ મહાન નીતિવાક્યને વશ થઈને પોતાના પ્રજાવાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે. ખરેખરા પ્રજાવત્સલ નરપતિ પોતાની પ્રજાના ભવિષ્યના જીવનમાં પણ કદિ ઉદાસીન રહી શકતા નથી; અને તેથી જ તેમણે પોતાની પ્રજાપ્રત્યે અકપટ ચિત્તે હૃદયદાર ઉઘાડીને, “ હું રાજા યુધિષ્ઠિરને તમારા, અને તમને તેના હાથમાં સોંપુ છું, માટે તમે સંપત્તિમાં-દરેક સ્થિતિમાં તેમની ઉપર સમાનદષ્ટિ રાખજો, અને તે તમારૂં પ્રજાપતિની પેઠે પ્રતિપાલન કરજો ” એમ કહ્યું હતું. જે રાજા આ પ્રમાણે પ્રજાનું શુભ કરવામાં નિરત હોય, તેમને પ્રજા પણ વશ રહે તેમાં શું

નવાઈ? આટલા માટેજ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની સમસ્ત પ્રજાની આ-
ન્તરિક શ્રદ્ધાભક્તિ આકર્ષવાને શક્તિમાન થયા હતા.

કૌરવ પ્રજાએ ધૃતરાષ્ટ્રના વિનયના બદલામાં જે રાજભક્તિ બતાવી છે તેમાં પણ અમત્કાર છે. દુર્યોધનની દુર્ભતિના પ્રભાવથી જગત વીરશૂન્ય અને કૌરવકુળનો વિનાશ થયેલો હોવા છતાં તેમણે તેને દોષ દીધો નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ દુર્યોધને તેમને અપ્રિય હોય એવું કોઈ પણ કાર્ય કર્યું નથી, અને તે મહારાજા શાન્તનુ, વિચિત્રવીર્ય, અને પાંડુની પેઠે રાજ્યપાલન કરી પ્રજાના વશાસભાજન અને હિતૈષી હતો એવો મત આપ્યો હતો અને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના ગુણો સંભારી શોકાકુળ થવા છતાં તેમની પારત્રિક કલ્યાણ-પ્રાપ્તિમાં વિદ્વ નાંખવાનું દૂર મુકી તેમને અન્યાન્ય રાજર્ષિઓ પેઠે સનાતનધર્મ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થામાં આરણ્યવાસ કરીને ઉત્કૃષ્ટ તપોનિધાન, કરવાને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. કારણ કે પ્રજા પણ રાજાના પાપ પુણ્યના અંશે ભાગી છે, એ તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. “રાજનું સુખ એજ પ્રજાનું સુખ, અને રાજનું દુઃખ એજ પ્રજાનું દુઃખ છે” એવા સંસ્કારો તે સમયની પ્રજામાં જન્મ્યા પડી ગયેલા હોવાથી તેઓ રાજ્ય-શાસનમાં તેમને જે સહાયતા કરતા હતા, તેનું વર્ણન કરવું પડે છે. આટલા માટેજ, પૂર્વે પ્રજા સંપત્તિમાં સર્વદા રાજાને વશ રહેતી હતી અને રાજ-ભક્તિ વિરૂદ્ધ વર્તવાની તેમને કદપના પણ થતી નહોતી. આમાં તે મહાભારતના યુગની જે પ્રકારની રાજ્યભક્તિનો આપણને અનુભવ મળે છે તે હાલના સમય જગતમાં પણ આદર્શરૂપ થઈ શકે છે.

આપણને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રજાવત્સલ્યનો સારી રીતે પરિચય થયો છે. કૌરવકુળના દરેક રાજાઓ પણ તેમના જેવાજ પ્રજાવત્સલ હતા. મહારાજા ભરત, અંબરણ, શાન્તનુ, પાંડુ અને યુધિષ્ઠિર વગેરે તો ખાતર-અરણીય રાજર્ષિઓએ ધર્માનુસારે રાજ્ય-શાસન કર્યું હતું. કુર્વંશનો કોઈ પણ રાજા પ્રજાપાલનથી પરાક્રમ્ય અને પ્રજાને અપ્રિય નહોતો. સત્રંગા રાજા મહારાજાઓએ માતા પિતાની પેઠે પ્રજાનું પ્રતિપાલન કર્યું છે. મહારાજા

દુર્યોધન લોભ અને મત્સરને વશ થઈ દુર્નિવાર્થ જ્ઞાતિ-વિરોધ અને લોકક્ષય પ્રવર્તક થવા છતાં પણ તેણે પ્રજાનું પ્રતિપાલન કરવામાં કદિ પણ શિથિલતા બતાવી નથી. અને તેથી પ્રજા તેમનું રાજ્યશાસન માથે મહારી તેમને સર્વદા સન્માન આપતી હતી, તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. સૌ કરતાં મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રનું પ્રજાવાત્સલ્ય લોકવિશ્રુત છે. દીર્ઘદર્શી, જીતેન્દ્રિય મહારાજા યુધિષ્ઠિર દયાળુ કાર્યદક્ષ, વિનયી સરલ અને પવિત્ર સ્વભાવના હોવાથી તેમના શાસનકાળમાં પ્રજાએ પરમસુખ ભોગવ્યું હતું અને તેમણે પણ તેમની અપૂર્વ પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

કુન્તીનો આત્મત્યાગ.

[ધૃતરાષ્ટ્રની ધનપ્રાર્થના-અને ધનદાન-ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીની વનમાં જવાની તૈયારી-કુન્તીનું અનુસરણ-કુરૂયાત્રિનીઓનું રૂદન-કુન્તી આચરણથી યુધિષ્ઠિર અને હીમને વિસ્મય થવો-અને તેમને તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવા, કુન્તીનો ઉત્તર.]

ખીજે દિવસે પ્રભાત થતાંજ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરજીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલ્યા, તેમણે ત્યાં જઈ ધર્મરાજને સંબોધીને કહ્યું, “રાજન્ ! મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં જવાને તૈયાર થયા છે. અને તેઓ આ કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે અત્રેથી જવાના છે. હમણાં તેમણે યુદ્ધમાં મરણ પામેલા બીજામદ્રોહાદિ મહાત્માઓ, અને અન્માન્ય બંધુ બાંધવોનું શ્રાદ્ધ કરવાને આપની પાસે ધન મંગાવ્યું છે.” મહાત્મા વિદુરના વક્તવ્ય સાંભળીને મહારાજા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન પ્રસન્ન થયા, પરંતુ મહા ક્રોધી બીમસેને દુર્યોધનનું દૌરાત્ય સ્મરણ કરી તેમની પ્રત્યે વધારે આસ્થા બતાવી

નહિ. તે જોઇને મહારાજ યુધિષ્ઠિર બીમસેનનો તિરસ્કાર કરી તેને મૌન ધારણ કરવાનું કહી; મહાત્મા વિદુરને સંજોધીને કહેવા લાગ્યા કે, “મહાકુમ્ભ ! આપ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્ર તથા ભીષ્માદિ બંધુવર્ગના શ્રાદ્ધ માટે જેટલું ધન જોઇએ તેટલું અમારા રાજ્ય-ભંડારમાંથી લેવાનું કહેજો. બીમસેન તેથી ગુસ્સે થનાર નથી. તેમને આહ્વાણને ઇચ્છાનુરૂપ દાન અને અન્યાન્ય વ્યય કરીને પુત્ર અને બંધુ બાંધવોના ઋણમાંથી મુક્ત થવા દો. અમારા ધનની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ અમારા દેહ પણ તેમનેજ આધીન છે, એ તેમને વિદિત કરજો.”

શ્રીમાન વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે જઇને મહારાજ યુધિષ્ઠિરનાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં અને તેથી પરમ સંતુષ્ઠ થઇને તેમણે તે દિવસથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી ધન દાન કરીને વનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ભીષ્મ, દ્રોણ, સોમદત્ત, આશ્વિક, અને દુર્યોધન વગેરે પુત્રો, તથા જયદ્રથ વગેરે મિત્રોનાં નામ દઇને, અન્ન, પાણી, વાહન, વસ્ત્ર, મણિમુક્તાદિ વિવિધ રત્નો, સુવર્ણ, દાસ, દાસી વગેરે અનેક વસ્તુઓનાં દાન આપ્યાં. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ધૃતરાષ્ટ્રનો આ સમયનો શ્રાદ્ધ યજ્ઞ એકી વખતે ધન રત્નથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયો અને તેમણે વર્ષાતા મેઘની પેઠે ધન વર્ષાવી આહ્વાણને તૃપ્ત કરી છેવટ વિવિધ મિશ્રાન જમાડી, પુત્ર, પૌત્ર અને પિતૃઓનું ઉર્ધ્વ દૈહિક કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. આ પ્રમાણે કર્યા પછીના દશ દિવસો સુધી અસંખ્ય દાન કરી તેમણે પોતાના બંધુ બાંધવોને પણ પ્રસન્ન કર્યા. ત્યાર પછી અગિયારમે દિવસે કાર્તિકી પૂર્ણિમા હોવાથી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે આતઃક્રાંતિમાં સવેળા ઉઠીને પાંડવોને બોલાવી, તેમની પ્રત્યે યથોચિત પ્રીતિ બતાવી આહ્વાણોદ્ધાર ચત્રાનુદાન કરી વિધિપૂર્વક વહકલ વસ્ત્રો ધારણ કરી અધારી અને અન્ય કૌરવ-વધૂઓ સહિત પોતાના મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. આ વખતે કૌરવકુળની સ્ત્રીઓના આતર્તાદથી અન્તઃપુર શોકપૂર્ણ થઇ મયું. યુધિષ્ઠિરે પાંચે ભાઇઓ, વિદુર, સંજય, કૃષ્ણ, ધૌમ્ય અનેક આહ્વાણો પરમ શોકથી અશ્રુ વિસર્જન કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રની પાછળ પાછળ આ-

લાગ્યા. કુન્તાજી અને ગંધારી પોતાની ખાંધ ઉપર અંધરાજના બંને હસ્તો મુકાવી તેમની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યાં. દ્રૌપદી, સુમદ્રા, ઉત્તરા, ચિત્રાંગદા, અને અન્ય રમણીઓ પણ ઉચ્ચે રહે રહેને કરતાં કરતાં તેમને અનુસરવા લાગ્યાં. વળી નગરવાસી ચારે વર્ણના લોકો સૌકાતુર ચિત્તે રાજ માર્ગમાં ભેળા થઇ ગયા, અને તેઓ પહેલાં પાંડવો ઘાતમાં હારીને કૌરવ સભામાંથી બહાર નીકળ્યા તે વખતે જટલા દુખિત થયા હતા, તેટલાજ દુખિત અંધરાજને વનમાં જતા જોઇને થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર વિનીત ભાવે અતિશય કષ્ટથી ધીમે ધીમે તે નગરવાસી સ્ત્રી પુરુષોથી ખીઓખીચ બરામલા રાજમાર્ગને વટારીને હસ્તિનાપુરના અતિશય ઉંચા દ્વારની મહાર આવી સાથે આવેલા મનુષ્યોને પાછા વાળવા લાગ્યા. મહાવીર કૃપાચાર્ય અને યુયુત્સુને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરના હાથમાં સોંપવધી તેઓ વનમાં જતા અટકી પડ્યા. પરંતુ મહાત્મા વિદુર અને સંજય કોઇ પણ રીતે પાછા ન વળતાં તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે સમજા નગરવાસીઓ પાછા ફર્યા એટલે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે જ્યેષ્ઠકક્કાની આજ્ઞા પ્રમાણે કામિનીઓ સહિત નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી માતા કુન્તાજીને સંબોધીને કહ્યું “ હે માતાજી ! આપ આપની પુત્રવધૂઓ સહિત નગર પ્રત્યે પાછા ફરો; અને અમે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે વનમાં જઇએ છીએ.

આ સાંભળી આખમાં આંસુ લાવી કુન્તાજી ગંધારી સહિત જતાં ધર્મરાજને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ વત્સ ! તું સહદેવનો કદિ પણ ત્યાગ કરતો નહિ. તે તારી અને મ્હારી ઉપર બહુજ બકિતભાવ રાખે છે. વળી પૂર્વે મ્હં મ્હારી દુર્લ્લેહિને લીધે જે મહાવીરને તારા પ્રતિપક્ષમાં યુદ્ધ કરવાનું અનુમોદન આપ્યું છે તે મહાત્મા કહ્યુંને પણ તું ચૂકી જતો નહિ. હવે તમે જ્યાં જાઇઓ મળીને તમારા તે જ્યેષ્ઠ બંધુને નિમિત્તે વિવિધ ધનદાન કરજી. વળી દ્રૌપદીને અગ્રિય હોય એવું આચરણ આચરજો નહિ, અને કામિની, અર્જુન અને નકુળનું શ્રદ્ધા રક્ષણ કરજો. આજે કૌરવકુળનો ભાર

સંપૂર્ણ રીતે તારી ઉપર મુકાય છે, અને હું તો અરણ્યમાં જઈ તપોનુશન અને તારા જ્યેષ્ઠકાકા અને ગાંધારીની સેવા શુશ્રૂષાજ કરીશ.” મનસ્વિની કુન્તાશના આ વચનો સાંભળીને ધર્મરાજ ખેદ કરીને કહેવા લાગ્યા, “ હે માતા ! આ વખતે આપની યુદ્ધિ આ પ્રમાણે કેમ ફરી ગઈ છે ? હું કદિ પણ આપના વન-ગમનમાં અનુમોદન આપી શકીશ નહિ. આપ મહારી ઉપર પ્રસન્ન થાવ. પૂર્વે આપે મહાત્મા વાસુદેવની પાસે વિદુશાના વચનોનું કીર્તન કરી અમને અનેક પ્રકારે ઉત્સાહ આપ્યો હતો માટે આ વખતે આવા કઠિન શબ્દો કહેવા આપને બીજકુલ યોગ્ય નથી. અમે વાસુદેવના મુખથી આપનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી આપના યુદ્ધિબળથી યુદ્ધમાં અનેક જીવંતિયોનો સંહાર કરી રાજ્ય મેળવ્યું છે, તો પછી આજે આપનું તે જ્ઞાન, અને યુદ્ધિ ક્યાં જતાં રહ્યાં ? અમને ક્ષત્રિય ધર્મનો આશ્રય લેવાની આજ્ઞા કરી, હવે તમે આ પ્રમાણે અમારો પરિભ્રમ કરો તે ઉચિત નથી. આપ અમારો અને રાજ્યનો પરિભ્રમ કરી મહન વનમાં ફરી રીતે નિવાસ કરી શકશો ? માટે હે માતા ! અમારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ હવે પાછાં વળો.”

પાંડવજનની કુન્તાશ મહારાજ યુધિષ્ઠિરનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળીને પણ પાછાં વળ્યાં નહિ. તે આંસુ સારતાં મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પાછળ જવા લાગ્યાં. આ જોઈને હીમસેન કહેવા લાગ્યો, “ હે માતા ! હવે તમારા પુત્રોથી જીતાયલું રાજ્ય ભોગવવાનો અને રાજધર્મનું પાલન કરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે આપની યુદ્ધિમાં આવો અચાનક ફેરફાર કેમ થઈ ગયો ? જો અમારો ત્યાગ કરીને આપને વનમાં જ જવું હતું, તો પછી, અમારી પાસે આ પૃથિવીને વીરશન્ય શા માટે કરાવી ? વળી જો આપને આવું જ કરવું હતું તો, અમે જ્યારે છેક બાળક હતા ત્યારે જ અમને તેમજ માત્રી પુત્રોને શા માટે વનમાંથી અહિં લઈ આવ્યાં ? માટે હે માતા ! આ ક્ષણે અમારી ઉપર પ્રસન્ન થઈને વનવાસ જવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી મહારાજ ધર્મરાજ પોતાના બાહુબળથી ઉપાર્જન કરેલા રાજ્યનું સુખ ભોગવો.” આટલું કહેવા છતાં પણ કુન્તાશ પાછા ફર્યા નહિ, અને તેઓ અત્યુ વિચારન

કરતાં પાંડવોને વારંવાર રનેદ્વર્તક નિહાળતાં નિહાળતાં મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને અનુસરવા લાગ્યાં, તેથી મહાત્મા પાંડવોએ પણ અતિશય વિષમજ્ઞ ચિત્તે જાત્ય અને પરિજન વર્ગ સહિત માતાની પાછળ જવાનો આરંભ કર્યો.

ત્યાર પછી કુન્તાજી પોતાના અશ્રુવેગને ખાળીને પુત્રોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યાં, “વત્સો! પૂર્વે તમે તમારા બંધુઓથી કપટ છૂતમાં પરાજય પામી અતિશય દુઃખી અને ખેદયુક્ત થયેલા હોવાથીજ મહેં તમને યુદ્ધ કરવાને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. તમે મહાત્મા પાંડુના પુત્રો છો, તેથી તમારો અથવા તમારા યશનો નાશ થાય એ અનુચિત હોવાથીજ મહેં તમને તેમ કરવાને કહ્યું હતું. વળી તમે બધા ઈન્દ્ર જેવા મહા પરાક્રમી છો, માટે તમે શત્રુને વશ થાવ, એ પણ ઉચિત કહેવાય નહિ. દશ સહસ્રહાથી જેટલા બળવાળો ભીમસેન, અને ઈન્દ્ર તુલ્ય વિક્રમશાળી ધનંજય શોકર્મા દિવસ નિર્ગમન કરે, તે ચોગ્ય ગણાય જ નહિ. બાળક નકુળ અને સહદેવ ક્ષુધાથી પીડાય અને દુપ્રદર્શિની કૃષ્ણાને વનવાસમાં દુઃખ ભોગવવાં પડે એ અન્યાયજ કહેવાય. આ બધા વિચાર કરીનેજ મહેં તમને સંગ્રામ કરવાને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. પૂર્વે જ્યારે આ પાંચાળી છૂતમાં પરાજીત થઈ સભામાં તમારી સમક્ષ કેળની માફક કંષતાં આવ્યાં ત્યારે દુરાત્મા દુઃશાસને પોતાની અઘાનતાને લીધે દર્ભની પેઠે તેમના કેશ તાણ્યા હતા. આ વખતેજ મહેં “કુરુ કુળ એક વાર જરૂર થશે” એમ જાણી લીધું હતું. વળી પાપાત્મ્ય દુઃશાસને જ્યારે પાંચાળીના કેશ ખેંચ્યા, અને તેમણે જ્યારે વારંવાર સહાયતા માટે પ્રાર્થના કરી રૂદન કર્યું હતું, ત્યારે મહાર્જુ ચૈતન્ય એકદમ વિલુપ્ત થઈ મર્યું હતું મહેં એટલા માટેજ તમારા તેજ અને યશની વૃદ્ધિ કરવાના વિચારથી મહાત્મા વાસુદેવ પાસે વિદુક્ષા સંજયવાળા સંવાદ*નું કીર્તન કર્યું

*વિદુક્ષા સાત્વત વંશની એક વીરાંગના, અને સૌવીર રાજની રાણી હતી. તેના પતિના મરણ પછી સિંધુરાજે સૌવીર રાજ્ય જીતી લીધું હતું. તેથી વિદુક્ષા પોતાના પુત્ર સંજયને મનુષ્ય સામ્ય કાર્યોદ્દાશ પુરુષાર્થ કરવાનો ઉપદેશ કરી, તેને અનેક પ્રકારનાં ઉપસાહનનક વાક્યોદ્દાશ પોતાના પિતાના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવા

હતું. મહેં તમારા પિતાના રાજ્યમાં અશેષ સુખસંભોગ, વિવિધ મહા દાન, અને યથાવિધિ સોમરસનાં પાન કર્યા છે. મહેં મહાત્મા વાસુદેવ પાસે વિદુલાનાં વાક્યોનું કીર્તન કરી મારે પોતાને માટે નહિ, પરંતુ તમારા સુખ માટેજ તમને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. હવે રાજ્ય-ભોગની વાસનાનો ત્યાગ કરી તપસ્વાદ્વારા મહાત્મા પાંડુના પવિત્ર લોકને પ્રાપ્ત કરવાનીજ મહેને ઇચ્છા છે. પુત્રથી જીતાયલા રાજ્યનું સુખ ભોગવવાની મહેને બીલકુલ અભિલાષા નથી, માટે હું વનવાસી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને રાણી ગાંધારીની સેવા શુશ્રૂષા કરી તપસ્વાથી મહારા દેહને સુકવી નાંખીશ. હે પુત્રો ! હવે તમે પાછા વળો અને રાજધાનીમાં જઈને પરમ સુખે રાજ્યસુખ ભોગવો. મહારા આશીર્વાદથી તમારી ધર્મશુદ્ધિ પરિવર્દિત અને મન શાન્ત રહેશે.”

યશસ્વિની કુન્તાજીનાં આ વચનો સાંભળીને પાંડવો લજ્જા પામી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરી પાંચાળી સહિત પાછાં ફર્યા. કુન્તાજીને આ પ્રમાણે વનમાં જતાં જોઈને સ્ત્રીવર્ગ ઉચ્ચૈઃસ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો. તેથી તે સાંભળીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને વિદુર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યાં, “તમે જલદીથી યુધિષ્ઠિર જનની દેવી કુન્તાજીને પાછી વાળો. તેઓ મહા કૃણપ્રદ ઐશ્વર્ય અને પુત્રોનો ત્યાગ કરી નકામાં શા માટે વનમાં આવે છે ? એમની સેવા શુશ્રૂષાથી હું પરમ સંતુષ્ટ થયો છું. માટે તમે તેમને પાછા વળવાને સમજવો,” મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે મહા સતી ગાંધારીએ કુન્તાજીને બહુ બહુ સમજાવ્યાં. અને તેમને વનમાં આવવાની ઘણી ના કહી, પરંતુ તેઓ કોઈ પણ રીતે તેમને પાછાં વાળી શક્યાં નહિ. તેથી પાંડવોએ દુઃખ અને શોકથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે આખું હસ્તિનાપુર ઉત્સવ-વગરનું થઈ ગયું હતું. આખાજી વૃદ્ધ વનિતા સઘર્ષા શોક સાગરમાં ડૂબી ગયાં હતાં, અને પાંડવોના શોકનો પાર રહ્યો નહોતો.

સેજત કરતી હતી, જેવટ તેના જ્વલંત ઉપદેશથી ઉત્સાહિત થઈને સંજય પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું ભોગવવા પામ્યો હતો.

યાદવોની ઉચ્છૃંખલતા.

[બ્રાહ્મણના શાપથી યુસળની ઉત્પત્તિ-રાજાની આજ્ઞાને પ્રચાર, યાદવોના ભાવી દુઃખની ઝાંખી-કૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે યાદવોનું પ્રભાસ-પાણ્ય જવું-ત્યાં આગળ રાજ-આજ્ઞાનું ઉદ્ધવન કરી મદિરાપાન વગેરે યથેચ્છ રીતનાં વર્તન કરવાં-કેફમાં સાત્યકિ અને કૃતવર્માને કલહ થવો-કૃતવર્માનો શિરઁછેદ-કૃષ્ણનું બાકી રહેલા યાદવોનો વિનાશ કરવાનું નક્કી કરી દારૂકને હસ્તિનાપુર મોકલવો-બાલુના પ્રાણસંહાર-વાસુદેવનો દ્વારકાનો-ત્યાગ, બળભદ્રનો દેહ-ત્યાગ-મહાયોગનો આશ્રય લઇને વાસુદેવનું પૃથિવી પર શયન કરવું અને જરા નામક પારધીના બાણથી તેમના પગનું વિંધાવું-કૃષ્ણની માનવ-હીલાનું સંકેતન અને સ્વર્ગારોહણ-ઉપસંહાર.]

એક વખત મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર, કણ્વ, અને તપોધન નારદ દ્વારકામાં આવ્યા હતા, તે વખતે સારથી વગેરે કેટલાક યાદવ વીરો દુષ્ટદિને વશ થઇને શંખને સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરાવી તેમની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા, “હે મહર્ષિયો ! આ મહા પરાક્રમી બાલુની ધર્મપત્ની છે. મહાત્મા બાલુ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે બહુજ તીવ્ર અભિશ્રાપા રાખે છે, તો તે કેવી સંતતિને જન્મ આપશે તે કહો.”

સારથી વગેરે વીરોનાં આ ઉપહાસ્ય રૂપ વચનો સાંભળીને તે સર્વેજ ઋષિયો પોતાનું અપમાન થયેલું ધારી ક્રોધ કરીને કહેવા લાગ્યા, “હે

દુષ્ટો! મહાત્મા વાસુદેવનો આ કાળ પુત્ર, વૃષ્ણ અને અંધકવંશનો વિનાશ કરનાર એક ધોરતર હોહમય મુસલને જન્મ આપશે, અને તેના પ્રભાવથી મહાત્મા બલદેવ અને જનાર્દન સિવાય સધળા યાદવો એકો વખતે વિનાશ પામશે. મહાત્મા બળદેવ યોગબળથી દેહ ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરશે, અને વાસુદેવ ભૂમિ ઉપર શયન કરી જરા નામના પારધીના બાણથી વિધાઇને પરલોકમાં જશે.” સારણાદિને આ પ્રમાણે કહીને તે ત્રણે ઋષિયો હૃષિકેશ પાસે જઇ પહોંચ્યા, અને તેમને જે બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. તેમનું વૃત્તાંત સાંભળીને તે પ્રમાણે અવશ્યમેવ થશેજ, એવો વિચાર કરી મહાત્મા કેશવે પોતાના અન્યાય યાદવો બંધુઓને બોલાવી “મુનિયોનું વચન કદિ પણ મિથ્યા જવાનું નથી” એમ કહી સંભળાવ્યું.

બીજે દિવસે સહવારમાં શાંખે મહાત્મા વિશ્વામિત્રાદિના શાપ પ્રમાણે વૃષ્ણ અને અંધક કુળ-નાશક મુસલને જન્મ આપ્યો. તેના જન્મ થતાંજ તેને મહારાજ બલભદ્ર પાસે લાવવામાં આવ્યું, અને તેમણે તેના બૃદ્ધ કરી સમુદ્રમાં નાંખી દેવાની આજ્ઞા આપી. ત્યાર પછી આહુક, જનાર્દન, બલભદ્ર અને બ્રહ્મ વગેરે વૃદ્ધ યાદવોએ ધ્વજ-શાપનું બનતું નિવારણ કરવા તેની સ્થામે યોગ્ય ઉપાય લેવાનો વિચાર કરી આખા નગરમાં ધોષણા કરાવી કે, “આજથી આ નગરમાં કોઇએ પણ મદિરા બનાવવી નહિ, અને જે કોઇ અમારી આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશે તેને તેના આખા કુટુંબ સહિત શૂંગીએ ચઢાવવામાં આવશે.” આ ધોષણાનો પ્રચાર થતાંજ નમર વાસીઓ તેને માન આપી મદિરા બનાવતા તદ્દમ બંધ થઇ ગયા.

આ પ્રમાણે વૃષ્ણ અને અંધક વંશના મનુષ્યો સાવધાન થઇને રહેવા લાગ્યા, તે છતાં પણ તેમના બાવી વિનાશના ભયંકર દુર્લક્ષણો થોડા દિવસમાંજ જણાવા લાગ્યા. કૃષ્ણ પિંગળ વર્ણનો, ખોડા માથાનો, વિચિત્ર આકારવાળો કાળ પુરૂષ દરરાત્રે તેમના મૂઠામાં ભ્રમણ કરતો જણાવા લાગ્યો. રસ્તામાં અનેક ઉંદરો, અને માટીના વાસણો રક્ષણર્થે જણાવા

લાગ્યાં. કાળ પ્રેરિત રાતા પગવાળા પીળચરા રંગવાળા હેંલાઓ યાદવોના ઘરમાં વિચરવા લાગ્યાં. ગાયના ગર્ભમાં ગધેડા, ઘોડીના ગર્ભમાં હાથી, કુતરીના ગર્ભમાં ખિલાડાં, અને નોળીયાના ગર્ભમાંથી ઉદરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અને કૃષ્ણ અને બલદેવ સિંચાયા દરેક યાદવો દેવ અને વડિલોના ભય અને લજ્જાનો ત્યાગ કરી યથેચ્છ રીતે વર્તી પાપકર્મ અને વડિલોનો અનાદર કરવા લાગ્યા.

એટલામાં એક વખત ત્રયોદશીને દિવસે અમાવાસ્યા આવતી જોઇને મહાત્મા વાસુદેવ તેને અતિશય અમંગળ સૂચક ધારીને પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા, “હા ! કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ પુરું થયાને છત્રીશ વર્ષો પુર્ણ થઈ ગયા છે, અને તે વખતે મહાસતી ગાંધારીએ પુત્રશોકથી અતિશય દુઃખિત થઇને જે કાંઈ કહ્યું છે, તે સદ્ગુણ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી યાદવોને બીજાથી નહિ હણાય એવા ધારીને મહાત્મા મધુસૂદને પોતેજ યદુકુળનો નાશ કરવાને યાદવોને પ્રભાસ તીર્થની યાત્રાએ જવાની આજ્ઞા કરી. તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વૃષ્ટિ અને અંધક વંશના સઘળા વીરો પોતાના પરિવાર સહિત તીર્થયાત્રા કરવાનો વિચાર કરી વિવિધ ભોજનો, પીણાઓ, અને મઘર્મસાદિ તૈયાર કરવા લાગ્યા, અને થોડા સમયમાંજ પોતાને જોઇતા સઘળા પદાર્થો તૈયાર કરી હરતી, અશ્વ અને રથમાં બેસીને અમંગ્લ સૈન્ય સહિત નગરની બહાર નીકળ્યા. ત્યાર પછી તે સઘળા પ્રભાસપાટણમાં જઇને જુદા જુદા ઘરમાં નિવાસ કરી ઓરો સહિત યથાશયિ ખાનપાન કરવા લાગ્યા. યાદવોનો ત્રિનાશકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો હોવાથી તેમની શુદ્ધ શુદ્ધ જતી રહી હતી. તેઓ અનિવાર્ય કાળને વશ થઈ બ્રાહ્મણ ભોજન માટે આણેલાં અન્નમાં મદિરા ભેળવી તેને વાંદરાઓને ખવડાવી દેવા લાગ્યા. આ વખતે પ્રભાસ-તીર્થ નદ, નર્તક, અને ઉન્મત્ત મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ થઇ જઇ અસંખ્ય તુરી બેરીના શબ્દોથી ગાંજી ઉઠ્યું હતું. બલદેવ, સાત્યકિ, ગદ, બધ્મ, કૃતવર્મા વગેરે વાસુદેવની સમક્ષ જ મદિરાપાન કરવા લાગ્યા. છેવટ સાત્યકિએ

છેક ઉન્મત્ત થઇને કૃતવર્માનો ઉપહાસ અને અપમાન કરીને કહ્યું, “હે નિર્દય ! ક્ષત્રિયમાં ઉપ્રતા માણસોનો વિનાશ કરે એવો એક પણ નિર્દય નહિ જ હોય, માટે તેં જે કાર્ય કર્યું છે, તે યાદવો સહન કરશે નહિ.” સાત્યકિનાં આ વચનો સાંભળીને મહારથ પ્રધુમ્ન પણ કૃતવર્માની અવગણ કરી સાત્યકિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો, આથી અતિશય ક્રોધે ભરાઇ પોતાનો ડાબો હાથ લાંબાવી સાત્યકિના વચનોનો તિરસ્કાર કરી કૃતવર્મા બોલ્યો, “દુષ્ટ ! જ્યારે મહારાજ ભુરિશ્રવા પોતાના હાથ કપાઇ જવાથી રણક્ષેત્રમાં પડ્યા અને તેવી સ્થિતિમાં તેં તેનું મરતક છેદી નાંખ્યું ત્યારે તારૂં આ ડહાપણ ક્યાં ગયું હતું ? તારા જેવો દુષ્ટ બીજો કોણ હોઇ શકે ?” કૃતવર્માનાં વચનો સાંભળીને મહાત્મા કૃષ્ણે ક્રોધ કરીને તેની સલામું દષ્ટિપાત કર્યો. આ વખતે સાત્યકિ સ્વમંતક મણિના અપકરણનું * વૃત્તાંત કહી કૃતવર્માએ અકુરદ્વારા મહારાજ સત્રાજીતનો વિનાશ કરાવ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. સત્રાજીતની પુત્રી સત્યબામા સાત્યકિના મુખનું તે પોતાના પિતાના વધનું * વૃત્તાંત શ્રવણ કરીને ક્રોધાવિષ્ટ-ચિત્તે રૂદન કરતાં કરતાં વાસુદેવના

* કહેવાય છે કે, આદિત્ય ભગવાનના મિત્ર રાજ સત્રાજીતે અનેક પ્રકારની સ્તુતિદ્વારા સૂર્યદેવને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસે સ્વમંતક નામનો મણિ મેળવ્યો હતો. જ્યારે સત્રાજીતે એ દિવ્યમણિ ધારણ કરી દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સધળાં તેની જ્યોતિમયી પ્રભા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા હતા. ત્યાર પછી તેમણે એ વાત મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણને નિવેદન કરવાથી, “શ્રી કૃષ્ણ પોતાની પાસે એ મણિ માંગી લેશે.” એવા ભયથી સત્રાજીતે તેને પોતાના ભાઈ પ્રસેનને આપ્યો. એક વખત પ્રસેન તે મણિ ધારણ કરીને મૃગયા રમવા ગયો, અને તેવામાં એક સિંહે તેને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી તે સિંહના મુખમાં મણિ જોઈને રૂક્ષાજ નાંખવાને તેનો વિનાશ કર્યો, અને મણિ લઈને ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. આ તરફ પ્રસેન મૃગયા કરી પાછો ન ફર્યો એટલે યાદવો અનેક કુશંકાઓ કરી. “શ્રી કૃષ્ણ-સ્વમંતક મણિ માટે તેને મારી નાંખ્યો છે,” એમ કહેવા લાગ્યા. શ્રી કૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં પોતાને નિર્દોષ સાબીત કરવાનો તેઓ પોતાના સૈન્ય સહિત પ્રસેનના અધીનાં પગલાં જોતાં જોતાં જ્યાં આગળ પ્રસેન મરણ પામ્યો હતો ત્યાં આવી

ખોળામાં પડીને તેમના કાપાનળને સતેજ કરવા લાગ્યા. તે જોઇને સાત્યકિ એકાએક ઉભો થઇને સત્યભામાને કહેવા લાગ્યો, “ ભદ્રે ! હું પ્રતિજ્ઞા લઇને કહું છું કે હું આ પાપપરાયણ કૃતવર્માને હમણાં જ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અને શિખંડીનો પાસે મોકલી આપીશ. પૂર્વે એ કુટ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની સાથે પાંડવોની હાવણીમાં પ્રવેશ કરી ઉપતા નિ-દોષ મનુષ્યોનો સંહાર કર્યો છે. તે પાપથીજ આને તેના આયુષ્ય અને યશ ખુટી પડ્યાં છે. ” આ પ્રમાણે કહીને તેણે શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ પો-તાના સુતીદ્રણ ખડ્ગથી કૃતવર્માનું મસ્તક છેદી નાંખી અન્યાન્ય વીરોને પણ પ્રહાર કરવા માંડ્યો. સાત્યકિને આ પ્રમાણે છેક ઉન્મત્ત થયેલો જોઇને મહાત્મા કૃષ્ણ તેને શાન્ત પાડવાને તેની તરફ ધસ્યા. પરંતુ તેઓ તેની પાસે પહોંચે, તે પહેલાંજ કાળના પ્રભાવથી ભોજ અને અંધક વંશના વીરોએ

પહોંચ્યા. ત્યાર પછી તેજ પ્રમાણે સિદ્ધ તેમજ રક્ષના પદ ચિન્હને અનુસરીને જાંબવાનની ગુફામાં આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં ઘોર યુદ્ધમાં તેનો પરાજય કરી સ્વમંતક મણિ અને જાંબવંતી નામે તેની ગળ્યા લઇને પાછા ફર્યા અને દ્વારકામાં આવી સત્રાજીતને તેનો મણિ પાછો આપી પોતાની ઉપર નંખાયલા ઘોરા આજનું નિવારણ કર્યું. * ત્યાર પછી “ શ્રીકૃષ્ણને પોતે યોદ્ધે કલંક લગાડ્યું છે. ” એમ વિચાર કરી સત્રાજીતે તેમની કૃપા મેળવવાને તેમને પોતાની પુત્રી સત્યભામા— સમર્પણ કરી. પરંતુ અકુર, કૃતવર્મા અને શતધન્વા વગેરે યાદવો તેની સાથે પોતાના લગ્ન થવાની આશા રાખતા હતા. આ વખતે પોતાની આશા ભાંગી જવાથી તેમણે એકત્ર થઇને સત્રાજીતનો વિનાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે એક વખત જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ લગ્નવાન દ્વારકામાં ન્હોતા ત્યારે શતધન્વા તેને મારી નાખી સ્વમંતક મણિ લઇ આવ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના પિતાનો વધ થવાથી સત્યભામાને બહુજ ક્રોધ થયો, અને તેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે શતધન્વાનો વિનાશ કરવાની હઠ લીધી. આખરે શ્રી કૃષ્ણે પોતાના વડિલ બધુની સલાહ લઈ શતધન્વા ઉપર ચઢાઇ કરી. આ તરફ શતધન્વાને આક્રૂર અને કૃતવર્માનો સહાય નહિ મળવાથી તે સ્વમંતક મણિ અકુરને આપી દઈ, ત્રિથિલા દેશમાં ન્હાસી ગયો, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણે ત્યાં જઈને પોતાના ચક્રદ્વારા તેનો સંહાર કર્યો— વિષ્ણુપુરાણ અને હરિવંશમાં આ વિષય વિસ્તારથી વર્ણવામાં આવ્યો છે.

તેને ઘેરી લીધો. મહાત્મા કૃષ્ણે વિકરાળ કાળની અતિનો વિચાર કરી તેમની ઉપર લેશ પણ ક્રોધ કર્યો નહિ, તેથી તેઓ પોતાના ઉન્નિષ્ઠ પ્રાત્રાથી સાત્યકિને પીડા કરવા લાગ્યા.

મહાવીર સાત્યકિને આ પ્રમાણે ભોજ અને અંધકાથી પીડા પામતો જોઇને રૂક્મિણીનો પુત્ર પ્રવુન્ન સુધુધાનની રક્ષા કરવાને સંગ્રામ સ્થળમાં આવી પહોંચી ગર્વ કરી અંધકા સહિત યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ભોજ અને અંધકાની સંખ્યા વધારે હોવાથી મહાવીર પ્રવુન્ન અને સાત્યકિ તેમનો ક્રોધ પણ રીતે પરજન્ય કરી શક્યા નહિ, અને તેથી તેઓ દૈટલીકવાર વીરતાથી સંગ્રામ કરી ભગવાન વાસુદેવની સમક્ષજ નાશ પામી ભૂમિ પર પડ્યા. ત્યાર પછી મહાત્મા વાસુદેવે પોતાના પુત્ર પ્રવુન્ન અને સાત્યકિને દણ્યાયલા જોઇને ક્રોધ કરી પાસેના એરકા નામના ધારવાળા તૃણ હાથમાં લીધાં, એરકાને વાસુદેવના હસ્તનો સ્પર્શ થતાજ તે સુસળના આકારમાં ફેરવાઇ ગયાં, તેથી મહાત્મા વાસુદેવ તેનાથીજ પાસેના ભોજ અને અંધકાનો વિનાશ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અંધક, ભોજ, રૈનેય, અને વૃષ્ણિયોને એરકાના આઘાતથી વિનાશ પામવા લાગ્યા. તે વખતે કોઇ પણ યાદવ ક્રોધ કરીને એક એરકા પાદકું ગ્રહણ કરતો કે તરતજ તે વજ્રસમાન થઇ જતું હતું. દુંકર્મા બ્રહ્મશાપના પ્રભાવથી તે રથાનના સધળાં એરકાંઓ સુસળરૂપ થઇ યાદવોના પ્રાણ લેવા લાગ્યાં. યાદવો બહુજ ઉન્નત થઇ ગયા હતા. પિતા પુત્રનો, અને પુત્ર પિતાનો વિનાશ કરતો હતો. કુકુર અને અંધક વંશના વીરો ઉન્નત થઇને અગ્નિમાં પડતાં પતંગિયાની પેઠે દેહ ત્યાગ કરવા લાગ્યા. આ વખતે કોઈ પણ યાદવ આ ભીષણ રણસંગ્રામમાંથી નહારી શક્યો નહિ. મહાત્મા કેશવ કાળની પ્રબળ ગતિનો વિચાર કરી ધોરતર હત્યાકાંડ જોવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેમની સમક્ષમાંજ એરકાના આઘાતથી શાંખ, અરૂંદેણ, ગદ, અને અનિરૂદના પ્રાણ નીકળી ગયા; તેથી તેમણે ક્રોધ કરીને ત્યાં આગળના વીરોનો સંહાર કર્યો. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને આ પ્રમાણે ભીષણ કાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી યાદવોનો

સંહાર કર્યો. તે પછી મહાત્મા બધુ અને દારૂક વિષરણુ મને “હે જનાર્દન ! હવે આપે અસંખ્ય મનુષ્યનો સંહાર કર્યો છે, માટે “ચાલો આપણે ત્રણે જણુ મહાત્મા બળભદ્ર પાસે જઈએ ” એમ કહેવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી મહાત્મા બળભદ્રની શોધમાં ચોતરફ ફરતા તેમણે જોયું તો, તેઓ એક અતિશય નિર્જન પ્રદેશમાં એક વૃક્ષ નીચે બેસીને વિચાર કરતા હતા. બળભદ્રની અવસ્થા જોઇને મહાત્મા હૃશિકેશે દારૂકને હસ્તિનાપુરમાં જઇ યાદવોના વિનાશના ખમર આપી અર્જુનને પોતાની પાસે તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતાંજ દારૂક હસ્તિનાપુર આવવાને તીકળી પડ્યો. ત્યાર પછી વાસુદેવે પોતાની પાસે ઉભેલા બધુને કહ્યું, “ લાઇ ! તું જલ્દીથી અંતઃપુરની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા જા. આ તકનો લાલ લઇને ધનના લોભથી હુંદારાઓ તેમનો નાશ કરશે, માટે તેમની સંભાળ લે. ” મહાવીર બધુ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે સ્ત્રી-યોની રક્ષા કરવાને જવા લાગ્યો, પરંતુ તેટલામાંજ શ્રાદ્ધણના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં મુસોળે એક પારધીના લોહમય મુદ્ગરના રૂપમાં આવિર્ભૂત થઇ, તેના શરીર ઉપર આવી પડી તેના ગ્રાણુ લીધા. “ બધુને મરણ પામેલો જોઇને મહાત્મા હૃષિકેશે, બલભદ્રને પોતાના પાછા આવતાં સુધી વાટ જોવાનું કહી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પોતાનાં પિતાને યાદવોના સંહારનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવી કહ્યું કે, “ હે મહાત્મન ! જ્યાં સુધી અર્જુન આવે નહિ ત્યાં સુધી તમે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરજો, મહારા મહોટા લાઇ બલદેવજી વનમાં મહારી વાટ જીવે છે, માટે હવે હું તેમની પાસે જઈ છું. પૂર્વે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં કૌરવ અન્યાય નરપતિયોનો વિનાશ થતો જોયો હતો, અને વળી આજે યાદવોનો વિનાશ પણ અલક્ષ જોયો છે. યાદવોના વિરહથી આ નગરી મહારી આંખમાં કાંટા જેવી લાગે છે, માટે હવે હું બલભદ્ર સાથે વનમાં જઈને તીવ્ર તગેનુશાન કરવામાં શેષજીવન વ્યતીત કરીશ. ”

પિતાને આ પ્રમાણે કહીને મહામતિ વાસુદેવ તેમને પ્રણામ કરી અંતઃ-

પુરની બહાર નીકળ્યા. તેમને જતા જોઇને અંતઃપુરના સઘળા આળોકો અને સ્ત્રીઓ કચ્છુસ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યાં, તેથી મહાત્મા કેશવ પાછા ફરી તેમને શાંત કરવાના હેતુથી કહેવા લાગ્યા. “હે સીમન્તિનીઓ ! મહાત્મા ધનંજય થોડા સમયમાં અત્રે આવીને તમારું દુઃખ દૂર કરશે, માટે તમે હવે રૂદન કરતું છોડી દો.” આ પ્રમાણે કહીને તેઓ ત્વરાથી અંતઃપુરનો ત્યાગ કરી બહાર નીકળી પડ્યા. ત્યાર પછી તેઓ નિર્જન પ્રદેશમાં બલભદ્ર પાસે આવી પહોંચ્યાં, પરંતુ તેઓ તે વખતે યોગ સાધનામાં બેઠા હતા, અને તેમના મુખમાંથી એક શ્વેતવર્ણનો મોટો સર્પ બહાર નીકળતો હતો. આ સર્પનું મુખ કાલ હતું. અને તેને એક હળર મસ્તકો હતાં. જોત જોતામાં તે સર્પ બલદેવના મુખમાંથી સંપૂર્ણ રીતે બહાર નીકળીને સમુદ્ર તરફ દોડવા લાગ્યો, અને તે સમુદ્રની પાસે જઈ પહોંચ્યો ત્યારે જળાધિપતિ વરુણદેવ, તથા કર્કોટક વગેરે નાગોએ તેની સ્થામા આવી, આદરસત્કાર કરી તેનું અર્ધ-પાદ પૂજન કર્યું. આ પ્રમાણે તે સર્પ બલદેવના દેહમાંથી બહાર નીકળ્યો, એટલે તેઓ પણ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયા, તેથી તેમણે દેહ ત્યાગ કરેલો ધારી મહાત્મા વાસુદેવ શોકાકુળચિત્તે તે વિજ્ઞાન વનમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં શ્રમિત થઈને વિશ્રાંતિ લેવાને એક સ્થળે બેસી ગયા. આ વખતે પૂર્વે ગાંધારીએ તેમને જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે તથા ઉચ્છિષ્ટ દૂધપાક પગને તલીયે નહિ લગાડવાથી પરમ તપસ્વી મહાત્મા દુર્વાસાએ જે શબ્દો* કહ્યા હતા, તે તેમને યાદ આવ્યા. તેથી તેમણે મહર્ષિ નારદ,

*એક વખત મહર્ષિ દુર્વાસા કટલોક સમય, એક ચોક્કસ સ્થળે નિવાસ કરવાનો વિચાર કરી અનેક સ્થળે વિચરવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈ પણ તેમને આશ્રય આપવાનું સાહસ કરી શક્યું નહિ. હેવટે મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણે તેમનો અનિશ્ચય આદરસત્કાર કરી પોતાના મહેલમાં આશ્રય આપ્યો. ત્યાર પછી એક દિવસ દુર્વાસાને મિશ્રાન ખાવાનું મન થવાથી શ્રી કૃષ્ણ લગવાને તેમને ઉત્તમ દૂધપાકનું ભોજન કરાવ્યું. દુર્વાસા દૂધપાક ખાઈને શ્રી કૃષ્ણને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “વાસુદેવ ! તમે તમારે આખે શરીરે આ દૂધપાક ચોપડી દો.” દુર્વાસાની આજ્ઞા થતાં જ શ્રી કૃષ્ણ લગવાને તે ઉચ્છિષ્ટ અને હતા દૂધપાકનું માથાથી પગ સુધી લેપન કરી દીધું.

દુર્વિદ્યા, અને કરવાના વચ્ચેનોનું પ્રતિપાલન કરવાને, પોતાના દેહાન્ત વિષે દેવતાઓનો સંદેહ ભાંગવા અને ત્રૈલોક્યનું પાલન કરવાને આ મર્ત્યલોકનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરી હૃદય સંયમ અને મહાયોગનું અવલંબન કરી પૃથિવી ઉપર રામન કર્યું. આ વખતે જરા નામનો એક પારધી ભાંગ્યાની પહોંચ્યો, અને તેણે સતેલા શ્રી કૃષ્ણને હરણુ ધારીને તેમની ઉપર બાણ છોડ્યું. પારધીના આ બાણથી હૃષીકેશના પગનું તળીયું વિધાઈ ગયું. ભાર પછી પેલો પારધી હરણુને પકડી લેવાની ઇચ્છાથી સત્વર ત્યાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ ત્યાં આવતાંજ તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પોતાના બાણથી હરણુને ગ્રહણે એક પીતાબર ધારી ચોમનિરત મહાપુરુષને વિધાયલા જોયા. આથી તે પોતાના અધઠિત કાર્ય માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને પોતાના અપરાધમાંથી મુક્ત થવાને શ્રી કૃષ્ણને શરણે જઈ તેમના કાલાચલા કરવા લાગ્યો, શ્રીકૃષ્ણ પોતે જે કાંઈ થવાનું હતું તે બાણતાજ

એટલે દુર્વિદ્યા પોતાની પાસે લેસેલા રક્તિમણીને જોઈને હાસ્ય કરી તેમનાં સર્વાંગે દુઃખપાકનું લેપન કરી રથમાં બેસાડ્યા, અને શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષજ તેમને પીડવા લાગ્યા. રક્તિમણીને રથમાં બેસાડી પરમ દુઃખર્ષ મહાત્મા દુર્વિદ્યા તે રથને રાજ— આર્જ તરફ હાંકવા લાગ્યા, પરંતુ રક્તિમણી વારંવાર રથમાંથી ઉતરી પડી તેમને સંતાપવા લાગ્યા. આટલું છતાં પણ મહર્ષિ શાન્ત થયા નહિ, અને તેમણે રક્તિમણીને માર મારવા માંડ્યો. પરંતુ છેવટે જ્યારે તેઓ કોઈ પણ રીતે તેમને ચળાવી શક્યા નહિ, ત્યારે ક્રોધ કરી રથમાંથી ઉતરી પડી વિષ્ટ માર્ગે નહાસવા લાગ્યા. દુર્વિદ્યાને આ પ્રમાણે ક્રોધ કરી નહાસી જતાં જોઈને શ્રીકૃષ્ણ તેમની પાછળ ગયા અને “ભગવાન પ્રસન્ન થાવ” એમ કહેવા લાગ્યા. તે જોઈને દુર્વિદ્યાએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, “વાસુદેવ ! તમે ક્રોધનો ખરેખરો પરિણમ કર્યો છે, માટે જેમ અત્ર મનુષ્ય તેમજ દેવતાઓને પ્રિય છે તેમ તમે પણ તેમને પ્રિય થાવ. તમે મહારા ઉચ્છિદ દુઃખપાકનું લેપન કરેલું હોવાથી હું બહુજ પ્રસન્ન થઈ છું. અને હવે તમને મૃત્યુનો ભય રહેશે નહિ, એક વરસન આપું છું. તમે જ્યાં સુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખશો ત્યાં સુધી જીવી શકશો. પરંતુ તમે તમારા પગને તળીયે દુઃખપાક ચોપડ્યો નહિ હોવાથી ત્યાંથી આપનો જીવ જશે.

હતા, તેથી તેમને પારધીના કાર્યથી લેણ પણ કોઈ થયો નહિ. ત્યાર પછી તેમણે તે પારધીને આશ્વાસન આપી એકાએક આકાશમંડળને ઉદ્ભાસિત કરી સ્વર્ગમાં ગમન કર્યું. આ વખતે ઈંદ્ર, અશ્વિનીકુમારો, રૂદ્ર, આદિત્ય, વસુ, વિશ્વદેવ, કુનિ, સિદ્ધ, ગંધર્વ અને અપ્સરાઓ તેમની યથોચિત પૂજા કરવા લાગ્યા. મુનિઓએ ઋગ્વેદથી અને ગંધર્વોએ સંભીતથી તેમની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો, અને દેવરાજ ઈંદ્ર પ્રમુખ મને તેમને અભિવંદન આપવો લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભગવાન નારાયણ તેમનો સત્કાર અને પૂજન પ્રદણ કરી તેમની સાથે પોતાના અપ્રમેયસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા.

યાદવોની ઉચ્છૃંખંગતાનું પરિણામ આવું લેખણ આવ્યું છે. સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની છત્રછાયા તે સધળાનું નિવારણ કરી શકત, એમાં સંશય નથી. પરંતુ દૈવ અને કર્મફળની આડે તેઓ કદિ પણ આવતા નહિ; તેઓ ન્યાયી અને પક્ષપાત વગરના હતા, તેથી કર્મનું ફળ ભોગવતી વખતે તેમને માટે પ્રિય તેમજ અપ્રિય સમનજ હતાં. યાદવોએ પણ કૌરવોની પેઠે પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવવુંજ નેહ્યું, એમ ધારીનેજ તેમણે તેમાં અંતરાય નાંખ્યો ન્હોતો. વળી ગાંધારી પતિપરાયણ મહાસતી હતાં. સતીત્વનો પુરસ્કાર પરમોક્ષની પેઠે આ લોકમાં પણ મળે જ છે. સતીના વચનના કે તેના સત્યની રક્ષા કરવી એજ સતીત્વનો ઉત્સાહવર્ધક ઐહિક પુરસ્કાર છે. એટલા માટેજ તેમણે યાદવોના વિનાશની ખબર હોવા છતાં પણ તેમ થવા દેવામાં શ્રેય માન્યું હતું. વળી ત્રીજા બ્રહ્મ-સાપની વાત પણ સદૃશ નથી. સત્યવાદી જીર્ણદ્રિય બ્રાહ્મણના વચનોનું ભગવાન્ વાસુદેવ કદિ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકે જ નહિ. સત્યવાદિતા અને તપોનુષ્ઠાનની શક્તિ અસીમ છે તેમ તેનો પુરસ્કાર પણ અનુપમજ હોય શકે. આ સધળાં કારણો જોતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ યાદવોના ઉક્ત પરિણામમાં શા માટે નિરપેક્ષ રહ્યા હતા, તે સ્પષ્ટ જણાય આવે છે.

યુધિષ્ઠિરનો સાર્વજનિક પ્રેમ.

— ૦ —

[કૃષ્ણના વિયોગથી એક પામેક્ષા પાંડવોનું મહાપ્રસ્થાન—
કૃષ્ણરૂપી ધર્મનું અનુસરણ—સમુદ્ર કિનારે અગ્નિનો આવિર્ભાવ—
અને અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્ય અને અક્ષય સાથાનેા પરિ-
ત્યાગ—ક્રમ પ્રમાણે યોગબ્રહ્મ થઈને દ્રૌપદી, સહદેવ, નકુળ, અર્જુન
અને ભીમસેનનું પતન—ઇંદ્ર અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ—શ્વાનનું
ધર્મરૂપ ધારણ કરવું અને યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપવું—યુધિષ્ઠિરનું
સદેહે સ્વર્ગમાં જવું—સ્વર્ગમાં દુર્યોધનનું ઔદય્ય જોઈને યુધિષ્ઠિ-
રને ક્રોધ થવો—અને ભાઈઓના સંસર્ગમાં રહેવાની ઇચ્છા થવી
—યુધિષ્ઠિરનું નરક-દર્શન—ધર્મ અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનું આવ-
વું—અને તેમની ઉપર પ્રીતિ બતાવવી—મંદાકિનીના પવિત્ર
જળમાં સ્નાન કરી યુધિષ્ઠિરની દિવ્યમૂર્તિ થવી, ઉપસંહાર.]

ધર્મપુત્ર મહારાજ યુધિષ્ઠિર અર્જુનને મ્હોડે યાદવોના વિનાશ, અને
કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસની વાત સાંભળી પોતે પણ મહાપ્રસ્થાન કરવાનો વિચાર
કરી અર્જુનને સંમોધીને કહેવા લાગ્યા, “ ભાઈ! કાળથી પ્રાણીમાત્રનાં
દરેક કાર્યો પૂરાં થાય છે. કાળ—પ્રભાવ એજ મનુષ્યના વિનાશનું સાધન
છે. અને મ્હેં પણ એ કાળની અપરિહાર્ય મતિને સત્વર વશ થવાનો વિચાર
કર્યો છે, માટે તમે તમારા કર્તવ્યને નક્કી કરો. ” ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનાં
આ વચનો સાંભળીને તેને અનુમોદન આપીને અર્જુને “ હું પણ સત્વર

મૃત્યુના મુખમાં પડવાની ઇચ્છા કરે છું ” એમ કહ્યું. તે સંભળીને ભીમ-
સેન નકુળ, અને સહદેવે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો વિચાર જણાવ્યો.
આ પ્રમાણે પાંડવોએ પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, તે પછી ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરે પરીક્ષિતને રાજપાલિકે કરી યુયુત્સુને રાજ્યનો ભાર સોંપ્યો, અને
ભગવાન વાસુદેવના પૌત્ર વજ્રને ઈદ્રપ્રસ્થમાંના બાકી રહેલા યાદવોનું પ્રતિ-
પાલન કરવાનું સોંપ્યું. ત્યારપછી તેઓ પોતાના ચારે ભાઈઓ સહિત
મહાત્મા વાસુદેવ, મામા વસુદેવ, અને બળદેવ વગેરે યાદવોના નામનું
તર્પણ અને આદ્યાદિક કાર્ય કરી વાસુદેવને નિમિત્તે મહર્ષિ વેદવ્યાસ, નારદ,
માર્કંડેય, અને યાજ્ઞવલ્કય વગેરેને સુસ્વાદુ ભોજન કરાવી, બ્રાહ્મણોને રત્ન,
વસ્ત્ર, ગામ, અશ્વ, રથ, અને દાસદાસી વગેરેનાં દાન આપવા લાગ્યા,
અને પોતાના કુળગુરુ કૃપાચાર્યને પરીક્ષિતને ધનુર્વેદ શીખવવાનો ભાર
સોંપી દીધો.

ત્યાર પછી પાંડવોએ પોતાની પ્રજા પાસે વિદાય લઈને વનમાં જ-
વાનો નિશ્ચય કરી દિવ્ય વસ્ત્રાભરણોનો પરિત્યાગ કરી વદકલ વાજો પહેરી
લોધાં, અને સમયોચિત યજ્ઞ સમાપ્ત કરીને અગ્નિને જળમાં શાંત કરી
સહધર્મિણી દ્રૌપદી સહિત હસ્તિનાપુરની બહાર નીકળ્યાં. આ વખતે એક
કુતરો પણ તેમની સાથે થયો. નગરવાસી ચારે વર્ણના લોકો તેમને ધણે
દૂર સુધી વળાવીને પાછા ફર્યા, એટલે મહાત્મા પાંડવો અને દ્રૌપદીએ
ઉપવાસ વ્રત ધારણ કરી યોગ પ્રણયણ ચઢી પૂર્વ તરફ ચાલવા માંડ્યું.
મહાત્મા યુધિષ્ઠિર આગળ થયા, અને તેમની પાછળ ભીમસેન, અંજુન,
નકુળ અને સહદેવ ચાલવા લાગ્યા. મહાસતી દ્રૌપદી સર્વેની પાછળ ચાલતાં
હતાં, અને હસ્તિનાપુરથી જે કુતરો તેમની સાથે થયો હતો તે તેમની પણ
પાછળ ચાલતો હતો. ત્યાર પછી તેઓ અસંખ્ય દેશ, નદી, નાળાં અને પર્વતો
ઓળંગીને સમુદ્ર કિનારે આવી પહોંચ્યાં. આ વખતે દીર્ઘ આકૃતિવાળો
પુરૂષ, પર્વતની પેઠે તેમનો માર્ગ રૂંધીને તેમને કહેવા લાગ્યો, “ હે પાંડવો !
હું અગ્નિ છું. મહેં પૂર્વે મહાવીર અંજુન અને વાસુદેવના પરાક્રમના પ્રભા-

વથી ખાંડવ વન બાળી નાખ્યું હતું. ભગવાન દૃષ્ટિકેશ પાસે જો ચક્ર હતું, તેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો છે. અર્જુને પણ માંડીવનો પરિત્યાગ કરીને જ વનમાં જવું જોઇએ. હવે એ ધનુષ્ય એને કાંઇ પણ કમનું નથી.” અમિદેવના આ વચનો સાંભળીને યુધિષ્ઠિરાદિ સધળા ભાર્મજીએ અર્જુનને માંડીવનો ત્યાગ કરવાને કહ્યું, એટલે તેણે તેજ વખતે પોતાનું માંડીવ ધનુષ્ય અને અક્ષય બાથુ સમુદ્રના જળમાં ફેંકી દીધાં. ભગવાન અમિદેવ પણ તેજ વખતે અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ત્યાર પછી પાંડવો દક્ષિણ તરફ જઈ લક્ષ્મી સમુદ્રને ઉત્તર કિનારે થઇને દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા, અને છેવટે પાછા ફરી, ફરીથી પશ્ચિમ તરફ જઈ સમુદ્ર-જળથી ભીંજાતી દારકાપુરોનાં દર્શન કરી પૃથિવી-મદક્ષિણ કરવાના હેતુથી ઉત્તર તરફ ચાલવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે, મહાત્મા પાંડવો દ્રૌપદી સહિત દેહ અને મનનો સંયમ કરી યોગાવલંબનપૂર્વક ઉત્તર તરફ જતાં જતાં હિમાલય પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી તેમણે એ પર્વત ઉપર ચઢવા માંડ્યું, અને ચઢતાં ચઢતાં છેક એટલે ઉંચે જઈ પહોંચ્યા કે ત્યાંથી સમુદ્ર અને સુમેરુ પર્વત પણ તેમને જણાવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓ હિમાલય ઓળંગી જવાના વિચારથી વિઘ્ન વેળે ચાલવા લાગ્યા, પરંતુ એટલામાં મહાસતી દ્રૌપદી અતિ-શય થાકને લીધે યોગબ્રજ થઇ પાંડવોની સમક્ષ જ ભૂમિ પર પડ્યાં. એ જોઇને મહાવીર ભોમસેન ધર્મરાજને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો, “હે મહારાજ! રાજપુત્રી દ્રૌપદીએ કાંઇ પણ દિવસ અધર્મ કર્યો નથી તો તે આ માટે યોગબ્રજ થઇ ભૂમિ પર પડ્યાં?” એના ઉત્તરમાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ભાઈ! દ્રૌપદી આપણુ સધળા કરતાં અર્જુન ઉપર વધારે પ્રેમ રાખતાં હતાં, એટલા માટે આજે તેમને તેનું ફક્ત ભોગવવું પડ્યું છે.” આ પ્રમાણે કહીને ધર્મરાજ દ્રૌપદી તરફ ન જોતાં આગળ ચાલવા લાગ્યા, પરંતુ થોડે છેટે ગયા પછી મહાત્મા સહદેવ પણ ત્યાંથી પડી ગયા. આથી ભોમસેને વળી પાછું યુધિષ્ઠિરને પુછવા માંડ્યું. “ભાઈ! આપણો નાનો

ભાષ સહદેવ અહંકાર વગરનો અને આપણી સેવા શુભ્રૂપા-પરાયણ હતો તો તે શા માટે પૃથિવી પર પડ્યો છે ?” તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે, ભાઈ ! સહદેવ પોતાને બધા કરતાં વધારે યાત્રી માનતો હતો. તે પાપે આજે પૃથ્વીપર પડ્યો છે. આ પ્રમાણે કહીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના બીજા ભાઈઓ, અને પેલા કુતરા સહિત ત્વરાથી આગળ વધવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ થોડે દૂર ગયા એટલામાં જ મહાત્મા નકુળ, મહાસતી દ્રૌપદી અને પ્રિય બંધુ સહદેવના પતનથી નિતાંત દુઃખ ધામીને યોગબ્રહ્મ થઈ ભૂમિ પર પડ્યો. મહાવીર દુઃખદર ધર્મરાજને રળી પાછા પુછવા લાગ્યા, “ હે મહોટા ભાઈ ! નકુળ પરમ ધાર્મિક, અલૌકિક રૂપ-સંપન્ન, અને આપણી આજ્ઞામાં રહેનારો હતો, તો તે ક્યા પાપે કરીને નીચે પડ્યો તે કહો.” એ સાંભળીને ધર્મરાજ વળી પાછા કહેવા લાગ્યા, “ હે ભાઈ ! ધર્મપરાયણ નકુળ આ લોકમાં મહારા જેવો રૂપાળો કોઈ છેજ નહિ, અને હુંજ સૌથી સર્વ શ્રેષ્ઠ છું.” એમ ધારીને મનમાં તે મનમાં અહંકાર કરતો હતો. તેથીજ આજે તેને યોગબ્રહ્મ થઇને નીચે પડ્યું પડ્યું છે. તું હવે તેની તરફ ન જોતાંજ મારી સાથે ચાલ્યો આવ.” આ પ્રમાણે કહીને ધર્મરાજ નકુળનો ત્યાગ કરી સાતિથી આગળ ચાલવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી ઇંદ્રપ્રસ્થ-પરાક્રમી મહાવીર અર્જુન દ્રૌપદી સહદેવ અને નકુળના પતનથી અતિશય શોકાતુર થઇ પૃથિવી પર પડ્યો, એટલે તેને જોઇને મહાત્મા ભીમસેન ધર્મરાજને સંબોધીને ફરીથી કહેવા લાગ્યા, “ હે ભાઈ ! મહાત્મા અર્જુન મસ્કરીમાં પણ જીતે બોલ્યો નથી તો પછી હમણાં એ શા માટે નીચે પડ્યો ?” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ ભાઈ ! અર્જુને શૌર્યાભિમાની થઈ એક દિવસમાં સમસ્ત શત્રુનો મંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પરંતુ તેનું તે પ્રતિપાલન કરી શક્યો નહોતો. વળી તે મહાવીર અહંકારને લીધે અન્યાય ધનુર્ધરાનું અપમાન કરતો હતો, તેથીજ આજે તેને તેનું ફળ ભોગવવું પડ્યું છે.” ધર્મપરાયણ મહારાજ યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે કહીને ભીમસેન અને પેલા કુતરા સહિત આગળ ચાલવા માંડ્યું.

પરંતુ થોડી ક્ષણમાં જ મહાવીર ભીમસેન નીચે પડવા લાગ્યો તેથી તે પડતાં પડતાં હિચ્ચેઃસ્વરે ધર્મરાજને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ ! હું આપને બહુજ વહાલો હતો તો હું કયા પાપને લીધે પડું છું તે કૃપા કરીને કહો ?” ભીમસેનના આ વચ્ચનો સાંભળી ધર્મરાજ બોલ્યા, “ભાઈ ! તું બીજા કોઈને પણ ન આપતાં જેટલું ભોજન હોય તેટલું બધું ખાઈ જતો હતો. અને મહારા જેવો કોઈ બળવાન છેજ નહિ, એવું અભિમાન રાખતો હતો તેથીજ તારે આજે આ પ્રમાણે પડવું પડે છે.” આ પ્રમાણે કહીને ધર્મરાજ ભીમ તરફ પણ ન જોતાં આગળ ચાલવા લાગ્યા. આ વખતે દ્વિત પેલો કુતરોજ તેમની પાછળ પાછળ ચાલતો રહ્યો. ત્યાર પછી ધર્માત્મા ધર્મનંદન કેટલેક દૂર ગયા એટલે દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાના રથના ગડગડાટથી ભૂમંડળ અને નભોમંડળને ગળવી મુકી તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને તેમને સંબોધીને પોતાના રથમાં બેસી સ્વર્ગારોહણ કરવાનું કહેવા લાગ્યા. આ વખતે ધર્મરાજે પોતાના ભાઈઓના પતનથી શોકાતુર થઈને દેવરાજને કહ્યું, “સુરરાજ ! સુખ સંવર્ધિતા સુકુમારી પાંચાળી, અને મહારા વહાલા ભાઈઓ પૃથિવી પર પડ્યા છે. એમનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં આવવાની મહેનત છોડી નથી માટે કૃપા કરી તેમને પણ મહારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવાની આજ્ઞા કરો.” ધર્મરાજનાં આ વિનયયુક્ત વચ્ચનો સાંભળીને દેવરાજ કહેવા લાગ્યા. “મહારાજ ! દ્રૌપદી અને તમારા ચારે ભાઈઓ મનુષ્ય-દેહનો ત્યાગ કરીને તમારી પહેલાં જ સ્વર્ગમાં આવી પહોંચ્યા છે, માટે તમે તેમને માટે શોક કરશો નહિ. હવે તમે આ મનુષ્ય-દેહને સ્વર્ગમાં આવીને તેમનો સાક્ષાત્કાર કરશો.”

દેવરાજ ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું, એટલે ધર્માત્મા, દુધિષ્ઠિર વળી પાછા કહેવા લાગ્યા, “મહારાજ ! આ કુતરો મહારો અનન્ય ભક્ત છે. એ ધણી દિવસથી અમારી સાથે જ રહ્યો છે, માટે કૃપા કરીને તેને પણ મહારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવાની રજા આપો.” એ સાંભળીને દેવરાજ કહેવા લાગ્યા, “ધર્મનંદન ! આજે તમે અતુલ સંપત્તિ,

પરમ સિદ્ધિ, અમરત્વ અને મહારા જેવું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરશે. કર્તવ્ય છે, એનો ત્યાગ કરવામાં તમે કોઈ પણ જાતનું પાપાયરણ કરેલું મળ્યું નહિ.” દેવરાજ ઇંદ્રનાં આ વચનો સાંભળીને મહારાજ યુધિષ્ઠિર ક્ષિપ્ત ક્ષોભ પામીને કહેવા લાગ્યા, “દેવરાજ! અકર્તવ્ય કરવાને તૈયાર થવું, એ સારા માણસનું બૂધણ નથી. આ ક્ષણે જો સ્વર્ગીય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને મારે આ મારા પરમભક્ત કુતરાનો ત્યાગ જ કરવો પડતો હોય તો મારે સુખસંપત્તિની જરા પણ જરૂર નથી.”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળીને દેવરાજ કહેવા લાગ્યા. “ધર્મરાજ! જે માણસ કુતરા સહિત એકત્ર નિવાસ કરે છે, તે કદિ પણ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરી શકતો નથી. કોઈવશ નામના દેવતાઓ તેવા મનુષ્યના ચતુર્દાનાદિનું કૃણ નષ્ટ કરે છે માટે તમે તેનો ત્યાગ કરો.” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “દેવેન્દ્ર! ભક્તનો પરિત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મહત્યા જેવું લીપણ પાપ લાગે છે, માટે મહારા પોતાના સુખને માટે આ કુતરાનો હું કદિ પણ ત્યાગ કરી શકીશ નહિ. ભીત, ભક્ત, ક્ષોણ અને શરણાગત મનુષ્યોની પ્રાણુ જતે રક્ષા કરવી જ જોઈએ. એ સાંભળી દેવરાજ ઇંદ્ર વળી પાછા કહેવા લાગ્યા, “ધર્મરાજ! તમે હવે જલદીથી આ કુતરાનો ત્યાગ કરો. તેમ કરવાથી તમને અનાયાસે પરમપવિત્ર દેવલોક પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે તમે તમારા પ્રાણુપ્રિયા દ્રૌપદી અને ભાઈઓનો ત્યાગ કરી પોતાના ઉત્કૃષ્ટ કર્મ-બળથી સ્વર્ગના અધિકારી થયા છો, તો પછી આ એક કુતરાનો ત્યાગ કરવામાં શું હરકત છે? તમે ત્યાગી થઇને આ પ્રમાણે મોહવશ કેમ થઇ ગયા છો?” એ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “દેવરાજ! આ લોકમાં કોઈ પણ મનુષ્ય મરણ પામેલા મનુષ્ય સાથે સંધિ કે વિગ્રહ કરી શકતો નથી. મારા ભાઈઓ, અને દ્રૌપદી મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડેલાં હોવાથી જ “હું તમને જીવત-હાત આપવાને સમર્થ નથી, એમ ધારીને જ મહેં એમનો ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ જીવતાં હોય તો તેમનો કદિ પણ ભાગ કરત નહિ. મહારા મત પ્રમાણે શરણાગતને ભય-પ્રદર્શન-બીહત્યા, બાહ્યના ધનનું

અપહરણ અને મિત્રદ્રોહ,—એ ચાર કાર્યોની પેઠે ભક્તજનનો પરિત્યાગ કરવો એ પણ મહા પાપ છે.”

મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તેમની સાથેના કુતરાએ ધર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેમને સંબોધીને મધુરતાથી કહ્યું, “વત્સ ! તારી પરીક્ષા લેવાને જ હું કુતરાના વેષમાં ત્હારી સાથે આવ્યો હતો. હવે મહારી ખાત્રી થઇ છે કે તું ખરેખરો ધર્મપરાયણ, શુદ્ધિમાન અને પ્રાણી હિપર દયા સંખનાર છે. પૂર્વે મહેં દૈતવનમાં પણ તારી પરીક્ષા કરી હતી. તે વખતે જ્યારે તારા બાઇઓ પાણી લેવા જતાં મરણ પામ્યા હતા; ત્યારે ત્હેં ભીમ કે અર્જુનને સજીવન કરવાનું ન કહેતાં માદ્રી પુત્રનિકુળના જીવનની પ્રાર્થના કરી હતી, અને આ વખતે પણ તું કુતરાને પોતાનો આશ્રિત ધારીને સ્વર્ગારોહણની આશાનો લાગ કરવાને તૈયાર થઇ ગયો છે. હું તારા આ બંને કાર્યો જોઇને બહુજ પ્રસન્ન થયો છું. તારા જોવો ધર્મપરાયણ આ સ્વર્ગમાં પણ કોઇ છે નહિ, માટે તું તારા મનુષ્ય દેહ સહિત સ્વર્ગમાં જઇ શકીશ.” કુતરાનો વેષ ધરનાર ભગવાન ધર્મે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ અને દેવર્ષિયો, મહારાજ યુધિષ્ઠિરને દિવ્ય રથમાં બેસાડી પોતાપોતાના વિમાનમાં બેસી ગયા. ત્યાર પછી ધર્મરાજ તે દિવ્ય રથમાં બેસી પોતાના તેજથી નભોમંડળને પ્રકાશિત કરી દેવલોકમાં જઇ પહોંચ્યા, એટલે મહર્ષિ નારદ દેવસમાજમાં ઉચ્ચૈશ્વરે ધર્મરાજની પ્રશંસા કરીને કહેવા લાગ્યા, “હે દેવો ! અત્યાર સુધીમાં જે જે રાજર્ષિઓ સ્વર્ગમાં આવ્યા છે, તે સઘળાની કાર્તિને પોતાના યશ અને તેજથી ઢાંકી નાંખી મહારાજ યુધિષ્ઠિર આજે સદેહે સ્વર્ગમાં પધાર્યા છે. એમની પેઠે સદેહે સ્વર્ગમાં આવવાને બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય શક્તિમાન થયો નથી.” આ વખતે મહાત્મા યુધિષ્ઠિર તેમનો યોગ્ય આભાર માની પોતાના બાઇઓને ત્યાં આગળ નહિ જોવાથી ખિન્ન થઇને કહેવા લાગ્યા કે—

* “ ધર્મરાજનું ધૈર્ય અને ધર્મનિષ્ઠા ”...જુવો.

“ હે મહા પુરુષો ! મહારા ભાઇઓ જે લોકમાં હોય, તે ઉત્કૃષ્ટ હો કે નિત્કૃષ્ટ હો, પરંતુ હું તે લોકમાં જ જઈશ. તેમનો ત્યાગ કરી ખીજ લોકમાં રહેવાની મ્હને ખીલકુલ ઇચ્છા નથી, ” ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના આ સરળ શબ્દો સાંભળી દેવરાજ બોલી ઉઠ્યા, “ મહારાજ ! તમે તમારા કર્મફળથી સ્વર્ગમાં પધાર્યા છો, માટે હવે સુખપૂર્વક આ સ્થાનમાં જ નિવાસ કરો. સ્વર્ગમાં આવીને પણ તમે મનુષ્યની પેઠે સ્નેહને વશ શા માટે થાવ છો ? અત્યાર સુધી તમારા જેવી સિદ્ધિ કોઈ પણ મેળવી શક્યું નથી. તમારા ભાઇઓ આ સ્થાનના અધિકારી નથી માટે સ્વર્ગીય ભૂમિમાં આવીને માનુષી વિચારો કરવા તદ્દન અનુચિત છે. ” એ સાંભળીને ધર્મરાજ ફરીથી કહેવા લાગ્યા, “ દેવરાજ ! મહારી ઇચ્છાથી શુદ્ધિમતી ટ્રોપીદી અને મહારા પરમપ્રિય ભાઇઓ જે સ્થાનમાં વસતા હોય, ત્યાં જવાની મ્હને તીવ્ર વાસના થાય છે. તેમનો ત્યાગ કરી આ સ્થાનમાં નિવાસ કરવાની મ્હને ખીલકુલ ઇચ્છા નથી. ”

ત્યાર પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સ્વર્ગમાં ફરીને જોયું તો મહારાજ દુર્યોધન, સાધ્ય અને દેવતાઓથી વિંદાઇને નભોમંડળમાં બિરાજતા ભગવાન સૂર્યનારાયણ જેવી શોભા પામી એક દિવ્ય આસન ઉપર બેઠા હતા. તેને જોતાં જ યુધિષ્ઠિરના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. આથી તેઓ તરત જ પાછા ફરીને દેવતાઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ હે દેવો ! જે લોકી દુર્યોધનને માટે અમે પૃથિવી વીરશૂન્ય કરી અમારા અનેક બંધુ બાંધવોનો વિનાશ કર્યો છે. અને જેને માટે અમારે ધણું ધણું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું છે, તે દુરાત્મા સાથે સ્વર્ગ લોકમાં પણ રહેવાને હું રાજી નથી. હવે હું એનું મ્હોકું પણ જોવાનો નથી. હવે તો હું જ્યાં મહારા ભાઇઓ હશે ત્યાં જ જઈશ. ” ધર્મરાજને આ પ્રમાણે બોલતા સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ હાસ્ય કરીને કહેવા લાગ્યા, “ ધર્મનંદન ! એવી વાત બોલશો નહિ, સ્વર્ગમાં એક ખીજ સાથે વિરોધ સંભવતો નથી. દુર્યોધન માટે હવે તમારે આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા જોઈએ નહિ. જે સદ્ગુણ રાજાઓ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે, તેમણે તથા દેવતાઓએ દુર્યોધનનો સત્કાર કર્યો છે. એ સદા સર્વદા તમારો

રૂપ કરતો હતો એ વાત ખરી છે. પરંતુ સમરાંગણમાં દેહ ત્યાગ કરવાથી તેને વીરજનોન્નયિત ગતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. માટે હવે તમે કુર્યોધન સાથે મિત્ર ભાવે નિવાસ કરો. આ સ્વર્ગ છે. આ સ્થાનમાં વૈરભાવ રાખવો એ બીજ-કુલ ઉચિત નથી.”

દેવર્ષિ નારદના ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી મહારાજ યુધિષ્ઠિર દેવતાઓને સંબોધીને વળી પાછા કહેવા લાગ્યા. “ હે દેવો ! જે કુરાતમા કુર્યોધનને પાપે પૃથ્વી ઉત્સન્નપ્રાય થઇ છે તે પાપાત્માને પણ જ્યારે સનાતન વીરલોક પ્રાપ્ત થયો છે, તો મહારા પ્રતિજ્ઞા, પ્રબલ પરાક્રમી, સત્યવાદી ભાઇઓ ક્યાં નિવાસ કરે છે ? કુન્તી પુત્ર મહાવીર કર્ણને કયો લોક પ્રાપ્ત થયો છે ? વળી સિંહ જેવા મહા પરાક્રમી જે જે રાજ્યો અને રાજપુત્રોએ અમારે માટે સમરાંગણમાં પોતાના શરીરોની આદ્યતિ આપી છે, તે સઘળા ક્યાં છે ? તેઓ શા માટે આ સ્વર્ગમાં આવ્યા નથી. જે તે સઘળા મહારથીઓ આ સ્વર્ગમાં હોય તો જ હું તેમની સાથે અત્રે નિવાસ કરીશ. હું તે સઘળા મહાત્માઓ અને મહારા ભાઇઓ સિવાય આ સ્વર્ગ લોકમાં નિવાસ કરવા રાજી નથી. ભાતુદીન થઇ સ્વર્ગમાં વસવાથી પણ મ્હને શું સુખ મળવાનું છે ? મ્હારે જ્યાં મહારા ભાઇઓ હોય ત્યાં જ સ્વર્ગ છે, માટે તમે મ્હને તેમની પાસે તેડી જાવ.”

મહારાજ યુધિષ્ઠિરના ઉપરોક્ત વચનો સાંભળીને દેવતાઓ કહેવા લાગ્યા, “ વત્સ ! જે તમને તમારા ભાઇઓ પાસેજ જવાની ઇચ્છા હોય, તો તમે જલદીથી ત્યાં જાઓ. હવે વિશ્વંબ કરશે નહિ. મહારાજ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી અમે તમારી બધી વાસના પરિપૂર્ણ કરીશું. ” આ પ્રમાણે કહીને તેમણે એક દૂતને બોલાવ્યો અને તેને મહારાજ યુધિષ્ઠિરને તેમના બંધુ બાંધવો પાસે લઇ જવાને કહ્યું. ત્યાર પછી તે દૂતે દેવતાઓની આજ્ઞા પ્રમાણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને લઇને એક અતિભીષણ માર્ગે ચાલવા માંડ્યું. આ માર્ગ બહુજ દુર્ગમ અને ઘોર અંધકારથી છવાયેલો હતો.

પાપાત્માઓજ આ માર્ગે આવ જ કરે છે. વળી તે અતિશય દુર્ગંધવાળો, માંસ અને શાશ્વતથી ખરડાયેલો, અને મગ્ગર, માંકડ માખીયો, મડદાઓ, હાડકાં, વાળ, કૃમિ, કીટ વગેરેથી છવાઇ ગયેલો હતો. એની ચારે તરફ અગ્નિ લાગેલો હતો. કાગડાઓ, ગંધો અને પ્રેતો નિરંતર જોવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રેતોમાંથી કેટલાકનાં શરીર મેદ અને રૂધિરથી ખરડાયેલાં હતાં. અને કેટલાકના બાહુ, કેટલાકની ઝાંઘી, કેટલાકના હસ્તો, કેટલાકના પેટ અને કેટલાકના પગ છેદાઇ ગયેલા માલમ પડતા હતા. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તે દુર્ગંધવાળા અતિ બપંકર માર્ગે ચિન્તાકુળ ચિત્તે જતા હતા, તે વખતે, ઊંના પાણીની ધણી નદીયો, તીક્ષ્ણ ધારવાળા તલવાર જેવાં પાત્રોના વનેદ, લોહાની શિલાઓ, અને ઝીણા કાંટાવાળા શ્લેષ્મી વૃક્ષો તેમનાં જોવામાં આવ્યાં. વળી આ ઉપરાંત ચારે તરફ જે તેલના કદાઓ ઉકળતા હતા અને પાપાત્માઓને નિરંતર તે વિષમ યંત્રણા સહન કરવી પડતી હતી, તે પણ તેમની દષ્ટિએ પડી.

ત્યાર પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તે અતિશય દુર્ગંધ સ્થાન જોઇને દેવ-તાના દૂતને સંબોધી કહેવા લાગ્યા, “હે મહાત્મન ! હવે મહારે આવા માર્ગમાં કેટલે દૂર જવું પડશે ? આ સ્થાન કયું છે, અને મહારા બંધુઓ કયા સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે તે સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવા કૃપા કરો.” આ સાંભળીને તે દૂતે પોતાને થયેલી આગા પ્રમાણે કહ્યું, “મહારાજ ! જો આપ બહુજ થાકી ગયા હો તો હવે અત્રેથી પાછા ફરો.” આ વચન સાંભળી દુઃખ અને શોકથી સંતપ્ત થયેલા મહારાજ યુધિષ્ઠિર તે સ્થાનની દુર્ગંધ સહન નહિ થવાથી, પાછા ફરવા લાગ્યા. પરંતુ આ વખતે એક ચમત્કાર થયો. જેવા તેઓ પાછા ફરવા લાગ્યા કે તરત જ ચારે તરફથી, “હે ધર્મનંદન ! અમારી ઉપર કૃપા કરીને એક ક્ષણ બર આદિ ઉભા રહો. આપના આવાગમનથી સુગંધી પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો છે, અને અમને તેથી પરમ સુખ થયું છે. વળી અમને આપનાં દર્શન ધણે લાંબે સમયે થયેલાં હોવાથી બહુજ આનંદ થયો છે. માટે આપ એક ક્ષણ

વધારે થોભીને અમને સુખી કરો. આપના આવાગમનથી અમાર્ગ સધળાં દુઃખો દૂર થઈ ગયાં છે.” એવા શબ્દો સાંભળાવવા લાગ્યા. પરમ દયાળુ મહારાજ યુધિષ્ઠિર, આ કરુણાન્નક વાક્યો સાંભળીને અતિશય ક્લેશ પામી ત્યાં આગળ ઉભા રહ્યા. આ વખતે આવા અનેક શબ્દો તેમના સાંભળવામાં આવ્યા, પરંતુ તે શબ્દો કાના છે અને ક્યાંથી આવે છે, તે તેઓ જાણી શક્યા નહિ. તેથી તેઓ તે શબ્દો ભોલનારાઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “હે ભાઈઓ ! તમે કાણ છો ? અને શા માટે આવા દુર્ગમસ્થાનમાં વસો છો, તે કહો ?”

ધર્મરાજના આ શબ્દો સાંભળતાં જ તે સધળાં ચો તરફથી એક સામર્થ “હું કર્ણ છું, હું ભીમસેન છું, હું અર્જુન છું, હું નકુળ છું, હું સહદેવ છું, હું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન છું, હું દ્રૌપદી છું. અમે દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો છીએ.” એમ બોલી પોતપોતાનો પરિચય કરાવવા લાગ્યા. તે સાંભળીને મહારાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના મન સાથે જ વિચાર કરવા લાગ્યા, “હાય ! કેવું વિષમ સંકટ ! મહારા ભીમસેનાદિ ભાઈઓ, કર્ણ, દ્રૌપદી, અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોએ એવાં તે શાં પાપ કર્યા હશે કે તેમને આ દુર્ગમયુક્ત ભીષણ સ્થાનમાં રહેવું પડ્યું છે ? ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર દુર્યોધન અતિશય પાપ પરાયણ હોવા છતાં પોતાના અધર્મી અનુચરો સહિત શા માટે ઈન્દ્રની પેઠે પરમ સમૃદ્ધિવાન યજ્ઞ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે, અને મહારા ભાઈઓ પરમધાર્મિક સત્યપરાયણ, શાસ્ત્ર પારંગત, અને ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે પ્રવર્તનારા હોવા છતાં પણ તેઓ શા માટે આવા ઘેર નરકમાં પડ્યા છે. તેનો નિર્ણય મહારાથી થઈ શકતો નથી. શું હું નિદ્રાવસ્થામાં છું ? ના જાગૃત છું. ત્યારે શું મને ચિત્તભ્રમ થયો છે !” એવા વિચાર કરવા લાગ્યા. મહારાજ યુધિષ્ઠિર, શોકાકુળ ચિત્તે આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં એકદમ આવેશમાં આવી ગયા, અને દેવ અને ધર્મની નિંદા કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓ પેશા દેવદૂતને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ભદ્ર ! તમે જેના દૂત છો, તેની પાસે જઈને કહો કે, હવે હું અહિંજ રહીશ. મહારે

ત્યાં આવવું નથી. મહારા હતભાગ્ય ભાષ્યો મહારા આગમનથી પરમ સુખી થયા છે. ” ધર્મરાજનાં આ વચનો સાંભળી દૂત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, અને દેવરાજ ઇન્દ્ર પાસે જઇને ધર્મરાજનો વિચાર નિવેદન કર્યો.

ત્યાર પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિર એકાદ ક્ષણ તે અપવિત્ર સ્થાનમાં રહ્યા, એટલે મૂર્તિમાન ધર્મ અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે તેજસ્વી પુરૂષોના આવાગમનથી તે સ્થાનનો અંધકાર એકાએક ઊડી ગયો. ત્યાર પછી દેવરાજ ઇન્દ્ર, યુધિષ્ઠિરને સાન્ત્વન કરતાં કહેવા લાગ્યા, “ મહારાજ ! સધળા દેવતાઓ તમારી ઉપર પ્રસન્ન થયા છે. હવે તમારે વધારે દુઃખ સહન કરવું પડશે નહિ. તમે અમારી સાથે આવો. તમને તમારા પુણ્ય બળે પરમસિદ્ધિ અને અક્ષય લોક પ્રાપ્ત થયાં છે. તમને નરકનાં દર્શન કરાવ્યાં, તે માટે અમારી ઉપર ક્રોધ કરશે નહિ, દરેક મનુષ્યે પોતાના પાપ અને પુણ્યનાં ફળ ભોગવવાં જોઇએ. જે મનુષ્ય અતિશય પાપ અને થોડાં પુણ્યના સંત્યજ કરે છે તે પહેલાં સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી લે છે. અને જે મનુષ્ય વધારે પુણ્ય, અને થોડા પાપનો સંત્યજ કરે છે, તે પહેલાં નરકનાં દુઃખ ભોગવી પાછળથી અક્ષય સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે. એટલા માટે જ—આપનું હિત કરવા માટે જ—અમે તમને પહેલાં નરકના દર્શન કરાવ્યાં છે. પૂર્વ તમે કપટથી ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પાસે અશ્વત્થામાના મરણ સમાચાર કહી તેમને છેતર્યા હતાં. * તેથી અમે પણ તમને

ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પોતાના છેલ્લા યુદ્ધને દિવસે અમિત તેજ પાંડવ સૈન્યનો વિનાશ કરવા લાગ્યા. તેથી મહાત્મા વાસુદેવે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કર્યો કે, “ મહારાજ ! તમે આચાર્યને અશ્વત્થામાના મરણના સમાચાર કહો. નહિ તો તેઓ આપનું સર્વશું સૈન્ય વિનષ્ટ કરશે. ” મહારાજ યુધિષ્ઠિર ખોટું બોલતાં ખૂદીધા, તેથી ક્ષીમસેન શુભાં અશ્વત્થામા નામના એક મહોન્મત હાથીને મારી નાંખી તે દ્રોણાચાર્ય પાસે “ અશ્વત્થામા મરાયા, અશ્વત્થામા મરાયા ” એમ કહીને ચીંકાર કંવા લાગ્યા. તે સાંભળી દ્રોણાચાર્ય બહુજ શોકાકુળ થઈ ગયા, ત્યાર પછી આવવાની ખાત્રી કરવા માટે તેમણે સત્યવાદી મહાહાલ યુધિષ્ઠિરને અશ્વત્થામા

આજ નરકનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. હવે તમારા બાઈઓ, તથા દ્રૌ-
પદી નરકમાંથી મુક્ત થાય છે. તમારા પક્ષના સધળા રાજાઓ સ્વર્ગમાં
ગયા છે, અને તમારા મ્હોટા બાઈ મહા ધનુર્ધર કર્ણે પણ પરમ સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી છે. માટે તમે પણ શોકનો લાગ કરી અમારી સાથે ચાલો,
તેમને પોતે પોતાને સ્થાને નિવાસ કરતાં જોઈને તમને પરમ સંતોષ અને
આનંદ થશે. આ જીવો, તમારી પાસે જ ત્રણે લોકને પાવન કરનારાં
ગંગાજી વહી રહ્યાં છે. તમે એના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરશો, એટલે તમારા
શોકસંતાપ અને વૈરાદિ મનુષ્ય બાવો લીન થઈ જશે.”

દેવરાજ ઇન્દ્ર આ પ્રમાણે કહી રહ્યા એટલે ભગવાન ધર્મ, પોતાના
પુત્ર યુધિષ્ઠિરને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “ વત્સ! હું તારી ધર્મપરાયણતા,
સત્યનિષ્ઠા, ક્ષમા, અને હમાદિ ગુણો જોઈને પ્રસન્ન થયો છું. મ્હેં ત્રીજી
વખત તારી પરીક્ષા કરી છે. આ વખતે પણ તું તારા બાઈઓનો ત્યાગ
કરી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા તૈયાર થયો નથી. તારા બાઈઓ નરક ભોગ-
વવાને લેશ પણ યોગ્ય નથી. હમણાં તે તેમને જે નરકના દુઃખો ભોગવતાં
જેવા હતા, તે ફક્ત દેવરાજ ઇન્દ્રના માયા બળનીજ સૃષ્ટિ હતી. હવે
તું અમારી સાથે આવાંને ગંગાજીના આ પવિત્ર જળમાં સ્નાન કર.” ત્યાર
પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સધળા દેવોને મસ્તક નમાવી તેમની આજ્ઞા
પ્રમાણે ગંગાજીના તટ ઉપર જઈ તેના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કર્યું, અને
તેમ કરતાં જ તેમનો મનુષ્ય દેહ વિલીન થઈ ગયો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે
દિવ્યમૂર્તિ ધારણ કરી અને તેમના અન્તરમાંથી શોક, સંતાપ, અને વૈરાદિ

મરાયો છે કે નહિ તે પુછ્યું. આ વખતે મહારાજ યુધિષ્ઠિર, જયની અભિલાષા,
અને સિંધ્યા કથનનો ભય, એ બન્નેનો વિચાર કરી, ચિત્ત-વિભ્રમને વશ થઈ
દ્રોણાચાર્ય પાસે “ અશ્વત્થામા મરાયો,” એટલા સબરો સ્પષ્ટ બોલી “કુન્નર”
શબ્દ પાછળથી ધીમે રહીને બોલ્યા. કહેવાય છે કે આ પહેલાં મહારાજ યુધિ-
ષ્ઠિરનો રથ પૃથિવીથી ચાર આંગળ જેવો ચાલતો હતો. પરંતુ આ વખતે તેઓ
અસત્ય બોલ્યા તેથી તે પૃથિવીને સ્પર્શ કરવા લાગ્યો.

માનુષ-ભાવો પણ દૂર થઇ ગયા. ત્યાર પછી તેઓ ધર્મ અને અન્યાન્ય દેવોથી વિંટાઇને ઋષિઓના સ્તુતિવાદો શ્રવણ કરતા કરતા ન્યાં આગળ પોતાના ચારે બાઇઓ અને ક્રોધવિહીત કૌરવ પરમ સુખે નિવાસ કરતા હતા, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા.

ધન્ય મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! તમને ધન્ય છે ! આપનું પુણ્યમય ચરિત્ર વાંચી તેનો પ્રચાર કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થવાથી અમે અમારી જાતને કૃતાર્થ થયેલી માનીએ છીએ. આપનાં ચરિત્રમોદુર્ય, ધર્માનુરાગ, અને જીવ હિતે-પણા આદી ગુણો આ મર્ત્ય લોકમાં દુર્લભ છે, અને તેટલા માટે જ આપ આપના મર્ત્ય-દેહે અમર લોકમાં ગયા છો. આપના સર્વજન-મનોરમ ચરિત્ર પ્રભાવથી પ્રજાવર્ગ વશીભૂત, આત્મીય સ્વજનો વિમુગ્ધ, અને કટ્ટાશત્રુઓ પણ વિસ્મય પામી સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા. આપતા અકૃત્રિમ ધર્માનુરાગે જગતના ઇતિહાસમાં જે અસાધારણ ધૈર્ય, અને સત્યનિધાનાં દૃષ્ટાંતો બતાવ્યા છે, તે અતુલનીય છે. સર્વ કરતાં આપની પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાની ઇચ્છા, પ્રેમમંદાકિનીની પતિતપાવતી શાન્તિ ધારાની પેઠે, સર્વ જીવ તરફ સમભાવે વર્ષી રહી હતી. આપજ દ્વૈતવનમાં નિવાસ કરતી વખતે સ્વપ્નમાં મૃગલીઓના કંઈ સ્વરો સાંભળી, તેમની ઉપર દયા કરી તેમનો વિનાશ થતો અટકાવવા માટે કામ્યક વનમાં ગયા હતા. આપેજ એક સામાન્ય કુતરાની માયાથી મુગ્ધ થઇને સ્વર્ગનું સુખ તુચ્છકારી નાખ્યું અને છેવટે સ્વર્ગારૂઢ થઇને પણ માયા નરકવાસી પોતાના બાઇઓની દુર્દશા જોઇ પોતાની સ્વર્ગીય સંપાદનોનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે નરકનાં દુઃખ ભોગવવાને તૈયાર થયા હતા. આપના જેવો વિશ્વપ્રેમી થયા સિવાય કોણ આ પ્રમાણે ત્યાગ અને આત્મવિસર્જન કરી શકે ? જે આપની પેઠે પ્રાણી માત્ર ઉપર દયાશીલ હોય, તેજ ભગવત પ્રેમનો અધિકારી થઇ શકે છે. આપના આ મહદ્ ગુણથીજ પ્રેમમય ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ તમારી સાથે પ્રેમના બંધનથી બંધાયેલા હતા. હે દેવ ! અમે અદિતીય ચરિત્ર બળથી અને વિશ્વપ્રેમથી અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. હે પતિતપાવન ! આપના

અલૌકિક ધર્મજીવનની પવિત્ર જ્યોતિ ભારતભૂમિને ઉદ્ભાસિત કરી હજારે પાપી તાપીના હૃદયમાં પુણ્યપ્રભાનો સંચાર કરે. હે પુણ્યસ્ત્રોક ! અમે આપનાજ સુપવિત્ર નામનું સ્મરણ કરીને આ સામાન્ય ગ્રંથ પરિસ્માર કરીએ છીએ.

